

DİL

araştırmaları

uluslararası hakemli dergi

ISSN 1307-7821

9 771307 782005

e-ISSN 2757-8003

SAYI: 33 GÜZ 2023

Dil Araştırmaları Sayı: 33 Güz 2023

ALİ AKAR
AHMET NAHMEDOV
BEYTULLAH BEKAR
OKAN CELAL GÜNGÖR
KENAN AZILI
KADRİ KURAM
MEHMET AKKUŞ
LİRA MAİRAMEK KYZY
MEHMET ARPACI
MEHMET GÜLER
AYLİN ÇAKIR
SAMET ONUR
ÖZGE EKER KAVALÇALAN
MEHMET AKİF AYVAZ
ZÜHRE AYVAZ
LARRY CLARK
GÖZDE SALUR
KAARE GRØNBECH
SEVİL AYDIN
LEYLÂ KARAHAN
AYSUN SOYER
BERNA SERT
OSMAN KILIÇ
ERDİNÇ YEŞİLKAŞ
HİLAL GÜNEY
ÖMER ÇAĞRI UĞURLU

2023 GÜZ

Fiyatı: 70 TL

Sayı: 33 Güz 2023

Ankara

SAHİBİ/Owner

Avrasya Yazarlar Birliği adına
On behalf of the Avrasya Yazarlar Birliği
Yakup ÖMEROğLU

SORUMLU YAZI İŞLERİ MÜDÜRÜ/

Responsible Chief Clerk
Prof. Dr. Ekrem ARIKOğLU

YAYIN KURULU/Members of Editorial Boards

Prof. Dr. Kamal MEHDİ OğLU ABDULLAYEV [Baku / AZERBAIJAN] • Doç. Dr. Éva CSÁKI [Budapest / HUNGARY] • Prof. Dr. Marcel ERDAL [Frankfurt / GERMANY] • Prof. Dr. Feyzi ERSOY [Ankara / TÜRKİYE] • Prof. Dr. Figen GÜNER DİLEK [Ankara / TÜRKİYE] • Prof. Dr. Peter B. GOLDEN [Piscataway, NJ / USA] • Prof. Dr. Henryk JANKOWSKI [Poznan / POLAND] • Prof. Dr. Leylâ KARAHAN [Ankara / TÜRKİYE] • Prof. Dr. Erden KAZHYBEK [Astana / KAZAKHSTAN] • Prof. Dr. Marek STACHOWSKI [Krakow / POLAND] • Prof. Dr. Peter ZIEME [Berlin / GERMANY]

DANIŐMA KURULU/Publication Board of Overseers

Prof. Dr. Ferruh AğCA [TÜRKİYE] • Prof. Dr. Şükrü Haluk AKALIN [TÜRKİYE] • Prof. Dr. Ercan ALKAYA [TÜRKİYE] • Prof. Dr. Ali AKAR [TÜRKİYE] • Prof. Dr. Mustafa ARGUNŞAH [TÜRKİYE] • Prof. Dr. Erhan AYDIN [TÜRKİYE] • Prof. Dr. Tsendiin BATTULGA [MOğOLİSTAN] • Prof. Dr. Nergis BİRAY [TÜRKİYE] • Prof. Dr. Uwä BLAESING [HOLLANDA] • Prof. Dr. Bernt BRENDAMOEN [NORVEę] • Prof. Dr. Ahmet BURAN [TÜRKİYE] • Prof. Dr. Hülya KASAPOęLU ęENGEL [TÜRKİYE] • Prof. Dr. Gülcan ęOLAK [TÜRKİYE] • Prof. Dr. Şaban DOğAN [TÜRKİYE] • Prof. Dr. Marcel ERDAL [ALMANYA] • Prof. Dr. Dilek ERGÖNENę [TÜRKİYE] • Prof. Dr. Bilgehan Atsız GÖKDAę [TÜRKİYE] • Prof. Dr. Viktor GUZEV [RUSYA] • Prof. Dr. Bülent GÜL [TÜRKİYE] • Prof. Dr. Tuncer GÜLENSOY [TÜRKİYE] • Prof. Dr. Güler GÜLSEVİN [TÜRKİYE] • Prof. Dr. Ayşe İLKER [TÜRKİYE] • Prof. Dr. Günay KARAAęAę [TÜRKİYE] • Prof. Dr. Yakup KARASOY [TÜRKİYE] • Prof. Dr. Yavuz KARTALLIOęLU [TÜRKİYE] • Prof. Dr. Ceval KAYA [TÜRKİYE] • Prof. Dr. Zeki KAYMAZ [TÜRKİYE] • Prof. Dr. Caner KERİMOğLU [TÜRKİYE] • Prof. Dr. M. Fatih KİRİŐŐIOęLU [TÜRKİYE] • Prof. Dr. Zeynep KORKMAZ [TÜRKİYE] • Prof. Dr. Peki KÜÇÜKER [TÜRKİYE] • Prof. Dr. M. Vefa NALBANT [TÜRKİYE] • Prof. Dr. Mustafa ÖNER [TÜRKİYE] • Prof. Dr. Nevzat ÖZKAN [TÜRKİYE] • Prof. Dr. F. Sema BARUTęU ÖZÖNDER [TÜRKİYE] • Prof. Dr. ęetin PEKACAR [TÜRKİYE] • Prof. Dr. Osman Fikri SERTKAYA [TÜRKİYE] • Prof. Dr. Hatice ŞAHİN [TÜRKİYE] • Prof. Dr. Serkan ŞEN [TÜRKİYE] • Prof. Dr. Hatice ŞİRİN [TÜRKİYE] • Prof. Dr. Vahit TÜRK [TÜRKİYE] • Prof. Dr. Kerime ÜSTÖNOVA [TÜRKİYE] • Prof. Dr. DİMİTRİ VASİLİYEV [RUSYA] • Prof. Dr. Nikolay İvanoviç YEGEROV [ęUVAŐİSTAN-RUSYA] • Prof. Dr. Habibe YAZICI ERSOY [TÜRKİYE] • Prof. Dr. Gülden SAęOL YÜKSEKKAYA [TÜRKİYE] • Prof. Dr. Zuhal YÜKSEL [TÜRKİYE] • Doç. Dr. Hakan AKCA [TÜRKİYE] • Doç. Dr. Ekrem AYAN [TÜRKİYE] • Doç. Dr. Zeynep GENęER BALOęLU [TÜRKİYE] • Doç. Dr. Faruk GÖKęE [TÜRKİYE] • Doç. Dr. Abdulkadir ÖZTÜRK [TÜRKİYE/KAZAKİSTAN] • Doç. Dr. İsa SARI [TÜRKİYE] • Doç. Dr. İŐlay İŐIKTAŐ SAVA [TÜRKİYE] • Doç. Dr. İlhan UçAR [TÜRKİYE] • Doç. Dr. Gülsine ÜZÜN [TÜRKİYE] • Doç. Dr. Veli Savaş YELOK [TÜRKİYE] • Doç. Dr. Hüseyin YILDIRIM [TÜRKİYE] • Dr. Öğr. Üyesi Fatma ERTÜRK [TÜRKİYE] • Dr. Öğr. Üyesi Nurdin USEEV [KIRGIZİSTAN]

İNGİLİZCE DANIŐMANI/

Editor for English Abstracts
Doç. Dr. Musa SALAN

WEB SAYFASI SORUMLUSU/

Web page designer
Arş. Gör. Bekir Yavuz PEKACAR

YÖNETİM MERKEZİ/Management Center

Sakarya Mahallesi Güztepe Sokak No: 5/A
Altındağ/ANKARA

İLETİŞİM BİLGİLERİ/

Correspondence Address
e-posta: dilarastirmalari@gmail.com
web sayfası: www.dilarastirmalari.com

YAYIN TÜRÜ/Type of publication

Uluslararası Hakemli Süreli (Altı Aylık) Yayındır.

• **Dil Araştırmaları**, ULAKBİM SOSYAL BİLİMLER VERİ TABANI (SBVT), EBSCO PUBLISHING, MLA, ASOS index ve Araştırma tarafından taranmaktadır.

GENEL YAYIN YÖNETMENİ/

General Publication Director
Prof. Dr. Ahmet Bican ERCİLASUN

EDİTÖR/

Editor
Doç. Dr. Hüseyin YILDIZ

ABONELİK/Subscription

Fiyatı: 70 TL
Yurt içi Yıllık Abone Bedeli: 130 TL
Kurumsal Abone Bedeli: 250 TL
T.C. Ziraat Bankası Başkent Şubesi
Şube Kodu: 1683, Hesap No: 47095325-5001
Posta ęeki Hesabı: Avrasya Yazarlar Birliği
No: 53 23 008, e-posta: kardeskalemler@gmail.com

DÜZELTMEN/Proofreader

Arş. Gör. Sıla Nur AKTAŐ

MİZANPAJ/Design by

Doç. Dr. Hüseyin YILDIZ

KAPAK TASARIMI/Cover Design

İbrahim SAğLAM

BASKI/Printed by

Dijital Baskı Merkezi (Osman Sami Solak)
İvedikköy Mh. 1492. Cd. Yenimahalle /ANKARA
Tel: +90 533 577 65 14, Matbaa Sertifika No: 70810

DİL ARAŞTIRMALARI

Journal of Language Studies

Yıl/Year: 17, Dönem/Period: 2023-Güz/Autumn, Sayı/Number: 33

ISSN 1307-7821 | e-ISSN 2757-8003

İçindekiler

Contents

Araştırma Makaleleri / Research Articles

- 1 Tarihî Türkçe Metinlerde Diyalektolojik Sorunlar** 1-14
Dialectological Problems in Historical Turkish Texts
ALİ AKAR
- 2 Azerbaycan Türkçesinde ve Türkiye Türkçesinin Doğu Ağzılarında Bulunan *tulla*- Fiili ve Türevlerinin Kökeni Üzerine** 15-26
The Origin of The *tulla*- Verb and Its Derivatives in The Azerbaijan Turkish and Eastern Dialects of Turkey Turkish
AHMET NAHMEDOV
- 3 Geyik Destanı'nın Yeni Bir Nüshası Üzerine** 27-50
On A New Copy of The Deer Epic
BEYTULLAH BEKAR - OKAN CELAL GÜNGÖR
- 4 Eski Uyğurcada Sözcüksel Karşıtlıklarla Üretilen Metaforik Yapılar** 51-69
Metaphoric Forms Derived from Lexical Contrasts in Old Uyghur
KENAN AZILI
- 5 Semi-grammaticalized and Pragmatic Means of Common Ground Management in Turkish** 71-83
Türkçede Yarı Dilbilgiselleşmiş ve Kullanımbilimsel Yollarla Ortak Alan Yönetimi
KADRI KURAM
- 6 Toplumdilbilimsel Yeni Bir Kavram Olarak Dil Geçişliliği: Halaçça, Azerbaycan Türkçesi, Türkiye Türkçesi ve Farsça Üzerine Bir Vaka İncelemesi** 85-105
Translanguaging as a sociolinguistic new construct: A case study on Khalaj Turkic, South Azerbaijani Turkic, Turkish, and Persian
MEHMET AKKUŞ
- 7 Son Dönem Çağatay Türkçesine Ait Bilmeceler** 107-129
Riddles of the Late Chagatay
LİRA MAİRAMEK KYZY
- 8 Tiyiş Defterlerine Göre Kırım Hanlığı'nda Devlet Ricali ve Kullanılan Terminoloji** 131-152
The State Dignitaries and the Terminology Used in Crimean Khanate According to the Tiyiş Defters
MEHMET ARPACI

- 9 **Çince ve Çin Kültürü ile Türk Dili ve Kültürü Arasındaki Benzerlik ve Yakınlıklar** 153-163
Similarity and Affinities Between Chinese and Chinese Culture and Turkish Language and Culture
MEHMET GÜLER
- 10 **Belirtlilik Kavramı Çerçevesinde “Dehşet”, “Manyak” ve “Korkunç” Dilsel Birimlerinin Türkçe Ulusal Derlemindeki (1989-2013) Kullanımları Üzerine** 165-176
Use of The Lexical Units "Dread", "Maniac" and "Terrible" with in The Framework of The Concept of Markedness in The Turkish National Corpus (1989-2013)
AYLİN ÇAKIR
- 11 **Ali'nin Kissa-i Yûsuf'undaki Karışık Lehçeliliğin Nedeni Üzerine** 177-190
On the Cause of Dialect Mixing in 'Ali's Qissa'i Jûsuf
SAMET ONUR
- 12 **Karahanlı Türkçesinde id- Fiilinin İstemi** 191-213
Valency of id- Verb In Karakhanid Turkic
ÖZGE EKER KAVALÇALAN
- 13 **Orhon Yazıtları'nda Milliyetçi Söylemin Eleştirel Söylem Analizi İle İncelenmesi** 215-238
The Study of Nationalist Discourse in the Orkhon Inscriptions with Critical Discourse Analysis
MEHMET AKİF AYVAZ - ZÜHRE AYVAZ

Çeviriler / Translations

- 14 **“Bildikleri ve Anladıkları Bir Dilde”: Yarkent Belgelerinde Türkler ve İslam (11-12. Yüzyıllar)** 241-265
“In a Language they Knew and Understood”: Turks and Islam in the Yarkand Documents (11th-12th centuries)
LARRY CLARK (Çev.: GÖZDE SALUR)
- 15 **Türk Akrabalık Sistemi** 267-273
The Turkish System of Kinship
KAARE GRØNBECH (Çev.: SEVİL AYDIN)

Haberler / News

- 16 **Hocamız Prof. Dr. Ahmet B. Ercilasun 80 Yaşında** 277-282
LEYLÂ KARAHAN

Yayın Değerlendirmeleri / Reviews

- 17 **Uygurca Altun Yaruk (Belgeler)** 285-288
Kaya, Ceval (2023). *Uygurca Altun Yaruk (Belgeler)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 842 s. ISBN: 978-975-17-5510-0.
AYSUN SOYER
- 18 **Gregoryen Kıpçak Türkçesi İle Yazılmış Töre Bitigi'nde Hukuk Terimleri** 289-294
Hasankohal, Taghi Salahshour (2023). *Gregoryen Kıpçak Türkçesi İle Yazılmış Töre Bitigi'nde Hukuk Terimleri*. İstanbul: İhlamur Akademi. 544 s. ISBN: 978-625-99962-7-1.
BERNA SERT
- 19 **Etimoloğışeskiy Slovar Tyurkskih Yazıkov** 295-300
Anna Vladimirovna Dıbo (2013). *Etimoloğışeskiy Slovar Tyurkskih Yazıkov*. Astana: TOO -Prosper Print-, 616 s. ISBN: 978-601-7340-32-2.
OSMAN KILIÇ

20	Kırım Tatar Türkçesi Sözlüğü Maşkaraoğlu, Seher (2023). <i>Kırım Tatar Türkçesi Sözlüğü</i> . Ankara: Türk Dil Kurumu, 1504 s. ISBN: 978-975-17-5512-4. ERDİNÇ YEŞİLKAŞ	301-304
21	Uygur Harfli Mi'râc-Nâme Mert, Abdullah (2023). <i>Uygur Harfli Mi'râc-Nâme (Giriş, Metin, Aktarma, Dizinler, Tıpkıbasım)</i> . Konya: Palet Yayınları. ISBN: 978-625-6401-51-8. HİLAL GÜNEY	305-310
22	Biçimsel Anlambilim Temel Kavramlar Akşehirli, Soner (2022). <i>Biçimsel Anlambilim Temel Kavramlar</i> . Ankara: Anı. 248 s., ISBN: 978-605-1707-37-2. ÖMER ÇAĞRI UÇURLU	311-315
	Etik İlkeler ve Yayın Politikası / Ethical Principles and Publication Policy	316-323

DİL ARAŞTIRMALARI

Journal of Language Studies

Yıl/Year: 17, Dönem/Period: 2023-Güz/Autumn, Sayı/Number: 33

ISSN 1307-7821 | e-ISSN 2757-8003

Araştırma Makaleleri

Research Articles

Tarihî Türkçe Metinlerde Diyalektolojik Sorunlar

Dialectological Problems in Historical Turkish Texts

Ali Akar

Prof. Dr., Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi

Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Muğla/Türkiye

e-posta aliakar2023@gmail.com

orcid 0000-0002-2950-6940

doi 10.54316/dilarastirmalari.1327660

Atıf

Citation

Akar, Ali (2023).
Tarihî Türkçe Metinlerde
Diyalektolojik Sorunlar. *Dil
Araştırmaları*, 33: 1-14.

Başvuru

Submitted

14.07.2023

Revizyon

Revised

13.08.2023

Kabul

Accepted

24.11.2023

Çevrimiçi Yayın

Published Online

27.11.2023

Bu makale en az iki hakem tarafından incelenmiş ve makalede intihal bulunmadığı teyit edilmiştir.

This article has been reviewed by at least two referees and confirmed to be free of plagiarism.

Öz

Modern dillerin tarih boyunca yazılan metinlerindeki birtakım yazı, ses ve şekil farklılıkları, o dönemlerde günümüzdeki gibi ölçünlü bir yazı dili olmadığını göstermektedir. Matbaanın icat edilmesinden ve yaygınlaşmasından önce yazıya geçirilen hemen bütün metinler önce sözlü olarak üretilmiş daha sonra da yazıya aktarılarak el yazısıyla sınırlı sayıda çoğaltılmıştır.

Türk dilinin tarihî metinlerinin yazıldıkları Köktürk, Uygur ve Arap alfabelerindeki birtakım çoklu yazım şekilleri, bu metinlerin de önce sözlü olarak üretilip daha sonra yazılı hâle getirildiğini gösterir. Bu metinlerdeki farklı diyalektik özellikler bu savı doğrular.

Türk dilinin tarihî diyalektoloji sorunlarının tespit edilmesi ve çözümü, artzamanlı lehçe çalışmalarına sunduğu katkılar kadar günümüzdeki ağız araştırmalarına da ışık tutmaktadır. Esasen günümüzde yapılan ağız araştırmalarıyla ilgili yöntem sorunlarının başında, dilin geçirmiş olduğu artzamanlı gelişmelerin dikkate alınmaması gelmektedir. Bu bağlamda çağdaş ağızlardaki *kapalı e*'li ve birincil uzun ünlülü sözcüklerin tespiti, ağızların bağlı buldukları referans ağız gibi konularda esaslı yöntem sorunları yaşanmaktadır.

Bu makalede alfabeden hareketle öncelikle tarihî metinlerdeki diyalektolojik sorunlar, tespit edilecek ve daha sonra bu veriler ışığında günümüz ağız araştırmalarındaki sorunların çözümü için teklifler yapılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Türk Diyalektolojisi, Tarihî Diyalektoloji, Diyalektolojide Artzamanlılık Sorunları

ABSTRACT

Some writing, phonological and morphological differences in the texts of modern languages which written throughout history show that there was no standard written language at that time as it is

today. Before the invention and spread of the printing press, almost all the texts that were written were first produced orally and then written down and reproduced in limited numbers by handwriting.

A number of multiple writing systems in the Köktürk, Uyghur and Arabic alphabets, in which the historical texts of the Turkish language were written, show that these texts were first created orally and then written down. The different dialectal features in these texts confirm this assertion.

The determination and solution of the historical dialectology problems of the Turkish language sheds light on the current dialect studies as well as its contributions to the diachronic dialect studies. In fact, one of the method problems related to dialect researches carried out today is not taking into account the diachronic developments that the language has undergone. In this context, there are fundamental methodological problems in issues such as the determination of *closed e* and primary long vowel words in contemporary dialects, and the reference dialect to which the dialects are connected.

In this article, first of all, dialectological problems in historical texts will be determined based on the alphabet, and then proposals will be made for the solution of the problems in today's dialect studies in the light of these data.

Keywords: Turkish Dialectology, Historical Dialectology, Problems of Diachrony in Dialectology

EXTENDED ABSTRACT

In the researches of Turkey Turkish dialectology, there are recurring methodological errors on the subjects of phonetic and morphological structures. The main reason is that the historical formation processes of sub-dialects and their relations with other sub-dialect groups are ignored. However, the development and change processes of the dialects of the Turkish language and the language problems related to them can also be traced from different orthographical, phonetic and morphological features in historical Turkish dialects. For this, the data in historical texts should be handled from a dialectological point of view. A second source of reference for the solution of these problems is contemporary Turkish dialects. These two methods will also contribute to the solution of current dialectological problems.

Since we do not have sound recordings to identify dialectological elements in historical texts, only alphabet-based data should be evaluated. These data are found in the alphabets in which Turkish has been written throughout history. The first of these alphabets is the Köktürk writing system. In the Köktürk writing system, the vowel groups /o/-/u/ and /ö/-/ü/ are written with the same letters [o- ö], the closed vowel e written with the letter e in the Yenisey Inscriptions is written with the letter i or a in the Kaghanate Inscriptions, and some words are written in binary form (*türk-türük*) can be considered as dialectological clues in the texts of this period.

The writing systems used in the Uighur period give clues about dialectological problems. The Sogdian, Brahmi and Tibetan alphabets used by the Uighurs show various forms of writing and the double and even triple writing of the same words.

With the migration of Turkic peoples to different geographies in the X. century, the Turkic language was divided into Kipchak, Oghuz and Karluk. With the acceptance of Islam in the same century, the Arabic alphabet began to be used in addition to the Uyghur alphabet. The change of geography, culture and alphabet led to the beginning of dialectological periods in the language. These three major dialects of the Turkic language were written in Arabic

alphabet for at least nine centuries. Because of the insufficiency of vowels in Araphic alpabet and some letters like (*ayin, hamza, sad, dat, ti, zi, zel, hi*) which are not found in Turkish, made many difficulties in reading and interpreting the texts.

The problems in today's Turkish dialectology research will be solved to a great extent by using two methods:

a) Diachronic Method

Dialectological features of the Turkish language in historical periods can be used to solve some problems in dialect research. The problems related to source language, the writting of closed e and primary long vowels will be solved by using the data in historical texts. For this, the variety and frequency of orthography in historical texts and the determination of the regions where the texts were written will facilitate the solution of these problems. For example, words with closed e vowels such as *yê-, dê-, êr-* "to reach", *kêri* "back" are written with *ye* with the *fatha* in the Yeni Cami copy of Nehcû'l-Ferâdis provides an important clue for studies. The writting of some words with primary vowels such as *a:t* "name", *a:z* "little", *yo:k* "no", *kü:ç* "power" in the Köktürk Inscriptions, and the writting of the same words with *elif* with *medde* in Kâshgarlı Mahmud's dictionary, give important clues.

b) Co-distributive Method

The second important problem in dialectological studies in Turkey is the neglect of contemporary dialects. In most of the dialectological studies in Turkey, the material is analyzed only by synchronic method and descriptive grammar. In some dialectological studies, diachronic method is also used for the problems that synchronic method cannot solve. However, some grammatical problems cannot be solved by diachronic method. For this, the co-distributive method should be used. The co-distributive method, which we use for the first time in this article, is based on the use of data from other dialects of the language in the solution of phonetic and morphological problems in dialectological texts which belonged to a sub-dialect. Because the elements that have disappeared or atrophied in one sub-dialect may be alive in the other sub-dialect or dialect either in the same form or slightly differentiated. For example, the modality *-ıbatı*, which expresses continuity in the present tense in Western Anatolian sub-dialects today, does not resemble any structure in the sub-dialects of contemporary Turkish. It is not possible to find this structure in historical dialects.

A solution can be provided in case of applying to the co-distributive method for the determination of this structure. The antecedent morphemes of this structure survive in Turkmen, Kazakh, Kyrgyz and Uzbek Turkish with minor phonetic differences. Thus, phonetic and morphological problems that cannot be solved in one sub-dialect will be solved by modeling with similar structures in other sub-dialects.

0. Giriş

Diyalektoloji (ağız bilimi), bir yazı diline bağlı ağızların bölgesel konuşma değişkelerini (varyant) inceleyen dil bilimi alanıdır. Ağızlar, esasen birer değişke dilleridir. Değişke, ağzın varoluş nedenidir. Diyalektoloji bilimi, ağızlardaki bu değişkeleri ses, yapı, sözcük, söz varlığı, söz dizimi, anlam bilgisi gibi birçok dil düzeylerinde inceler. Bu incelemelerle dilin gramer özellikleri ortaya çıkarılır ve bunlara bağlı dil sorunlarının aydınlatılmasında katkılar sağlar.

Dünyada ilk diyalektoloji araştırmaları Avrupa'da başlamıştır. Grimm Kardeşler, XVIII. yüzyılın ortalarında Alman halk masallarını derlemişlerdir. Bu folklor derlemeleri, diyalektik araştırmaların da yolunu açmış ve derleme yöntemini kullanan George Wenker 1875'te ağızlara ait ilk sözcükleri anketler uygulayarak

toplamaştır. Almanya’da XIX. yuzyılın sonlarına doğru birçok yerleşim biriminin ağız sözlükleri hazırlanmıştır. 1926-1956 yılları arasında derlenen söz malzemeleri ile Almanca ağız atlası (DSA = Deutsche Sprachatlas) yayımlanmıştır (Goossens 1977: 9). Benzer alışmalar Avrupa’nın başka ülkelerinde de yapılmaya başlanmıştır.

Diyalektoloji alanındaki ilk araştırmalarda sözlü dillerin gramer özellikleri ve söz varlıklarının incelenmesinde eşzamanlı betimlemeli yöntem kullanılmıştır. XX. yuzyılın başlarında Ferdinand de Saussure (1857-1913)’n geliştirdiği karşılaştırmalı dilbilimde sözlü dil ön plana çıkınca bu yöntemin diyalektoloji araştırmalarında da kullanılması yaygınlaşmıştır.

Fakat zaman içinde eşzamanlı yöntemin kullanılması sonucu çeşitli sorunlar ortaya çıkmıştır. Konuşma dili “anlık gerçekleşme” ile ortaya çıksa da sebepleri ve sonuçları bakımından aslında bir “artzamanlı süreç”in parçasıdır. Bu süreç, seslerin değişmesi, türemesi, düşmesi vb. eşzamanla sınırlandırılmayacak derecede büyük dil olaylarını kapsar. Bu yüzden söz konusu dil olaylarının tespitinde eşzamanlı yöntemle doğru sonuçlara ulaşmak çoğu zaman mümkün olmamıştır. Öte yandan, morfolojik yapıların zaman içinde geçirdikleri türlü değişmeler de söz konusu sürecin bir başka ynyd. Bu nedenle söz konusu yöntem, fonetik alanda olduğu gibi morfolojik yapıların çözümlenmesinde de doğru sonuçlara ulaşılmasını sağlamamıştır. Çünkü anlık fonolojiye dayanan diyalektoloji araştırmalarında dilin tarih ve coğrafi uzamıyla ilgili morfolojik verilerinin birçoğu göz ardı edilmiş, eklerin oluşum ve gelişim seyirleri, dilsel etkileşimler ve dil dışı süreçler incelemenin dışında bırakılmıştır. Bu durum, diyalektoloji araştırmalarında yöntem tartışmalarına yol açmıştır. Nitekim son zamanlarda eşzamana dayalı betimlemeli yöntem yanında artzamanlı diyakronik yöntem de tercih edilmektedir.

Yukarıda sözü edilen sorunları ele alacağımız bu makalenin ilk bölümünde Türk dilinin tarih dönemlerindeki diyalektoloji sorunları ses ve yapı ögeleri merkezli olarak irdelenecektir. Bu blmde ayrıca yazım (iml)ın dile yansımaları ve tarih diyalektolojiye etkileri de tartışılacaktır. İkinci blmde de Türkiye’de bu alanda yapılan araştırmalarda eşzamanlı yöntemin kullanılmasıyla oluşan sorunlara artzamanlı bakış açısıyla çözümler önerilecektir.

1. Türk Diyalektolojisi ve Artzamanlılık

Tarihsel diyalektoloji, eski çağlardaki sözlü ve yazılı metinleri kapsayan geniş bir dil evrenine sahiptir. Tarih dönemlerde dili normlaştırıcı bir kurum ya da kuruluş olmadığı için bu dönemlere ait metinler, yazımsal, fonetik, morfolojik ve leksik düzeyde birçok değişkelerle doludur.¹ Hliyle bu metinlerin hepsi aslında birer diyalektoloji metnidir. Bu nedenle diyalektoloji, yalnızca eşzamana ait sözlü

¹ Bu durum dünyadaki bütün diller için söz konusudur. Dünyadaki yazılı dillerin “norm” hline gelişi, 18. yuzyılda ulus-devletlerin kurulmasından sonra gelişen bir dizi sosyal ve kültürel olaylarla olmuştur. Bunda en önemli etken kanaatimizce eğitimin zorunlu hle gelmesidir.

metinleri değil aynı zamanda geçmiş dönemlere ait yazılı bütün metinleri de kapsar.

Bu durum tarihî dönemlerde yazılmış Türkçe metinler için de geçerlidir.

Türk diyalektolojisinin artzamanlılık sorunlarının merkezinde tarihî dönemlerde oluşan yazım ve fonetikle ilgili değişkeler başta gelir. Tarih boyunca çeşitli alfabelerle yazılmış Türkçe metinlerde bu sorunları yazı sistemleri üzerinden takip etmek mümkündür. Bu durum, her ne kadar fonetik dil olayları olarak görülse de sorunun bir parçası da yazı sistemleridir. Şurası bir gerçek ki tarihî dönemlerde Türkçenin yazılışında kullanılan alfabelerdeki harf setleri Türkçe sesleri karşılamakta yeterli olmamıştır.² Günümüzde yapılan birçok çalışmada Türk sesbilim ve diyalektoloji araştırmalarında alfabenin göreceliliği göz önünde tutulmamıştır.

1.1. Köktürk ve Uygur Yazı Sistemlerine Dayalı Diyalektoloji Sorunları

Çağdaş Türk lehçe ve ağızlarının artzamanlı yazılı ilk kaynağı Köktürkçedir. Bu lehçe günümüzde Türkçe konuşan halkların yazı ve konuşma dillerine ait ilk verileri barındırır. Bu dilin yazıldığı Köktürk alfabesi, Çuvaşça ve Halaçça hariç günümüzdeki Türk lehçe ve ağızlarının tümünü temsil etmektedir. Bunların günümüzdeki konuşma biçimlerinin oluşumlarıyla ilgili ilk dil verilerini bu alfabeyle yazılmış metinlere kadar götürebiliriz. Bu yüzden Köktürk alfabesi Türk diyalektoloji araştırmalarında artzamanlı ilk ve temel referans kaynağıdır.

Köktürk yazı sistemi kendi çağı içinde değerlendirildiğinde yeterli bir alfabe olarak kabul edilebilir. Ünlü sistemi, Uygur ve Arap yazı sistemlerine göre daha işlevseldir. Köktürkçede, günümüz Türk yazı dillerinde olduğu gibi sekiz temel ünlü vardır. Bunlar dört ayrı işaretle gösterilmiştir. Düz-geniş (/a/, /e/) > [a], düz-dar (/ı/, /i/) > [i], art geniş-yuvarlak ve art dar-yuvarlak (/o/, /u/) > [o], önlü geniş-yuvarlak ve önlü dar-yuvarlak (/ö/, /ü/) > [ö] işaretleriyle karşılanır. Buna göre ünlü sistemi, artlık-önlük ve düzlük-yuvarlaklık bakımından sesleri karşılarken darlık-genişlik bakımından yetersiz kalmaktadır.

Ünlülerin üç temel özelliğinden ikisini karşılayan Köktürk yazı sistemi, günümüz Oğuz ve Kıpçak/Karlık lehçelerindeki dudak ünlüleri arasındaki dar-genişleri (o/u, ö/ü) işaretleme konusunda referans olamamaktadır. Bu yüzden *on/un* “10”, *top/tup* “top”, *yok/yuk* “yok”, *köz/küz* “göz”, *kön/kün* “gün” ... seslik değişkelerinin tespitinde kullanılamamaktadır.

Tarihî Türk diyalektolojisinin önemli sorunlarından biri de kapalı e konusudur. Bu sesle ilgili olarak kağanlık yazıtlarından herhangi bilgi edinmek mümkün görünmemektedir. Yenisey yazıtlarında (E) harfiyle gösterilen (Kormuşin: 2016: 62) ses, çağdaş lehçe ve ağızlarda görülen kapalı e'nin ilk belirtisi olarak kabul edilmektedir. Kağanlık yazıtlarında kapalı e'li sözcükler /i/ ya da /e/ ile yazılmıştır. Eski Türkçe uzmanlarının bir bölümü, çağdaş lehçelerdeki

² Esasen bütün yazı sistemlerinde seslerle onları karşılayan işaretler uyumsuzlukları vardır. Yazıya geçirilen her dilde ses-harf denkliği göreceli bir husus olduğu için alfabelerin, insan seslerinin tümünü doğru olarak yansıtmaları mümkün değildir.

varlığından hareketle bu sesin varlığını kabul ederlerken (Tezcan 2001, Berta 2010, Aydın 2019, Ölmez 2012, Akar 2020) bir bölümü de yazıyı esas alarak bu sesi /e/ yahut /i/ olarak okumaktadır (Orhun 1936, Tekin 2003, Ercilasun 2016). Bu sorunun çözümünde alfabe kaynaklı istikrarsızlık tarihi metinlerde diyalektik bir sorun olarak tartışılmaktadır.

Köktürk alfabesinin ön ve art ünlülerle kullanılan ikili ünsüz sistemi, ünlüleri işaretlemeye kullanılan harflerin yetersiz olduğu durumlarda bu alan boşluklarının kolaylıkla doldurulmasını sağlar. Fakat buna rağmen, Türk tarihi diyalektolojisinin bazı sorunlarına çözüm sunma konusunda yine de yeterli olmamaktadır.

Tarihi diyalektolojinin önemli sorunlarından biri de günümüz Türk lehçe ve ağızlarının sınıflandırılmasında temel fonetik ölçütlerden olan /d/ sesidir. Bu sesin niteliğini alfabeden anlamak mümkün değildir.³ Köktürk alfabesinde ön ve art sıradan gelen ünlülere göre (D - d) işaretleriyle gösterilen bu ses, ses gelişmesine uğramayan kelimelerdeki /d/lerin yazımında da kullanılmıştır. Nitekim Köktürkçede, aDşıy yışda “dağda” (KT G/4) ve GNDuB boğunug “halkı” (KKT G/10) sözcüklerinde iki ayrı ses aynı işaretle (D) yazılmıştır. Bu durum, alfabe, seslerin niteliklerini karşılama konusunda tartışmalı hâle getirmektedir.

Çağdaş Türk diyalektolojisinin sorunlarından biri de söz başındaki d/t seslerinin Köktürk yazı sistemindeki durumlarıdır. Bu alfabede söz başında art ve ön ünlülü sözcüklerde daima artlı ve önlü tonsuz sesleri gösteren harfler (t//T) kullanılmıştır. Günümüz Türk lehçelerinin bir bölümünde (özellikle Oğuz grubunda) söz başında bu seslerin tonlu şekilleri (daş “taş” (<Kök. taş), dur- “durmak” (<Kök. tur-) yaygındır. Köktürk alfabesinden bu sesin tarihi süreç içindeki durumunu tespit mümkün değildir. Köktürkler çağında kalabalık ve etkili bir boy olan Oğuzların lehçeleriyle ilgili bilgiler bulunmasına rağmen (Korkmaz 1974; Gülsevin 1998) bu sesin niteliği hakkında alfabedeki işaret yetersiz kalmaktadır.

Köktürk yazı sisteminde tarihi diyalektolojiyle ilgili başka bir başka sorun da /b/ sesinin durumudur. Bugünkü Oğuz yazı dillerinde /v/’ye dönüşen bu sesin o çağdaki niteliğinin /v/ olduğunu ileri sürenler vardır (Clauson 1972: xi). Fakat bu sesi gösteren b işareti, hem sonraki dönemlerde v’ye dönüşen seslerin yazımında hem de v’ye dönüşmeyip /b/ olarak devam eden sözcüklerin yazımında kullanılmıştır. Örnek vermek gerekirse, bu alfabeyle yazılan Smrib bermiş (KT D/8) fiilindeki /b-/ Oğuz lehçelerinde /v-/’ye dönüşürken Kıpçak/Karlık lehçelerinde /b-/ olarak devam etmektedir. Diğer taraftan Köktürkçedeki gb beg sözcüğündeki /b-/ bütün Türk lehçelerinde v’ye dönüşmemiştir. Buna göre, Clauson’ un ileri sürdüğü gibi Köktürk alfabesindeki /b/lerin /v/ olarak okunması her sözcük için tutarlı bir hipotez olarak görünmemektedir.

³ Bu ses daha sonra Türk lehçelerinde çeşitli ses gelişmelerine uğrayarak *adak* (Tuva Türkçesi), *utah* (Saha Türkçesi), *azak* (Hakas Türkçesi), *hadak* (Halaç Türkçesi), *ura* (Çuvaş Türkçesi) ve *ayak* (genel Türkçe) dönüşecek ve Türk lehçelerinin tasnifinde kullanılan temel ölçütlerden biri olacaktır.

Soğd yazı sisteminden Türkçeye uyarlanan Uygur yazısının işaretler tablosu Türkçenin seslerini karşılama hususunda Köktürk alfabesinden daha geri bir sistemdir. Bu alfabede Türkçenin temel sekiz ünlüsü Arap yazı sisteminde olduğu gibi üç işaretin birleştirilmesiyle karşılanmaktadır. Buna göre /a/, /v/, /y/ harflerinin birleştirilmeleriyle 4 ayrı fonetik işaretleyici elde edilmiş, bunlar da Köktürkçede olduğu gibi 8 ünlüyü yazmada kullanılmıştır. Bu alfabede kapalı e sesini karşılayan bir işareti yoktur.

Ünsüzlere gelince Türk dilinin ünsüz setindeki b/p, c/ç; k/g, k/ğ/h sesleri için aynı işaretler kullanılır. Damak n'si için ayrı işaret yoktur; bu ses /n/ ve /k/ harflerinin birleştirilmesiyle karşılanır. Bu yönüyle söz konusu alfabe Türk diyalektolojisinin çağdaş seslerin artzamanlı örnekleri hakkında fazla bir veri sunmaktan uzaktır. Bunun yanında Uygurların yüz kadar eserde kullandıkları Brahmi alfabesinde /o/, /ö/, /ü/, /e/, /a/ ünsüzleri için farklı işaretler kullanıldığı için (Gabain 1998: 26) Türk diyalektoloji araştırmalarında bu yazı sisteminden yararlanılabilmektedir.

1.2. İlk Dönem Arap Harfli Türk Yazı Dillerinde Yazı Sistemlerine Dayalı Diyalektoloji Sorunları

X. yüzyıldan itibaren İslam dinini kabul eden Türkler, bu dinin kutsal kitabının yazıldığı Arap alfabesini kullanmaya başladılar. Bu süreçte, daha önceden beri kullanılan Uygur alfabesi ihtiyacı karşıladığı için Arap alfabesine geçiş uzun sürmüştür. Nitekim bu dönemde Uygur harfli birçok metin yazılmıştır. Fakat her din kendi metinlerinin alfabesini dayattığı için bir süre sonra Müslümanların yazı sistemi olan Arap alfabesi Türkçe metinlerde genel olarak kullanılmaya başlanmıştır. Türkler, bu süreçte Arap alfabesini Uygur yazım sistemine (imlâ) uyarlamışlardır. Nitekim ilk dönem Karahanlı ve Harezm Türkçeleriyle yazılmış Arap harfli metinlerin yazım sistemi Uygur imlâ geleneğinin izlerini taşır. Bu metinlerde ekler ayrı yazılır, bütün ünlüler yazıda gösterilir, ön ve art sıradan ünlü taşıyan sözcüklerde söz başındaki /t-/ler için *te* (ت), /s-/ler *sin* (س) kullanılır.

Ünlülerin genellikle çift işaretlerle gösterildiği bu yazı sisteminde harf-ses eşitliği her zaman söz konusu değildir. Bu yüzden metinlerde diyalektoloji sorunları devam etmiştir. Ünlülerle ilgili bu sorunların başında gelen *yörü-/yürü-, yokarı/yukarı...* gibi kelimelerin yazımındaki diyalektolojik seçimleri bu alfabeden anlamak mümkün değildir. Diğer taraftan, Arap yazı sisteminde ünlülerin karşılanması amacıyla oluşturulan hareke sistemi nispeten kolaylık sağlamıştır. Fakat hareketler, ünlülerin ayrıntılı niteliklerini değil genel olarak varlıklarını gösterirler. Bu yönüyle hareke, ünlünün düzlük-yuvarlaklık ve önlük-artlık yönlerini gösterirken darlık-genişlik özelliklerini göstermez. Bu yüzden hareketler, Türkçe ünlülerin üçlü (arh-önlü, düz-yuvarlak, geniş-dar) özelliklerinden yalnızca ikisini gösterir. Nitekim hareketli bir metinde a/e; ı/i; o/ö/u/ü ünlülerinin niteliklerini birbirinden ayırt edebilmek mümkün değildir. Bu yönüyle söz konusu yazı sistemindeki hareketler de bu alandaki tarihî diyalektolojiye ait sesbilimsel (fonolojik) sorunun çözümüne katkı sağlayamaz.

Karahanlı dönemindeki Arap harfli metinlerde yazı ile ilgili bir diğer diyalektolojik sorun da /d/ ünsüzüne ilişkindir. Eski Türkçedeki *açak, kaçgu, edgü, ked-, uğı...* gibi sözcüklerde görülen /d/ sesi bu dönem metinlerinde *zel* (ز)

ile yazılmıştır. Daha sonra genel Türkçede y'ye dönüşecek olan bu ses, Arap fonolojisine ait *zel* sesi ile karşılansa da onunla dil kaynağı bakımından ilişkisi olmadığı açıktır. Metinlerde bu işaretle yazılmasının nedeni, sesin peltek olarak telaffuz edilmesiyle ilgili olmalıdır.

İlk dönem Arap harfli metinlerdeki diyalektolojik başka bir durum da Köktürkçede /B¹-B²/ [B-b] ile gösterilen, daha sonra da çift dudak ve tek dudak /v/'lerine dönüşecek sesin yazılımlıyla ilgilidir. *saw*, *yawız*, *sew-*, *ew* gibi sözcüklerde rastlanan bu ses, Karahanlı metinlerinde *fe* (ف) harfinin üzerine üç nokta konularak gösterilmiştir. Bu yeni harfin, /f/ ile /v/ arasındaki bir sesletim (telaffuz) noktasını gösterdiği tahmin edilmektedir. Bu sebeple tarihî Türk diyalektolojisi araştırmalarında söz konusu sesin gelişimi ile ilgili önemli ipucu vermektedir.

Türkçenin tarihî diyalektolojisi bakımından da önemli sorunlarından olan uzun ünlülerle ilgili olarak Arap harfli Türkçe metinlerde çeşitli incelemeler yapılmıştır. T. Tekin, DLT'deki medli elifle yazılan kimi sözcüklerin (*taga:r* “çuval”, *korı:g* “korunan yer”, *anu:k* “hazır”) ilk hecedeki birincil uzunluklara işaret ettiğini kabul etmektedir (1995: 97). Fakat DLT'nin elimizdeki tek nüshasının, eserin yazılışından daha sonraki dönemlerde istinsah edildiği göz önüne alınırsa bu konunun kanaatleri değiştirecek yeni bulgulara kadar tartışılacağı açıktır.

Karahanlı dönemindeki Arap alfabeli Türkçe metinler büyük ölçüde Uygur yazım geleneğinin etkisiyle yazılmıştır. Bütün ünlülerin yazıda gösterildiği bu alfabeyle yazılmış metinler diyalektolojik bakımdan sonraki dönemlere ışık tutmaktadır.

Türk dilinin Arap harfli metinlerinin ikinci evresi Harezmi / Kıpçak metinleri olmuştur. 13-15. yüzyıllarda Batı Türkistan'da yazılan bu metinlerde Karahanlı yazım geleneği devam ettirilmiştir. Bu yönüyle diyalektolojik özellikleri bakımından hemen hemen o dönemin devamı sayılmaktadır. Bu dönemdeki bazı metinlerde görülen yazım şekilleri günümüz diyalektolojisine ışık tutan veriler içermektedir. *Nehcü'l-Ferâdis*'in *Yeni Cami nüshasında* kapalı e *üstün* ve *kesre* ile gösterilmiştir. Günümüzde yaşayan birçok yazı dili ve ağızda görülen ve kapalı e ile sesletilen *et-*, *te-*, *ye-*, *el* “ülke, halk”, *er* “erkek”... gibi sözcüklerin elif üzerine *üstün* ve altına *kesre* konularak yazılması, bu sözcüklerdeki kapalılığa işaret etmektedir (Çelik 2017). Bu yazım biçimi, söz konusu dönem metinlerinde tarihî Türk diyalektolojisine ışık tutan en önemli işaretlerden biri olarak kabul edilmektedir.

1.3. Eski Oğuz Türkçesinin Kuruluş Evresinde Yazı Sistemlerine Dayalı Diyalektoloji Sorunları

Tarihî Türk lehçeleri içinde kuruluş dönemi en uzun süren yazı dili Eski Oğuz Türkçesidir.⁴ Bu yazı dilinin uzun kuruluş dönemindeki tarihî, sosyal ve kültürel

⁴ Oğuzların kültür tarihini, Köktürk > Uygur > Karahanlı > Harezmi Türkçeleriyle devam eden gelişiminin dışında tutmak gerekir. Çünkü 8. Yüzyılda Köktürklerle aynı coğrafyada yaşayan Oğuzlar, 924'te Batı Türkistan'a göçmüşlerdir. Burada iki asır boyunca Karahanlılar ve

zeminle ilgili tartışmalardan bağımsız olarak dilin, Arap alfabesine uyarlanması sürecinde yazı-ses ilişkilerinde esaslı sorunlar ortaya çıkmıştır (Akar 2021: 5). Bu sorunlar günümüzdeki Türkiye Türkçesi ağız araştırmalarına da yansımıştır.

Bu dilin Arap asıllı alfabe sistemine uyarlanması, ses ve yapı değişkelerinin standartlaşması XVI. yüzyıla kadar devam etmiştir. Yazı dilindeki kararsızlıkların açıkça izlendiği değişkeli yapılar çağdaş ağız araştırmalarına da ışık tutmaktadır. Nitekim Türkiye Türkçesi ağızlarındaki çeşitli ses, yapı ve sözcüksel unsurların artzamanlı diyalektolojik izleri bu dönem metinlerinde takip edilebilmektedir.

Eski Oğuz Türkçesinin özelliklerinin başında “diyalektolojik bir lehçe” olması gelir. Bu lehçe, hem yazım, hem de sesler, ekler ve söz varlığı bakımından çeşitlilikler, değişkeler barındırmaktadır. Bunlara kısaca göz attıktan sonra diyalektolojik sorunlara geçebiliriz.

İlk defa Arap alfabesiyle Anadolu’da yazıya geçirilen EOT metinlerinde Türkçe sözcüklerin yazımındaki istikrarsızlık en önemli özellik sayılır. Doğu Türkçesiyle yazan Türkistanlı yazarların başlattıkları bu yazı dilinde (Akar 2022: 247) Uygur ve Arap yazım geleneği bir arada kullanılmıştır. Bu sebeple ve doğal olarak Doğu Türkçesi etkisi taşıyan ilk dönem metinlerinde ön ve art sıradan ünlü taşıyan sözcüklerdeki ilk ses /t-/ Arap alfabesinin *te* harfi ile, ilk ses /s-/ *sin* ile karşılanmıştır. XV. yüzyıldan sonra yazılan metinlerde art sıradan ünlü taşıyanlar *tu* (ط) ve *sad* (ص) ile, ön sıradan ünlü taşıyanlar *sin* ile yazılmaya başlanmıştır. Böylece bu yüzyıldan sonra Uygur yazım geleneği yerini Arap-Fars yazım geleneğine bırakmıştır. Yazımdaki istikrarsızlıklar azalarak XVII. yüzyıla kadar devam etmiştir.

Metinlerdeki söz konusu yazım istikrarsızları ve dil havuzundaki çeşitlilik Türkiye Türkçesinin tarihî diyalektolojisinin en önemli sorunu olarak günümüze kadar yansımıştır. Her ne kadar yazıya geçirilse de pek çok bakımdan bir diyalektler bütünü olma özelliği gösteren Eski Oğuz Türkçesindeki bu değişkeler günümüz ağızlarının da temelini oluşturmaktadır. Oğuz Türkçesinin yedi yüz yıllık yazılı metin havuzu, Türkiye Türkçesi ağızlarının bütün tarihî macerasını içinde saklamaktadır.

Türk diyalektolojisinin alfabe kaynaklı bu dil çeşitliliği günümüzdeki araştırmaları da etkilemektedir. Diyalektoloji araştırmalarındaki sorunların çözümünde tarihî metinlerden nasıl yararlanılır, bu metinlerdeki dilsel/alfabesel veriler ağız araştırmalarına nasıl katkıda bulunur... gibi temel sorulara verilecek cevaplar, yalnızca tarihî diyalektolojinin anlaşılmasına değil aynı zamanda günümüzdeki diyalektoloji sorunlarının çözümüne de katkılar sunacaktır.

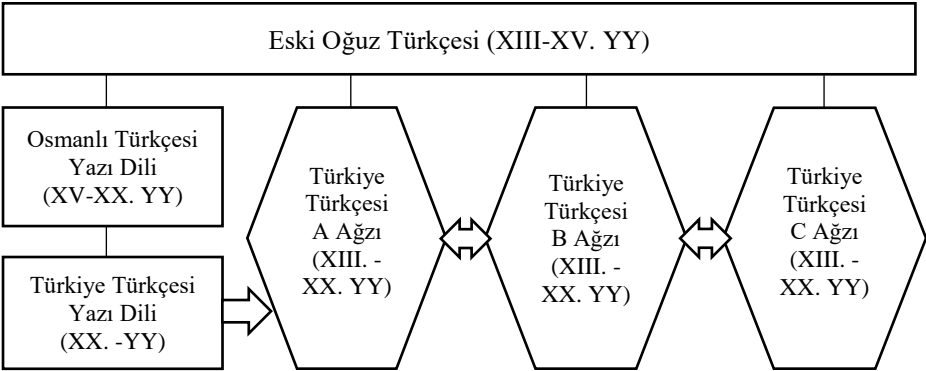
Gaznelilerle siyasi ve askerî çekişmeler sonucunda 1040 yılında Selçuklu Devletini kurmuşlardır. Bu bölgelerde tarım ve hayvancılıkla uğraşan Oğuzların zengin bir sözlü kültür gelenekleri olmasına rağmen yazılı bir metinleri olup olmadığını bilmiyoruz. Oğuzların yazılı dile sahip olmadıkları büyük ihtimaldir. Çünkü Selçuklu Devleti kurduktan sonra resmî dil olarak Gazneliler gibi Farsçayı kullanmışlardır. Oysa Doğu Türkistan merkezli Karahanlı devleti, Türkçe yazı ve kültür diline sahip bir Türk devleti idi.

2. Eski Oğuz Türkçesinin Oluşumu ve Tarihi Diyalektoloji

Diller, toplumsal olay ve olgulara koşut olarak tarihi bir zaman dilimi içinde gelişip değişirler. Bu değişmelerde dil dışı ve dil içi etkenler önemli rol oynarlar. Dil dışı etkenler, tarihi, coğrafi ve kültürel değişmelere koşut olarak meydana gelen sözcüksel alıntı ve verintiler; dil içi etkenler ise ses ve yapı değişmeleridir. Tarihsel diyalektoloji daha çok dil içi değişmeleri konu edinir. Dil içinde kendiliğinden meydana gelen bu gelişmeler yazılı dilde metinler aracılığıyla takip ve tespit edilirken ağızlarda ise canlı olarak izlenebilir.

Türkiye Türkçesi XIII. yüzyıla kadar uzanan uzun tarihi boyunca genel hatlarıyla Eski Oğuz Türkçesi, Osmanlı Türkçesi ve Türkiye Türkçesi olarak üçe ayrılır. Bu tarihi dönemden elimizde çok sayıda yazılı metin vardır. Bunların tümü “üst dil” olarak kabul edilen sanat, edebiyat, devlet ve bürokrasi metinleridir. Belirli bir kalıplaşmış yazım sistemiyle yazılan bu metinlerde halkın konuşma dilini tam ve doğru olarak tespit etmek, dilin gelişmesinin seyrini bunlardan çıkarmak mümkün değildir. Diğer taraftan Oğuz boy ve oymaklarının gündelik hayatta sözlü olarak kullandıkları konuşma dili, halkın yaşam tarzına bağlı olarak kendi içinde küçük değişmeler, dönüşmeler ve eklemelerle tarihi ve dilsel süreklilik içinde günümüze kadar kesintiye uğramadan devam etmiştir.

Bu iki dil birbirinden çeşitli düzeyde etkilenecek varlıklarını günümüze kadar devam ettirmişlerdir. Yazı dili ile konuşma dilleri arasındaki karşılıklı etkileşim yazının yaygınlaşmasına kadar sürmüş, yazı yaygınlaşıp genelleştike yazı dilinden konuşma dillerine doğru tek taraflı etkileme meydana gelmeye başlamıştır. Bu etkileme, yaygın ve yoğun etkileşim ancak okur-yazarlığın ve teknolojinin yaygınlaştığı son yüzyılda olmuştur. Ağızların gelişme süreçleri tarihi bir çizgide ve yazı dilinden yalıtık (izole) olarak meydana gelmiştir. Özellikle şehirlerden uzak merkezlerde etkilene hemen hemen hiç olmamış, ağızlar kendi içinde gelişme ve değişmelerini sürdürmüşlerdir. Bu sebeple konuşma dillerinin her biri, kendi konuşur grubunun temel ve yerel dilleri olmuştur. Sonuç olarak Türkiye Türkçesinin dil tarihini tarihi diyalektoloji bakımından özetlemek gerekirse yazı dili ve konuşma dili olarak birbirine koşut olarak iki ayrı Türkçe olarak 7-8 asır boyunca devam etmiştir (şekil 1).

şekil 1. Güncel Ağızlarla Yazı Dili İlişkisi

3. Türk Yazı Dillerindeki Artzamanlı Bazı Diyalektolojik Sorunlar ve Bunların Günümüzdeki Ağız Araştırmalarına Yansıması

3.1. Kaynak Dille İlgili Sorunlar

Günümüzdeki ağız incelemelerinde tarihî diyalektoloji ile ilintili sorunların başında ağızların ilişkilendirildiği kaynak dil gelmektedir. Kaynak dil, ağızların temel ses, yapı ve söz varlığının olduğu dönemdeki genel dil havuzudur. Türkiye Türkçesi ağızlarının kaynak dili Eski Oğuz Türkçesidir. Bu Türkçe, XIII. yüzyılda Doğu Oğuzcasından ayrılarak Anadolu'da kurulan yazı ve konuşma dilinin adıdır. Bu dönemde büyük gruplar (boylar) halinde Anadolu'ya göçen Oğuzlar, kendi ağız özelliklerini buraya taşıyarak burada konuşma Türkçesine dayalı bir kültür ve edebiyat ortamı oluşturmuşlardır. Bu diller yüzyıllar içinde kendi içinde evrilirken bir taraftan da komşu dillerden yapılan kopyalamalarla ana Oğuzcadan iyice farklılaşmış, Anadolu'ya has yeni Oğuz diyalektleri ortaya çıkmıştır. Söz konusu konuşma dilleri, yazı dilinden bağımsız olarak (lehçeler) kendi içlerinde gelişerek günümüzdeki ağızları oluşturmuşlardır.

Türkiye Türkçesi ağız araştırmalarında, kaynak dille ilgili sorunların başında yukarıda sözünü ettiğimiz gelişme ve değişme süreci göz önünde bulundurulmadan, ağızlardaki ses ve yapı değişmelerinde kaynak lehçe olarak yazı dili gösterilmesi ((Eren 1997: 13; Kalay 1998: 33) gelmektedir. Böylece gelişme ve değişmelerin, yazı dilinden konuşma dillerine doğru olduğu şeklinde bir yöntem hatası yapılmaktadır. Örn. söz başındaki /k-/>/g-/ (Erdem-Dağdelen 2012: 88) yahut /t-/>/d-/ değişimleri (Akça, 2012: 103) ağızla yazı dili arasındaki eşzamanlı bir tonlulaşma olarak kabul edilmektedir. Oysa bu özellikler aslında değişme değil, Oğuz lehçe ve ağızlarının çokzamanlı bir özelliğidir. Bu kabule göre yazı dili/konuşma dili farklılığı yoktu yahut ağızlar yazı dilinin dışında değillerdi. Oysa söz konusu dil olayları, yazı dilinden konuşma diline bir değişme değil Oğuz yazı dilleri ve ağızların eşzamanda devam eden bir özelliğidir. Çünkü yazı dilinde çoktan yok olmuş ya da hiç olmamış birçok özellik ağızlarda bulunmaktadır. Bu bağlamda söz gelimi Muğla bölgesi ağızlarındaki *gelibatı* “geliyor”, Erzurum ağızındaki *çox, yox*, Bartın ağızındaki *saya* “sana”... gibi farklılıkların Anadolu'daki Oğuz yazı dil tarihinde karşılığı yoktur.

Bu özelliklerin incelenmesinde artzamanlı diyalektolojik yöntem yanında eşzamanlı yöntem de başvurulmalı, çağdaş Oğuz yazı dilleri ile karşılaştırılmalar yapılarak bunları değişme değil “eski özelliğin devam ettirilmesi” olarak ele alınması gerekir. Bunun için de örnek olarak *duz* göstergesinin incelenmesinde şöyle bir yöntem uygulanmalıdır: *duz* “tuz” (=EOT *duz* “tuz”; AT *duz* “tuz”, Trkm *duz* “tuz” [>TT *tuz*]).

3.2. Kapalı e Ünlüsünün Gösterimiyle İlgili Sorunlar

Günümüz Türkiye Türkçesi ağız araştırmalarında tarihî diyalektolojiyle ilintili sorunlardan biri kapalı e ünlüsüdür. Ağızlarda duyulan bu ünlü tarihî metinlerde (Yenisey Yazıtları, Harezmi Türkçesi metinleri vd.) de tespit edilmiştir. Türkiye Türkçesi ağızlarının kaynak dili olarak kabul ettiğimiz Eski Oğuz Türkçesinde bu ses için herhangi bir harf yahut işaret kullanılmamıştır. Söz konusu metinlerde

kapalı e ünlüsü genellikle /i/ (ɛ) (*biş, yidi, dimek...*) ile bazı metinlerde de /e/ ile gösterilmiştir. Bu ses günümüzdeki bazı ağızlarda kapalı e (*yemek*) bazılarında i'ye (*yiyecek*) olarak duyulmaktadır. Bu ikili yapılar, sesin /e/ ile /i/ arasındaki oluşum noktası ile ilgilidir.

Tarihî dönemdeki diyalektolojik sorunlar günümüz ağız araştırmalarına da yansımaktadır. Sesin fonemik niteliği ve Türkçe sözcüklerdeki bulunduğu hece çoğu zaman göz ardı edilmekte ve sesin yalnızca ilk hecede birincil ve anlam ayırt edici özelliği göz önünde bulundurulmadan başka sözcüklerdeki normal e'ler de kapalı olarak işaretlenmektedir (Erdem-Kirik 2012: 55; Arslan Erol 2018: 15). Diğer taraftan alıntı sözcüklerde komşu ünsüzlerin etkisiyle oluşan ikincil kapalı ünlüler (*şey, leyla, çeşme...*) de aynı kategoride değerlendirilmektedir.

3.3. Uzun Ünlülerin Tespitiyle İlgili Sorunlar

Türkiye Türkçesi ağız araştırmalarında bir başka tarihî diyalektoloji sorunu da uzun ünlülerle ilgilidir. Türk dilinin tarihî dönemlerde varlığı hakkında belirtilen olan ve günümüzdeki Türkmence, Sahaca ve Halaççada sistematik olarak görülen birincil uzun ünlülerin Türkiye Türkçesi ağızlarında da yaşadığına dair çalışmalar vardır (Korkmaz 1953; Erdem 2008; Özek 2009). Ağız derlemelerinde de uzunlukların varlığına dair tespitler yapılmıştır. Bu çalışmalarda *a:lt, a:t-“atmak”, be:ş, de:-, ga:ndır-, gu:z, ya:t-, yo:k...* gibi sözcüklerde rastlanan bu uzunluklar diğer lehçelerdeki gibi sistematik değildir. Bunların bir bölümü de vurguya bağlı olarak uzatılmaktadır. Bu yüzden tarihî diyalektolojiyle ilgili artzamanlı fonetik bir olay olan birincil ünlü uzunlukları hususu ağız araştırma ve incelemelerinde söz konusu uzunlukların sistematik olup olmadığı hususuna dikkat edilerek değerlendirilmelidir.

3.4. Morfolojik Yakıştırmalar

Türkiye Türkçesi ağızlarında morfolojik yakıştırmalar olarak nitelediğimiz tarihî diyalektoloji sorunu, artzamanlı bir yapının ses yahut yapı benzerliği olan eşzamanlı bir başka yapıyla birleştirilmesidir. Türkiye Türkçesi ağızlarında, yazı dilinde kaybolmuş birçok artzamanlı yapısal özellik bulunmaktadır. Bunlar, yukarıda değindiğimiz gibi kaynak dil olan Eski Oğuz Türkçesi göz önünde bulundurulmadan yazı dilindeki eşzamanlı bir yapıyla ilişkilendirilmektedir. Söz gelimi Türkiye Türkçesi ağızlarındaki sürekli şimdiki zaman bildiren *-I batı / -Ip batı* yapısı, yazı dilindeki *bat-* “güneşin, ayın vb. batması; suya batmak” fiiliyle (Büyükakkaş 2009: 166) yahut çağdaş lehçelerdeki *-(I)p bara tur-* şekliyle (Sarıkaya 2013: 74) birleştirilmektedir. Oysa bu yapı günümüz Hazar ötesi lehçelerindeki *-ip yatur* yapısının gerileyici ses benzeşmesi yoluyla *-ip batır > -ı batı* biçimine dönüşmesinden başka bir şey değildir (Akar 2013).

4. Sonuç

Yaklaşık yüz yıl önce başlayan Türkiye Türkçesi ağızlarıyla ilgili diyalektolojik malzeme derlemelerinde önemli bir birikim oluşmuştur. Türkiye'nin birçok bölgesinden ağız derlemeleri yapılmış ve bunların gramer incelemelerinde epey

mesafe alınmıştır. Fakat bu malzemenin işlenmesinde kullanılan eşzamanlı betimlemeli gramer yöntemiyle yapılan incelemelerde, tarihî diyalektolojiyle ilgili çeşitli düzeyde yöntem hataları yapılmaktadır. Bu hatalar dolayısıyla ağızların gelişme ve değişme seyirleri doğru olarak tespit edilememekte, söz konusu dil olaylarının fonetik ve morfolojik nedenleri üzerinde yapılan değerlendirmelerin de doğru sonuçlara ulaşmamasına neden olmaktadır. Bu sorunların aşılması için ağız incelemelerinde, tarihî ve çağdaş lehçelerdeki ses ve yapı özellikleri göz önünde bulundurulmalı, ağızların bunlarla etkileşme durumları tarihî, coğrafi ve demografik hareketler dikkate alınarak incelemeler yapılmalıdır. Bu incelemelerde eşzamanlı ve artzamanlı yöntemler yanında eşyayılımlı⁵ yöneme başvurulmalıdır.

5. Kaynakça

- AKAR, Ali (2020). *Bilge Tonyukuk Yazıtı*. İstanbul: Ötüken.
- AKAR, Ali (2021). “Eski Oğuz Lehçesinde Alfabe Kaynaklı Fonolojik Bir Sorun: Ünsüzlerin Yazımı”. *Türkiyat Mecmuası*, 31: 1-14.
- AKAR, Ali (2022). *Türk Dili Tarihi*. İstanbul: Ötüken.
- AKCA, Hakan (2012). *Ankara İli Ağızları*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- ARSLAN EROL, Hülya (2018). *Kilis İli Ağızları*. Kilis: Kilis 7 Aralık Üniversitesi.
- AYDIN, Erhan (2019). *Türklerin Bilge Atası Tonyukuk*. İstanbul: Kronik.
- BERTA, Árpád (2010). *Sözlerimi İyi Dinleyin... Türk ve Uygur Runik Yazıtlarının Karşılaştırmalı Yayını* (Çev. Emine Yılmaz). Ankara: Türk Dil Kurumu.
- BÜYÜKAKKAŞ, Ahmet (2009). “Niğde ve Yöresi Ağızlarında Yazı Dili Dışında Kullanılan Bir Şimdiki Zaman Çekimi Üzerine”. *Türkiye Türkçesi Ağız Araştırmaları Çalıştayı (2008)*. TDK, 163-168.
- CLAUSON, S. Gerard (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. London: Oxford Clarendon Press.
- ÇELİK, Şeyma (2017). *Nehcü'l-Ferâdis'te Yazım (İmlâ) Çeşitliliği*. Yüksek Lisans Tezi. Muğla: Sıtkı Koçman Üniversitesi.
- ERCİLASON, Ahmet Bican (2016). *Türk Kağanlığı ve Türk Bengü Taşları*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- ERDEM, M. Dursun; DAĞDELEN, Erdem (2012). *Karabük ve Yöresi Ağızları (Giriş-İnceleme-Metinler)*. Karabük: Karabük Valiliği.
- ERDEM, M. Dursun; KİRİK, Esra (2012). *Kahramanmaraş ve Yöresi Ağızları*. Kahramanmaraş: Kahramanmaraş İl Özel İdaresi.
- ERDEM, Mehmet Dursun (2008). “Anadolu Ağızlarında Görülen Birincil Ünlü Uzunlukları Üzerine”. *Turkish Studies*. 3/3: 502-562
- EREN, M. Emin, (1997). *Zonguldak-Bartın-Karabük İlleri Ağızları*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- GABAIN, A. von, (1988). *Eski Türkçenin Grameri* (Çev. Mehmet Akalın). Ankara: Türk Dil Kurumu.
- GOOSSENS, Jan (1977). *Deutsche Dialektologie*. Berlin: Sammlung Göschel.
- GÜLSEVİN, Gürer (1998). “Köktürk Bengü Taşlardaki Oğuzca Özellikler”. *Türk Lehçe ve Şiveleri Dergisi*. 7: 12-18.
- KALAY, Emin (1998). *Edirne İli Ağızları*. Ankara: Türk Dil Kurumu.

⁵ Bu çalışmada ilk defa kullandığımız bu terim, coğrafya ve dil bilimi yöntemlerinin birlikte kullanılmasıyla uygulanması gerektiren bir saha çalışması yöntemidir. Bu yöntemde yaşayan bütün lehçe ve ağızlardaki dil özelliklerinin karşılaştırılmalı olarak incelenmesi esas alınır. Bunun eşzamanlı yöntemden farkı, yalnızca bir yazı dilinin altındaki ağızları değil dilin bütün lehçe ve ağızlarına ait eşzamanlı yapıları ele almaktadır.

- KORKMAZ, Zeynep (1953). “Batı Anadolu Ağızlarında Asli Vokal Uzunlukları Hakkında”. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı–Belleten*, 1953: 197-203.
- KORKMAZ, Zeynep (1974). “Eski Türkçedeki Oğuzca Belirtiler”. *Türkoloji Dergisi*. 6: 15-30.
- KORMUŐIN, I. vd. (2016). *Yenisey-Altay-Kırgızistan Yazıtları ve Kâğıda Yazılı Runik Belgeler*. Ankara: Bilgesu.
- ORKUN, Hüseyin Namık (1936). *Eski Türk Yazıtları I*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- ÖLMEZ, Mehmet, (2012). *Orhon-Uygur Hanlığı Dönemi Moğolistan'daki Eski Türk Yazıtları (Metin-Çeviri-Sözlük)*. Ankara: Bilgesu.
- ÖZEK, Fatih (2009). “Arapkir/Malatya Ağızında Birincil Uzun Ünlüler”. *Turkish Studies*. 4/8: 1954-1963.
- SARIKAYA, Mahmut (2013). “Muğla Ağızında Şimdiki Zaman Çekimi Üzerine”. *Türklük Bilimi Araştırmaları Dergisi*. 14: 65-75.
- TEKİN, Talat (1994). *Tunyukuk Yazıtı*. Ankara: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi.
- TEKİN, Talât (1995). *Türk Dillerinde Birincil Uzun Ünlüler*. Ankara: Simurg.
- TEZCAN, Semih; BOESCHOTEN, Hendrik (2001). *Dede Korkut Oğuznâmeleri*. İstanbul: Yapı Kredi.

Azerbaycan Türkçesinde ve Türkiye Türkçesinin Doğu Ağızlarında Bulunan *tulla*- Fiili ve Türevlerinin Kökeni Üzerine

The Origin of The *tulla*- Verb and Its Derivatives in The Azerbaijan Turkish and Eastern Dialects of Turkey Turkish

Ahmet Nahmedov

Prof. Dr., Aydın Adnan Menderes Üniversitesi

İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Aydın/Türkiye

e-posta anahmedov@adu.edu.tr

orcid 0009-0002-3844-1891

doi 10.54316/dilarastirmalari.1329103

Atıf

Citation

Nahmedov, Ahmet (2023). Azerbaycan Türkçesinde ve Türkiye Türkçesinin Doğu Ağızlarında Bulunan *tulla*-Fiili ve Türevlerinin Kökeni Üzerine. *Dil Araştırmaları*, 33: 15-26.

Başvuru

Submitted

19.07.2023

Revizyon

Revised

04.09.2023

Kabul

Accepted

16.10.2023

Çevrimiçi Yayın

Published Online

27.11.2023

Öz

Oğuz grubu lehçelerinde Hunların ve Hazarların ait olduğu /r~/ lehçe grubunun bazı özelliklerinin korunduğu görülmektedir. Yapılan araştırmalarda Azerbaycan Türkçesi ve Türkiye Türkçesi ağızlarında /r~/ ve /l~/ değişiminin pek çok örneği tespit edilmiştir. Bu örnekler dil içi temasların çok eskilere dayandığını göstermektedir.

At- fiili çağdaş Türk lehçelerinin hemen hepsinde bulunmaktadır. Yaygınlık açısından öne çıkan diğer fiil ise *taşla-* fiilidir. Bu durumda sadece Azerbaycan Türkçesi ve Türkiye Türkçesinin doğu ağızlarında bulunan *tulla-* fiilinin kökeni nedir?

Araştırma sırasında art ve eş zamanlı olarak tarihi ve çağdaş Türk lehçelerinin dil malzemesi taranacak, Altayistik verileri de göz önünde bulundurularak söz konusu fiilin kökenine ulaşılmaya çalışılacaktır.

Azerbaycan Türkçesinde ve Türkiye Türkçesinin doğu ağızlarında varlığını sürdüren *tulla-* (atmak, fırlatmak) fiili ve türevleri başka hiçbir çağdaş Türk lehçesinde bulunmamaktadır. Bu kelimenin “*tu-*” isim köküne {+la-} isimden fiil yapım eki getirilmesiyle oluştuğu açıktır. Çağdaş Türk lehçelerinden sadece Çuvaşçada “*dış, dıştaki*” anlamında “*tu-*” kelimesi bulunmaktadır. Bu durumda, /r~/ Türkçesinin temsilcisi olan Hazar/Bulgar Türklerinin Azerbaycan-Anadolu coğrafyasında buldukları dönemde bu kelimenin dile girdiği ilk ihtimal olarak görülebilir. Gerek Azerbaycan Türkçesinde gerekse de Türkiye Türkçesi ağızlarında bulunan rotasız ve lambdasız örnekleri bu olasılığı destekler niteliktedir.

Bu makale en az iki hakem tarafından incelenmiş ve makalede intihal bulunmadığı teyit edilmiştir.

This article has been reviewed by at least two referees and confirmed to be free of plagiarism.

Altay Dilleri Ailesine mensup dillerde tespit ettiğimiz veriler bir ihtimali daha mümkün kılmaktadır: Tungus-Mançu lehçelerinde “dış taraf, dış yüz” anlamında kullanılan ve yazarlar tarafından Proto-Tungusça kökü “*t’uli” olarak kurgulanan bir kelime bulunmaktadır. Bu kelimenin karşılığının /l>ş/ değişimiyle tarihî ve çağdaş Türk lehçelerinde “taraf/yön; karşı taraf” anlamlarına sahip “tuş” (Proto-Türkçede “*dul”) olabileceği ve Hazar/Bulgar Türklerinden çok önce Azerbaycan ve Doğu Anadolu’ya yerleşen boy/boylar tarafından getirildiği ihtimalini de akla getirmektedir.

Anahtar Kelimeler: Türk lehçeleri, Proto-Türkçe, Altayistik, tulla- fiili, Azerbaycan Türkçesi, Türkiye Türkçesi doğu ağızları

ABSTRACT

It is seen that some features of the /r~l/ dialect group to which the Huns and Khazars belongs are preserved in the Oghuz group dialects. In the researches, many examples of /r~z/ and /l~ş/ changes have been identified in Azerbaijani Turkish and Turkey Turkish dialects. These examples show that intralingual contact dates back to ancient times.

The verb at-, which is found in almost all contemporary Turkish dialects. Another verb that stands out in terms of prevalence is the verb taşla-. In this case, what is the origin of the verb tulla-, which is found only in the Azerbaijani Turkish and in the eastern dialects of Turkey Turkish?

During the research, the linguistic material of historical and contemporary Turkish dialects will be scanned simultaneously and the origin of the verb in question will be tried to be reached, taking into account the Altayistic data.

The verb tulla- (to throw, to throw) and its derivatives, which continue to exist in the eastern dialects of Turkey Turkish and Azerbaijani Turkish, are not found in any other contemporary Turkish dialect. It is clear that the word is formed by adding the verb form suffix {+la-} to the noun root "tul". Among the contemporary Turkish dialects, only Chuvash has the word "tul" meaning "outside". In this case, it can be seen as the first possibility that this word entered the language during the period when the Khazar/Bulgarian Turks, who are representatives of /r~l/ Turkish, were in the Azerbaijan-Anatolia geography. Examples of rhotacism and lambdacism found in both Azerbaijani Turkish and Turkey Turkish eastern dialects support this possibility.

The data we have identified in languages belonging to the Altai Language Family make another probability possible: There is a word used in the Tungus-Manchu dialects in the sense of "outside, external face", which is constructed by the authors as its Proto-Tungus root "*t’uli". It brings to mind the idea that the equivalent of this word may be "tuş" (*dul in Proto-Turkish) in historical and contemporary Turkish dialects with the change /l>ş/ and that it was brought by the clan(s) who settled in Azerbaijan and Eastern Anatolia long before the Khazar/Bulgarian Turks.

Keywords: Turkish dialects, Proto-Turkish, Altaic, tulla- verb, Azerbaijan Turkish, Turkey Turkish eastern dialects

EXTENDED ABSTRACT*Introduction*

The geography of Azerbaijan and Anatolia has been on the transition routes of Hun, Khazar, Kipchak and Oghuz Turks from north to south and east to west since ancient times, and has hosted different Turkish states. It is seen that some features of the /r~l/ dialect group to which the Huns and Khazars belong are preserved in the Oghuz group dialects. In the researches, many examples of /r~z/ and /l~ş/ changes have been identified in Azerbaijani Turkish and Turkey Turkish dialects. These examples show that intralingual contact dates back to ancient times.

Research Purpose

In this research, we will focus on the verb *tulla-* "to throw" and its derivatives (*tullan-* "to jump", *tullantı* "waste", *tulazla-/tolazla-* "to throw", *tulamazdıla-* "to throw", *tullamnac* "the narrow and jumpable part of the arc" etc.), which do not exist in any contemporary Turkish dialect other than Azerbaijani Turkish and the eastern dialects of Turkey Turkish.

Research Questions

The verb *at-*, which is found in almost all contemporary Turkish dialects, is seen in Old and Middle Turkish period sources with the meanings of "to throw, to shoot an arrow, to heart beat, to dawn break". Another verb that stands out in terms of prevalence is the verb *taşla-*, which has different phonetic variants (*taşla-/täşlä-/taşli-/taşto-/tasta-*). In this case, what is the origin of the verb *tulla-*, which is found only in the Azerbaijani Turkish and in the eastern dialects of Turkey Turkish?

Methodology

During the research, the linguistic material of historical and contemporary Turkish dialects will be scanned simultaneously and the origin of the verb in question will be tried to be reached, taking into account the Altayistic data.

Findings and Results

In contemporary Turkish dialects, the verbs *at-* and *taşla-*, meaning "to throw or throw any object in a direction", stand out. The first of these is used in almost all dialects, and the second is used with different phonetic variants (*taşla-/täşlä-/taşli-/taşto-/tasta-*) in other dialects except Turkey Turkish and Azerbaijani Turkish. It is clear that the verb *taşla-* is formed by adding the verb formation suffix from the noun {+la-} to the noun root "taş", which has a meaning of "outside" and has a short vowel in Main Turkish. The verb *tulla-*, which is used only in Azerbaijani Turkish and the eastern dialects of Turkey Turkish in the sense of "to throw", was formed by adding the verb form suffix {+la-} to the noun root "tul". Among the contemporary Turkish dialects, only Chuvash has the word "tul" meaning "outside". In this case, it can be seen as the first possibility that this word entered the language during the period when the Khazar/Bulgarian Turks, who are representatives of /r~l/ Turkish, were in the Azerbaijan-Anatolia geography. Examples of rhotacism and lambdacism found in both Azerbaijani Turkish and Turkey Turkish dialects support this possibility.

The data we have identified in languages belonging to the Altai Language Family make another possibility possible: In the Tungus-Manchu dialects, there is a word used in the meaning of "outside, external face", which is constructed as the Proto-Tungus root **t'uli* (Evenk *tuli-n*, Even *töl-de*, Negidal *tulgi*, Manchu *tul-gi/tiuli*, Jurchen *tuli-le*, Ulch *tuli*, Oroks *tulien*, Nanai *tulie*, Solon *tulergi/tul-deli*). It brings to mind the idea that the equivalent of this word may be "tuş" (**dul* in Proto-Turkish) in historical and contemporary Turkish dialects with the change /l>ş/ and that it was brought by the clan(s) who settled in Azerbaijan and Eastern Anatolia long before the Khazar/Bulgarian Turks.

Appearing with different phonetic variants such as *tul-tol-zol-tuş-taş-daş-dış*, which comply with the general historical sound change rule of Turkish (t/d~z, l~ş, u~o, a~ı) and it can be thought that by adding the verb form suffix {+la} to this noun root, which is

constructed as **dul* in Proto-Turkish, a verb meaning "to throw, to abandon" is formed. The preservation of this verb in Azerbaijan and Eastern Anatolia can be explained by the fact that this place was both the transit route and the geography where different Turkish tribes settled from ancient times.

0. Giriş

Azerbaycan ve Anadolu coğrafyası çok eski dönemlerden itibaren Hun, Hazar, Kıpçak ve Oğuz Türklerinin kuzeyden güneye, doğudan batıya geçiş yollarının üzerinde bulunmuş, farklı Türk devletlerine ev sahipliği yapmıştır.

Doğudan batıya ilerleyen Batı Hunlarının bir kısmının daha IV. yüzyıl sonu V. yüzyıl başlarında Kafkasları açarak Anadolu ve Suriye'ye kadar ilerledikleri, daha sonra yine aynı yoldan geri döndükleri bilinmektedir (Akar 2005: 60). Hunlarla aynı /r~/ leheçe grubuna ait Hazarların Azerbaycan coğrafyasındaki mevcudiyetleri ise daha uzun olmuş, VII. yüzyıldan X. yüzyıla kadar Karadeniz'in kuzeyinden Aral Gölü'ne, güneyde Aras Nehri'ne kadar olan topraklarda hüküm sürmüşlerdir. Azerbaycan'ın kuzeyini ele geçirdikleri sırada (626-627) Göktürk devletine bağlı olan Hazarlar, 630 yılında bağımsızlık kazanmışlardır (Güngör 1997: 78). J. P. Roux (2004: 203-204) X. yüzyılda Sırderya'nın sağ kıyısındaki Oğuzların da VIII. yüzyılda Museviliği kabul eden Hazar devletinin hizmetine girdiğini kaydeder. Hazar devletinin yıkılmasından sonra 1066 yılında üç bin kadar Hazar ailesinin Derbent'i geçerek Selçuklulara itaat ettiği ve 1076 yılında Selçuklu komutanı Savtegin'in onlar için Kahtun adlı bir kasaba kurduğu bilinmektedir. 1170 yılına ait Gürcü kaynaklarında Derbent Hazarlarından bahsedilmesi muhtemelen bu olayla ilgilidir (Taşağıl 1998: 118).

1040'ta yapılan Dandanakan Savaşı'ndan sonra Selçuklu önderliğindeki Türklerin önce Azerbaycan daha sonra Anadolu'yu fethetmesiyle bu topraklar kalıcı olarak bir Türk yurdu hâline gelmiştir. Sonraki dönemlerde zaman zaman kuzeyden ve doğudan bu coğrafyaya gelen Kıpçak, Karluk boyları ve Moğollar da bölgenin dilinde kendi izlerini bırakmışlardır. "Azerbaycan Türkçesindeki Bazı Oğuzca Dışı Unsurlar Üzerine" adlı çalışmada dil içi temaslar sonucu Azerbaycan Türkçesinde görülen ve Kıpçakça etkiler olarak değerlendirilen hususlar üzerinde durulmuştur. Diller arası temaslar konusuna da değinen yazar, özellikle 13. yüzyıldan sonra bazı askerî ve idarî terim niteliğindeki Moğolca kelimenin Azerbaycan Türkçesinde kullanım alanı bulduğunu kaydetmektedir (bk. Baldane 2021: 408-423).

Azerbaycan Türkçesi fonetiğinde t~d, p~b, ç~c, m~b değişmelerinde Oğuz grubunun tonlulaşma kuralına aykırı bazı kelimelerde tonsuz ünsüzlerin tercihi (tik-, tikan, tök-, poz-, Çingiz, men, min vb.); ikizleşme (addım, yeddi, saqqal vb.); morfolojisinde belirtme hâli ekinin {+nX}, duyulan geçmiş zaman ekinin 2. tipinin {-Xb} olarak kullanılması bir Karluk-Kıpçak etkisi olarak görülebilir. Ayrıca söz varlığında bulunan tala 'orman içinde açıklık alan' < tal-a 'düzlük, bozkır, yaban', dalda 'kuytu yer' < dald(a) 'gizli, saklı', çoşun 'ordu' < khoşun 'ordu, asker', nohur < noor 'gölcük, gölet' noxta 'yular' < nogtu 'yular', nöker

‘erkek hizmetçi’ < nökur ‘arkadaş, dost, yoldaş’ gibi Moğolca alıntılar (bk. Lessing 2003: 358, 918, 927, 1191) bu dil içi ve diller arası etkileşime örnek olabilir.

Oğuz grubu lehçelerinde Hunların ve Hazarların ait olduğu /r~/ lehçe grubunun bazı özelliklerinin de korunduğu görülmektedir: Çuvaşça *ser-* “dizmek, yaymak” fiilinin karşılığı diğer Türk lehçelerinde *yay-* (Kıpçak lehçelerinde *jay-/cay-*) şeklindedir. Türkiye Türkçesi ve Azerbaycan Türkçesinde *yay-* şeklinin yanı sıra *ser-* de korunmuştur. Ayrıca Türkiye Türkçesi ve Türkmen Türkçesinde aynı anlamda *yaz-* fonetik varyantı da bulunmaktadır. Yine Çuvaşçada *pilek/pillek* “beş” diğer Türk lehçelerinde *beş/bes* şeklinde olsa da *bilek* kelimesi de hemen hepsinde korunmuştur (bk. Baskakov 1960: 31-32). *Del-* ~ *deş-* eş anlamlı fiillerini de bir /l>ş/ örneği olarak görebiliriz. Bulgar Türkçesi örneklerinde kayıt altına alınan {+m} sıra sayı eki (*altom* ‘altıncı’, *tvirem* ‘dokuzuncu’, *çitem* ‘yedinci’) Azerbaycan Türkçesi ağızlarında ve Teke Türkmencesinde korunmuştur: *biriminci*, *ikiminci*, *üçümcü/üçümüncü* (bk. Tekin 1987: 20-21). H. Yıldız tarafından (bk. 2012: 263-323; 2014: 105-134) *Derleme Sözlüğü* taranarak yapılan iki çalışmada Türkiye Türkçesi ağızlarında /r~/ ve /l~/ değişiminin pek çok örneği tespit edilmiştir. Bu örnekler de dil içi temasların çok eskilere dayandığını göstermektedir.

Bu çalışmamızda Azerbaycan Türkçesi ve Türkiye Türkçesinin doğu ağızları dışında hiçbir çağdaş Türk lehçesinde bulunmayan *tulla-* “atmak, fırlatmak” fiili ve türevleri (*tullan-* “atlamak”, *tullantı* “atık”, *tulazla-/tolazla-* “atmak, fırlatmak”, *tulamazdıla-* “atmak, fırlatmak”, *tullamnac* “arkın dar ve atlanabilecek özellikteki yeri” vd.) üzerinde durulacaktır. Araştırma sırasında art ve eş zamanlı olarak tarihî ve çağdaş Türk lehçelerinin dil malzemesi taranacak, Altayistik verileri de göz önünde bulundurularak söz konusu fiilin kökenine ulaşılmaya çalışılacaktır.

1. Türk Lehçelerinde “*atmak, fırlatmak*” Anlamındaki Fiiller

Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü’nde Türkiye Türkçesindeki *at-* fiili karşılığında Azerbaycan Türkçesinde *at-*; Başkurt Türkçesinde *taşla-*, *at-*; Kazak Türkçesinde *tasta-*, *at-*; Kırgız Türkçesinde *taşto-* *at-*; Özbek Türkçesinde *täşlä-*, *at-*; Tatar Türkçesinde *taşla-*, *at-*; Türkmen Türkçesinde *taşla*, *at-*; Uygur Türkçesinde *taşli-*, *at-* fiilleri bulunmaktadır (KTLS: 32) Çağdaş Türk lehçelerinin hemen hepsinde bulunan *at-* fiili Eski ve Orta Türkçe dönemi kaynaklarında “atmak, ok atmak, kalp atmak, tan atmak” anlamlarıyla görülmektedir (DTS: 65). Yaygınlık açısından öne çıkan diğer fiil ise farklı fonetik varyantları bulunan *taşla-* fiilidir.

Azerbaycan Dilinin İzahlı Lüğeti’nde (ADİL-I: 547-548) *daşla-* fiili için iki anlam verilmektedir:

Daşlamaq: 1. Daş atmaq, daşa basmaq, daşla vurmaq (...). 2. Bir şeyin üstünü daşla örtmək, üstünə daş döşəmək, yaxud daşla bərkitmək.

Diğer Türk lehçelerine baktığımızda Azerbaycan Türkçesindeki *tulla-* ve *daşla-* fiillerinin karşılıdığı anlamlar tek bir fiille (*taşla-/tasta-/taşto-/täşli-*) ifade edilmekte ve bir takım yeni anlamlar da ortaya çıkmaktadır:

Özbek Türkçesi - **Täşlimoq**: 1. Atmak, fırlatmak. 2. (aşağı) atmak, düşürmek. 3. (dışarı) atmak. 4. Terk etmek. 5. Atılmak, atlamak (Karı-Niyazov ve Borovkov 1941: 438-439).

Kazak Türkçesi - **Tastav**: 1. Bir şeyi bir yere koymak. 2. Bir şeyi veya birisini bir yere bırakmak. 3. Bir şeyi atmak veya fırlatmak (Oraltay vd. 1984: 266).

Kırgız Türkçesi - **Taşta- I**: 1. Atmak. 2. *mec.* Bırakmak, son vermek, terk etmek. 3. (aşağı) bırakmak, koymak. 4. Dans veya müzik icra etmek. **Taşta- II**: Taşlardan temizlemek, ayıklamak (Yudahin 1985: 217).

Tatar Türkçesi - **Taşlarga**: 1. Atmak, bırakmak, fırlatmak. 2. *mec.* Terk etmek, bırakmak. 3. (Kafayı geriye) atmak. 4. Fırlatıp atmak. 5. (yavru) düşük yapmak (Ganiyev 1988: 292).

Hakas Türkçesi - **Tasta-**: 1. Atmak. 2. Bırakmak. 3. Bırakmak, terk etmek, sonlandırmak (Arıkoğlu 2005: 485).

Altay Türkçesi - **Taşta-**: Atmak, fırlatmak, bırakmak (Gürsoy Naskali ve Duranlı 1999: 170).

Kumuk Türkçesi - **Taşlamak**: 1. Atmak, fırlatmak; (taş vb.) yağmuruna tutmak. 2. Bırakmak, terk etmek (Bammatova 1969: 308).

Türkmen Türkçesi - **Taşla-** : 1. Atmak, fırlatmak, savurmak. 2. Bırakmak, yarıda kesmek, son vermek.

Daşla- I: 1. Taş atmak. 2. Taş döşemek, taşlarla kaplamak.

Daşla- II: 1. Kılıf dikmek. 2. Kap geçirmek, kaplamak (Tekin vd. 1995: 619, 137).

Türkiye Türkçesi - **Taşlamak**: 1. Taş atmak, taş tutmak. 2. Bir şeyin içindeki taşları ayıklamak. 3. Metal bir paçayı zımpara ile törpüleyerek yuvasına alıştırmak. 4. Taş döşemek. 5. *mec.* Üstü kapalı, iğneleyici söz söylemek (TS: 1916).

Görüldüğü gibi, Kıpçak ve Karluk gruplarına dâhil olan çağdaş lehçelerde *taşla-/tasta-/taşto-/täşli-* fiilinin “atmak, fırlatmak” anlamları dışında “bırakmak, terk etmek, düşürmek, koymak, son vermek/sonlandırmak, dans etmek veya müzik icra etmek” gibi yan ve mecaz anlamları da öne çıkmaktadır.

Oğuz grubunda Türkiye Türkçesi ve Azerbaycan Türkçesinde *taşla-/daşla-* fiilinin “taş”la ilgili “taşa tutmak, taş atmak, taşla kaplamak / taş döşemek” anlamları bulunmaktadır. Türkiye Türkçesinde 3 anlam yeni, 5 anlam ise mecazdır. Bu konuda Ana Türkçedeki birincil ünlü uzunluklarını korumuş olan Türkmen Türkçesi dil malzemesi ipuçları vermektedir. Yazıda gösterilmese de Türkmencede “taş” anlamlı kelime uzun ünlülü (da:ş), “dış” anlamlı ise kısa ünlülü (daş) olarak telaffuz edilmektedir. *Dîvânu Lûgâtit't-Türk*’te iki ayrı madde başı olarak verilen uzun ünlülü “taş” kelimesinin anlamı “taş,kaya”, kısa ünlülü “ta.ş”ın anlamı ise “dışarı, dış” olarak verilmektedir. Yine iki ayrı madde başı olan *taşla-* fiili için de “taşla vurmak” ve “gurbete gitmek” anlamları bulunmaktadır (DLT: 860-861). Böylece, gerek *Dîvânu Lûgâtit't-Türk* gerekse de Türkmen Türkçesi dil malzemesi burada uzun ve kısa ünlülü iki “taş” (“taş” ve “dış” anlamlı) kelimesi ile karşı karşıya olduğumuzu göstermektedir. Karluk ve Kıpçak lehçelerinde *taşla-* fiili anlam genişlemesine uğrayarak “herhangi bir nesneyi

atmak, fırlatmak” anlamları dışında “terk etmek, bırakmak, bir tarafa atmak, müzik icra etmek” gibi anlamlar kazanmıştır. Sadece Kırgız Türkçesinde bunların yanı sıra daha eski “taşlardan ayıklamak” anlamı korunmuştur.

Azerbaycan ve Türkiye Türkçesi dışında Kırgız, Kazak, Tatar Türkçelerinde zamanla /a>ı/ fonetik değişimi sonucu kısa ünlülü “taş” kelimesi “dış/tış/tıs” şekliyle ve “dış, dış taraf, dış yüz” anlamında kullanılmaya başlasa da Karluk ve Kıpçak grubu lehçeleri *taşla-* fiilini daha geniş anlam çerçevesinde kullanmaya devam etmiş, Oğuz grubu ise sadece “taş”la ilgili anlamları korumuştur.¹

Azerbaycan Türkçesi ile Türkiye Türkçesinin doğu ağızlarında “atmak, fırlatmak” anlamlarını karşılamak için kullanılan *tulla-* fiilinin *tul* (isim) ve {+la-} (isimden fiil yapan ek) gibi iki öğeden oluştuğu açıktır. Araştırmanın ilk safhasında *taşla-* fiiline nispetle “tul”un da “taş” anlamlı bir kelime olmasını düşünmüştüm. Bu açıdan Çuvaş Türkçesindeki *çул* (*çul* “taş”) ve Moğolcadaki *чыуу* (*çuhuu* “taş”) kelimeleri, Türkçe ile Moğolca arasındaki /ç~t/ ve /l~ş/ denkliği göz önünde bulundurularak “tul” = “taş” sonucuna varmıştım. Ancak daha sonra ulaşılan dil malzemeleri bu ihtimali ortadan kaldırdı.

Bu durumda Azerbaycan Türkçesi ve Türkiye Türkçesinin doğu ağızlarında bulunan ve aşağıda örneklerini vereceğimiz *tulla-* fiilinin kökeni nedir?

2. *Tulla-* Fiili ve Türevleri.

Tulla- fiilinin sadece Azerbaycan Türkçesinde “atmak” anlamıyla kullanıldığı ilk defa 1869 yılında Petersburg’da yayımlanmış olan *Türk-Tatar Lehçelerinin Karşılaştırmalı Sözlüğü*’nde kaydedilmiş ve *توللمک* (‘tullamak’²) şeklinde verilmiştir (Budagov 1869: 405).

ADİL’de *tulla-* fiili aşağıdaki şekilde açıklanmaktadır:

- Tullamaq:** 1. Bir şeyi az və ya çox şiddətli bir hərəkətlə yaxına və ya uzağa, yuxarıya və ya aşağıya atmaq; fırlatmaq. (...) Bir şeyi əldən buraxaraq yerə düşürmək, yerə atmaq.
2. Çəkmək, itələmək, kənara çəkmək, atmaq (...)
3. Tökmək, salmaq (...)
4. Tərk etmək; buraxıb getmək. (...)
5. *məc.* Əl çəkmək, atmaq. (...)
6. *məc.* İçmək (ADİL-IV: 374)

Yine aynı sözlükte bu fiilin {-n} fiilden fiil yapım ekiyle *tullan-* “sıçramak, zıplamak, ileriye atılmak; bir şeyin üzerinden atlayarak geçmek, aşmak, bir şeyin öte yanına geçmek” ve bu fiil gövdesine de {-tı} fiilden isim yapım eki getirilerek³

¹ Türkiye Türkçesindeki “*dışla-*” fiili daha yeni olup “yok saymak, ilgilenmemek” (TS: 520) anlamındadır. Azerbaycan Türkçesinde ise böyle bir fiil bulunmamaktadır.

² Sözlükte bazen kalın ünlülü fiillerin sonuna “kef”le yazılmış {-mek} mastar eki gelebilir.

³ {-tı} fiilden isim yapım eki için bk. Ergin 1985: 193-194

oluşmuş *tullantı* “atık” gibi türevleri yer almaktadır (ADİL-IV: 374). Diğer Türk lehçelerinde de “atık, çöp, bırakılmış, terk edilmiş” vb. anlamlı fiillerin de *taşlan-* köküne {-tı}~{-dı}~{-dık}~{-duk} ekleri getirilerek yapıldığı görülmektedir: Kırgız Türkçesi *taşlandı* (Yudahin 1985: 217), Kazak Türkçesi *tastandı* (Koç vd. 2012: 615), Özbek Türkçesi *taşlandı/taşlandık* (Karı-Niyazov ve Borovkov 1941: 439), Tatar Türkçesi *taşlandık* (Ganiyev 1988: 292), Türkmen Türkçesi *taşlandı* (Tekin vd.1995: 619), Uygur Türkçesi *taşlandı/taşlanduk* (Necip 1995: 393), Hakas Türkçesi *tastandı* (Arıkoğlu 2005: 485), Altay Türkçesi *taştanı* (Gürsoy Naskali ve Duranlı 1999: 170).

Türkçe Sözlük'te yer almayan *tulla-* fiili “atmak, fırlatmak” anlamlarıyla Türkiye Türkçesinin doğu ağızlarında (Kars, Erzurum, Doğubeyazıt/Ağrı) bulunmaktadır (bk. Derleme Sözlüğü-X: 3987).

ADİL'de “Əlini dala gərəək bir şeyi uzağa atmaq, tullamaq” anlamıyla yer alan *tolazla-* fiili (ADİL-IV: 374) de Türkçenin Kars, Erzurum, Iğdır, Ardahan ağızlarında *tulazla-* (“atmak, fırlatmak”) şekliyle tespit edilmiştir (Derleme Sözlüğü-X: 3987). Azerbaycan Türkçesinin ağızlarında “atmak, fırlatmak” anlamıyla *tulazda-/tolazda-* ve *tulamazdila-* varyantlarının yanı sıra *tullamnac* (“arkın dar ve atlanabilecek özellikteki yeri”) ismi de bulunmaktadır (ADDL: 501, 506-507)

Azerbaycan Türkçesinde isimden fiil yapan {+la-} ekinden bahseden Sevortyan (1962: 75-76) diğer örneklerin yanı sıra *tulla-* fiili üzerinde de duruyor:

“‘Atmak’, ‘fırlatmak’, ‘bir tarafa itmek’ anlamlı tullamaq fiili muhtemelen tul olarak belirleyebileceğimiz bir isim kökünden türemiştir. Tulla- fiilinin anlamına uygun olabilecek tul kökü Türk dillerinin büyük çoğunluğunda bulunmamaktadır. Kazakçada ‘biniciyi üzerinden atmak için atın şahlanması’ anlamında tula-; Hakasçada ‘(at) çifte atmak, şahlanmak’ ve mecaz ‘(balık) çırpınmak’ anlamında tulga- fiili bulunmaktadır. Her üç fiilin karşılaştırılması birkaç konuya aydınlık getiriyor:

1. Kazakça ve Hakasçadaki her iki fiil türemiştir; ikisini de birleştiren ‘şahlanmak’ anlamına sahip olmaları; her ikisi ortak tul kökünden bütün Türk dillerinde bulunan ve bugün işlek olmayan -a ve -ga isimden fiil yapım eki vasıtasıyla türetilmiştir.
2. Tul sözcüğü karşılaştırılan fiiller için ortak isim köküdür ve ayrıştırıcı öge olarak da isimden fiil yapan -la, -a ve -ga ekleri bulunmaktadır.
3. Kazakça ve Hakasçada tul sözcüğü atın ‘şaha kalkmak’ hareketi ile ilintilidir.

Bu sonuçlar ışığında Azerbaycan dilindeki *tulla-* fiilinin ‘çifte atmak’ ve ‘biniciyi üzerinden atmak için şahlanmak’ anlamlarının genelleşmesi sonucu ortaya çıktığını düşünmek yerinde olur. Genelleşme sürecinde fiilin anlamları somut kısıtlamalardan kurtuluyor: 1) Fiilin anlamında eylemin kim tarafından yapıldığı düşüncesi kayboluyor (örneğinizde at tarafından); 2) Eylemin herhangi bir yönü genelleşiyor (burada ‘biniciyi atmak, fırlatmak’) ve ‘biniciyi üzerinden atmak için şahlanmak’ anlamı öne çıkıyor.”

Semantik açıdan yetersiz olan bu fikir dışında literatürde *tulla-* fiili ve kökeni ile ilgili başka açıklama bulunmamaktadır. Çuvaşçanın Moğolca ve Türkçe ile ilişkisinden bahseden Poppe, bir tarafta Çuvaşça ve Moğolca diğer tarafta Türkçe olmak üzere bunların arasındaki /l~ş/ değişiminin hem /l>ş/ hem de /ş>l/ şeklinde olabileceğini kaydediyor ve örnek olarak Çuvaşça *tul* “dış, dıştaki”, Eski Türkçe *taş* “dış”, *taşra* “dışarı, dışarıya doğru”, Mançuca *tule* “dış”, *tulergi* kelimelerini veriyor (1925: 33). B. Bayram’ın hazırladığı *Çuvaş Türkçesi Sözlüğü*’nde *tul* kelimesi ve türevleri ile ilgili aşağıdaki anlamlar bulunmaktadır:

Tul: Dış, dıştaki, harici, görünüş.

Tulay: Gurbet, dışarı.

Tulalla: Dışarı, dışarıya.

Tulaş: 1. Dış; 2. Dıştan, dışarıda olan, dış görünüş.

Tulaşri: Dış (2019: 751).

Çuvaşça Rusça Sözlük’te bu kelimenin “dış, dış taraf, bir mekânın dışı” anlamları haricinde “kabuk, cilt” anlamları da bulunmaktadır (e-ÇRS. Erişim tarihi 02.03.2020).

Bu durumda, Hazar/Bulgar Türklerinin Azerbaycan coğrafyasında buldukları dönemde bu kelimenin dile girdiği ve “dış” anlamlı, kısa ünlü *taş/daş* kelimesinin yerine geçerek *tulla-* fiilini doğurduğu; daha sonraki dönemlerde anlam genişlemesiyle “atmak, fırlatmak, çekmek, itmek, dökmek, terk etmek, bırakıp gitmek” anlamlarını kazandığı düşünülebilirdi. Fakat Altay Dilleri Ailesi üzerine yapılmış olan çalışmalara da göz atınca konuyla ilgili üzerinde durulması gereken bir olasılık daha ortaya çıktı. *Altay Dillerinin Etimolojik Sözlüğü*’nde (Starostin vd. 2003: 1472-1473) Tungus-Mançu lehçelerinde “dış taraf, dış yüz” anlamında kullanılan ve yazarlar tarafından Proto-Tungusça kökü **t’uli* olarak kurgulanan bir kelime bulunmaktadır. Bu kelime Evenkçe *tuli-n*, Evence *töl-de*, Negidalca *tulgi*, Mançuca *tul-gi* (konuşma dilinde *tiuli*), Curçence *tuli-le*, Ulçaca *tuli*, Orokça *tulie(n)*, Nanayca *tulie*, Solonca *tulergi/tul-deli* fonetik varyantlarına sahiptir. Yazarlar, bu kelimenin karşılığının /l>ş/ değişimiyle tarihi ve çağdaş Türk lehçelerinde “yol arkadaşı; hedef; karşılaşma; taraf/yön; uygun/eşit; karşı taraf” anlamlarına sahip *tuş* (Proto-Türkçede **dul*) olabileceğini düşünmekte. Verilen örneklerde Türk lehçelerinin büyük çoğunluğunda “taraf/yön” ve “karşı taraf” anlamlarının öne çıktığı görülmektedir. Çağdaş Moğolcada da “taraf, yön” anlamında *tal* kelimesi bulunmaktadır (bk. Lessing 2003: 1191)

Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde *tuş/tüş* veya *düş* şeklinde geçen kelime de “taraf, cihet, yön, yol” anlamındadır (Tarama Sözlüğü-II: 1342). Yine Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde sıkça görülen *dulun-/tulun-* “kaybolmak, görünmez hale gelmek; batmak, gurub etmek” (Tarama Sözlüğü-II: 1250-1253) fiili de P.Tungusçada **tul-* “bir kalas, kütük üzerinden dereyi geçmek, dağı aşmak” olarak kurgulanan ve çağdaş Evenk lehçesindeki *tuldun-* “dağı aşmak, dağın arkasına geçmek” şekliyle bulunan fiil ile şekil ve semantik açıdan yakınlık göstermektedir (Starostin vd. 2003: 1456). Yukarıda, *tullan-* fiilinin de “bir şeyin üzerinden atlayarak geçmek, aşmak, bir şeyin öte yanına geçmek” anlamlarının olduğundan bahsetmiştik. Bu durumda “Dede Korkut” destanlarında geçen ve

hâlâ araştırmacılar arasında tartışmalara neden olan “Tul tulara girdüğüm tularını / Duharlıyı kodığum yağı yurdi” (Ergin 1997: 143) satırlarındaki “tul” kelimesi de belki bu örnekler ışığında yeniden değerlendirilebilir.⁴ Aynı bir araştırma gerektirdiğinden bu konuya değinmeyeceğiz.

Gerek fonetik gerekse de semantik açıdan *tul*, *tuş* ve *taş* “dış, dış taraf” kelimelerinin aynı (belki de Proto-Türkçede **dul* olarak kurgulanan) kökten oluştuğu mümkün gibi görünmektedir. Baskakov’a göre, farklı boy lehçeleri ile temsil edilen Türk dillerinin /r~/ (Eski Avar, Sabir, Bulgar ve çağdaş Çuvaşların atası olan Ogur/Ugur, Onugur, Saragur, Kutrigurların dili) ve /z-ş/ (Doğuda kalan, daha sonraları Oğuz, Kıpçak ve Karlukların ataları olan Oğuzların/Uzların, eski Kırgızların ve bir kısım Uygurların lehçeleri) dillerine ayrılma süreci MÖ 3. yüzyıla MS 4. yüzyılları kapsayan Hun döneminde gerçekleşmiştir (1960: 36). Eski Türkçe döneminde (5.-10. yüzyıllar) Batı Türkçesi /r/ dili ile (ura ‘ayak’), Doğu Türkçesi ise *d/t* ~ *s/z* dili ile (adak/atak ~ azak) temsil edilmiş (Eski Oğuz, Eski Uygur ve Eski Kırgızların dili), /y/ dilinin hızlı gelişimi ise Orta Türkçe dönemine (10.-15. yüzyıllar) tesadüf etmiştir (Baskakov 1960: 45).

Bu olasılığı Tungus lehçelerinde “taş atmak; her hangi bir şeyi atmak” anlamında kullanılan ve sızmalı z (ž) ile telaffuz edilen *žoldo-* (Solon), *žolda-* (Evenk), *žolodo-* (Negidal, Orok, Oroç), *žolola-* (Nanay, Ulça) fiili (Sevortyan 1980: 171) de destekler niteliktedir. Azerbaycan Türkçesinde *tulla-* fiiline yakın anlamda *zolla-* fiili de bulunmaktadır. Tarihî ve çağdaş Türk lehçelerinde bu fiil bulunmamaktadır:

“**Zollamaq:** 1. Uzun, möhkəm bir şeylə bərk vurmaq, ilişdirmək, çəkmək. 2. Yararsız bir şey kimi atmaq, tullamaq.” (ADİL-IV: 685).

Örnekte de görüldüğü üzere, bu fiilin ikinci anlamı *tulla-* fiilinin temel anlamıyla örtüşmektedir. Ayrıca, *taş/daş* “dış” kökünden {+I-} isimden fiil yapım eki yardımıyla oluşan *taşı-* fiili Türk lehçelerinin büyük çoğunluğunda “bir şeyi elle veya herhangi bir araçla bir yere götürmek, yerini değiştirmek, taşımak” anlamında kullanılsa da Altay (*taşı-*) ve Tuva (*dajı-*) lehçelerindeki “vurmak, tokat atmak” yan anlamları Azerbaycan Türkçesindeki *zolla-* fiilinin ilk anlamıyla semantik yakınlık göstermektedir (*taşı-* fiili için bk. Sevortyan 1980: 171).

3. Sonuç

Çağdaş Türk lehçelerinde “herhangi bir cismi bir yöne doğru atmak, fırlatmak” anlamında *at-* ve *taşla-* fiilleri öne çıkmaktadır. Bunlardan birincisi hemen bütün

⁴ S.Özçelik’in bu konuyla ilgili makalesinde (Özçelik 2009: 145-151) bu ibare ile ilgili yapılmış okumalar ve yorumların yanı sıra yazarın da kendi okuma ve yorumu yer almaktadır. Konuyla ilgili yukarıda sözü edilen Altayistik verileri, Çuvaşça ‘tul’ (dış, dışarı) ve Tarama Sözlüğü’nde geçen ‘düş düşe’ (‘taraf taraf’, Tarama Sözlüğü-II: 1343) tekrar grubu da göz önünde bulundurularak yeniden bir değerlendirme yapılabilir.

lehçelerde, ikincisi ise Türkiye Türkçesi ve Azerbaycan Türkçesi dışında diğer lehçelerde farklı fonetik varyantlarla (*taşla-/taşlä-/taşli-/tašto-/tasta-*) kullanılmaktadır. *Taşla-* fiilinin, “dışarı, dış” anlamlı ve Ana Türkçede kısa ünlülü “taş” isim köküne {+la-} isimden fiil yapım eki getirilmesiyle oluştuğu açıktır. Sadece Azerbaycan Türkçesinde ve Türkiye Türkçesinin doğu ağızlarında “atmak, fırlatmak” anlamında kullanılan *tulla-* fiili de “tul” isim köküne {+la-} isimden fiil yapım eki getirilmesiyle oluşmuştur. Çağdaş Türk lehçelerinden sadece Çuvaşçada “dış, dıştaki” anlamında “tul” kelimesi bulunmaktadır. Bu durumda, /r~/Türkçesinin temsilcisi olan Hazar/Bulgar Türklerinin Azerbaycan-Anadolu coğrafyasında buldukları dönemde bu kelimenin dile girdiği ilk ihtimal olarak görülebilir. Gerek Azerbaycan Türkçesinde gerekse de Türkiye Türkçesi ağızlarında bulunan rotasizm ve lambdasizm örnekleri bu olasılığı destekler niteliktedir.

Altay Dilleri Ailesine mensup dillerde tespit ettiğimiz veriler bir ihtimali daha mümkün kılmaktadır: Tungus-Mançu lehçelerinde “dış taraf, dış yüz” anlamında kullanılan ve yazarlar tarafından Proto-Tungusça kökü **t’uli* olarak kurgulanan (Evenkçe *tuli-n*, Evence *töl-de*, Negidalca *tulgi*, Mançuca *tul-gi/tiuli*, Curçence *tuli-le*, Ulçaca *tuli*, Orokça *tulien*, Nanayca *tulie*, Solonca *tulergi/tul-deli*) bir kelime bulunmaktadır. Bu kelimenin karşılığının /l>ş/ değişimiyle tarihî ve çağdaş Türk lehçelerinde “yol arkadaşı; hedef; karşılaşma; taraf/yön; uygun/eşit; karşı taraf” anlamlarına sahip *tuş* (Proto-Türkçede **dul*) olabileceği ve Hazar/Bulgar Türklerinden çok önce Azerbaycan ve Doğu Anadolu’ya yerleşen boy/boylar tarafından getirildiği fikrini akla getirmektedir.

Tul-tol-zol-tuş-taş-daş-dış gibi farklı fonetik varyantlarla karşımıza çıkan, Türkçenin genel tarihi ses değişimi kuralına uygun olan (t/d~z, l~ş, u~o, a~ı) ve Proto-Türkçede **dul* olarak kurgulanan bu isim köküne {+la-} isimden fiil yapım eki getirilerek “atmak, fırlatmak, terk etmek” anlamlı bir fiilin oluşması düşünülebilir. Bu fiilin Azerbaycan ve Doğu Anadolu sahasında korunması, buranın çok eski dönemlerden farklı Türk boylarının hem geçiş güzergâhı hem de yerleşikleri coğrafya olmasıyla açıklanabilir.

4. Kısaltmalar ve Kaynakça

- ADDL: *Azerbaycan Dilinin Dialektoloji Lüğeti* (2007). Bakü: Şerq-Qerb.
 ADİL-I: *Azerbaycan Dilinin İzahlı Lüğeti* (2006). I, Bakü: Şerq-Qerb.
 ADİL-IV: *Azerbaycan Dilinin İzahlı Lüğeti* (2006). IV, Bakü: Şerq-Qerb.
 AKAR, Ali (2005). *Türk Dili Tarihi*. İstanbul: Ötüken.
 ARIKOĞLU, Ekrem (2005). *Örneklili Hakasça Türkçe Sözlük*. Ankara: Akçağ.
 BALDANE, Orhan (2021). “Azerbaycan Türkçesindeki Bazı Oğuzca Dışı Unsurlar Üzerine”. *IX. Uluslararası Türk Dili Kurultayı. Bilge Tonyukuk Anısına*. 26-30 Eylül 2021. Ankara, 1.
 BAMMATOVA, J.J. (1969). *Kumıksko-Russkiy Slovar*. Moskova: Sovetskaya Ensiklopediya.
 BASKAKOV, N. A. (1960). *Tyurkskiye Yazıki*. Moskova: Vostochnaya Literatura.
 BUDAGOV, Lazar (1869). *Sravnitelnyy Slovar Turetsko-Tatarskih Nareçiy*. 1, Sankt-Peterburg: Tipografiya İmperatorskoy Akademii Nauk.
 Derleme Sözlüğü-X: Türk Dil Kurumu (1978). *Türkiye’de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü*. X, Ankara: Türk Dil Kurumu.

- DLT: *Kaşgarlı Mahmud. Dîvânu Lugâti't-Türk* (2018). (Haz. Ahmet B. Ercilasun-Ziyat Akkoyunlu). Ankara: Türk Dil Kurumu.
- DTS: *Drevnetyurkskiy Slovar* (1964). (Edt. B. M. Nadelyayev- D. M. Nasilov- E. R. Tenişev, A. M. Şçerbak). Leningrad: Nauka.
- ERGIN, Muharrem (1985). *Türk Dil Bilgisi*. İstanbul: Boğaziçi.
- ERGIN, Muharrem (1997). *Dede Korkut Kitabı. Giriş-Metin-Faksimile*. 1, Ankara: Türk Dil Kurumu.
- GANIYEV, F.A. (1988). *Tatarsko-Russkiy Slovar*. Kazan.
- GÜNGÖR, Erol (1997). *Tarihte Türkler*. İstanbul: Ötüken.
- GÜRSOY NASKALI, Emine; DURANLI, Muvaffak (1999). *Altayca Türkçe Sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- KARI-NİYAZOV, T. N., BOROVKOV, A. K. (1941). *Uzbeksko-Russkiy Slovar*. Taşkent.
- KOÇ, Kenan vd. (2012). *Kazak Türkçesi- Türkiye Türkçesi Sözlüğü*. Almatı: Poligrafkombinat.
- KTLS: Kültür Bakanlığı (1991). *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü*. I, Ankara: Başbakanlık.
- LESSİNG, Ferdinand D. (2003). *Moğolca Türkçe Sözlük*. (Çev. Günay Karaağaç). 1-2, Ankara: Türk Dil Kurumu.
- NECİP, Emir Necipoviç (1995). *Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü*. (Çev. İklil Kurban). Ankara: Türk Dil Kurumu.
- ORALTAY, Hasan vd. (1978). *Kazak Türkçesi Sözlüğü*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.
- ÖZÇELİK, Sadettin (2009). “Dede Korkut Metinleri Üzerine Tespitler (1) – Dede Korkut'ta Çözölmemiş Bir İbare”. *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 9/1: 145-151.
- POPPE, Nikolay N. (1925). “Çuvaşkiy Yazık i Yego Otnoşeniye k Mongolskomu i Turetskim Yazıkam”. *İzvestiya Rossiyskoy Akademii Nauk*. 1/5: 23-42.
- ROUX, Jean-Paul (2004). *Türklerin Tarihi. Pasifikten Akdenize 2000 Yıl*. (Çev. Aykut Kazancıgil-Lale Arslan Özcan). İstanbul: Kabalıcı.
- SEVORTYAN, E. V. (1962). *Glagoloobrazovatelnye Affiksı v Azerbaycanskom Yazıke*. Moskova: Nauka.
- SEVORTYAN, E. V. (1980). *Etimologičeskiy Slovar Tyurkskih Yazıkov*. 3, Moskova: Nauka.
- STAROSTIN, Sergei vd. (2003): *Etimological Dictionary of the Altaic Languages*. 8/2, Leiden-Boston.
- Tarama Sözlüğü-II: Türk Dil Kurumu (1965). *Tarama Sözlüğü*. II, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- TAŞAĞIL, Ahmet (1998). “Hazarlar”. *İslam Ansiklopedisi*, 17, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 116-120.
- TEKİN, Talat (1987). *Tuna Bulgarları ve Dilleri*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- TEKİN, Talat vd. (1995). *Türkmence Türkçe Sözlük*. Ankara: Simurg.
- TS: Türk Dil Kurumu (2005). *Türkçe Sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- YILDIZ, Hüseyin (2012). “Türkiye Türkçesi Ağızlarında Zetasizm/Rotasizm Meselesinin İzleri”. *Gazi Türkiyat*, 10: 263-323.
- YILDIZ, Hüseyin (2014). “Türkiye Türkçesi Ağızlarında Lambdasizm/Sigmatizm Meselesinin İzleri”. *Gazi Türkiyat*, 15:105-134.
- YUDAHİN, K. K. (1985). *Kirgizsko-Russkiy Slovar*. 2, Frunze: Kirgizskaya Sovetskaya Ensiklopediya.
- e-ÇRS = *Çuvaşsko Russkiy Slovar* (2020). Erişim adresi: <https://ru.glosbe.com/cu/ru> (Erişim tarihi: 02.03.2020).

Geyik Destanı'nın Yeni Bir Nüshası Üzerine

On A New Copy of The Deer Epic

Beytullah Bekar

Doç. Dr., Kırklareli Üniversitesi
Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı
Bölümü, Kırklareli/Türkiye

e-posta beytullahbekar@gmail.com

orcid 0000-0002-8372-1190

doi 10.54316/dilarastirmalari.1309600

Okan Celal Güngör

Doç. Dr., Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi
Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü
Karaman/Türkiye

e-posta okancelalgungor@gmail.com

orcid 0000-0002-5933-1336

doi 10.54316/dilarastirmalari.1309600

Atıf

Citation

Bekar, Beytullah; Güngör,
Okan Celal (2023). Geyik
Destanı'nın Yeni Bir Nüshası.
Dil Araştırmaları, 33: 27-50.

Başvuru

Submitted
04.06.2023

Revizyon

Revised
15.09.2023

Kabul

Accepted
28.09.2023

Çevrimiçi Yayın

Published Online
27.11.2023

Bu makale en az iki hakem tarafından incelenmiş ve makalede intihal bulunmadığı teyit edilmiştir.

This article has been reviewed by at least two referees and confirmed to be free of plagiarism.

ÖZ

Kesik Baş Destanı, Güvercin Destanı, Geyik Destanı, Kız Destanı, Ejderha Destanı vb. ürünler dinî-tasavvufî Türk halk edebiyatının Anadolu'daki ilk örneklerindedir. Manzum hikâye türünde yazılmış olan bu eserler, halka İslamiyet'i yaymak için söylenmiştir. Bu eserler, halk tarafından çok sevilmiş, çok değer görmüştür. Çok değer verildiği için de mevlit kitaplarının içine dahil edilmiştir. Bu sebeple bu destanların pek çok nüshası bulunmaktadır.

Çalışmanın konusunu teşkil eden nüsha, Bavyera Eyalet Kütüphanesi urn:nbn:de:bvb:12-bsb10250028-7'de kayıtlıdır. Eser, kayıtlarda Süleyman Çelebi, 1351-1422 *Hikâye-yi Mevlid-i Şerif* adlı 51 sayfalık mevlit kitabının içinde geçmektedir. Mevlit kitabı, *Geyik Destanı* dışında "*Nat-ı Şerif, Kaside-yi Mevlid-i Şerif, Kaside-yi Tevhid-i Şerif, Vefat-ı Fatma, Destan-ı Güvercin, Destan-ı İbrahim* gibi hikâyelerden oluşmaktadır. Eser, taş baskı (litografi) yöntemiyle 1857 yılında İstanbul'da çoğaltılmıştır. *Geyik Destanı*, eser içerisinde 30. sayfanın 6. satırından başlayıp 35. sayfanın 13. satırına kadar devam etmektedir. Destan, 99 beyitten müteşekkildir. Makalede destan dil ve yazım özellikleri açısından incelenip transkribe edilecek ve destanın dizini verilecektir.

Anahtar Kelimeler: Geyik Destanı, Kirdeci Ali, Mevlid-i Şerif

ABSTRACT

Products such as *Cut Head Epic, Pigeon Epic, Deer Epic, Girl Epic, Dragon Epic* are among the first examples of religious-mystical Turkish folk literature in Anatolia. These works, written in the form of verse stories, were written to spread Islam to the public. These works were loved and appreciated by the public. Since it is highly valued, it is also included in the Mevlit books.

For this reason, there are many copies of these epics. The copy which is the subject of the study is registered in the Bavarian State Library at urn:nbn:de:bvb:12-bsb10250028-7. The work is recorded in the 51-page ceremony book called *Hikâye-yi Mevlid-i Şerif* by Süleyman Çelebi (1351-1422). Apart from the Geyik Destanı the Mevlit book consist of stories such as *Nat-ı şerif*, *Kaside-yi Mevlid-i Şerif*, *Kaside-yi Tevhid-i Şerif*, *Vefat-ı Fatma*, *Destan-ı Güvercin*, *Destan-ı İbrahim*. The work was reproduced in İstanbul in 1857 by lithography method. *The Deer Epic* starts from the 6th line of the 30th page and continues until the 13th line of the 35th page in the work. The epic consists of 99 couplets. In the article, the epic will be analyzed and transcribed in terms of language and spelling features and the index of the epic will be given.

Keywords: Deer Epic (Geyik Destanı), Kirdeci Ali, Mevlid-i Şerif

EXTENDED ABSTRACT

Introduction: *Cut Head Epic* (Kesik Baş Destanı), *Pigeon Epic* (Güvercin Destanı), *Deer Epic* (Geyik Destanı), *Girl Epic* (Kız Destanı), *Dragon Epic* (Ejderha Destanı) etc. products are among the first examples of religious-mystical Turkish folk literature in Anatolia. These works which were written in the form of verse stories were said to spread Islam to the public. These works were loved and appreciated by the public. Since it is highly valued, it is included in the Mevlit books. For this reason there are many copies of these epics. The copy which is the subject of the study is registered in the Bavarian State Library at urn:nbn:de:bvb:12-bsb10250028-7. The work is mentioned in the records of Süleyman Çelebi 1351-1422 *Hikaye-yi Mevlid-i Şerif* in the 51-page ceremony book. Apart from the *Geyik Destanı* the Mevlit book consist of stories such as *Nat-ı şerif*, *Kaside-yi Mevlid-i şerif*, *Kaside-yi Tevhid-i Şerif*, *Vefat-ı Fatma*, *Destan-ı Güvercin*, *Destan-ı İbrahim*. The work was reproduced in İstanbul in 1857 by lithography method. *The Epic of Deer* starts from the 6th line of the 30th page and continues until the 13th line of the 30th page and continuous until the 13th line of the 35th page. The epic consists of 99 couplets. In the article, the epic will be analyzed and transcribed in terms of language and spelling features and the index of the epic will be given.

Problem: It's aimed to determine the differences and common aspects of the *Deer Epic* from the previous copies [(M. Kuzubaş (2008), H. Tören (2005), G. Aytaş (1999), N. Aslan (2006), Ş. Korkmaz (2012)] in the magazine registered in the Bavarian State Library urn:nbn:de:bvb:12 bsb10250028-7, which is the subject of the study.

Scope And Limitations: The copies of the *Deer Epic* found in various magazines written during the Ottoman Turkish period or prepared separately constitute the scope of the study. In this context, the *Deer Epic* of the Ottoman Turkish period, reproduced in İstanbul in 1857, forms the basis of the study.

Methodology: In the study, historical comparative method with source scanning method was used. As a result of comparing this copy of the Stag Epic in the Bavarian State Library with previous copies found in different places, it was understood that it was a different copy. Later, this copy was transcribed and transferred to Latin letters. In the study, different features seen in phonetics are presented in items. In addition, a grammar index was prepared and made available to researchers in order to better understand the work by the reader and to identify Turkish and foreign elements in the vocabulary.

Conclusion: Epics, which made a significant contribution to the spread of Islam, have survived to this day by being read by the public in various environments. One of these epics is the *Deer Epic*. In the research, it was seen that the epic, which has many copies in Türkiye

also has copies in libraries abroad. In the study, a copy of a Mevli book in the Bavarian State Library was examined. As a result of this review:

In the text, the future tense suffix is *-IsAr* (olisar), and the second person suffix is usually in the form of *-slz* (alasız, kılasız, etc.). Usages contrary to the vowel harmony (toldı, didi, soliziz) are also seen. Considering the linguistic features of the text, it can be said that the work belongs to the 17th century. When the previous studied copies are examined, the number of copies worked by M. Kuzubaş is 80, the copies worked by H. Tören is 97, the copies worked by G. Aytaş is 95, and the copies worked by N. Aslan is 79. The copy studied by Korkmaz has 70 couplets. The copy was examined by us has 99 couplets. This copy is the most voluminous among the copies studied. This copy will contribute significantly to the creation of a complete *Deer Epic* text in future studies.

0. Giriş

Kesik Baş Destanı, Güvercin Destanı, Geyik Destanı, Kız Destanı, Ejderha Destanı vb. ürünler dinî-tasavvufî Türk halk edebiyatının Anadolu'daki ilk örneklerinden sayılır. Manzum hikâye türünde yazılmış olan bu eserler, halka İslamiyet'i yaymak için söylenmiş ürünlerdir. Manzumelerin sözlü ortamda yayılmaları sebebiyle hızla anonimleşmişleri veya farklı mecmualarda farklı farklı isimlere mal edilmeleri, yaratıcıları hakkında bilgi edinilmesini güçleştirmiştir (Aslan 2006: 190). Fakat Vasfî Mahir Kocatürk'e göre bu manzum hikâyeler 14. yüzyıl sonu veya en geç 15. yüzyıl başlarında yaşadığı tahmin edilen Kirdecî Ali'ye mal edilmektedir (Argunşah 2002: 5). Bu destanlar, halk tarafından çok sevilmiş, çok değer verilmiş ve mevlit kitaplarının içine dâhil edilmiştir. Bu sebeple bu destanların pek çok nüshası bulunmaktadır. Makalenin konusu olan *Geyik Destanı*'nın Korkmaz tarafından yapılan çalışmada 32 nüshası tespit edilmiştir (Korkmaz 2012: 88-90) Korkmaz tarafından tespit edilen 32 nüsha içinde makalemizin konusunu teşkil eden nüsha bulunmamaktadır. Daha önce çalışılmış olan nüshalar incelendiğinde M. Kuzubaş'ın (2008) çalıştığı nüsha 80, H. Tören (2005) tarafından çalışılan nüsha 97, G. Aytaş (1999) tarafından çalışılan nüsha 95, N. Aslan (2006) tarafından çalışılan nüsha 79 ve Ş. Korkmaz (2012) tarafından çalışılan nüsha 70 beyittir. İncelenen nüsha ise 99 beyittir. Çalışılan nüshalar içerisinde en hacimli bu nüshadır. Eldeki nüsha, Baviera Eyalet Kütüphanesi urn:nbn:de:bvb:12-bsb10250028-7'de kayıtlıdır. Eser, kayıtlarda Süleyman Çelebi, 1351-1422 *Hikâye-yi Mevlid-i Şerif* adlı 51 sayfalık mevlit kitabının içinde geçmektedir. Mevlit kitabı, *Geyik Destanı* dışında "Nat-ı şerif, Kaside-yi Mevlud-ı şerif, Kaside-yi tevhid-i şerif, Vefat-ı Fatma, Destan-ı Güvercin, Destan-ı İbrahim" gibi hikâyelerden oluşmaktadır. Eser, taş baskı (litografi) yöntemiyle 1857 yılında İstanbul'da çoğaltılmıştır. *Geyik Destanı*, eser içerisinde 30. sayfanın 6. satırından başlayıp 35. sayfanın 13. satırına kadar devam etmektedir. Destan, 99 beyitten müteşekkildir. Mesnevi nazım şeklinde yazılan eserde aruzun fâilâtün/fâilâtün/fâilün kalıbı kullanılmıştır.

Destanda; Hz. Muhammed, kâfirler ve geyik arasında geçen olaylar anlatılmaktadır. Geyiğin yaşanan olaylar neticesinde Allah'ın izniyle dile gelip Hz. Muhammed'in peygamberliğini tasdik etmesi ve bu mucizeyi gören kâfirlerin Hz. Muhammed'in hak peygamber olduğuna inanıp Müslüman olmaları anlatılır.

1. İnceleme

1.1. Dil Özellikleri

Metin önemli ölçüde Osmanlı Türkçesinin ses ve şekil bilgisi özelliklerini yansıttığından bu bölümde sadece metinle ilgili dikkat çekici hususlar üzerinde durulmuştur.

- Belirtme durumu eki n yaygın olarak geniz ünsüzüyle yazılmıştır: *mu‘cizātũñ* “mucizatını” (30/9), *namāzũñ* “namazını” (31/12), *ķamusũñ* “hepsini” (31/7), *peygāmbertligiñ* “peygamberliğini” (31/12), (32/4), *boğazın* “boğazını” (32/9), *bahāsũñ* “pahasını” (33/14) *sırrũñ* “sırrını” (34/18), *geldiğiñ* “geldiğini” (35/6), *özürlendiğiñ* “özürlendiğini” (35/26). Metinde 3 kelimedeki belirtme durumu eki n, dış ünsüzüyle yazılmıştır: *hükümün* “hükümünü” (34/14), *cümlesin* “cümlesini” (31/6), *ķardaşın* “ķardaşını” (33/3-4)
- Geniz ünsüzüyle yazılması gereken II. çokluk şahıs emir eki 2 yerde dış ünsüzüyle yazılmıştır: *tutun* (bakınız dipnot 12), *ķurun* (bakınız dipnot 13)
- Dış ünsüzüyle yazılması gereken yarım kelimesi metinde *yarıñ* (30/14) şeklinde geniz ünsüzüyle yazılmıştır.
- Tarihi dönem metinlerinde kapalı e (è) li olan *dè-* fiili 6 yerde (30/7, 30/7, 33/16, 34/15, 35/4, 35/4) e ünlüsüyle gösterilmiştir.
- “Söyleyesin” kelimesindeki II. teklik şahıs eki *-sIn* dış ünsüzü yerine geniz ünsüzüyle yazılmıştır.
- t -> d değişmesiyle *tepe* kelimesi *depe* (34/3) şeklinde kullanılmıştır.
- Şekil bilgisinde ayrıca gelecek zaman eki olarak *-IsAr* (olısar), çokluk ikinci şahıs eki *-sIz* (alasız, kılasız vb.) biçimindedir.

1.2. Yazım Özellikleri

1.2.1. Ünlülerin yazımı

1.2.1.1. /a/ ünlüsü

Kelime başında

üstünlü elif ile: *أندّه* anda (30/15), *أئلر* anlar (30/15), *أشاعه* aşğa (31/1), *أردّه* arada (31/5)

medli elif ile: *أيه* eyle (30/14), *أئلو* atlu (30/16)

dik üstünlü elif ile: *أردّه* arada (31/5)

Kelime içinde

üstün ile: *بشئلدم* başladım (30/7), *أئلر* anlar (30/15)

üstünlü güzel he ile: *ياره بئلمش* yaradılmış (30/10)

üstünlü elif ile: *ياره بئلمش* yaradılmış (30/10), *طائف* tañ (30/12), *أشاعه* aşğa (31/1)

dik üstünlü elif ile: *يارادانى* yaradandı (32/1)

*Kelime sonunda**üstünlü elif ile:* ساڭا saña (30/9), آتا ata (31/14)*üstünlü güzel he ile:* آندە anda (30/15), آشاغە aşağı (31/1), ارادە arada (31/5)

1.2.1.2. /e/ ünlüsü

*Kelime başında**üstünlü elif ile:* يَمَّ eyleyem (30/9), اَلَيْدَهَ elinde (32/18)*Kelime içinde**üstün ile:* ايدردى éderdi (30/13), بئزردي benzerdi (30/14), گلور gelür (30/16)*üstünlü güzel he ile:* يَمَّ eyleyem (30/9), ايدە eydeyim (30/11)*üstünlü elif ile:* يانى دىڭلە diñleyeni (35/12)*Kelime sonunda**üstünlü güzel he ile:* يىنە yine (30/7), سوزە söze (30/7), نه ne (30/10)

1.2.1.3. Kapalı e (è) ünlüsü

üstün ile: ديو deyü (30/7)*esre ile:* كز kèz (32/6)*dik esreli ye ile:* ويردیلر verdiler (30/11)

1.2.1.4. /ı/ ünlüsü

*Kelime başında**dik esreli ye ile:* يىسىز ıssız (33/8)*Kelime içinde**esre ile:* باشلادىم başladım (30/7), تاڭرىنىڭ Tañrıniñ (30/10), يارە دلمش yaradılmış (30/10)*dik esreli ye ile:* تاڭرىنىڭ Tañrıniñ (30/10), قىرە يم kırayım (31/7), چىچىقۇ çıkıcaқ (32/7)*Kelime sonunda**dik esreli ye ile:* اياغىنى ayağımı (32/2), انى anı (32/1), يارادانى yaradanı (32/1)

1.2.1.5. /i/ ünlüsü

*Kelime başında**esreli elif ile:* اىشبو işbu (32/12), اىمدى imdi (30/11)*dik esreli ye ile:* ايشت işit (30/11), اىچىندە içinde (31/4)*Kelime içinde**esre ile:* يىنە yine (30/7), بىر bir (30/8), ايشت işit (30/11), گوستىرتك gösteriñ (31/3)*dik esre ile:* كىردىلر girdiler (31/2)*dik esreli ye ile:* قىلدى kıldı (30/10), اردىلر érdiler (30/17), دىبىندە dibinde (32/14)*Kelime sonunda**dik esreli ye ile:* كىبى gibi (30/8), اىمدى imdi (30/11)

1.2.1.6. /o/ ünlüsü

Kelime başında

ötreli vav ile: أَوْلَدُ oldur (30/10), أَوْلُ ol (30/11), أَوْتَرُمُشْدَى oturmuşdı (30/13)

Kelime içinde

ötreli vav ile: قُوقُ çok (32/17), قُومُشُورُ kıovmuşuz (31/19), قُوقُ yok (33/3)

1.2.1.7. /ö/ ünlüsü

Kelime başında

ötreli vav ile: أَوْلُدُورُؤُ öldürüz (33/16), أَوْلَهُ لِمُ ölelim (34/12), أَوْلُكُنْدَه öñünde (35/6)

Kelime içinde

ötre ile: كُرُوبِنُ görüben (31/14), كُورُدُمُ gördüm (32/17)

ötreli vav ile: سَوْرَهَ söze (30/7), سَوَيْلَمُ söyleyem (30/9), كُورُ gör (30/10), سَوَيْكُنُوبُ söykenüp (30/13)

1.2.1.8. /u/ ünlüsü

Kelime başında

ötreli vav ile: أَوْشُ uş (30/8), أَوْغْرَاسُونُ uğrasun (34/1)

Kelime içinde

ötre ile: أَوْلَدُ oldur (30/10), أَوْتَرُمُشْدَى oturmuşdı (30/13), قُومُشُورُ kıovmuşuz (31/19)

ötreli vav ile: أَوْتَرُمُشْدَى oturmuşdı (30/13), قَاقُوسِنَه kapısına (30/17), أَوْلُوبُ olup (31/2)

Kelime sonunda

ötreli vav ile: أَاتْلُو atlu (30/16), بَاغْلُو bağlu (31/115), أَاعْلَىو ağlayu (34/17)

1.2.8. /ü/ ünlüsü

Kelime başında

ötreli vav ile: أَوْحُ üç (31/19), أَوْشُدَيْلُرُ üşdiler (32/9)

Kelime içinde

ötre ile: سَوْرُوكُ sözün (31/12), قُورُوكُ çözün (31/16), يُوْرُلُويَمُ yüzlüyem (32/17), كُتُورُوبُ getürüp (32/19)

ötreli vav ile: گُونُ gün (30/12), سَوَيْكُنُوبُ söykenüp (30/13), يُوْرِي yüzü (30/14)

Kelime sonunda

ötre vav ile: دَئِيُو deyü (30/7), اِيْلُرُو ilerü (31/10)

1.2.2. Ünsüzlerin yazımı

1.2.2.1. /ç/ ünsüzü

Türkçe kelimelerdeki /ç/ ünsüzünün yazımında cim (ج) harfinin de kullanıldığı görülmüştür: اِيچِنْدَه içinde (31/4), أَوْحُ üç (31/19), قُورُوكُ cözün (31/16), كِيكُ چِيكُ gevikçek (31/14), قُورُوكُ çöziñiz (32/8)

1.2.2.2. /k/, /g/ ünsüzü

/k/, /g/ ünsüzleri için ayırt edici bir işaret olmayıp her iki ünsüz de kef (ك) ile gösterilmiştir: كُورُ gelür (30/16), كُتُورُوبُ getürüp (32/19), كِيشِينِيكُ kişiniñ (33/6)

1.2.2.3. /ŋ/ ünsüzü¹

Metinde geniz ünsüzü /ŋ/, kef (ك) ile gösterilmiştir: بَكُورُ diñler (30/9), بَكُورُ begiñüz (31/10), تَكْرِي Tañrı (34/14)

1.2.2.4. /b/, /p/ ünsüzü

Metinde zarf-fiil -(y)Up ekindeki /p/ ünsüzü b (ب) ile gösterilmiştir: سُؤْيُكُوبُ söykenüp (30/13), اُولُوبُ olup (31/2), كُتُورُبُ getürüp (32/19)

1.2.2.5. /s/ ünsüzü

İnce ünlülü kelimelerde s ünsüzü ön seste sin (س), kalın ünlülü kelimelerde sad (ص) ile gösterilmiştir: سَوْرَهْ پَمْ سَوْرَهْ sorayım (31/8), صَاتِيْكَ şatıñ (33/12), سِيْزِيْڭ siziñ (34/4), اُوْغْرَاسُونُ uğrasun (34/1)

1.2.2.6. /t/ ünsüzü

Bu ünsüz, kalın ünlülü kelimelerde ön seste tı (ط) ince ünlülü kelimelerde te (ت) ile gösterilmiştir: طُورُ دِيْلُرُ turdılar (31/2), طَاشُ taş (34/3), تَكْرِي (tañrı < teñri) (32/12)

3. Metin

[30] (6) Destān-ı Geyik

(7) Yine başladım söze Allah deýü²

Evvelinde faẓl-ı bismillah deýü³

(8) Başladım bir mu'cizāt uş gül gibi

Şerh eğeyim bu maħal bülbül gibi

(9) Muştafānıñ mu'cizātın⁴ söyleyem

Diñler iseñ ben saña şerh eyleyem

(10) Gör ne kıldı Tañrınıñ peygāmberi

Yaradılmış hem oldur serveri

(11) İñit imdi eydeyim bir mu'cizāt

Ol Resül-ı⁵ hāşimī ol pāk-i zāt

(12) Mescidinde bir gün dīn serveri

Ṭañ namāzın⁶ kıldı o dīn rehberi

(13) Söykenüp oturmuşdı miħrābına

Va'z u⁷ pend eğerdi aşħābına

¹ Eserde yaygın olarak belirtme durumu eki n'nin geniz n'si (ñ) ile gösterildiği görülmüştür: namazıñ “namazını” (30/12), kamusun “kamusını” (31/7), qardaşıñ “kardaşını” (33/5). Yarın kelimesindeki diş ünsüzü n'de kef (ك) ile gösterilmiştir (30/14). Geniz n'siyle yazılması gereken buñ kelimesi de diş ünsüzü n ile yazılmıştır: bun (33/7)

² Metinde deýü (30/7) yazılmıştır.

³ Metinde deýü (30/7) yazılmıştır.

⁴ Metinde mu'cizātıñ yazılmıştır.

⁵ Metinde Resül-u yazılmıştır.

⁶ Metinde namāzıñ yazılmıştır.

⁷ Metinde va'z-ı yazılmıştır.

- (14) Ol Muḥammed aya beñzerdi yüzi
Yarın⁸ Ḥaḳ'dan dileyiser bizi
(15) Cümle aşḥâbı daḥı anda bile
Şoḥbet êderdi Resûl anlar ile
(16) Ḳarşudan gördiler kırk atlu gelür
Ḳuvvet-ile ğâyet heybetlü gelür
(17) Tâ kırkı mescide deġin geldiler
Çünki mescid ḳapusına êrdiler

[31]

- (1) Muştafâniñ anda digin bildiler
Ḳamusı atdan aşığa indiler
(2) Girdiler mescide vêrdiler selâm
Şaf şaf olup tûrdılar hem bi't-tamâm
(3) Dêdiler kim gösteriñ Muḥammed'i
Ol bizim dînimize bâtil dеди
(4) Kimdir ol kim pûtlara bâtil dеди
Ḥalk içinde böyle da'vâ eyledi
(5) Eydiñ aña böyle söz söylemesün
Söyler ise bu arada tûrmasun
(6) 'Ömer eyder yâ Resûl ben tûrayım
Şurrem-ile cümlesin yuġurayım
(7) 'Alî eyder yâ Resûl ben tûrayım
Zülfiḳâr ile ḳamusın⁹ kırayım
(8) Resûl eyder şabır êdiñ bir göreyim
Nedir dilekleri bir kez şorayım
(9) Ola kim ḥükme fermân olalar
Mu 'izâtı görüp Müslimân olalar
(10) Resûl eyder ne durur dileġiñüz
Gelsün otursun ilerü begiñüz
(11) Anlar eyder gelüben oturmazız
Daḥı bir dem yanıñızda tûrmazız
(12) Bize peyġamberligin¹⁰ eyle 'ayân
Ger yoḳ ise sözüñ içinde yalan
(13) Eyder iken bunlar anda mâcerâ
Baḳdı gördi ol Muḥammed ey yarâ
(14) Bir geyikçek baġlı anda bir ata
Kim görüben ḳaldı anda ibretâ
(15) Taşma ile baġlu ayaġı başı
İllâ seyl gibi aḳar gözi yaşı
(16) Resûl eyder çözüñ geyik söylesün
Benim peyġamberligim şerḥ eylesün
(17) İşidicek bu sözi anlarıñ begi
Gülđi dеди ne dêmek olur ki

⁸ Metinde yarın yazılmıştır.

⁹ Metinde ḳamusıñ yazılmıştır.

¹⁰ Metinde peyġamberligiñ yazılmıştır.

- (18) Āl ile diler geyüğimiz ala
 Fi'l-ile bize cāzülükler kıla
 (19) Üç gün oldu arkasından kovmuşuz
 Kırk kişiyüz at yürüben tutmuşuz

[32]

- (1) Resül eyder hele çözüñ siz anı
 Dēsün ol yeri gögi yaradanı
 (2) Çözdiler ol geyiğñ ayağını
 Pek tutuban boğazınıñ bağını
 (3) Bağlı yerden geyicegi aldılar
 Muşafānñ huzūrına geldiler
 (4) Dēdiler ne sözüñ varsa söyle gel
 Bize peygāberliğin¹¹ şerh eyle gel
 (5) Dēdi boğazını hem çözüñ hemān
 Ėtsün size peygāberliğim 'ayān
 (6) Bunlar eyder çözüñiz geyik kaçar
 İki kēz segirtse bir belek geçer
 (7) Çıkıcağ elden geyiğimiz kaçar
 Buña gayrı kaçıcağ kimler yeter
 (8) Resül eyder çözüñiz sözüñ tutuñ¹²
 Geyiğñiz kaçarsa beni tutuñ¹³
 (9) İşbu hāle rāzi olup üşdiler
 Geyiğñ boğazın¹⁴ hem açdılar
 (10) Hāğ te 'ālā dil vērdi lutfından aña
 Vēr şalavāt ne dēdi eydem saña
 (11) Eyder ol iki cihānñ güneşi
 Allahıñ peygāberi hem sevgülü
 (12) Tañrı birdir sen resülsın bī-gümān
 Yerde gökde işbu söz oldu 'ayān
 (13) Bunda her kim hāğ nebī bildi seni
 Oddan āzād olısar yarın¹⁵ teni
 (14) Kim-ki bunda seni ol hāğ bilmedi
 Yarın ol tamu dibinde kaynadı
 (15) Yedigi zağğüm ola yeri çahīm
 Yüzi kara içdigi ola hamīm
 (16) Her ki hükmine seniñ fermān ola
 Yeri cennet yoldaşı rıdvān ola
 (17) Ben-dağı hem kötiyem yā Muşafā
 Bir kara yüzliyem gördüm çok cefā
 (18) Çin elinde gelmiş idim ben garīb
 İster idim qarındaşımı arayup
 (19) Mekke tağlarında geldim gözlerim

¹¹ Metinde peygāberliğin yazılmıştır.

¹² Metinde tutun yazılmıştır.

¹³ Metinde tutun yazılmıştır.

¹⁴ Metinde boğazın yazılmıştır.

¹⁵ Metinde yarın yazılmıştır.

İki kuzucağ getürüp gizledim

[33]

- (1) Érken tırmış-ıdım ben otlayam
Gèrü gelem kuzularım emzirem
- (2) İşbu kâfirler beni avladılar
Çevre yanım oynla bağladılar
- (3) Kaçamadım yok idi bende mecâl
Kardaşım yavı kılanda ne mecâl
- (4) Kardaşı kişiye hem himmetlü tağ
Ölüm érse görür yürekde tağ
- (5) Kardaşım yavı kılan kişi n'olur
Kamulardan yalımı alçağ olur
- (6) Kişiniñ kardaş yüregi yağıdır
Mâl u mülki bağçesi hem bağıdır
- (7) Şimdi érdi baña bir buñ¹⁶ gün dağı
N'eyleyem ol iki yavrılar dağı
- (8) Dişleri bitmemiş-ki otlayalar
Ne olalar ol ıs[s]ız tağda bular
- (9) Yâ Resül baña pâyende ol bugün
Yüregim derdine dermân ol bugün
- (10) Érişem ben ol iki kuzulara
Hâlimi haber vèrem ben anlara
- (11) Çün işitdi Muştafa bu sözleri
Yaş-ıla tıldı mübârek gözleri
- (12) Resül der kâfirlere sözüm tutuñ
Geyigi baña bağışlañ yâ şatñ
- (13) Yâ pâyende olayım kılññ kabül
Eger geyik gelmez ise dèr¹⁷ Resül
- (14) Geyigiñ iki bahâsın¹⁸ alasız
Yâhüd her ne kim dilersiz kılasız
- (15) Bunlar eyder nemiz eksik şatalım
İllâ pâyende olursañ tıtalım
- (16) Geyigimiz gelmez ise bil anı
Şüphe étme öldürüz ol-dem seni
- (17) Resülün söziyle geyigi şaldılar
Kavlini ikindüye dek kıldılar
- (18) Çünkü bunlar işbu kavli kıldılar
Geyigi ol-demde şalıverdiler
- (19) Çıkdı derd ile geyik girdi yola
Vay aña kim kuzulardan ayrıla

[34]

¹⁶ Metinde bun yazılmıştır.

¹⁷ Metinde der yazılmıştır.

¹⁸ Metinde bahâsñ yazılmıştır.

- (1) Yavuz oğdur uğra[ma]sun¹⁹ kimseye
 Kırılır ayrılığına kimler duya
 (2) Akar idi geyik gözi yaşı
 Yel gibi geçer-idi tağı taşı
- (3) Tağ u taş dere depe demez geçer
 Yaş yerine gözlerinden kan saçar
 (4) Erdi eyder ey iki körpe kuzu
 Nice şorayım siziñ hālîñizi
- (5) Geliñiz bir dalı yüziñiz göreyim
 Karnıñız açdır sizi emzireyim
 (6) Ey iki körpe kızılar geliñiz
 Şimdi biliñ siz anasız kaldıñız
- (7) Bunları eyder ana ne duydı cāniñ
 Dilegimiz-idi bu sözüñ seniñ
 (8) Yā ana ne geldi söyleñ sizi
 Dédigiñ yok idi bize bu sözi
- (9) Geyik eyder kâfire tutulmuşam
 Hâk Resül'ini pâyende vemişem
 (10) İşbu sözi eydüben ağlaşdılar
 Anasıyla bir zamān meleşdiler
- (11) Dédiler südüñ bize oldı haram
 Söyleyesin²⁰ Resül'e bizden selām
 (12) Kō bizi bu tağ içinde ölelim
 Tañrı Resül'ine kurbān olalım
- (13) Geyik eyder ben giderem aradan
 Sizlere dest-g̃ir olsun yaradan
 (14) İşbu sözi eydüben döndi gērü
 Diñle imdi Tañrı hükümün gel-berü
- (15) Meger kâfir begi ādam gönderüp
 Yoluna variñ tuzağ kurun²¹ dēyüp²²
 (16) Gelüben tuzağ kuruban gitdiler
 Ol geyikciği tuzağa tıtdılar
- (17) Kaldı geyik tuzağ içre ağlayu
 Allahıñ buyruğına bel bağlayu
 (18) Eyder ey ālemleriñ sırrın²³ bilen
 Ey kamu dertlülere dermān olan
- (19) Hîç kayırmazam baña oldı cefā
 İllā kefil oldı baña Muştafa

[35]

- (1) Dertlüyem dermān erişdir yā hākīm
 Ben za'ifem hem seniñ luftiñ 'azīm
 (2) Geldi geyik tuzağ içre turur

¹⁹ Metinde uğrasun yazılmıştır.

²⁰ Metinde söyleyesin yazılmıştır.

²¹ Metinde kurun yazılmıştır.

²² Metinde deyüp yazılmıştır.

²³ Metinde sırrıñ yazılmıştır.

- Haḳ te'ālā Cebra'īl'e buyurur
 (3) Tīz ̄riş gel geyigi getür dēdi
 Tuzak ile Aḥmed'e yetür dēdi
 (4) Geldi geyik ortaya Allah dēyüp²⁴
 Hālimi gör yā Resüllulah dēyüp²⁵
 (5) Siz 'ayıblamañ benim geç geldigim
 Size ma'lümdür benim ne olduğım
 (6) Ol cuhüdler gördi geyik geldigin²⁶
 Muştafā öñünde 'özürlendigin²⁷
 (7) Kırkı-da ol dem Müslimān oldılar
 Küfri koyup ehl-i ĩmān oldılar
 (8) Muştafā aşhāb-ıla şād oldılar
 Kayğudan cümle āzād oldılar
 (9) Kāfirler gör nice dīne döndiler
 Dīn şāyān olınca neler gördiler
 (10) Geyigi gērü yerine gönderdiler
 Kāfirleri haḳ dīne döndürdiler
 (11) İşbu kışsa burada oldı tamām
 Muştafāñın rūḥına yüz biñ selām
 (12) Oḳuyanı dīñleyeni yazanı
 Raḥmetiñle yarlıgağıl yā ğanı

4. Sonuç

İslamiyet'in yayılmasında önemli katkısı olan destanlar halk arasında çeşitli ortamlarda dilden dile söylenerek günümüze ulaşmıştır. Bu destanlardan biri de Geyik Destanı'dır. Yapılan çalışmada Türkiye'de çok sayıda nüshası bulunan destanın yurt dışındaki kütüphanelerde de nüshalarının bulunduğu görülmüştür. Çalışmada Bavvera Eyalet Kütüphanesinde bir mevlit kitabının içinde bulunan nüsha incelenmiştir. Bu incelemenin sonucunda:

Metinde gelecek zaman eki *-IsAr* (olısar), çokluk ikinci şahıs eki *-sIz* (alasız, kılasız vb.) biçimindedir. Düzlük-yuvarlaklık uyumuna aykırı (toldı, oldı, çöziñiz) kullanımlar da görülmektedir. Osmanlı Türkçesinde gelecek zaman eki *-IsAr*'ın 17. yüzyıldan itibaren yerini *-AcAk*'a, çokluk ikinci şahıs eki *-sIz*'ın 18. yüzyıldan itibaren azalarak yerini *-sIñIz*'a bıraktığı ve 16. yüzyılın sonlarında başlayan bir geçiş dönemiyle, 18. yüzyılda dudak uyumuna ulaşıldığı (Ercilasun 2006: 459) göz önüne alındığında eldeki metnin 17. yüzyıla ait olduğu söylenebilir.

Daha önce çalışılmış olan nüshalar incelendiğinde M. Kuzubaş'ın çalıştığı nüsha 80, H. Tören tarafından çalışılan nüsha 97, G. Aytaş tarafından çalışılan nüsha 95, N. Aslan tarafından çalışılan nüsha 79 ve Ş. Korkmaz tarafından çalışılan nüsha 70 beyittir. Tarafımızca incelenen nüsha ise 99 beyittir. Çalışılan nüshalar

²⁴ Metinde deyüp yazılmıştır.

²⁵ Metinde deyüp yazılmıştır.

²⁶ Metinde geldiğın yazılmıştır.

²⁷ Metinde 'özürlendiğın yazılmıştır.

içerisinde en hacimlisi bu nüshadır. İleride yapılacak çalışmalarda tam bir *Geyik Destanı* metninin oluşturulmasında bu nüshanın önemli katkıları olacaktır.

5. Kaynakça

- ARGUNŞAH, Mustafa (2002). *Kirdecî Ali Kesikbaş Destanı*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- ASLAN, Namık (2006). "Manzum Dini Hikâyeler ve Kirdecî Ali'ye Ait Olduğu Söylenen İki Hikâye Metni (Güvercin ve Geyik Destanları)". *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 20, 189-207.
- AYTAŞ, Gıyasettin (1999). "Türk Kültür ve Edebiyatında Geyik Motifi ve "Haza Destan-ı Geyik", *Türk Kültür ve Hacı Bektaş Velî Araştırmaları Dergisi*, 12, 161-170.
- ERCILASUN, Ahmet Bican (2006). *Türk Dili Tarihi* (3 baskı). Ankara: Akçağ Yayınları.
- KORKMAZ, Şenol (2012). *Eski Anadolu Türkçesine Ait Bir Manzum Hikâye Mecmuası (İnceleme - Metin - Çeviri - Dizin ve Tıpkıbasım)*. Doktora Tezi. İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.
- KUZUBAŞ, Muhammet (2008). "Manzum Bir Destan Kitabı (Destân-ı Veysel Karânî, Vefât-ı Hz. Fâtıma, Vefât-ı Hz. İbrâhîm, Hikâyet-i Gügercin, Hikâyet-i Geyik)". *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 1/2: 304-340.
- TÖREN, Hatice (2005). "Sadreddin'in Dâstân-ı Geyik Adlı Mesnevisi". *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*. 33, 239-282.

6. Dizin-Sözlük

aç:	tok olmayan a.+ dır 34/5	‘Alî (öz. is.):	Hz. Ali ‘A. 31/7
aç -:	iple bağlı bir şeyi çözmek a.- dılar 32/9	Allah (öz. is.):	Tanrı A. 30/7, 35/4 A.+ in 32/11, 34/17
âdam (Ar.):	kişi â. 34/15	ana:	anne a. 34/7, 34/8 a.+ sıyla 34/10 a.+ sız 34/6
ağla-:	birlikte ağlamak a.- dılar 34/10	aña:	ona a. 31/5, 32/10, 33/19
ağlayuçal-:	ağlamaya devam etmek a.- dı 34/17	anda:	orada a. 30/15, 31/1, 31/13, 31/14 a. digin 31/1
Ahmed (öz. is.):	Hz. Muhammed a.+ e 35/3	anı:	onu a. 32/1, 33/16
aķ-:	sıvı maddeler bir yerden başka yere doğru gitme a.- ar 31/15 a.- ar idi 34/2	anlar:	onlar a. 30/15, 31/11 a.+ a 33/10 a.+ in 31/17
al-:	1. elde etmek a.- a 31/18 2. bir şeyi bulunduğu yerden ayırmak a.- asız 33/14 a.- dılar 32/3	ara:	1. bir topluluk içi a.+ da 31/5 2. aralık, boşluk a.+ dan 34/13 birini bulmaya çalışmak a.- yup 32/18
âl:	hile â. 31/18	arķa:	peş, art a.+ sindan 31/19
alçaķ:	nitelikçe düşük a. 33/5		
‘âlem (Ar.):	evren ‘â.+ leriñ 34/18		

aşhâb (Ar.):	sahabeler a.+ ı 30/15 a.+ ıla 35/8 a.+ ina 30/13	bağla-:	bir şeyi bir yere tutturmak b.- dılar 33/2
aşağa:	aşağı yön a. 31/1	bağlu:	bir bağ ile tutturulmuş olan b. 31/15, 32/3 <i>bağlı</i> b. 31/14
at:	binek hayvanı a. 31/19 a.+ a 31/14 a.+ dan 31/1	bahâ (Far.):	bir malın değeri, kıymet b.+ sñ 33/14
atlu:	ata binmiş kimse a. 30/16	bak-:	gözleri bir yer üzerine b.- çevirmek dı 31/13
avla-:	bir avı ele geçirmek a.- dılar 33/2	baña:	ben zamirinin yönelme durumu eki almış şekli b. 33/12, 33/7, 33/9, 34/19
ay:	dünyanın uydusu a.+ a 30/14	baş:	organ adı b.+ ı 31/15
ayaç:	organ adı a.+ ı 31/15 a.+ ını 32/2	başla-:	bir işe girişmek, harekete geçmek b.- dım 30/7, 30/8
‘ayân ét- (Ar. + T.):	açıklamak, ortaya koymak ‘a.- sün 32/5	bâşıl (Ar.):	yanlış, hak olmayan inanç b. 31/3, 31/4
‘ayân eyle-:	açıklamak, ortaya koymak ‘a. 31/12	beg:	bey, lider b.+ i 31/17, 34/15 b.+ iñüz 31/10
‘ayân ol- (Ar. + T.):	belli olmak, açıkça meydana çıkmak a.- dı 32/12	bel bağla-:	güvenmek, dayanmak b.- yu 34/17
‘ayıbla- (Ar. + T.):	kusurlu bulmak, kınamak ‘a.- mañ 35/5	ben:	birinci kişi zamiri b. 30/9, 31/6, 31/7, 32/17, 32/18, 33/1, 33/10, 34/13, 35/1 b.+ de 33/3 b.+ i 32/8, 33/2 b.+ im 31/16, 35/5
ayrıl-:	bir yerden uzaklaşmak a.- a 33/19	beñze-:	ortak nitelikler bulunmak, andırmak b.- rdi 30/14
ayrılığ:	birbirinde uzakta kalma durumu a.+ ina 34/1	berü:	beri, iki uzaklıktan yakın olanı b. 34/14
âzād ol- (Far. + T.):	serbest kalmak ā.- dılar 35/8 ā.- ısar 32/13	bi’-gümān (Far.):	şüphesiz b. 32/12
‘aẓīm (Ar.):	büyük, yüce ‘a. 35/1	bi’t-tamām (Ar.):	tamamiyle, eksiksiz b. 31/2
bağ (I) (Far.):	meyve bahçesi b.+ ıdır 33/6	bil-:	1. anlamak b.- diler 31/1 b.- iñ 34/6 2. inanmak, kabul etmek b.- di 32/13 b.- medi 32/14
bağ (II) (Far.):	bir şeyi bağlamak için ip, kullanılan sicim b.+ ını 32/2		
bağçe (Far.):	çiçek, sebze ve meyve yetiştirilen toprak parçası b.+ si 33/6		
bağışla-:	bir şeyi karşılık beklemeden birine vermek b.- ñ 33/12		

	3. emin olmak, şüphe etmemek b. 33/16	buyur-:	emir vermek b.- ur 35/2
	4. vakıf olmak b.- en 34/18	bülbül (Far.):	bir tür kuş b. 30/8
bile:	birlikte b. 30/15	cahīm (Ar.):	cehennem c. 32/15
bir:	1. sayıların ilki b. 30/11, 31/8, 31/14, 32/6, 34/5	cān (Far.):	can, gönül c.+ ın 34/7
	2. herhangi bir valığı belirsiz olarak gösteren sayı b. 30/12, 30/8, 31/11, 32/17, 33/7, 34/10	cāzūlūḡ kıl- (Far. + T.):	kötülük yapmak c.+ lar ḡ.- a 31/18
	3. bir kez b. 31/8	Cebra'īl (öz. is.):	Cebraail, dört büyük melekten biri c.+ e 35/2
	4. tek b.+ dir 32/12	cefā gör- (Ar. + T.):	sıkıntı, eziyet çekmek c.- düm 32/17
bit-:	diş, saç vb. şeyler çıkıp yetişmek b.- memiş 33/8	cefā ol- (Ar. + T.):	dert, sıkıntı olmak c.- dı 34/19
biz:	birinci çokluk kişi zamiri b.+ den 34/11 b.+ e 31/12, 31/18, 32/4, 34/11 b.+ i 30/14, 34/12 b.+ im 31/3	cennet(Ar.):	uçmak, behişt c. 32/16
boğaz:	boğaz, organ adı b.+ in 32/9 b.+ ımı 32/5 b.+ ını 32/2	cihān (Far.):	dünya c.+ in 32/11
böyle:	bu şekilde b. 31/4, 31/5	cuhūd (Far.):	Yahudi c.+ lar 35/6
bu:	1. işaret sıfatı b. 30/8, 31/17, 31/5, 33/11, 34/12, 34/7, 34/8	cümle (Ar.):	1. bütün, hepsi c. 30/15, 35/8 c.+ sin 31/6
	2. işaret zamiri b.+ lar 33/8 b.+ nda 32/13, 32/14 b.+ nlar 31/13, 32/6, 33/15, 33/18 b.+ nları 34/7	çevre:	bir şeyin etrafını kuşatan, ona yakın olan yer ç. 33/2
bugün:	içinde bulunan zaman b. 33/9	çıḡ-:	bir yerden ayrılmak ç.- dı 33/19
buñ:	sıkıntı b. 33/7	Çīn (öz. is.):	bir ülke adı ç. 32/18
buña:	buna, bu zamirinin yönelme durumu eki almış şekli	çoḡ:	fazla, az karşıtı ç. 32/17
bura:	bu yer b.+ da 35/11	çöz-:	düğümlü, baḡlı bir şeyi açmak ç.- diler 32/2 ç.- ıcek 32/6 ç.- iniz 32/8 ç.- ün 31/16, 32/1, 32/5
buyruḡ:	emir b.+ ına 34/17	çün (Far.):	çünkü, -Inca işlevinde ç. 33/11
		çünki (Far.):	çünkü, ne vakit ki ç. 33/18
		da:	baḡlama edatı d. 31/4, 35/7
		daḡı:	dahi d. 30/15, 31/11, 32/17, 33/7, 34/5
		dé-:	1. söylemek d.- di 31/17, 31/3, 31/4, 32/10, 32/5, 35/3 d.- diḡin 34/8

	d.- diler 31/3, 32/4, 34/11 d.- sün 32/1 d.- r 33/12, 33/13 d.- yü 30/7 d.- yüp 34/15, 35/4 2. koşullar ne olursa olsun kabullenmek d.- mez 34/3	diş:	yiyecekleri çiğnemeye, parçalamaya yarayan organ d.+ leri 33/8
dem (Far.):	zaman d. 31/11, 33/16, 35/7 d.+ de 33/18	dön-:	bir durumdan başka bir duruma geçmek d.- diler 35/9
depe:	tepe, yüksek yer d. 34/3	döndür-:	bir durumdan başka bir duruma geçirmek d.- diler 35/10
derd (Far.):	sıkıntı, keder d. 33/19	duy-:	1. haber almak d.- a 34/1 2. hissetmek d.- dı 34/7
derdine dermān ol- (Far. + T.):	sıkıntıyı çözümlmek d. 33/9	eger (Far.):	şayet e. 33/13
dere depe:	inişli çıkışlı (yer) d. 34/3	ehl-i ĩmān ol-:	iman ehli olmak e.- dılar 35/7
dermān (Far.):	çare d. 35/1	eksik:	tamam olmayan e. 33/15
dertlü (Far. + T.):	derdi, sıkıntısı olan d.+ yem 35/1	el:	memleket e.+ inde 32/18
dertlülere dermān ol- (Far. + T.):	sıkıntısı olanın sıkıntısını gidermek d.- an 34/18	elden çık-:	kaçmak, uzaklaşmak e.- ıcak 32/7
dest-gır ol- (Far. + T.):	yardımcı olmak d.- sun 34/13	emzir-:	dişi hayvan memesiyle yavrusuna süt vermek e.- em 33/1 e.- eyim 34/5
Destān-ı Geyik (Far. + T.):	Geyik Destanı d. 30/6	ēr-:	varmak, ulaşmak ē.- di 33/7, 34/4 ē.- diler 30/17 ē.- išem 33/10 ē.- se 33/4
dīb:	çukur bir yerin en alt bölümü d.+ inde 32/14	ēriş-:	ulaşmak ē. 35/3
dil:	lisan d. 32/10	ērişdir-:	ulaştırmak ē. 35/1
dile-:	istemek d.- r 31/18 d.- rsiz 33/14 d.- yiser 30/14	ērken:	erken, geç olmayan vakit ē. 33/1
dilek:	istek, talep d.+ imiz idi 34/7 d.+ iñüz 31/10 d.+ leri 31/8	evvel (Ar.):	önce e.+ inde 30/7
dīn (Ar.):	inanç sistemi d. 30/12, 35/9 d.+ e 35/10, 35/9 d.+ imize 31/3	ey:	seslenme ifadesi e. 31/13, 34/18, 34/4, 34/6
dīñle-:	kulak vermek d. 34/14 d.- r iseñ 30/9 d.- yeni 35/12	eyt-:	söylemek e.- em 32/10 e.- er 31/10, 31/11, 31/16, 31/6, 31/7, 31/8, 32/1, 32/11, 32/6, 32/8, 33/15, 34/13, 34/18, 34/4, 34/7, 34/9 e.- er iken 31/13 e.- eyim 30/11 e.- iñ 31/5

	e.- üben 34/10, 34/14	gèrü dön-:	geldiği yere gitmek g.- di 34/14
fażl-ı bismillah (Ar.):	bemelenin fazileti f. 30/7	getür-:	bir şeyin gelmesini sağlamak g. 35/3 g.- üp 32/19
fermān ol- (Ar. + T.):	uymak, itaat etmek f.- a 32/16 f.- alar 31/9	geyicek:	geyikcek, sevimli, küçük geyik g.+ i 32/3
fi'l (Ar.):	iş, eylem f. 31/18	geyik:	bir tür hayvan g. 31/16, 32/6, 33/13, 33/19, 34/13, 34/17, 34/2, 34/9, 35/2, 35/4, 35/6 g.+ cek 31/14 g.+ i 33/12, 33/17, 33/18, 35/10, 35/3 g.+ imiz 32/7, 33/16 g.+ in 32/9, 33/14 g.+ iñ 32/2 g.+ iñiz 32/8 geyüK g.+ imiz 31/18
ġanī (Ar.):	çok, fazla ġ. 35/12	geyikcik:	sevimli, küçük geyik g.+ i 34/16
ġarīb (Ar.):	gurbette yaşayan ġ. 32/18	gibi:	benzerlik bildiren sözcük g. 30/8, 31/15
ġāyet (Ar.):	çok ġ. 30/16	gir-:	dışarıdan içeri girmek g.- diler 31/2
ġayrı (Ar.):	artık, bundan sonra ġ. 32/7	git-:	1. bir yerden ayrılmak g.- diler 34/16 2. bir yere doğru yönelmek g.- erem 34/13 saklamak g.- dim 32/19
geç:	kararlaştırılan zamandan sonra, erken karşıtı g. 35/5	gizle-:	gökyüzü g.+ de 32/12 g.+ i 32/1
geç-:	1. bir yeri aşmak, öbür yana ulaşmak g.- er 32/6 2. bir yerden gelip başka yere gitmek, geçip gitmek g.- er 34/3 g.- er idi 34/2	gönder-:	yollamak g.- diler 35/10 g.- üp 34/15
gel-:	1. ulaşmak, varmak g. 35/3 g.- di 34/8, 35/2, 35/4 g.- digim 35/5 g.- digiñ 35/6 g.- diler 30/17, 32/3 g.- dim 32/19 g.- em 33/1 g.- miş idim 32/18 g.- sün 31/10 g.- üben 31/11, 34/16 g.- ür 30/16 2. haydi, hadi anlamında seslenme ifadesi g. 32/4 3. geri dönmek g.- mez ise 33/13, 33/16 4. yaklaşmak g. 34/14 g.- iñiz 34/5, 34/6	gör-:	1. göz yardımıyla bir şeyin varlığını algılamak g. 30/10 g.- di 31/13, 35/6 g.- diler 30/16 g.- eyim 34/5 g.- üben 31/14 g.- ür 33/4 2. fark etmek, anlamak g. 35/4, 35/9
ger (Far.):	eğer g. 31/12		
gèrü:	1. tekrar g. 35/10 2. gidip gelme olayında ilk başlanan nokta g. 33/1		

	g.- eyim 31/8 g.- üp 31/9 3. başından geçmek, yaşamak g.- diler 35/9	hele (Far.):	öncelikle, her şeyden önce h. 32/1
göster-:	birini işaret etmek g.- in 31/3	hem (Far.):	“bir de, özellikle” gibi anamlar ifade eden, bir şeyi açıklamak veya anlamı kuvvetlendirmek için kullanılan sözcük h. 30/10, 31/2, 32/5, 32/9, 32/11, 32/17, 33/4, 33/6, 35/1
göz:	görme organı g.+ i 31/15 g.+ lerinden 34/3	hemân (Far.):	hemen, derhal h. 32/5
göz yaşı:	gözden akan sıvı g.+ i y. 34/2	her (Far.):	bütün, hep h. 32/13, 32/16
gözle-:	izlemek, takip etmek g.- rim 32/19	her ne (Far. + T.):	herhangi h. 33/14
gözleri töl-:	ağlayacak gibi olmak g.- dı 33/11	heybetlü (Ar. + T.):	görünüşü korku uyandıran h. 30/16
gül (Far.):	bir tür çiçek g. 30/8	hiç (Far.):	olumsuz bir cümleden anlamını pekiştirmek için kullanılan bir sözcük h. 34/19
gül-:	sevinci sesli bir şekilde açığa vurmak g.- di 31/17	himmetlü (Ar. + T.):	yardımsever h. 33/4
gün:	1. güneş g. 30/12 2. 24 saatlik zaman dilimi g. 31/19 3. güneş ışığı g. 33/7	huzûr(Ar.):	makam, kat h.+ una 32/3
güneş:	yeryüzünün ısı ve ışık kaynağı g.+ i 32/11	hükûm (Ar.):	hüküm, karar h.+ e 31/9 h.+ ine 32/16 h.+ ün 34/14
haber vèr- (Ar. + T.):	bildirmek h.- em 33/10	ıssız:	tenha, boş ı. 33/8
hağ (Ar.):	doğru, hakikat h. 32/14, 35/10	ibretâ kal- (Ar. + T.):	şaşırtıp kalmak i.- dı 31/14
Hağ (öz. is.):	Allah h. 32/13, 34/9 h.+ dan 30/14	iç:	1. bir topluluk arası i.+ inde 31/4 2. bir yerin sınırları içinde bulunan alan, dâhil i.+ inde 31/12, 34/12
Hağ te âlâ (Ar.):	yüce Allah h. 32/10, 35/2	iç-:	yudumlamak i.- diği 32/15
hakīm (Ar.):	hikmet sahibi, bilge h. 35/1	içre:	içinde i. 34/17 i.+ тұrur 35/2
hâl (Ar.):	durum h.+ e 32/9 h.+ imi 33/10, 35/4 h.+ iñizi 34/4	iki:	iki i. 32/11, 32/19, 32/6, 33/10, 33/14, 33/7, 34/4, 34/6
halk (Ar.):	topluluk h. 31/4	ikindü:	günün bir zamanı i.+ ye dek 33/17
hamīm ol- (Ar. + T.):	kaynar olmak h.- a 32/15		
harām ol- (Ar. + T.):	bir şeyden gereği gibi yararlanamamak h.- dı 34/11		

ile:	birliktelik, beraberlik, araç, neden anlamı veren bir sözcük. i. 30/15, 30/16, 31/15, 31/18, 31/6, 31/7, 33/19, 35/3	kapu:	ķ. 34/3 bir yere girip çıkarken geçilen ve açılıp kapanma düzeni olan bölme açıklığı ķ.+ sına 30/17
ilerü:	öne doğru i. 31/10	ķarın:	mide ķ.+ iñız 34/5
illā (Ar.):	1. özellikle i. 31/15 2. ne olursa olsun, her şartta olursa olsun 33/15, 34/19	ķara yüzli:	mahcup, utanmış ķ.+ yem 32/17
imdi:	şimdi, şu anda i. 30/11, 34/14	ķardaş:	kardeş ķ. 33/6 ķ.+ ı 33/4 ķ.+ ın 33/3 ķ.+ iñ 33/5 ķarındaş ķ.+ ımı 32/18
in-:	binek hayvanından yere basmak i.- diler 31/1	ķarşu:	bir şeyin esas tutulan yüzünün ilerisi ķ.+ dan 30/16
iste-:	arzulamak, istek duymak i.- r idim 32/18	ķavl ķıl-:	anlaşmak ķ.+ i ķ- dılar 33/18 ķ.+ ini ķ.- dılar 33/17
işbu:	bu, özellikle bu i. 32/12, 32/9, 33/18, 33/2, 34/10, 34/14, 35/11	ķayģu:	sıkıntı, dert ķ.+ dan 35/8
işit-:	dinlemek, kulak vermek i. 30/11 i.- di 33/11 i.- ıcek 31/17	ķayır-:	endişenmek ķ.- mazam 34/19
ķabül ķıl- (Ar. + T.):	kabul etmek, onaylamak ķ.- iñ 33/13	ķayna-:	yanmak ķ.- dı 32/14
ķaç-:	hızla koşup gitmek, uzaklaşmak ķ.- amadım 33/3 ķ.- ar 32/6 ķ.- arsa 32/8 ķ.- ıcaķ 32/7	ķefil ol- (Ar. + T.):	verilen söz için sorumluluģu üstlenmek ķ.- dı 34/19
kāfir (Ar.):	Allah'ın varlığını, birliğini kabul etmeyen, dinsiz k. 34/15 k.+ e 34/9 k.+ ler 33/2, 35/9 k.+ lere 33/12 k.+ leri 35/10	ķez:	defa k. 31/8 ķez k. 32/6
ķal-:	olmak, herhangi bir durumda bulunmak ķ.- dıñız 34/6	ķıl-:	yapmak ķ.- asız 33/14 ķ.- dı 30/10
ķamu:	hepsi, tümü ķ. 34/18 ķ.+ lardan 33/5 ķ.+ sı 31/1 ķ.+ sın 31/7	ķır-:	öldürmek ķ.- ayım 31/7
ķan:	vücuttaki kırmızı renkli sıvı	ķırķ:	kırk ķ. 30/16, 31/19 ķ.+ ı 30/17, 35/7
		ķışsa (Ar.):	anlatı ķ. 35/11
		ķi (Far.):	bağlama edatı k. 31/17, 32/14, 32/16, 33/8
		ķim (I):	ki bağlama edatının eski şekli k. 31/14, 31/3, 31/4, 33/14, 33/19
		ķim (II):	soru zamiri

	k. 32/13, 32/14 k.+ dir 31/4 k.+ ler 32/7, 34/1		m. 34/15
kimse:	herhangi bir kişi	Mekke (öz. is.):	bir yer adı
kişi:	k.+ ye 34/1 birey, şahıs k. 33/5 k.+ niñ 33/6 k.+ ye 33/4 k.+ yüz 31/19	meleş-:	m. 32/19 birlikte melemek m.- diler 34/10
ko-:	bırakmak	mescid (Ar.):	Müslümanların ibadet yeri m. 30/17 m.+ e 31/2 m.+ inde 30/12 m.+ e degin 30/17
kov-:	kovalamak, yakalamaya çalışmak k.- muşuz 31/19	mihrāb (Ar.):	imanın namaz kıldığı girintili yer m.+ ina 30/13
qoy-:	terk etmek, bırakmak k.- up 35/7	mu'cizāt (Ar.):	mucizeler m. 30/8, 30/11 m.+ ı 31/9 m.+ ın 30/9
körpe:	yavru k. 34/4, 34/6	Muhammed (öz. is.):	Hz. Muhammet m. 30/14, 31/13 m.+ i 31/3
köti:	kötü, günahkâr k.+ yem 32/17	Muşafā (öz. is.):	Mustafa, Hz. Muhammet m. 32/17, 33/11, 34/19, 35/6, 35/8 m.+ niñ 30/9, 31/1, 32/3, 35/11
qurbān ol- (Ar. + T.):	bir kimse için kendini feda etmek k.- alım 34/12	mübārek (Ar.):	kutsal, uğurlu m. 33/11
qurıl-:	hazırlanmak k.- ur 34/1	mülk (Ar.):	varlık, taşınmaz mal m.+ i 33/6
qıvvat (Ar.):	fiziksel güç k. 30/16	Müslimān ol- (öz. is. + T.):	İslamiyeti seçmek, kabul etmek m.- alar 31/9 m.- dılar 35/7
qızı:	kuzu, yavru k. 34/4 k.+ lar 34/6 k.+ lara 33/10 k.+ lardan 33/19 k.+ larım 33/1	namāz kııl- (Far. + T.):	farz ibadeti yerine getirmek n.+ ın k.- dı 30/12
qızucaq:	küçük, sevimli yavru k. 32/19	ne:	1. hangi şey n. 30/10, 31/17, 32/4, 32/10, 34/7, 34/8, 35/5 n.+ dir 31/8 n.+ durur 31/10 n.+ ler 35/9 n.+ miz 33/15 2. nasıl n. 33/3, 33/8
küfr (Ar.):	hak dini inkâr k.+ i 35/7	ne dē-:	“o nasıl şey öyle” anlamında kullanılır n.- olur 31/17
luḥf (Ar.):	ihsan, bağış l.+ iñ 35/1 l.+ ından 32/10	nebī (Far.):	Tanrı'nın buyruğunu kullara bildiren n. 32/13
mācerā (Ar.):	baştan geçen olaylar m. 31/13	n'eyle-:	ne eylemek, ne yapmak n.- yem 33/7
maḥal (Ar.):	yer m. 30/8	nice:	nasıl
māl (Ar.):	varlık m. 33/6		
ma'lūm (Ar.):	bilinen m.+ dur 35/5		
mecāl (Ar.):	güç, kuvvet m. 33/3		
meger (Far.):	ancak, fakat		

n'ol-:	n. 34/4, 35/9 ne olmak n.- ur 33/5	ön:	huzur, kat ö.+ ünde 35/6
o:	kişi zamiri o. 30/12	özürlen- (Ar. + T.):	mazeret beyan etmek ö.- diğîn 35/6
od:	ateş o.+ dan 32/13	pāk-i zāt (Far.):	temiz, her türlü günahattan arındırılmış kişi p. 30/11
oķ:	savaş aleti o.+ dur 34/1	pāyende ol- (Far. + T.):	yerine geçmek, rehin olmak p. 33/9 p.- ayım 33/13 p.- ursañ 33/15
oķu-:	yazılı bir metni seslendirmek, çözümlemek o.- yanı 35/12	pāyende vēr- (Far. + T.):	rehin vermek p.- mişem 34/9
ol:	1. kişi zamiri o. 31/3, 31/4, 32/1, 32/11, 32/14 o.+ dur 30/10 2. işaret sıfatı o. 30/11, 30/14, 31/13, 32/14, 32/2, 33/10, 33/16, 33/18, 33/7, 33/8, 34/16, 35/6, 35/7	pek:	sıkı p. 32/2
ol-:	1. geçmek o.- dı 31/19 2. herhangi bir durum ya da nitelikte bulunmak o.- alar 33/8 o.- duğım 35/5 o.- ur 33/5	pend ét- (Far. + T.):	öğüt, nasihat vermek p.- erdi 30/13
ola kim:	belki, olabilir ki o. 31/9	peygāber (Far.):	elçi, nebi p.+ i 30/10, 32/11
orta:	alan, meydan o.+ ya 35/4	peygāberlik (Far. + T.):	peygamber olma durumu p.+ im 31/16, 32/5 p.+ in 31/12, 32/4
otla-:	(hayvanlar için) yayılmak o.- yalar 33/8 o.- yam 33/1	pūt (Far.):	kendisine tapılan heykel, sanem p.+ lara 31/4
otur-:	bir yere kaba etini koymak, oturmak o.- mazız 31/11 o.- mışdı 30/13 o.- sun 31/10	raħmet (Ar.):	esirgemek, bağışlamak r.+ iñle 35/12
oym:	hile, al o.+ la 33/2	rāzı ol- (Ar. + T.):	kabul etmek r.- up 32/9
öl-:	vefat etmek ö.- elim 34/12	rehber (Ar.):	hak yolu gösteren r.+ i 30/12
öldür-:	bir canlının hayatına son vermek ö.- üz 33/16	resül (Ar.):	Hz. Muhammet r. 30/15, 31/10, 31/16, 31/6, 31/7, 31/8, 32/1, 32/8, 33/12, 33/13, 33/9 r.+ e 34/11 r.+ ine 34/12 r.+ ini 34/9 r.+ sın 32/12 r.+ üñ 33/17
ölüm:	vefat, mevt ö. 33/4	resül-ı hāşimī (Ar.):	Haşimoğulları kabilesinden olan Hz. Muhammet r. 30/11
Ömer (öz. is.):	Hz. Ömer Ö. 31/6	Resülullah (Ar.):	Allah'ın resulu r. 35/4
		rıdvān (Ar.):	cennetin kapısındaki melek r.- a 32/16
		rūh (Ar.):	tin r.+ ina 35/11

şabır ét- (Ar. + T.): sabretmek, tahammül göstermek, dayanmak ş.- in 31/8	şor-: ş.- erdi 30/15 sual etmek
şaç-: akıtmak, dökmek ş.- ar 34/3	söyken-: ş.- ayım 31/8, 34/4 yaslanmak, dayanmak
şaf şaf ol- (Ar.): sıra sıra olmak ş.- up 31/2	söyle-: s.- üp 30/13 anlatmak, dile getirmek s. 32/4
şal-: yollamak, serbest bırakmak ş.- dılar 33/17	söz: s.- mesün 31/5 s.- ñ 34/8 s.- r:ise 31/5 s.- sün 31/16 s.- yem 30/9 kelam, laf s. 31/5, 32/12 s.+ e 30/7 s.+ i 31/17, 34/10, 34/14, 34/8 s.+ iyle 33/17 s.+ leri 33/11 s.+ ün 31/12, 32/4, 34/7
şalavât vèr- (Ar. + T.): salavat duasını okumak ş. 32/10	sözü tüt-: söylenen sözünü yerine getirmek s.+ üm t.- uñ 32/8, 33/12
şalvèr-: yollamak, serbest bırakmak ş.- diler 33/18	şurre (Ar.): haykırış ş.+ m 31/6
saña: sen zamirinin yönelme durumu eki almış şekli s. 30/9, 32/10	süt: besin değeri yüksek beyaz sıvı s.+ ün 34/11
şat-: bir değer karşılığında bir malı alıcıya vermek ş.- alım 33/15 ş.- in 33/12	şād ol- (Far. + T.): sevinmek, mutlu olmak ş.- dılar 35/8
segirt-: sıçramak s.- se 32/6	şāyān ol- (Far. + T.): yaraşır, uygun olmak ş.- inca 35/9
selām (Ar.): salavat duasını okuma s. 35/11	şerh ét- (Ar. + T.): açıklamak, izah etmek ş.- eyim 30/8
selām söyle- (Ar. + T.): selam göndermek, selamını birine götürmesini rica etmek s.- yesiñ 34/11	şerh eyle- (Ar. + T.): açıklamak, izah etmek ş. 32/4 ş.- sün 31/16 ş.- yem 30/9
selām vèr- (Ar. + T.): selamlamak s.- diler 31/2	şimdi: içinde bulunulan zaman ş. 33/7, 34/6
sen: ikinci kişi zamiri s. 32/12 s.+ i 32/13, 32/14, 33/16 s.+ in 32/16, 34/7, 35/1	şüphe ét- (Ar. + T.): şüphelenmek ş.- me 33/16
server (Far.): lider, önder s.+ i 30/10, 30/12	tā (Far.): uzaklığı abartılı bir şekilde anlatan söz t. 30/17
sevgüli: sevgili, Hz. Muhammet s. 32/11	tağ: dağ t. 33/4, 34/3, 34/12 t.+ da 33/8 t.+ ı 34/2 t.+ larında 32/19
seyl (Ar.): sel, su taşkını s. 31/15	tāğ (Far.): dağ, yara t. 33/4
sırr (Ar.): gizli olan s.+ in 34/18	
siz: ikinci çokluk kişi zamiri s. 32/1, 34/6, 35/5 s.+ e 32/5, 35/5 s.+ i 34/, 34/8 s.+ in 34/4 s.+ lere 34/13	
şoḥbet ét- (Ar. + T.): dostça, arkadaşça söyleşmek	

tamām ol- (Ar. + T.):	tamamlanmak t.- dı 35/11		
tamu (Soğd.):	cehennem t. 32/14	uṣ:	u.- masun 34/1 işte u. 30/8
ṭān:	sabah ṭ. 30/12	üç:	üç ü. 31/19
Tañrı:	yatarıcı, Allah t. 32/12, 34/12, 34/14 t.+ niñ 30/10	üş-:	toplanmak ü.- diler 32/9
taşma:	hayvanların boynuna takılan bağ t. 31/15	var:	mevcut v.+ sa 32/4
taş:	sert cisim ṭ. 34/3 ṭ.+ ı 34/2	var-:	ulaşmak v.- iñ 34/15
ten:	beden t.+ i 32/13	vay:	şaşma anlatan bir söz v. 33/19
tīz (Far.):	tez, çabuk t. 35/3	va'z ét- (Ar. + T.):	nasihah etmek v.- erdi 30/13
ṭur-:	1. ayakta beklemek ṭ.- dılar 31/2 2. bulunmak ṭ.- ayım 31/6 ṭ.- masun 31/5 3. bir yerde olmak, bulunmak ṭ.- mazız 31/11 4. ayağa kalkmak ṭ.- miş-ıdım 33/1	vér-:	bahşetmek v.- di 32/10
ṭut-:	1. yakalamak ṭ.- dılar 34/16 ṭ.- muşuz 31/19 2. kavramak ṭ.- uban 32/2 3. alıkoymak, esir almak ṭ.- un 32/8 4. yerine getirmek, yapmak ṭ.- alım 33/15	yā (I) (Ar.):	seslenme ifadesi y. 31/6, 31/7, 32/17, 33/9, 34/8, 35/1, 35/12, 35/4
ṭutul-:	yakalanmak ṭ.- muşam 34/9	yā (II) (Far.):	veya y. 33/12, 33/13
ṭuzaq:	yaban hayvanlarını yakalamaya yarayan düzene ṭ. 34/17, 35/2, 35/3 ṭ.+ a 34/16	yağ:	yağ y.+ ıdır 33/6
ṭuzaq qur-:	yaban hayvanını yakalamak düzenek kurmak ṭ.- uban 34/16 ṭ.- uñ 34/15	yāhūd(Far.):	veya, ya da y. 33/14
u (Far.):	ve u. 30/13, 33/6, 34/3	yalan:	yanlış, asılsız söz y. 31/12
uğra-:	isabet etmek	yalım:	mertebe, derece y.+ ı 33/5
		yan:	1. birlikte, beraberinde olma y.+ iñzda 31/11 2. taraf y.+ im 33/2
		yarā (Far.):	ey sevgili y. 31/13
		yarat-:	yaratmak, var etmek y.- an 34/13 y.- anı 32/1
		yaradıl-:	var edilmek y.- miş 30/10
		yarın:	ahiret günü y. 30/14, 32/13, 32/14
		yarlıq-:	bağışlamak, affetmek y.- ğil 35/12
		yaş:	gözyaşı y. 34/3 y.+ ı 31/15 y.+ ıla 33/11
		yavı kıl-:	kaybetmek y.- an 33/5 y.- anda 33/3

yavru:	yavru y.+ lar 33/7	yol:	y.+ ise 31/12 güzergâh
yavuz:	kötü y. 34/1	yola gir-:	y.+ una 34/15 yola düşmek
yaz-:	işaretlerle kayıt altına almak y.- anı 35/12	yoldaş:	y.- di 33/19 arkadaş, dost y.+ ı 32/16
ye-:	ağızda çiğneyerek yutmak y.- diği 32/15	yuğur-:	kırmak, öldürmek y.- ayım 31/6
yél gibi:	hızlı bir şekilde y. 34/2	yük:	gönül y.+ de 33/4 y.+ i 33/6
yelek:	bir ok atımlık mesafe y. 32/6	yürü-:	y.+ im 33/9 adım atarak ilerlemek y.- ben 31/19
yer:	mekân y.+ de 32/12 y.+ den 32/3 y.+ i 32/1, 32/15, 32/16 y.+ ine 35/10	yüz:	surat y.+ i 30/14 y.+ iniz 34/5
yerine:	bir şeyin yerini almak üzerine y. 34/3	yüz biñ:	yüz bin y. 35/11
yet-:	ulaşmak, yakalamak y.- er 32/7	yüzi kara ol-:	kötü, utanılacak bir duruma düşmek y.- a 32/15
yetür-:	ulaştırmak y. 35/3	za'îr (Ar.):	güçsüz z.+ em 35/1
yine:	tekrar, bir daha y. 30/7	zağğüm ol- (Ar. + T.):	zehir olmak z.- a 32/15
yoğ:	mevcut olmayan, var karşıtı y.+ idi 33/3, 34/8	zamān (Ar.):	süre, vakit z. 34/10
		Zülfikār (öz. is.):	Hız. Ali'nin kılıcı z. 31/7

Eski Uygurcada Sözcüksel Karşıtlıklarla Üretilen Metaforik Yapılar

Metaphoric Forms Derived from Lexical Contrasts in Old Uyghur

Kenan Azılı

Doç. Dr., Bayburt Üniversitesi

İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Bayburt/Türkiye0002-9055-3842

e-posta kenanazili@hotmail.com

orcid 0000-0002-9055-3842

doi 10.54316/dilarastirmalari.1333360

Atıf

Citation

Azılı, Kenan (2023).
Eski Uygurcada Sözcüksel
Karşıtlıklarla Üretilen
Metaforik Yapılar. *Dil
Araştırmaları*, 33: 51-69.

Başvuru

Submitted

26.07.2023

Revizyon

Revised

12.09.2023

Kabul

Accepted

25.09.2023

Çevrimiçi Yayın

Published Online

27.11.2023

Bu makale en az iki hakem tarafından incelenmiş ve makalede intihal bulunmadığı teyit edilmiştir.

This article has been reviewed by at least two referees and confirmed to be free of plagiarism.

Öz

Dillerdeki duyu ilişkilerinden biri olan karşıtlık, genellikle birbirine zıt anlam alanına sahip sözcük çiftleri arasında kurulan kavramsal bir ilişkidir. Dil-beyin sistemleri içerisinde, psikoloji ve dil öğretimi gibi alanlarda kimi kavramların karşıtları ile birlikte kullanılması, kavramlar/anamlar arasındaki karşıtlık ilişkisinin çok farklı bilişsel ve metaforik değerlere sahip olduğunu göstermektedir. Daha ziyade sözcüksel ve anlamsal düzeyde odaklanılan karşıtlık ilişkileri; paradoks, oksimoron ve antonim gibi üst başlıklarda değerlendirilen bir mesele olarak dilbilim çalışmalarında da güncelliğini korumaktadır. Evrensel çalışmalardan elde edilen sonuçlara göre, Türklük Biliminde “ikilemeler” içerisinde değerlendirilen antonimlerin, oldukça farklı kavramlara karşılık geldiği görülmektedir. “Düzenli karşıtlıklar” adıyla tanımlanan bu karşıtlık ilişkileri aynı zamanda söylemi ilgilendiren bir kavram dünyasını ortaya çıkarmaktadır. Bu terime göre, dillerdeki karşıtlık ilişkisine sahip sözcük grupları, aynı zamanda yoğun bir metaforik ilişkiyle birlikte kapsayıcı ifadeler dönüşmektedir. Bu makalede, “düzenli karşıtlıklar” olarak nitelendirilen kimi antonim biçimlerinin Eski Uygur metinlerindeki örnekleri değerlendirilerek işaretledikleri kavram alanları tespit edilecektir. Bu çerçevede, ele alınan antonim örnekleri bazı sınıflandırmalara tabi tutularak tipolojik ve evrensel değerleri irdelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Karşıtlık, Düzenli Karşıtlıklar, Eski Uygurca

ABSTRACT

Contrast, which is one of the sense relations in languages, is a conceptual relation usually established between word pairs that have oppositeness or opposite meanings. The use of some

concepts with their contrasts in language-brain systems, in fields such as psychology and language teaching, shows that the oppositional relationship between concepts/meanings has very different cognitive and metaphorical values. Contrast relations, which are more focused on the lexical and semantic level; as an issue evaluated under the headings of paradox, oxymoron and antonym, maintains its currency in linguistics studies. According to the results obtained from the universal studies, it has been seen that the antonyms evaluated in the “hendiadys” in Turkology correspond to quite different concepts. These contrast relations, which are defined as “coordinated antonyms”, also reveal a conceptual world that concerns discourse. According to this term, word groups with an oppositional relationship in languages turn into inclusive expressions with an intense metaphorical relationship at the same time. In this article, the examples of some antonym forms described as “coordinated antonyms” in the Old Uyghur texts will be evaluated and the conceptual areas they marked will be determined. In this framework, the antonym examples discussed will be subjected to some classifications and their typological and universal values will be examined.

Keywords: Contrast, Coordinated Antonyms, Old Uyghur

EXTENDED ABSTRACT

Introduction

Linguistic studies categorize sense relations into three distinct categories: synonymy, antonymy, and hyponymy. Among these, antonymy is, in its basic sense, a conceptual/semantic form of relation defined as “whose qualities and states are completely opposite to each other; contrary, reverse, opposite, contrast”. As it is known that human tends to polarize experience and discernment, that is, to think in terms of opposites, the presence of numerous antonyms in their vocabularies can demonstrate the extent to which this relationship is widely used in languages.

In language-thought systems, opposition relations have important connections that enable a better understanding of certain concepts. In other words, to understand a concept, using the word unit marking that concept together with its antonym can be considered as a significant method for concept teaching and transfer. This method, which has been proposed since Aristotle, is used today in various fields of study such as linguistics, psychology, literature, psycholinguistics, and language acquisition in children or foreigners. Similarly, the same often applies to lexicographers when defining a word. On the other hand, in language teaching (especially in concept mapping models), addressing the concepts with their opposites emphasizes the significance of antonymy.

Research Problem

It is known that the Turkic language possesses a rich historical corpus of texts regarding antonymy. Many of the opposites used in these texts are antonym forms that are referred to in the literature as “hendiadys”. It is seen that research on hendiadys in historical Turkic language fields like Çağatay (1978), Hatipoğlu (1981), Şen (2002), Can (2010), Bozok (2012), Ağca (2015), Ölmez (2017), Karaman (2021), and many other specialized studies constitute a rich literature. In these studies, hendiadys are generally subjected to semantic and, some of them, to structural classification and serve to reveal the period-specific vocabulary. However, despite such a comprehensive literature, the opposition relation of hendiadys has not been thoroughly studied in detail, and the underlying reasons for the construction of opposition and the conceptual domains they map have often been neglected. However, the “coordinated antonym” approach proposed in the studies on the nature of

opposition in international linguistics literature provides consistent and logical solutions for why languages may have used opposing words together. This article aims to question the extent to which the universal-level “coordinated antonym” approach is applicable as a principle for the Turkic language. The antonym forms frequently used in historical texts, in other words, antonym hendiadys, are they really coordinated antonyms? Do the oppositions in the Turkic language possess the inclusiveness of coordinated antonym? The answers to all of these questions will be scrutinized with the numerous antonym examples discussed in the article.

Scope

The article focuses on Old Uyghur, which is the richest period in terms of hendiadys that have opposition relations in historical Turkic language fields. All hendiadys with opposition relation in the texts written by the Uyghurs between the 9th and 16th centuries were scanned and examined. Furthermore, the previous studies on hendiadys mentioned in the literature section are used as a database support. For certain opposite hendiadys, comparisons were made with their traces in the first Islamic texts following the Uyghur period. Thus, corpus limitation of the study has been restricted to Uyghur and Karahanid works. Since previous studies have focused on taking inventory of hendiadys with opposition and other relations, this study has solely concentrated on the semantic and conceptual connections of hendiadys with opposition relations.

Methodology

In this article, in conjunction with document analysis, data analysis is conducted through scanning, historical comparison, and theory applications. Historical texts were scanned along with the inventory from previous studies, and the data obtained were examined based on “coordinated antonym” theory. In this context, classifications have been made into four main categories based on the metaphoric domains built by oppositions: “spatial-directional opposition,” “temporal opposition,” “quantitative opposition,” and “qualitative opposition.”

Findings

The acceptations marked at the metaphorical level with an inclusive or complementary conceptual relation by some antonyms categorized as “coordinated antonym” carry a noteworthy conceptual relation that distinguishes them from other groups of words. It is understood that the opposition structures based on quality scales including locational-directional, temporal, quantitative, and a wide range of qualitative scales in the presence of antonyms in Old Uyghur texts are similarly formed through metaphoric relations in which they mark inclusive categories. These categories that vary according to scales, often correspond to inclusive expressions such as “everything, everyone, everywhere, every time.” However, according to the findings obtained from the data, it is observed that some oppositional structures in Uyghur antonyms function inversely, on condition of being context-dependent. Some oppositions, aside from the representations of inclusive categories, indicate the absence/nullity of this category. Some oppositions that mark “everywhere, everything, everyone, and every time” for inclusive categories can mark “nowhere, nothing, no one, and never” in various instances depending on the context. This can be recorded as a significant piece of data indicating that, ontologically, existence and nothingness can be represented with equivalent relations on metaphorical level. At the same time, it can be said that this feature reflects a typological characteristic of Turkic, as a principle that differs from the coordinated antonyms approach. Therefore, the fact that nothingness can be marked by oppositions in Turkic does not have a universal character. It is understood that some of the oppositions considered to be out of these four categories progress further in their conceptualization processes, evolving toward terms. It can be argued that such oppositions considered in the “other” category have “partitive inclusion”. Oppositions of this kind should have a special position in which they have a distinct conceptual development. Thus, the frequently referenced “coordinated antonym” and the presence of metaphoric relations in antonyms can be confirmed for Turkic as well.

*“Bu âlem zıtların âlemi,
her zıt birbiriyle pençeleşmekte,
muharebe etmekte...
Nihayet bütün zıtlar iki kutupta toplanıyor:
Varlık ve yokluk!”*

Necip Fazıl Kısakürek

0. Giriş

Dilbilim çalışmalarının bugün geldiği noktadan bakıldığında, duyu ilişkilerinin üç farklı kategoride değerlendirildiği anlaşılmaktadır: Aynılık ilişkisi (sinonim), karşıtlık ilişkisi (antonim) ve kapsayıcılık veya alt anlamlılık ilişkisi (hiponim). Bunlar arasında karşıtlık, temel anlamıyla veya günlük dilde “nitelik ve durumları birbirine tam olarak aykırı olan; aksi, ters, zıt, kontrast” (e-GTS), “karşılaştırılan şeylerin zıtlığı veya benzemezliği” (The Chambers Dictionary 1993) veya “çarpıcı farklılıkları gösteren yan yana getirme veya karşılaştırma” (The Oxford Encyclopedic English Dictionary 1991) olarak tanımlanan kavramsal/anlamsal bir ilişki biçimidir. Bu tanımlardan hareketle, karşıtlık her ne kadar sözcük biliminin temel meselelerinden biri gibi görünse de doğası gereği anlam biliminin ve hatta aşağıda görülebileceği gibi söylem biliminin uğraş alanları arasında yer almaktadır.

İnsanların genel olarak tecrübe ve muhakemeyi kutuplaştırmaya, yani karşıtları düşünmeye eğilimli olduğu bilinmektedir. Bu durum, kelime dağarcıklarında çok sayıda karşıt anlamlının varlığını açıklayabilir (Gao ve Zheng 2014: 234). Bu gerçeklik düşünme biçiminin bir yönünü ortaya çıkaracaktır. Dil-düşünce sistemlerinde, karşıtlık ilişkileri, kimi kavramların daha iyi anlaşılmasını sağlayan önemli bağlantılara sahiptir. Kaba bir şekilde, bir kavramı anlayabilmek için, o kavramı işaretleyen sözcük biriminin karşıtıyla birlikte kullanımı kavram öğretimi ve iletimi için önemli bir yöntem olarak değerlendirilebilir. Aristo’dan beri ileri sürülen bu yöntem bugün; dilbilim, psikoloji, edebiyat veya psiko-dilbilim ve çocuklarda veya yabancılarda dil edinimi gibi çeşitli çalışma alanlarında kullanılmaktadır. Mesela, ‘uzun’ kavramının ‘kısa olmayan’ şeklinde karşıtıyla tanımlanması, karşıtlık ilişkisinin kavram iletiminde kullanılabileceğini gösterir. Öyle ki, sözlük bilimciler için bir kelimeyi tanımlarken genellikle aynı durum söz konusudur. Tıpkı Jackson’ın (1988) belirttiği gibi, sözlük tanımlarında kullanılan çeşitli anlamsal ilişkiler arasında karşıtlık, sıklık açısından (sinonimden sonra) ikinci sıradadır. Diğer yandan, dil öğretiminde (özellikle kavramsal haritalama modellerinde), kavramların karşıtlarıyla ele alınıyor oluşu, karşıtlığın ne denli bir öneme sahip olduğunu gözler önüne sermektedir. Karşıtlığa atfedilen bu önem Murphy vd. (2009: 2137) tarafından şu şekilde dile getirilmiştir:

“Zıtlık olmadan, dilin kendisi imkânsız olurdu. Bu, dilbilimsel çalışmanın çoğu geleneğinde olduğu kadar uzun süredir var olan bir kavramdır. Bir fonem, diğer fonemlerden farklı olduğu için tanınabilir. Önergeler, biçimsel anlambilimde doğru veya yanlış oldukları koşullara göre tanımlanır. Kelimeler anlam alanlarını tamamlayıcı kavramlara ayırır.... Aslında muhtemelen daha

da ileri gitmemiz gerekiyor: Zıtlık olmadan dil, düşünce ve kültür imkânsız olurdu.”

Karşıtlık, kavramsal ilişkiler bakımından felsefi bir zemine de oturtulmuştur: Genel olarak yapısalcı teoriler, ‘önemli farklılıklar dışında hiçbir anlamın olmadığı’ vurgular (Nida 1975: 32). Böylece anlamın farklılıklardan, diğer bir deyişle karşıtlıklardan ortaya çıktığını söylemek mümkündür. Bu açıdan eski kültürdeki ‘her şey zıttı ile kaimdir’¹ anlayışı ile paralel bir düşünme biçiminin altında yatan gerçeği göstermektedir. Bu makalenin odaklandığı bir problem olarak karşıtlığın dildeki izdüşümleri Trier’in ifade ettiği gibi, bir sözcüğün değeri, ilk olarak, onu komşu ve karşıt kelimelerin değerinden ayrılırsa anlaşılabilir (1931: 6). Karşıtlıklar cümle anlamlarını ve yapılarını ayırt etmek için kullanılır ve yeni iletişim araçlarının kaynağıdır. Pek çok dilde kullanış biçimleri farklıdır ve dilin günlük kullanımında bazen değeri fark edilmeden önemi daha da artar (Gjergo ve Delija 2014: 705). Bu yönüyle karşıtlıklar metin ve bağlamdaki ifadenin yorumlanmasında önemli bir rol oynamaktadır (Lehrer ve Lehrer 1982: 483).

Evrensel ve çağdaş dilbilim çalışmalarında olduğu gibi, Türklük Biliminde de karşıtlık üzerine yapılan çalışmalar genellikle ‘paradoks’, ‘ironi’ ve ‘oksimoron’ gibi retorığe dayalı terimler ve ikilemeler özelinde ‘antonim’ gibi dilsel formlar üzerine odaklanılmıştır. Esasen karşıtlığın tanımlanmasında genel olarak anlamsal ve sözcüksel olmak üzere iki kriterin varlığından söz edilebilir (Gao ve Zheng 2014: 235). Bu yönde yapılan tanımlamalar, sözcüksel düzeyde ve sözcükler arasındaki karşıt anlamlılık ilişkisi için ‘antonim’² standart bir teknik terim olarak kullanılmaktadır (Lyons 1977: 270). Bu çalışmanın merkezini oluşturan antonimler ise, Türklük Bilimi araştırmalarında genellikle ikileme formları içerisinde değerlendirilmektedir. Söz dizimsel açıdan ikilemelerin art arda/sıralı biçimde kullanılan sözcük grupları olarak gösterilmesi, antonimleri, yukarıda sayılan diğer karşıtlık ilişkilerden ayırmaktadır. Ancak antonimlerin ikilemeler içinde değerlendirilmesi, farklı problemleri beraberinde getirmiştir.

Tarihsel Türk dili alanlarındaki ikilemeler üzerine yapılan Çağatay (1978), Hatipoğlu (1981), Şen (2002), Can (2010), Bozok (2012), Ağca (2015), Ölmez (2017), Karaman (2021) ve daha birçok özel çalışmanın zengin bir literatürü meydana getirdiği görülmektedir. Bu çalışmalarda ikilemeler, genellikle anlamsal ve bazıları ise yapısal sınıflandırmaya tabi tutularak dönemsel söz varlığını ortaya koymaya hizmet etmektedir. Ancak bu denli kapsamlı bir literatürün oluşturulmasına karşın, ikilemeler arasındaki karşıtlık ilişkisi ayrıntılı bir şekilde çalışılmamış; karşıtlığın kurulma nedenleri ve işaretledikleri kavramsal alanlar genellikle ihmal edilmiştir. Yalnızca Çağatay (1978: 41), birbirine karşıt olan

¹ Bu düşünme biçimi, kadim kültürlerin ortak değerleri arasında gösterilebilir. Aristocu düşünmede rastlanılan bu düşünce, Doğu inanışları içindeki *Ying-Yang* felsefesinin de temelini oluşturmaktadır. Hatta İslam felsefesinde Kur’an’ın *Leyl Suresi* bu şekilde yorumlanmıştır.

² Bu konu hakkında oldukça ayrıntılı ve öncü çalışmalara sahip Lyons (1977) “antonim” terimini karşıt anlama sahip sözcükler olarak, “antonimi”yi ise kelimeler arasındaki karşıtlık ilişkisi olarak tanımlamaktadır.

kelimelerden yapılan ikilemelerin “mana cihetiyle umumî” olduğunu ileri sürmekle yetinmiştir. Oysa bu çalışmanın merkezinde yer alan problem, karşıtlıkla kurulan bu türden sözcük gruplarının işaretledikleri yeni kavramsal alanlar olacaktır. Çünkü karşıt çiftlerle kurulu ifadeler, farklı ve yeni kavramların doğduğu özel dil birimleri olarak evrensel dil çalışmalarında bir konuma yerleştirilmiştir. Bu durum, Tarihsel Türk dili açısından geçerli bazı ilkeleri ortaya koymak için önemli bir bahis konusu olmalıdır. Karşıtlığın işaretlediği farklı kavramsal alanları doğuran paradigmlar için şu örneklere bakmak yeterli olacaktır: **BK D 32**'de yer alan ve “Türk milleti için gece uyumadım gündüz oturmadım” şeklinde Türkiye Türkçesine aktarılabilir olan *türk bodun üçün tün udumadım küntüz olurmadım* ifadesindeki *tün-küntüz* karşıtlığı, bir metaforik ifade biçimi olmalıdır. Zira yazıtlardaki bu ifade “Türk milleti için her zaman çalıştım, hiçbir zaman durmadım.” şeklinde anlaşılmalıdır. Burada zaman ifadelerindeki karşıtlığın, zamansal açıdan daha kapsayıcı bir kavramsal zemine taşındığı anlaşılmaktadır. Bu ilişki aşağıdaki örnekte görüldüğü üzere yaygın bir kullanıma sahiptir: **KB 38**'de *künün yemädi kör tünün yatmadı* “Bak, gündüz yemedi, gece yatmadı”. Söz dizimsel açıdan birbirinden uzak bu türden karşıtlıklar yanında, Türklük Biliminde daha çok odaklanılan art arda sıralı karşıtlıklarda bu türden ilişkileri tespit etmek mümkündür: **BK D 22**'de *ança kazanıp birki bodunug ot sub kılmadım* “Öylece kazanıp birleşik milleti düşman etmedim.”. Aksine bazıları temel kavramlarını sürdürme eğilimindedir: **BT XXIII A 93**'te *ıçirtı ig kigän bolmazun taşturtı yağı yavlık basınmazun* “İçerde hastalık olmasın, dışarda düşman basmasın.”. Yapılan taramalar sonucunda, ilk türdeki karşıtlıkların, Eski Uygur metinleri arasında sayıca bir hayli fazla olduğu gözlemlenmiştir. Bu karşıtlıkların meydana getirdiği kavramsal alanları tespit ve tahlil edebilmek için, Jones (2002) tarafından ortaya atılan “coordinated antonyms” (düzenli karşıtlıklar³) terimini irdelemek ve bu doğrultuda tespit edilen karşıtlıkları değerlendirmek gerekmektedir.

1. Düzenli Karşıtlıklar: Tanım ve Genel Çerçeve

Çağdaş dilbilim çalışmalarında, sözcükler arasındaki anlamsal ilişkiler için üretkenlik (productivity), çiftlik (binarity), değişkenlik (variability), prototiplik ve kanoniklik (prototypicality and canonicity), yarı-anlamlılık (semi-semanticity), sayılamazlık (uncountability), öngörülebilirlik (predictability) ve evrensellik (universality) gibi özellikler sıklıkla ileri sürülmektedir. Bunlar arasında karşıtlık ilişkisi özellikle çiftlik, prototiplik ve kanoniklik özelliğini yansıtmakta; dolayısıyla bu özelliğe göre, bazı sözcük grupları bir ilişkiyi diğerlerinden daha iyi örneklendirmekte ve bazı sözcük grupları, bir ilişkinin kanonik örnekleri olarak özel bir statüye sahip gibi görünmektedir. Öyle ki karşıt çiftler iki uç kavramın işaretlenmesinden ibarettir. Bu hâlde bu iki uç kavram, birbirini

³ Terim kimilerince “koordineli antonim” veya “eşgüdümlü antonim” şeklinde Türkçeye aktarılabilirse de, karşıtlıkların doğası gereği işaretledikleri kavramsal alanın sistemi bir düzeni temsil ettiği için, burada “düzenli karşıtlık” karşılığı tercih edilecektir.

tamamlayan anlam birimleri olarak hizmet etmektedir. Bu yüzden, Tamamlayıcılık (Complementarity) ilkesi, iki çelişkinin mantıksal bir ilişkisi olarak tanımlanır. İki kavrama atıfta bulunan derecelendirilemeyen terimler, bir kavramsal alanı birbirini dışlayan iki ayrı bölüme ayırdıklarında tamamlayıcıdırlar. (Storjohann 2016: 250). Diğer bir deyişle, iki uç noktadaki karşıtlıklar, ikisinin arasındaki bütün değerleri temsil edebilme özelliğine sahip olabilmektedir. Bu durum, “düzenli karşıtlık” ile karşılanabilir.

Düzenli karşıtlık, “bir ölçeğin⁴ kapsayıcılığını veya ayrıntılılığını” belirtir ve genellikle her iki tarafta karşıt anlamlıların bulunmasıyla ifade edilir. Burada bir karşıtlık için doğru olan, diğeri için de geçerlidir (Murphy ve Jones 2008: 405). Terimin mucidi Jones, daha önce toplanan antonim korpusu içerisindeki bazı örneklerin kapsayıcılığı veya kapsamlılığı işaretlediğini, bu yüzden bunların düzenli karşıtlık kategorisine dâhil edilmesi gerektiğini ileri sürer. Bunu şu örnekler üzerinden açıklar:

(a) *While pensions will not be abolished, the government will encourage everyone, **rich** and **poor**, to rely for their retirement mainly on money they invest in private pension funds.*

(b) *Today, the pressure to make hay while the sun fitfully shines has led to a massive slump in both **public** and **private** standards.*

Bu örneklerdeki *rich-poor* “zengin-fakir” ve *public-private* “kamu-özel” karşıtlıklarının aslında açık bir karşıtlık yerine verilen karşıtlıklar arasındaki tüm noktaları kapsayan ifadeler olduğunu belirtir (2002: 61).

Murphy (2006: 6), Jones tarafından öne sürülen bu gerçekliği, karşıtlıkların oluşturduğu kapsayıcı bir küme olarak nitelemektedir: “*The semantic/discourse effect of Coordinated Antonymy is to indicate exhaustiveness of the scale involved. In other words, coordinated antonyms are used in order to indicate that what is being said is true of both of the opposed states and all states in between.*”. Böylece iki karşıt ifade, kendi içerisinde çeşitli sayıda değerleri olan bir anlam kümesini doğurmakta, böylelikle daha genel ve kapsayıcı bir söylemi meydana getirmektedir. Bu yüzden Murphy, düzenli karşıtlıkları bir dil bilimsel durum olarak görmemekte, daha ziyade onların söylem işlevine atıf yapmaktadır (2006: 6 dipnot). Mesela,

“Gencinden yaşlısına tek yürek olmuşlardı.”

örneğinde yer alan genç-yaşlı karşıtlığı, salt bir karşıtlık değil; yaş ölçeğine göre, genç ve yaşlı arasındaki “herkesi” kapsayan bir insan kümesini temsil etmektedir. Bu yönüyle karşıtlığın aslında kapsayıcı veya tamamlayıcı bir işleve sahip olduğunu ileri sürmek mümkündür. Kapsayıcılık özelliği, bir bakıma, antonimleri söz diziminde metaforik bir anlam alanına taşımaktadır. Bağlam içerisinde, doğrudan “herkes, her şey, her yer” gibi kapsayıcı zamirsel ifadeler yerine, sınırları karşıt ifadelerle verilen bir varlık kümesinin meydana getirilmesi,

⁴ Ölçek terimi ile karşıtlık değeri karşılanmaktadır. Örneğin, uzun-kısa karşıtlığının ölçeği “uzunluk”, ihtiyar-geç karşıtlığının ölçeği ise “yaş”tır.

metaforik bir söylemi beraberinde getirmektedir. Bu kavramsal ilişkiler, genellikle dünya dillerinde genellenebilen bir ilke hâline gelmiştir. Doğal olarak, bu özelliğin -başlangıçta- tarihsel Türk dili alanlarında tespit edilen karşıtlıklarla işlenmesi ve kategorize edilmesi, Türkçenin bu bakımdan evrensel konumunu belirleyecektir. Bu minvalde, antonimlerin en çok örneğine sahip Eski Uygurca metinler kapsamında bir değerlendirmenin kimi sonuçlara ulaştırabileceği görülmüştür. Eski Uygurcaya ait tarihsel metinlerde tespit edilen antonim şekilleri, hem karşıtlık değerleri hem de bu karşıtlıkların meydana getirdiği metaforik alanlara göre; “yer-yön karşıtlığı”, “zaman karşıtlığı”, “nicelik karşıtlığı” ve “nitelik karşıtlığı” olmak üzere dört ana kategoride değerlendirilmiştir. Son olarak “diğer” başlığı altında çeşitli karşıtlıkların daha özel kavramsal ilişkileri değerlendirilmiştir.

2. Eski Uygurcada Sözcüksel Karşıtlıklar

2.1. Yer-Yön Karşıtlığı

Lyons (1977: 281-282), sözcüksel karşıtlığı zıtlık, tamamlayıcılık ve karşılıklılık olarak üçe ayırır ve bunlara alt kategori olarak yön karşıtlığını dâhil eder. Ayrıca, bu karşıtlığın birçok metaforik ilişki için de temel oluşturduğunu ileri sürer. Söz konusu ilişki için “lokalizm tezi” adlandırmasını yapar. Eski Uygur metinleri arasında karşıtlık işaretleyen yaygın sözcüksel birimler yer-yön kavram alanına sahiptir. Temel olarak, ‘ileri-geri’, ‘ön-arka’, ‘önce-sonra’, ‘aşağı-yukarı’ ve ‘sağ-sol’ gibi yön kavramlarını işaretleyen sözcükleri kapsayan karşıtlıklar ontolojik ilişkilerle mekânsal düzleme bağlanır veya bu düzlemde temsil edilir. Yön adlarının belirlediği mekânsal sınır içerisinde nesne veya canlının hiçliği/varlığı ve mekânda var oluşu/yokluğu karşıtlık ile işaretlenebilmektedir. Diğer bir deyişle, yön karşıtlığı ile anlam dünyasında yön adlarından faydalanılarak sınırları çizilen boyut içindeki ‘şey’in varlığı veya yokluğu gösterilebilir. Bu duruma bağlı olarak, karşıt yön adlarının çizdiği boyutsal sınır, aynı zamanda metin bağlamındaki geniş mekânı veya mekândan bağımsız bir alanı temsil edebilir. Mesela, *ör-* ve *kod-* fiillerinden gramerleşme yoluyla gelmiş olduğu düşünülen *örü kodı* ‘yukarı-aşağı’ karşıtlığı tarihsel tanıklara göre bir yok oluşu/hiçliği (daha özeldir ‘ölüm’ü) işaretlemiştir (Azılı 2022): **ZiemeKşit 90’da** *nomta örisi kodısı bultukmaz nom* “Öğreteler arasında hiçbir şeyi bulunmayan öğretisi”, **SUK 89’da** *örü kodı bolsar män oglum tardu kün arslan ikägü köni berzün* “Yok olursam (ölsürsem), Oğlum Tardu Kün Arslan tam olarak versin”.

Aynı karşıtlık diğer birkaç metinde ise mekânda var oluşu göstermektedir. Ancak bu mekân, geniş nitelikli ve kapsayıcıdır: **BT XXXVII 4881’de** *sansar içintä yoksuz örü kodı yügürdün* “Samsâra içinde boşuna her yere koştun.”, **ETS 142’deki** *örü kodı adurt sakinç öçürüp ketärip* “Her yerdeki farklı düşünceyi ortadan kaldırıp...”, **Maitr. 146 14’te** *tänrilärniñ yukaru kodı yorımış tavış ünläri eştilir* “Tanrıların her yere ulaşan sesleri işitilir.”. Örneklerde görüldüğü gibi, karşıt yön adlarının birlikte kullanımı sonucu ifade, farklı bir kavram alanına metafor yoluyla taşınmış olmalıdır. Benzer metaforik yapı, İslami dönem

metninde eşdeğer sözcüklerle tanıklanabilir: **KB 72**'de *kakılayu kaynar yokaru kodı* “Bağrıarak her yerde kaynaşır(lar).”.

Yaygın karşıtlıklardan biri de ‘ön-son’ karşıtlığıdır. Bu karşıtlık ilişkisi *öj*, *öjndin* ve *öjnrä* gibi ortak köke sahip sözcüklerle birlikte *soj*, *kedin* ve *kesrä* gibi sözcüklerle kurulmuştur. Bu sözcük grubu yine mekânsal ‘hiçliği’ veya ‘kapsayıcılığı’ işaretlemek için kullanılmış olmalıdır: **TT I 7**'de *öjdün kedin yer öz tapıgıncä* “Her yerde kendi bulduğun gibi”, **Maitr. 13 22**'de *bu muntag türlüg öjnrä kesrä eşidmädük täjri täjrisi burhannuğ ädgü atın küsin eşidip* “Bunun gibi hiçbir yerde işitilmemiş tanrılar tanrısı Buddha'nın iyi şanını işitip”. Aynı kullanım ilk İslam metinleri ve sonrasında da tespit edilmektedir: **KB 4933**'te *sakındı elig baktı öjdün kedin* “Hükümdar düşündü ve her yere göz attı.”, **AH 370**'te *ol işniğ öjini sojnı sakın* “O işin her yerini düşün.”.

Örnekleri artırılabilir. Vaziyetteki bu karşıtlık ilişkisi, hiçbir yer/her yer kavramlarını işaretleyen aşağıdaki çeşitli karşıt yön adlarıyla kurulmuş ifadelerde gözlemlenmektedir: **Maitr. 86**'da *birşi karşı kiçig suzaklar tukmuş yıki tunlıklar birlä közüntülär* “Her yerdeki küçük beldeler dolusu canlılarla göründüler.”, **U IV 2**'de *kedintä turup unaru bärü yorıdı* “Arkasında kalıp her yere yürüdü.”, **HT VII 167**'de *iç taş nomdakılarnıñ umuğı inağı* “Her yerdeki kaidelerin ümidi”, **BT XXVI 249**'da *taş iç eltäki bodunug bokunug* “Her yerdeki ülkelerde bulunan halk”, **BT V 55**'te *içtin taştın kamuğ mäniñ sürüğüüm* “Her yerdeki bütün cemaatim”, **M I 21**'de *ymä ilgärü kerü küsi sorulmuş kutlug uluş* “Yine her yerde şanı sorulmuş Kutlu Uluş”, **ETS 96**'da *uzun sansarlıg ootlıg äv içintä utru tetrü bar käl kıldaçı* “Uzun Samsära'nın ateş evi içinde her yere git-gel yapacak”, **ETS 58**'de *üstünki altunki täjrilärniñ öjji öjji kut vakşıklärniñ üstälzün täjridäm küçläri* “Her yerdeki tanrıların, farklı farklı ruhların ilahi kudretleri çoğalsın.”.

Ayrıca doğrudan yön adı olmayan, ancak yer-yön kavramına sahip bazı karşıtlıklar da aynı metafor alanına sahiptir: **HT X 349**'da *irak yakın orunlarığ bütürü yarıdı* “Her yeri tamamen aydınlattı.”, **ATT 130**'da *yakın irak bolmak üzä adırılmış* “Her yerde olmak için ayrılmış.”, **BT XIII 148**'de *başlagsız uzun sansarnıñ başın adakın sakınsar* “Ezeli uzun Samsära'nın her yerini düşünse”, **BT I 37**'de *yänä tokuz yüz öjji adırılıp arkuru turkaru saçılır* “Tekrar dokuz yüz farklı parçaya ayrılıp her yere saçılır.”. Mekândaki belirli bir konumu işaretleyen işaret zamirlerinin bu karşıtlık için kullanıldığı bir örnek tespit edilmiştir. Mekânsal uzunluk açısından yakını işaretleyen ‘bu’ ve uzağı işaretleyen ‘o’ zamirleri karşıtlık içinde aynı metaforu karşılamaktadır: **TT X 30**'da *başintaki birär ävin saçı anta munta saçılıp* “Başındaki bir tutam saç her yere saçılıp”.

Yukarıda verilen ve daha fazla örnek veya sözcüksel çeşitliliğin olduğu açıkça anlaşılan bu tür karşıtlıkların kullanılmasıyla, yön ölçeği içerisinde, karşıt yön adlarının işaretlediği temel kavramsal alanda mekânsal sınırlılığı belirlenmiş ve buna bağlı olarak mekânın varlığı veya yokluğu karşılanmıştır. Üç boyutlu mekândaki herhangi iki karşıt yön ile tasarlanan mevcudiyet, metaforik bir alana taşınarak yeni bir kavrama karşılık olarak kullanılmaya başlanmıştır. Bu durum, sadece dönemsel değil, Eski Türkçeyi izleyen tarihsel Türk dili alanlarının yanında modern yazı dili ve diyalektlerinde de görülebilmektedir (*bk.* Çağatay

1978: 41). Doğal olarak bu türden metaforik ilişkiler, Türk dilinin tipolojik açıdan anlam düzeyinde geliştirdiği semantik bir strateji olarak kabul edilebilir.

2.2. Zaman Karşıtlığı

Mekânın üç boyutunun dışında değerlendirilen zaman kavramının dillerdeki görünüşü genellikle doğrusal bir çizgidir. Zamanın ilerlemesi, bu çizgi üzerinde daima tek yönde (ileri) ilerleyen bir oka benzetilir (Hill 1978: 524; Greene 2010: 157). Bu yüzden zaman için *önce-sonra/geçmiş-gelecek* gibi iki aslı nokta belirlenmiştir. İptidaî dillerden modern dillere uzanan dillerin gelişim tarihlerinde, genellikle ilk ve asıl zaman sözcükleri de bu iki noktaya karşılık gelecek şekilde ortaya çıkmıştır. Eski Uygurcada kullanılan karşıtlıklardan bazıları da bu iki noktayı işaretleyen zaman adları veya niteleyicilerinden oluşmaktadır. Böylelikle zaman çizgisindeki geçmiş ve gelecek noktalarını temsil eden sözcükler vasıtasıyla, bu iki nokta arasındaki zaman skalasını karşılayan kapsayıcı bir metaforik kavramsal alan doğmuştur. Diğer bir deyişle, zaman ölçeğine bağlı bağlam içerisindeki zamansal konumun öncesi ve sonrası ifade edilerek bütün zamansal süreç ifade edilmiştir.

Bu karşıtlıklardan biri *öjnrä* ‘önce’ ve *ken* ‘sonra’ sözcükleri ile yapılmıştır: **HT VII 104**’te *ol kuvragıñ öjnräsin kenin bilgäli bolmatı* “O cemaatin öncesini sonrasını bilemedi”, **HamTouHou 30 7**’de *öjnrä ken bitig ıdır biz sänlär näñ bir bitig ıdmar sänlär* “Her zaman mektup yollarız, siz hiç mektup yollamazsınız.”. Zamansal kapsayıcılığı işaretleyen bu metaforu, farklı karşıt sözcüklerle kullanılmış başka bir ifadede de tespit etmek mümkündür: **BT I D 75**’te *başlagı üzükü täğşilmäki adınsız arür* “Bütün zamanı (ve) dönüşümü değişmezdir.”. Diğer yandan Uygurlar tarafından zaman bölümlerine verilen adlardan *ärtmiş* ‘geçmiş zaman’ ve *kälmädük* ‘gelecek zaman’ sözcüklerinden oluşan karşıtlık, yine aynı metafora hizmet etmektedir: **Üİ 124a**’da *ärtmiş kälmädük üdkisindin bululur bilip öçmäk* “Bütün zamana ait olandan bilip sönme bulunur.”. Genellikle *közünür üd* ‘şimdiki zaman’ kavramını da ihtiva eden bu karşıtlıklar başlangıcından sonuna kadar bütün zamanı kapsamaktadır: **BT XIII 13**’te *ärtmiş kälmädük közünür üdki ädgü äränlär ämgäkligin burhan kutınga ävrildäçilär* “Bütün zamanın iyi insanları, ızdırıp çekip Buddha saadetine erişmeye uğraşanlar”. Ayrıca geçmiş zamanın karşıtı olarak kullanılan *ür irak* ifadesi ile aynı metafor ortaya çıkmıştır: **Suv. 185**’te *öjnrä ärtmiş ür irak ülgüsüz sansız yüz miñ asankı kalp üdlärtä aşnu bo yertünçü yer suvda raçaratnaprabası atlıg täñri burkan öñ bälğürä yarlıkamış ärti* “Tüm zamanlarda, ölçsüz sayısız yüz bin devir süre zamanlardan önce bu dünyada Rājaratnaprabhāsa adlı haşmetli Buddha ilk defa görünerek buyurmuştu.”.

Daha dar bir zaman ifadesi olan gece ve gündüz şeklindeki günün bölümlerinin meydana getirdiği karşıtlık, metaforik düzlemde yine kapsayıcı bir zaman skalasını temsil etmektedir: **BT XIII 133**’te *kähürü asıg kılur ärsär küni tüni* “Her ne zaman olursa olsun büyük fayda sağlar.”, **BT IX 56**’da *iki yegirmi yıl tüni küni üzlünçüsüz paşantak atlıg yağış yağdımız* “On iki yıl, her zaman aralıksız Paşantak adlı kurbanı sunduk”, **Maitr. 155**’te *uzun künin tünin säkiz miñ yıl* “Bütün zaman boyunca, sekiz bin yıl”, **Kuanş. 12**’de *kamag yalañuklar*

ayayu ağırlayu tutmuş kârgâk kim tünlâ küntüz unutmasar “Bütün insanların hiçbir zaman unutmamaları için saygı göstermeleri gerekir.”. Son olarak zaman dilimleri arasında yer alan mevsimlerin sıcak-soğuk karşıtlığı da metaforik geçiş sayesinde kapsayıcı bir zaman ifadesine dönüşebilir: **HT VIII 170**'de *uçuzkiya bolur barmakı târk tavrak dört başlağlarda isig tumlug üzâ* “Her zaman dört mevsime hemen ulaşması değersiz olur.”, **BT XIII 83**'te *tumlugta isigdü ämgänip tokuz ay on kün kötürüp* “Her zaman eziyet çekip dokuz ay on gün geçirip”. Bu kullanıma İslamî metinlerde de rastlanılır: **KB 2961**'de *isig tumlug aç tok yadağ häm yalıñ* “Her zaman aç, tok, yayan ve çıplak”.

Bütün bu örneklerde görüleceği üzere, çeşitli kavramlara sahip kimi karşıt zaman adları ile kurulan karşıtlıklar, bağlama uygun bir şekilde zamanın başlangıcından sonuna kadar olan bütün zamanı işaretleyecek bir metaforik alana taşınmaktadır. Bu anlamsal süreç için önce-sonra, geçmiş-gelecek gibi kavramları işaretleyen sözcükler yanında gece-gündüz gibi karşıt zaman dilimleri de bu metaforu doğurmaktadır. Zira bu son yapı, giriş bölümünde verilen yazıt örneğinde de benzer bir işleve hizmet etmiştir. Bu çerçevede, zamansal karşıtlığı oluşturan bu ikili biçimlerin, tıpkı yer-yön karşıtlığı gibi kapsayıcı bir genel kavramı karşılayacak duruma geldiği söylenebilir.

2.3. Nicelik Karşıtlığı

Miktar niteleyicileri, çeşitli nesne, varlık veya canlıların nicelik bakımından değerini gösteren dil bilgisel yapılarıdır. En yaygın sözcüksel işaretleyicilerden biri olan azlık ve çokluk niteleyicileri Eski Uygurca metinlerde bir arada kullanılarak farklı bir metaforik alan oluşturmuştur. Özellikle, miktar ölçeğinde az-çok karşıtlığına dayanan bu ifadelerde, varlık veya nesnelerin sayıca ortalama/yeterli miktarda/bir parça olduğunu gösteren bir kavramsal alan meydana çıkmaktadır. Bağlam içerisinde karşıt miktar niteleyicileri kullanılarak varlık veya nesnenin ne az ne de çok olduğunu işaretleyen farklı bir anlamsal düzlem işaretlenmiştir. Tarihsel metinlerde, karşıtlığa bağlı metafor alanı için genellikle *az* ‘az’, *üküş* ‘çok’ ve *köp* ‘çok’ sözcüklerinin kullanıldığı tespit edilmektedir: **UigSada. 100**'de *az köp nâgü ärsär köñülünin iyin bergil* “Ne kadar olursa olsun, gönlünce ver.”, **BT XIII 107**'de *azlı üküşli buşınıñ aruşı arkagı kertgünç ol* “Bir miktar sadakanın arkasında iman (var)dır.”, **Üİ 48**'de *birök nizvanılarınñ tarıkmakı bolsar ol üküş az tözün äränlärnñ ötrü bolur* “Eğer kleşaların bir miktar uzaklaşması (mümkün) olursa, asil erenlerden dolayı olur.”. Oysa bu karşıtlık yazıtlardan beri kullanılmaktadır: **O D7**'de *yawız bat biz azıg üküşüg körtüg* “Kötü, zayıf (durumdayız), yeteri kadarını gördün.”. Bu karşıtlıktan doğan yeni kavramsal alan, İslami metinlerde de tanıklanmaktadır: **KB 2361**'de *keçâ az üküşüg nâ bilgäy açâ* “Gece vakti ne kadar (kişi) olduğunu nasıl bilecek?”, **KB 4432**'de *şaña az üküş nâñ törü kılsalar* “Sana bir miktar hediye verseler”.

Türk dilinde karşılaştırma için kullanılan yaygın morfolojik birimlerden biri olan ekvatif, özellikle karşıt işaret zamirleri ile çekimlenerek miktar karşıtlığı için kullanılmaktadır. Tıpkı *az-çok* karşıtlığı gibi bu tür kullanımlarda da ifade, ‘o kadar-bu kadar’ şeklinde bir karşıtlık ile birlikte benzer metaforik alana

taşınmıştır: **ETS 152**'de *ança munça yığıp koşdum* “Bir miktar toplayıp düzenledim.”, **Maitr. 59v 19**'da *ança munça münü yazukı bar ärsär artı örtmüz* “Ne kadar günahı varsa asla gizlemez.”.

2.4. Nitelik Karşıtlığı

Eski Uygurcadaki bir diğer karşıtlık biçimi de niteliğe dayalı karşıtlık ilişkisidir. Herhangi bir varlığı çeşitli yönlerden niteleyen niteleyici kategorisine ait sözcüklerin karşıtlık içindeki kullanımı, o varlığın tamamını kapsayacak şekildeki topluluğu veya bağlam içinde o varlığın yokluğunu/hiçliğini karşılamakta; böylece nitelik karşıtlığı ile ontolojik düzeyde varlık-yokluk ilişkisine dayanan bir metafor oluşturulmaktadır. Bir varlığı niteleyen sözcüğün karşıtı ile birlikte kullanımı, temelde, o varlığın dünyadaki sınırını belirleme işlevini üstlenmekte, böylelikle varlığın kümesini kapsamaktadır. Bu yönüyle, Murphy ve Jones (2008: 405) tarafından ileri sürülen “karşıtlıklarla meydana gelmiş varlık kümesi” yaklaşımı en çok bu kategoriye temsil etmektedir. Mesela, şu ifadelerde yer alan *ulug* ‘büyük’ ve *kiçig* ‘küçük’ karşıtlığı, ailedeki büyük ve küçük bireyleri temsil etmekte, haliyle karşıt ifadenin tamamı ise ‘ev ahalisi’ni karşılamaktadır: **İKP 44**'te *äbintäki ulug kiçigkä tutuztu* “Evindeki ahaliye emanet etti.”, **Suv 67**'de *ävintäki ulugı kiçigi barça bir ajunta* “Evindeki ahalinin hepsi bir dünyada.”, **TT VI 346**'da *ulug kiçig ka kadaş ogul kız asılır* “Ev ahalisi, akraba, çocuklar çoğalır.”. İlginç bir şekilde, aynı metaforik kullanıma Yenisey yazıtlarında da rastlanmaktadır: **Ye 147**'de *äsizim ä ulugum kiçigim ä bökmädım ä yıta äsizlärim ä* “Eyvah! Ev ahalisine doymadım! Ne yazık!”.

Söylem içerisinde kişinin kendi ve kendinden olmayanı ifade ettiği *yat* ‘yabancı’ ve öz ‘kendi’ karşıtlığı doğrudan her insanı kapsayan bir metafora dönüşmektedir: **ETS 92**'de *yatta öztü bir tæg yapa yadılmış yarlıkançuçı köñül öritip* “Herkesi aynı şekilde içine alan merhametli gönül oluşturup”. Diğer bir karşıtlık ise insan cinsiyetine göre belirlenmiş ve bütün cinsiyetleri, dolayısıyla ‘insanlığı’ kapsayacak hüviyette kullanılmıştır: **BT XXVI 270**'te *altın yagıztaki alkinçsiz tälim tişi ürkäk kut wahşik* “Aşağı yerdeki sonsuz çoklukta insanlar (ve) koruyucu ruhlar”. Bu kapsayıcı kavramsal alan aynı zamanda diğer canlılar için de geçerlidir: **HT VIII 116**'da *adırtlañ tişi ürkäk naylarnıñ kısılurın uzayurın* “Bütün kamışların kısalmış uzamasını ayırt edin.”. Diğer yandan, yine canlıları kapsayacak bir ifade, bu kez ‘canlı-ölü’ karşıtlığıyla kurulmuştur. Bağlam içerisinde bu metafor yaşayan ve yaşamayan ‘her şey’i temsil etmektedir: **Suv. 332**'de *ölügi türigi nätäg ol* “Her şeyi nasıldır?”, **Maitr. 53**'te *takı yämä türig ölüg ol atanur* “Ve yine her şeydir denir.”.

Bağlamı içinde nesnelerin varlığı veya yokluğu için yine niteleyicilere başvurulduğu gözlemlenmektedir. Özellikle nesnelere çeşitli yönlerden niteleyen sözcüklerle kurulan bu karşıtlıklar, her iki niteleyici sınırları içinde kalan ‘her şeyi’ veya ‘hiçbir şeyi’ karşılamaktadır. Yaygın örnekler arasında, dinî metinlerde

sıklıkla başvurulan iyi-kötü⁵ karşıtlığı bulunur. Bu örneklerde iyi olan ile olmayan arasındaki bütünlük temsil edilmektedir: **Chuast. 79**'da *ädgüg anıgag kop täñri yaratmış ol* "İyi de kötüyü de hepsini tanrı yaratmıştır.". Bu örneğe dikkat edilirse, *ädgü-anıg* karşıtlığı yanında bununla aynı işleve sahip *kop* 'bütün, hepsi' sözcüğü kullanılarak anlamsal açıdan eş-işlevli iki yapı kullanılmıştır. Bu ifade biçimi, karşıtlığın sağladığı kapsayıcılığı gösteren önemli bir delil olarak kaydedilebilir. Diğer birkaç dikkat çekici örnek ise şunlardır: **İKP 25**'te *ädgü yavlak bulsar birlä bulalım* "Ne bulacaksak birlikte bulalım.", **TT VII 12**'de *amtu tokuz türlüg äşiklärnıñ ädgü yavızların ayu berälim*. "Şimdi dokuz türlü eşiklerinin her şeyini söyleyelim.", **BT XXV 286**'da *kişilärnıñ ädgüsın yavızın ülgüläp täñläp sözlämälım* "İnsanların hiçbir şeyini deneyip ölçüp söyleyemeyelim.". Metinlerdeki iyi kötü karşıtlığı, bir örnekte aydınlık ve karanlık ile simgeleştirilmiş ve kapsayıcı bir ifadeye dönüşmüştür: **HT VII 129**'da *tnılgılarınñ yarıkuğ karıngug tutmadın* "Canlıların hiçbirini ayırmadan".

Başka bir kapsayıcı karşıtlık ise, tıpkı yer-yön karşıtlığına benzer biçimde meydana getirilmiştir. Yön adı olarak kullanılabilen *baş* 'baş, ilk' ve *taş* 'dış' sözcükleri ile kurulan karşıtlık nesnenin 'her şeyini' işaretleyecektir: **Usp 2**'de *bu on täñ kápazni küz yañta başı taşı birlä berür män* "Bu on eşit pamuğu göz başında her şeyiyle veririm.". Nesne veya varlığın bir başka yönü olan kabalık-incelik niteliği, Uygur metinlerinde karşıtlık olarak kullanılmıştır: **HT VIII 57**'de *azkıya savlarınñ alpın yinçgäsın näh tükäl sözlägäli bolmaz* "Az miktardaki sözlerinin her şeyini asla tamamen söylemez.". Diğer bir karşıtlık ise varlığın farklılığına dayanan kapsayıcılıktır: **HT VIII 41**'de *birin öñısın biltürgäli ötrü olar yañılmatın şaşıtmatın turgaylar mu* "Her şeyini bildirip bundan dolayı onlar yanılıp şaşırmadan duracaklar mı?".

Bu kategoriye dâhil edilebilecek diğer bir karşıtlık, temel kavramsal alanı varlık ve yokluk üstüne kurulmuş bir metafordan oluşur. Bu karşıtlıkta yine, bağlam içerisinde söz edilen varlığın tamamı veya hiçbiri işaretlenmek için var-yok paradoksu kullanılmıştır: **Suv. 291**'de *nägök ömäzläz tep tesär kaltı barıg yokug ömäzläz* "Neyi düşünmezler diye sorulursa, ne zaman ki hiçbir şeyi düşünmezler..", **BT XIII 85**'te *yokug barıg bilmätin yurçkulap kıklap yumzadımız* "Hiçbir şeyi bilmeden (?)", **ÜI 46**'da *söz üzä barın yokın nätäğın tartıp* "Sözün üzerine neyi varsa her şeyini düşünüp". Bu karşıtlık, daha önce sözü edilen *örü kodı bol-* ifadesiyle söz dizimsel eşdeğerliğe sahip örneklerde ölümü, yani yok oluşu karşılamaktadır (Azılı 2022: 62): **SUK 90**'da *berginçä yok bar bolsar män kişim tözün köni berzün* "Verdiğimde, ölürsem, (borcumu) eşim Tözün tam olarak versin.", **SUK 101**'de *berginçe yok bar bolsar män oglum kaysuñ köni berzün* "Verdiğimde, ölürsem, (borcumu) oğlum Kaysuñ tam olarak versin".

Somut veya soyut varlıkların bir özelliğine atıfta bulunarak, diğer bir deyişle bir özelliği ölçüğünde yapılan bu tür karşıtlıklar, söz konusu özelliklerin sınırları

⁵ Bu konu hakkında Kaşgarlı Mahmud'un şu açıklaması da dikkate değerdir: *Türkler edgü yavlak derler; edgü "iyi"dür, yavlak "kötü"dür; edgü ile birlikte kullanılır; yalnız başına kullanılmaz. Oğuzlar ise onu tek başına kullanırlar.*" (Ercilasun ve Akkoyunlu 2015: 187)

içerisinde kalan bütün varlık kümesini kapsayarak bu kümenin hepsini veya hiçbirini işaretlemek için kavramsal bir metaforu oluşturmakta; böylelikle iki karşıt niteleyicinin sıralı birlikteliği kapsayıcı bir ifadeye dönüşmektedir. Tabii olarak, hem Eski Uygur sahasında hem de diğer Türk dili alanlarında burada verilen örnekleri artırmak mümkündür. Ancak söz konusu metafor alanını temsil edebilecek tipik nitelik karşıtlıkları, problemin çözümüne yardım edebilecek sayıdadır.

2.5. Diğer Karşıtlıklar

Yukarıda kategorize edilen karşıtlıklar dışında, tespit edilen bazı karşıtlık örneklerinin daha özel kavramsal alanları işaretledikleri anlaşılmaktadır. Örneğin, **Maitr. 175**'te *biz ilkidä kişi ätözintä ärkän viharka yakın yegäri olurup vihar içintä kovuk suvuk arıgsız kâmiştimiz* ifadesinde yer alan *kovuk suvuk* 'katı-sıvı' karşıtlığı *arıgsız* ifadesi ile birlikte "dışkı" kavramını işaretlemektedir. Söz konusu karşıtlığın, nesnenin bir özelliğine (katı-sıvı) bağlı olarak başka bir kavramsal alana geçtiği anlaşılmaktadır. Bu metaforik ilişki, ifadenin geçtiği metnin dinî içerikli olmasıyla bağlantılı olmakla birlikte bir örtmece "euphemismus" hüviyeti taşımaktadır. Diğer bir deyişle, sakınılan/çekinilen bir ifade olarak dışkı, karşıtlık yoluyla ifade edilmiş olmalıdır.

Bilhassa sivil metinlerde sıklıkla tesadüf edilen *ber-* ve *al-* fiillerinin isim biçimleri, bağlamdan anlaşıldığı kadarıyla yeni bir kavram alanını işaretleyen karşıtlığı gösterir: **Usp. 11**'de *bu yerkä äkin tutsa berim alım kâlsä män tümür buga bilür män* "Bu yerde ekin yetişirse (ve) vergisi gelirse ben Tümür Buga kabul ederim.". Ayrıca diğer bazı fiil karşıtlıkları da farklı kavramsal alanlarda kullanılmış olmalıdır. İlk olarak, tarihsel metinlerde bir karşıtlık (Güneş'e atıf ile) *tug-* ve *bat-* fiilleriyle sağlanmış, bu karşıtlık yoluyla zamansal sınırsızlık işaretlenmiştir: **TT VI 24**'te *tugmaz batmaz biligkä tägir* "Ebedi ve ezeli bilgiye ulaşır."

Taramalarda tespit edilen *bar-* ve *käl-* fiilleri ile oluşturulan karşıtlıklar zamansal bir periyodu işaretlemektedir. Bu yönüyle, yukarıdaki örneklerde olduğu gibi, kapsayıcı kavramsallığı barındırır: **SUK 81**'de *bu äşäk barırta kälirtü taş tägil bolsar* "Bu eşek iş süresince (çalışırken) kaybolursa", **Suv. 196**'da *üçünç satıgçılar kuvragı kâli barı üküş ät tavar bultaçı bolgaylar* "Üçüncüsü, tüccarlar topluluğu iş sürecinde (çalışırken) pek çok mal mülk bulacaklar.". Yine benzer bir metaforik alan bu kez niteleyicilerle sağlanmıştır: **HT VII 182**'de *yänä bu kişi ätözi ärsär yeg burnaçka oğşatı kişin kışgasın alp küzätgülig äriür* "Yine bu insan vücudu ise iyi bir küpe benzer, sürecini gözetmek zordur.". Bu örnekte zamansal periyodun genişliği ve darlığı karşıtlık ile ifade edilerek mevcut zaman aralığı işaretlenmiş olmalıdır.

Son olarak, Manihaist çevrede yazılmış metinlerde sıklıkla tesadüf edilen mekânsal bir karşıtlık tespit edilmektedir. Metinlerde *kurug* "kuru" ve *öl* "yaş, nemli" ifadeleriyle kurulan *kurug öl yer* ibaresi, kavramsal açıdan kara ve denizleri, diğer bir deyişle dünyayı kapsayan bir metaforik anlatıma taşınmıştır. Böylece, tıpkı yer-yön karşıtlığında görüldüğü gibi, bütün yeryüzünü ifade eden

diğer bir kapsayıcı ifade elde edilmiştir: **Chuast. 82'**de *kurug öl yerkä beş türlüg tınlıgka beş türlüg otka ıgacğa yazıntımız ärsär* “Yeryüzüne, beş türlü canlıya, beş türü bitkiye karşı günah işlediysen” **Chuast. 90'**da *beş täñri yarukın kurug öl yerig beş türlüg tınlıgıg beş türlüg otug ıgacığı* “Beş tanrı ışığıyla yeryüzünü, beş türlü canlıyı, beş türlü bitkiyi...”.

3. Sonuç

Jones (2002) ve sonrasındaki birçok çalışmada, “düzenli karşıtlık” şeklinde kategorize edilen kimi antonimlerin kapsayıcı veya tamamlayıcı kavram ilişkisi ile metaforik düzeyde işaretledikleri karşıtlıklar, diğer sözcük gruplarından ayrılan dikkat çekici bir kavramsal ilişkiyi taşımaktadır. Bu kavramsal ilişkiye göre, çeşitli ölçekler açısından oluşturulan karşıtlıklar, bu ölçeklere göre kapsayıcı bir varlık kümesini karşılamaktadır. Eski Uygurca metinlerdeki antonim varlığı içerisinde, yer-yön, zaman, miktar ve çok çeşitli ölçekleri ihtiva eden nitelik ölçeklerine göre kurulmuş karşıt yapıların da benzer şekilde kapsayıcı kümeleri işaretledikleri metaforik ilişkiler kurulmuştur. Ölçeklere göre değişkenlik gösteren bu kümeler, çoğu kez “her şey, herkes, her yer, her zaman” gibi kapsayıcı ifadelere karşılık gelmektedir:

KARŞITLIK ÖLÇEĞİ	İŞARETLEDİĞİ KAVRAMSAL ALAN
Yer-Yön	<i>Her yer</i>
Zaman	<i>Her zaman (Bağlamdaki zamanın başından sonuna kadarki dilim)</i>
Miktar	<i>Ortalama miktar</i>
Çeşitli Nitelik Ölçekleri	<i>Herkes/Her şey (Varlığın bütün örnekleri)</i>

Tablo 1. Eski Uygurcadaki Düzenli Karşıtlıkların Kategorileri

Şaşırtıcı olan şudur ki, Uygurca antonimler arasında, bağlama bağlı olmak kaydıyla, bazı karşıt yapıların tersine işlediği görülmektedir. Kimi antonimler, kapsayıcı küme temsillerinin yanında, bu kümenin yokluğu/hiçliğini işaret etmektedir. Kapsayıcı küme için “her yeri, her şeyi, herkesi ve her zamanı” işaretleyen kimi karşıtlıklar, çeşitli örneklerde bağlama bağlı olarak “hiçbir yeri, hiçbir şeyi, hiç kimseyi ve hiçbir zamanı” işaretleyebilmektedir. Bu durum, ontolojik açıdan varlığın ve hiçliği eşdeğer ilişkilerle metaforik düzeyde temsil edilebileceğini gösteren önemli bir veri olarak kaydedilebilir. Aynı zamanda, bu özelliğin düzenli karşıtlıklar yaklaşımından ayrılan bir ilke olarak Türkçenin tipolojik karakterini yansıttığını söylemek mümkündür. Bu sebeple, Türkçede hiçliğin karşıtlıklarla işaretlenebiliyor oluşu evrensel bir karakter sergilememektedir.

Diğer yandan, yukarıdaki dört kategori dışında değerlendirilen kimi karşıtlıkların kavramsallaşma süreçlerinde daha ileri bir aşamaya geçerek terimleşmeye doğru geliştikleri anlaşılmaktadır. “Diğer” kategorisinde değerlendirilmeye çalışılan bu türden karşıtlıkların “parçasal kapsayıcılığa” sahip oldukları iddia edilebilir. Bu türden karşıtlıkların daha farklı bir kavramsal gelişime sahip olduğu özel

konumları olmalıdır. Böylece Lyons'un (1977: 282) karşıtlıklar için ileri sürdüğü çeşitli metaforik ilişkilere sahip oldukları yönündeki açıklaması doğrulanabilir.

Ayrıca, daha önce verilen öncül çalışmalarda düzenli karşıtlıkların yapısal olarak incelendiği ve genellikle *X ve Y* ve *X veya Y* şeklinde formülize edildiği görülmektedir. Fakat tarihsel Uygur metinlerinde düzenli karşıtlık biçimlerinin genellikle *X+Y* şeklinde meydana geldiği ve daha çok "ikileme" formunda görüldüğü anlaşılmaktadır. Bu yönüyle de evrensel yaklaşımdan ayrılmaktadır. Son olarak, Jones, İngilizce için topladığı antonim korpusundaki düzenli karşıtlıkların toplam korpusun yaklaşık yüzde kırkına karşılık geldiğini tespit etmiştir (2002: 61). Bu oranın Eski Uygurca için daha yüksek olduğu tahmin edilebilir. Zira ikilemeler arasında sinonim ve yabancı eşdeğerlere nispeten antonimlerin sayıca daha düşük olması, mevcut karşıtlıklar içindeki düzenli karşıtlıkların oranını artıracaktır. İlâveten, taramalar sonucu elde edilen antonimlerin tamamına yakını bu çalışmada değerlendirildiği için söz konusu oranın yüksek olduğu ileri sürülebilse de, bu karşıtlıkların sayısının artırılabilceği unutulmamalıdır. Bundan sonraki süreçte, diğer tarihsel Türk dili alanları ve modern dil ve diyalektlerdeki düzenli karşıtlıkların tespit edilmesiyle, Genel Türkçe için daha öngörülebilir ve geçerli oranları elde etmek mümkündür. Çünkü bu çalışmada Uygurca örneklerin yer yer İslâmî metinlerden örneklerle desteklenmesi, düzenli karşıtlık ilişkisinin diğer tarihsel ve modern dillerde de mevcut olabileceğini düşünmeye zorlamaktadır.

4. Kısaltmalar

AH	<i>Atabetü'l-Hakayık</i>
ATT	<i>Abhidharmakoşabhāṣya-tīkā Tattvārtha</i>
BK	<i>Bilge Kağan Yazıtı</i>
BT	<i>Berliner Turfantexte</i>
Chuast.	<i>Huastuanift</i>
ETŞ	<i>Eski Türk Şiiri</i>
HamTouHou	<i>Manuscrits ougours du IXe-Xe siècle de Touen-houang</i>
HT	<i>Hsüan Tsang Biyografisi</i>
İKP	<i>Kalyanamkara Papamkara Hikâyesi</i>
KB	<i>Kutadgu Bilig</i>
Kuanş.	<i>Kuanşi İm Pusar</i>
M	<i>Türkische Manichaica aus Chotscho</i>
Maitr.	<i>Maitrisimit Nom Bitig</i>
O	<i>Ongin Yazıtı</i>
SUK	<i>Sammlung Uigurischer Kontrakt</i>
Suv.	<i>Altun Yaruk Sudur</i>
Toten.	<i>Einuigurisches Totenbuch</i>
TT	<i>Türkische Turfan-texte</i>
U	<i>Uigurica</i>
UigSada.	<i>Sadaprarudita ve Dhar Modgata Bodhisattva Hikâyesi</i>
Üİ	<i>Üç İtigsizler</i>
Ye	<i>Yenisey Yazıtları</i>
ZiemeKşit	<i>Kşitigarbha-Sûtras aus Bâzâklik</i>
Usp	<i>Uigurische Sprachdenkmäler</i>

5. Kaynakça

- AĞCA, Ferruh (2015). “Eski Uygurcada İştikaklı İkillemeler”. *Alkış Bitigi Kemal Eraslan Armağanı* (Edt. Bülent GÜL). Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 17-30.
- ARAT, Reşit Rahmeti (1992). *Atebetü'l-Hakayık*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- ARAT, Reşit Rahmeti (2007). *Eski Türk Şiiri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- ARAT, Reşit Rahmeti (2008). *Kutadgu Bilig*. İstanbul: Kocabalçı.
- ARAT, Reşit Rahmeti; EBERHARD Wolfram (1936). *Türkische Turfan Texte VII*. Berlin: ABAW.
- AYDIN, Erhan (2012). *Orhon Yazıtları*. Konya: Kömen.
- AZILI, Kenan (2022). “Kültürel Kavramsallaştırma Örneği: Eski Uygur Sivil Metinlerindeki Örü Kodu Bol- Yapısı Üzerine” *Bilig*, 102: 53-72.
- BANG, Willi; GABAIN, Annemarie von (1929). *Türkische Turfan Texte I*. Berlin: ABAW.
- BANG, Willi; GABAIN, Annemarie von; ARAT, Reşit Rahmeti (1929). *Türkische Turfan Texte VI*. Berlin: ABAW.
- BARUTÇU-ÖZÖNDER, F. Sema (1987). *Sadaprarudita ve DharModgata Bodhisattva Hikâyesi*. Doktora Tezi. Ankara: Ankara Üniversitesi.
- BARUTÇU-ÖZÖNDER, F. Sema (1990). “Abhidharmakoşabhāṣyatikā-tattvārtha-nāma'nın Eski Uygurca Tercümesinden Bir Parça”. *A. Ü. DTCF Dergisi*, 34: 11-25.
- BARUTÇU-ÖZÖNDER, F. Sema (1998). *Abidarim Kunlg Koşavarti Şastirtaki Çinkirtü Yörüglerning Kingurüsinden Üç İtigsizler, Giriş, Metin, Tercüme, Notlar, İndeks XXX Levha*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- BOZOK, Emrah (2012). *Eski Uygur Türkçesinde İştikaklı İkillemeler*. Yüksek Lisans Tezi. Eskişehir: Osmangazi Üniversitesi.
- CAN, Meltem (2010). *Eski Uygur Türkçesinde İkillemeler*. Yüksek Lisans Tezi. Bursa: Uludağ Üniversitesi.
- ÇAĞATAY, Saadet (1978). “Uygurcada Hendiadyoinler”, *Türk Lehçeleri Üzerine Denemeler*. Ankara: A.Ü. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, 29-66.
- ERCİLASUN, Ahmet Bican; AKKOYUNLU, Ziyat (2014). *Kâşgarlı Mahmud, Divânü Lugâti't-Türk -Giriş, Metin, Çeviri, Notlar, Dizin-*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- GABAIN, Annemarie von (1959). *Türkische Turfan Texte X*. Berlin: Akademie Verlag.
- GAO, Chunming; ZHENG, Qianzhen (2014). “A Linguistic Study of Antonymy in English Texts”. *Journal of Language Teaching and Research*, 5/1: 234-238.
- GJERGO, Ekaterina Strati; DELIJA, Shpresa (2014). “The Role and Function of the Antonyms in Language”, *Mediterranean Journal of Social Sciences*, 5/16: 703-705.
- GREENE, Brian (2010). *Evrenin Dokusu, Uzay, Zaman ve Gerçekliğin Dokusu*. Ankara: Tübitak.
- HAMILTON, James Russell (1986). *Manuscripts ouïgours du IXe-Xe siècle de Touen-Houang I-II*. Paris: Peeters.
- HAMILTON, James Russell (2011). *Dunhuang Mağarası'nda Bulunmuş Buddhacılığa İlişkin Uygurca El Yazması İyi Köti Prens Öyküsü* (Çev. Vedat Köken), Ankara: Türk Dil Kurumu.
- HATIPOĞLU, Vecihe (1981). *Türk Dilinde İkillemeler*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- HAWKINS, Joyce M. (1991). *The Oxford Encyclopedic English Dictionary*. Clarendon: Oxford.
- HAZAI, Georg; ZIEME, Peter (1971). *Fragmente der uigurischen Version des “Jin'gangjing mit den Gāthās des Meister Fu”*. Berliner Turfantexte I. Berlin: Akademie Verlag.
- HILL, Clifford Alden (1978). “Linguistic Representation of Spatial and Temporal Orientation”. *Berkeley Linguistics Society*, 4: 524-538.
- JACKSON, Howard (1988). *Words and Their Meaning*. London: Longman.
- JONES, Steven (2002). *Antonymy: a Corpus-based Perspective*. London: Routledge.
- KARAMAN, Ahmet (2021). *Eski Türkçede (VIII.XII. yüzyıl) İkillemeler*. Doktora Tezi. Malatya: İnönü Üniversitesi.
- KAYA, Ceval (1994). *Uygurca Altun Yaruk, Giriş, Metin ve Dizin*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- KASAI, Y. (2008). *Die uigurischen buddhistischen Kolophone*. Berliner Turfantexte XXVI. Turnhout: Brepols.
- LE COQ, Albert von (1911). *Türkische Manichaica aus Chotscho I*, Berlin.

- LEHRER, A. J.; LEHRER, K. (1982). "Antonymy". *Linguistics and Philosophy*, 5: 483-501.
- LYONS, John (1977). *Semantics*. Cambridge: Cambridge University.
- MİRSULTAN, Aysima (2010). *Die alttürkische Xuanzang-Biographie X. Nach der Handschrift von Paris, Peking und St. Petersburg sowie nach dem Transkript von Annemarie von Gabain editiert, übersetzt und kommentiert. Xuanzangs Leben und Werk. 9. VdSUA. 34*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- MURPHY, Lynne M. (2006). "Antonyms as lexical constructions: or, why paradigmatic construction is not an oxymoron". *Constructions, Special Volume 1/8*: 1-37.
- MURPHY, Lynne M.; JONES, Steven (2008). "Antonyms in children's and child-directed speech". *First Language*, 28/4: 403-430.
- MURPHY, L. M.; PARADIS, C.; WILLNERS, C.; JONES S. (2009). Discourse functions of antonymy: a crosslinguistic investigation of Swedish and English. *Journal of Pragmatics*, 41: 2159-2184.
- MÜLLER, F. W. Karl; GABAIN Annemarie von (1945). *Çaştani Bey Hikâyesi- Uigurica IV-A*, (Çev.: S. Himran). İstanbul: Bürhaneddin Erenler Basımevi.
- NIDA, Eugene (1975). *Exploring Semantic Structures*. Munich: Fink.
- ÖLMEZ, Mehmet (2017). "Eski Uygurca İkillemeler Üzerine", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten*, 65/2: 243-311.
- ÖZBAY, Betül (2014). *Huastuanıft (Manihaist Uygurların Tövbe Duası)*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- RADLOFF, Wilhelm (1928). *Uigurische Sprachdenkmäler*. Akademie der Wissenschaften.
- RÖHRBORN, Klaus (1991). *Veröffentlichungen der Societas Uralo Altaica Band 34, Xuanzang Leben und Werk Teil 3, Die alttürkische Xuanzang-Biographie VII*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- RÖHRBORN, Klaus (1996). *Veröffentlichungen der Societas Uralo Altaica Band 34, Xuanzang Leben und Werk Teil 5, Die alttürkische Xuanzang-Biographie VIII*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- SCHWARZ, Catherine (1993). *The Chambers Dictionary*. Chambers.
- STORJOHANN, Petra (2016). "Sense relations", *The Routledge Handbook of Semantics*, (Ed. Nick Riemer). Routledge: London and Newyork, 248-265.
- ŞEN, Serkan (2002). *Eski Uygur Türkçesinde İkillemeler*. Yüksek Lisans Tezi. Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi.
- TEKİN, Şinasi (1976). *Maytrisimit-Burkancların Mehdisi Maytreya ile Buluşma Uygurca İptidai Bir Dram*. Ankara: Ankara Üniversitesi.
- TEKİN, Şinasi (1993). *Uygurca Metinler I, Kuşaş İm Pusar (Ses İştien İlâh)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- TEKİN, Şinasi (1980). *Maitrisimit nom bitig. Die uigurische Übersetzung eines Werkes der buddhistischen Vaibhāşika-Schule. 1. Teil: Transliteration, Übersetzung, Anmerkungen. 2. Teil: Analytischer und rückläufiger Index*. Berliner Turfantexte IX. Berlin: Akademie Verlag.
- TRIER, Jost (1931). *Der Deutsche Wortschatz im Sinnbezirk des Verstandes*. Heidelberg: Winter.
- WILKENS, Jens (2007). *Das Buch von der Sündentilgung. Edition des alttürkisch-buddhistischen Kşanti Kılğuluk Nom Bitig, I-II*. Berliner Turfantexte XXV. Turnhout: Brepols.
- WILKENS, Jens (2016). *Buddhistische Erzählungen aus dem alten Zentralasien Edition der altuigurischen Daşakarmapathāvadānamālā*. Berliner Turfantexte XXXVII. Turnhout: Brepols.
- YAMADA, Nobuo (1993). *Sammlung Uigurischer Kontrakte*, (Haz. Juten Oda, Peter Zieme, Hiroshi Umemura, Takao Moriyasu). Osaka: Osaka University.
- YILDIRIM, Fikret; AYDIN, Erhan; ALIMOV Rysbek (2013). *Yenisey-Kırgızistan Yazıtları ve İrk Bitig*. Ankara: Bilgesu.
- ZIEME, Peter (1975). *Manichäisch-türkische Texte*. Berliner Turfantexte V. Berlin: Akademie Verlag.

- ZIEME, Peter (1985). *Buddhistische Stabreimdichtungen der Uigeren*. Berliner Turfantexte XIII. Turnhout: Brepols.
- ZIEME, Peter (1990). “Ein alttürkisches Fragment des Kṣitigarbha-Sūtras aus Bāzāklik”. *Altorientalische Forschungen*, 17: 379-384, 2 Tafeln.
- ZIEME, Peter (2005). *Magische Texte des uigurischen Buddhismus*. Berliner Turfantexte XXIII. Turnhout: Brepols.
- ZIEME, Peter; KARA, George (1979). *Ein uigurisches Totenbuch: Nāropas Lehre in uigurischer Übersetzung von vier tibetischen Traktaten nach der Sammelhandschrift aus Dunhuang British Museum Or. 8212/109*. Wiesbaden: Harrassowitz.
- e-GTS = Türk Dil Kurumu (2023). *Güncel Türkçe Sözlük*. <https://sozluk.gov.tr/> (Erişim Tarihi: 24.07.2021).

Semi-grammaticalized and Pragmatic Means of Common Ground Management in Turkish

Türkçede Yarı Dilbilgiselleşmiş ve Kullanımbilimsel Yollarla Ortak Alan Yönetimi

Kadri Kuram

Dr. Öğr. Üyesi, Bartın Üniversitesi

Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Bartın/Türkiye

e-posta kadrikuram@gmail.com

orcid 0000-0001-8829-5680

doi 10.54316/dilarastirmalari.1342780

Atıf

Citation

Kuram, Kadri (2023).

Semi-grammaticalized and

Pragmatic Means of

Common Ground

Management in Turkish. *Dil*

Araştırmaları, 33: 71-83.

Başvuru

Submitted

14.08.2023

Revizyon

Revised

12.09.2023

Kabul

Accepted

04.10.2023

Çevrimiçi Yayın

Published Online

27.11.2023

Bu makale en az iki hakem tarafından incelenmiş ve makalede intihal bulunmadığı teyit edilmiştir.

This article has been reviewed by at least two

Öz

Bu çalışma yarı dilbilgiselleşmiş ve söylemsel araçlarla Türkçede Ortak Alan (OA) yönetiminin nasıl yapıldığını derlem verilerini kullanarak örnekleme yapmaktadır. Bu araçlar yedi söylem belirleyicisi (*hani, işte, ha, hah, ee, evet, hu*) ve bir eylemcil klitiktir (=ya). OA yönetiminin iki alt türü bulunmaktadır: bilgisel yönetim ve yapısal yönetim (Grzech, 2020a,b). Bilgisel yönetim bilgi haklarının konuşmacılar arasında nasıl dağıldığını belirlerken yapısal yönetim konuşmanın hangi yönde ilerleyeceğinin belirlenmesidir. Çalışmanın verileri *hani, işte* ve =ya'nın paylaşılan bilgi yoluyla bilgisel yönetim gerçekleştirdiğini, *işte, ha, hah, ee, evet* ve *hu*'nın ise konuşmayı belli bir yönde ilerletmek için sözcelendiğini göstermektedir. Söylem belirleyicilerinin ikisinin çok anlamlı olduğu tespit edilmiştir. Bu belirleyiciler OA'ı birden fazla şekilde yönetebilmektedir. *İşte* hem bilgisel hem yapısal yönetim için kullanılabilirken *hu* yapısal yönetimin üç alt türünü gerçekleştirebilmektedir: hatırlama, onaylama, onaylama ve dinleyiciyi konuyu devam ettirmeye davet etme. Çalışmanın verileri Ulusal Türkçe Derlem'den (TNCv3.0) sağlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Söylem belirleyicileri, Ortak Alan yönetimi, paylaşılan bilgi, *hani, işte, ha, hah, ee, evet, hu, =ya*

ABSTRACT

This paper uses corpus data to exemplify Common Ground (CG) management via semi-grammaticalized and pragmatic means in Turkish. These means are seven discourse markers (*hani, işte, ha, hah, ee, evet, hu*) and a verbal enclitic (=ya). CG management has two subtypes: epistemic and structural management (Grzech,

referees and confirmed to be free of plagiarism.

2020a,b). Epistemic management concerns how epistemic rights are distributed among interlocutors while structural management concerns how the conversation will develop in the immediate future. Data show that *hani*, *işte* and =*ya* manage the epistemics of CG by way of shared information while *işte*, *ha*, *hah*, *ee*, *evet* and *hu* are uttered to lead the conversation in a specific direction. Two of the discourse markers are shown to be polysemic, i.e. they serve to manage CG in multiple ways. *İşte* may be uttered for epistemic CG management as well as structural management. *Hu*, on the other hand, serves three subtypes of structural CG management: remembering, approving, and approving and inviting the addressee to develop the topic. The data are drawn from Turkish National Corpus (TNCv3.0).

Keywords: Discourse markers, Common Ground management, shared information, *hani*, *işte*, *ha*, *hah*, *ee*, *evet*, *hu*, =*ya*

0. Introduction

In Kuram (2023), I show, using corpus data, how Turkish past evidential markers (-*DI* and -*mİş*) are used for epistemic Common Ground (CG) management, i.e., how the speaker and addressee are epistemically related to the utterance content that the speaker offers to be accepted as a fact in the conversation. Tense markers of Turkish are grammaticalized lexical items: They form dependency relations with other lexical items, such as temporal adverbs. They are also strictly fixed in their syntactico-morphological position. However, being a pragmatic phenomenon, CG is usually managed by pragmatic means, such as particles (Grzech, 2020a,b), question-answer pairs (Krifka 2007) and primacy-imposing utterances (Pomerantz 1984). Drawing data from Turkish National Corpus TNCv3.0, this paper attempts to describe how seven discourse markers and a verbal enclitic are used by Turkish speakers to manage the two facets of CG: epistemics and structure. It is organized as follows. §1 is the theoretical framework where the notions Common Ground and Common Ground Management are summarized. Two types of CG management are also differentiated in §1: epistemic and structural CG management. In §2.1, I show how the discourse markers *hani*, *işte* and the enclitic =*ya* manage the epistemics of CG by marking information shared between the speaker and addressee. §2.2 is devoted to the markers used for structural CG management. These are *ha*, *hah*, *ee*, *evet*, *hu* (and its variant *ha*) and *işte*. Two of the discourse markers described in this paper (*işte* and *hu*) are polysemic. They appear in the data with multiple functions. *Hu* has three functions that can be subsumed under CG alignment (structural CG management) while *işte* may mark shared information (epistemic CG management) and resumption (structural CG management). Each function is differentiated via numbers in superscripts, e.g. *işte*¹ and *işte*².

1. Common Ground (Management)

As interlocutors converse, they build the exchanged information on a set of presupposed facts or referents that they mutually agree to hold true. This is known as Common Ground (CG): “[...] the mutually recognized shared information in a situation in which an act of trying to communicate takes place [...]” (Stalnaker 2002: 704). Once all interlocutors recognize a referent or acknowledge a fact and become aware that the other interlocutors share their mental state, the referent or fact is in CG among them. Presupposed facts and referents in CG can be made explicit by linguistic means. For instance, the past marker *-mişti* is used for past events jointly experienced by the speaker and the addressee (Erguvanlı-Taylan 2000, Kuram 2023). In (1), A refers to an event that is common ground between A and B as they went to that restaurant together. B remembers and replies with another *-mişti* sentence.

- (1) A: *Seninle Beşiktaş'ta bir restoranta git-mişti-k*
 With you Beşiktaş a restaurant go-CG-1PL
 ‘You and I went to a restaurant in Beşiktaş.’
 B: *Evet. Hatırlıyorum. İstakoz ye-mişti-k*
 Yes. I remember. Lobster eat-CG-1PL
 ‘Yes. I remember. We ate lobster.’

Alternatively, a referent may be situationally available to the interlocutors. A porcupine (a referent) in a room two people walk in and immediately notice is naturally part of the CG between them. This also makes the information that there is a porcupine in the room part of the CG.

New items can be added to CG as long as all interlocutors agree on the update, which requires the interlocutor wishing to add an item to use the right linguistic forms and communicational strategies. Krifka (2007) makes a distinction between what is readily available in CG and how CG is updated. He calls the former CG content and the latter CG management. According to Krifka (2007), interlocutors use information structure-related forms and strategies as they introduce an item to CG, marking, for instance, its importance (focus) or how it relates to CG content (new or continued topic). Grzech (2016, 2020a, b), on the other hand, adds a distinction to CG management. She argues that in addition to how a proposed item is related to CG content (viz. new topic, elaboration or important topic as proposed by Krifka 2007) it should also be marked for how the interlocutors are epistemically related to the proposed item. Grzech (2016, 2020a, b) refers to Krifka’s (2007) notion as structural CG management since it concerns how CG will develop, while referring to her new notion as epistemic CG management since it concerns how interlocutors are epistemically related to the proposed item. Structural and epistemic CG management are detailed below.

The notion of CG requires that all interlocutors in a speech environment agree on a set of facts they build the conversation on and referents they refer to. Therefore, every time an interlocutor wishes to introduce an item to CG, this needs to be approved by all interlocutors without anyone challenging the truth of a proposed

fact or existence of a referent. To this end, the interlocutor may impose their epistemic primacy regarding the item or they may indicate that the item is already known to everyone in the conversation (shared information) (Clark and Brennan 1991, Grzech 2020a,b). Epistemic primacy refers to a situation where the speaker has a better understanding or deeper knowledge of the information in the sentence than the addressee. It roughly translates to “I know and you don’t” while shared information translates to “Both you and I know this”. Therefore, while primacy marking imposes a fact, shared information seeks approval or challenge of the group. For example, by referring to a past event the speaker and addressee jointly experienced, the speaker seeks the addressee’s approval that they recall the event and that it is now part of the CG (cf. (1)). Once the addressee approves, the speaker can build on the new version of the CG. Alternatively, the speaker may introduce an item that is contextually, culturally or linguistically salient to both speaker and addressee. This could be a referent in the speech environment (the porcupine in the room) or a culturally shared fact (traditions, social codes etc.). In either case, by marking an item as shared information, the speaker seeks the addressee’s approval that the item is in CG.

Structural CG management, on the other hand, concerns the information structural relevance of an item an interlocutor offers to write in CG. By marking the item’s relevance, the interlocutor shows how they intend to develop the conversation. This allows the interlocutor to manage the structure of CG. I will mention two pragmatic moves performed by interlocutors for structural CG management: question formation and (pragmatic) focus which can be used for correcting, confirming and presenting new and newsworthy information (Lambrecht, 1994), or in Krifka’s (2007) terms the chosen one among a set of alternatives. Questions do not add factual information but indicate how the speaker wishes to develop CG in the immediate future (Krifka, 2007). By asking a question, the interrogator limits the possible updates of CG to the specific proposition or referent in the question. (2) is Krifka’s question-answer pair that shows two structural CG management moves.

(2) A: Who stole the cookie?

B: [PEter]_F stole the cookie.

Ordinary meaning of the answer: {STOLE(COOKIE)(PETER)}

Focus-induced alternatives: {STOLE(COOKIE)(x) | x ∈ ENTITY}

(Krifka 2007: 22)

By seeking information about the identity of cookie-stealer, A restricts B’s conversational move to an answer. B complies and focuses *Peter* for the pragmatic meaning that Peter is the new information, or the information sought in CG among possible alternatives. B’s focus on Peter marks how the utterance is linked to CG: providing the missing piece of information and offering a possible path of development. In short, epistemic CG management is the linguistic exposition of who has the rights to write which piece of information in CG while structural CG management concerns how CG should develop.

2. CG Management Through Non-grammaticalized Markers

Like all languages, Turkish has dozens of discourse markers serving various communicative goals. Özbek (1998) reports she has encountered as many as 65 discourse markers in her database. Naturally, it is not possible to illustrate how each marker is related to CG management or whether they are involved in CG management. Therefore, I will only discuss seven of them and the verbal enclitic =*ya*.

2.1. Epistemic CG Management

In this section, I will describe three markers that manage the epistemics of CG in Turkish by way of shared information: *hani*, =*ya* and *işte*¹.

2.1.1. *Hani*

As a matter of fact, *hani* has already been described by Erguvanlı-Taylan (2000), who argues that it marks shared information where the speaker confronts the addressee about a previous statement. Erguvanlı-Taylan (2000) argues that *hani* is dependent on the past marker *-IDI* on the verb and should, therefore, be classified as a semi-grammatical marker. The grammaticality contrast in (3) shows Erguvanlı-Taylan's (2000) point.

- (3) a. **Hani sen Galatasaraylı-sın*
 you a supporter of Galatasaray-2SG
 b. *Hani sen Galatasaraylı-ydı-n*
 you a supporter of Galatasaray-PST-2SG
 'I thought you were a supporter of Galatasaray.'

(Erguvanlı-Taylan 2000: 135-136)

However, Göksel, Keleş and Üntak-Tarhan (2009) and Akar and Öztürk (2019) show that marking shared information and confronting the addressee are two different components of the pragmatics of *hani* and that there are cases where it marks shared information without confrontation. It stops interacting with any other marker when it is used for the sole purpose shared information. In this function, it is a discourse marker uttered for CG management (Akar and Öztürk, 2019). I will show in this section the empirical evidence of this observation made by Akar and Öztürk (2019) and add that *hani* falls into epistemic CG management in the distinction made in §1. *Hani* appears several times in (4) so that the speaker updates CG. Each time, she intends to write a state of affairs in CG as a fact. To this end, she marks it as shared information between the addressee and herself, seeking approval or challenge. It first appears in line [2] where B mentions a commonplace fact: that one sees things better as one matures mentally. She prefaces *hani* to highlight her assumption that her addressee shares this observation, so that it should be written in CG and she can build her following utterances on it. It appears again in [10] where she says professors give students information, another fact that should be shared by the addressee. It appears two more times where the speaker mentions the difference between theory and

practice and the well-known saying in Turkish about the difference between them in [15] and [16].

- (4) [1] A: Anladım, haklısın aslında şöyle bi düşününce
‘I understand, when you think about it you are right, actually.’
- [2] B: Artı düşünüyorum şimdi, **hani** insan bi şeyleri olgunlařtıķça beyin olarak
‘Plus I am thinking about it now, when one’s mind matures [...]’
- [3] Daha iyi anlıyo, açık konuşmak gerekirse, mesela bakıyosun sınıfımda mesela
‘One understands better, to be honest, for example when you look at my class’
- [4] Bildiğin öküz dersin ya, öküz cinsi
‘Idiots, they are complete idiots.’
- [5] A: <laughter> Ayy!
- [6] B: Bu insanlarla aynı eğitimi görüyorsun, tamam mı? Aynı eğitimi görüyorsun.
‘You are getting the same education as these people, OK? Same education.’
- [7] Belki başarı olarak, akademik başarı olarak onlardan çok daha iyi olabilirsin; fakat
‘You may be academically much better than them; but’
- [8] Okul, emin ol akademik başarıyla işteki başarının birbiriyle hiç alakası yok.
‘School, trust me, academic success has nothing to do with success in business.’
- [9] Ben şunu da iddia etmiyorum, yine söylüyorum: şu an, mesela okuldaki hocalarım,
‘I don’t claim this, either, I am saying again: my professors in the university’
- [10] **Hani** bilgi veriyorlar, **işte**¹ işletme bilgisidir. Ama şunu söylüyüm,
‘You know, they are giving information, business information. But let me tell you this.’
- [11] bu hocalar gitsinler turizm sektörüne, emin ol hiç başarılı olamazlar.
‘If these professors actually work in tourism, trust me, they will fail.’
- [12] A: Neden?
‘Why?’
- [13] B: Çünkü teoriyle pratik çok farklı şeyler.
‘Because theory and practice are two different things.’
- [14] Bir şeyi bilmekle bir şeyi yapmak birbirinden çok ayrı kavramlar
‘Knowing something and doing that thing are very different concepts.’

- [15] **Hani** bir şeyi çok iyi bilebilirsin ama çok iyi yapabilirsin demek değil bu
 ‘You may know something very well, but it doesn't mean you can do it well.’
- [16] **Hani** bi laf vardır, çok okuyan mı bilir çok gezen mi bilir?
 ‘There is a saying. Who knows better? The one that reads a lot or the one that travels a lot?’
- (TNCv3.0, S-BEABXO-0358-2126)

2.1.2. =Ya

=Ya has also been described as a shared information marker in Turkish (Özbek 1998, Adıgüzel 2023). Abundant examples are also found in TNC. In (5), A is trying to add a referent (anchor) to CG that is situationally available both to the speaker and the addressee. Therefore, she tags two utterances with =ya to establish its existence. As B indicates that she is not fixed on the anchor yet – that update by way of shared information is not accepted – A utters two more utterances tagged with =ya. =Ya also occurs in (6) below in combination with *hani* and the grammaticalized shared information marker for past reference *-mİştİ* (Erguvanlı-Taylan 2000), reinforcing the fact that it is shared information between the speaker and addressee (line [5] of (6)).

- (5) [1] A: Bak şu şey var=**ya**. Çapa var=**ya**. Onu aşağı bırak-ıyor-lar.
 ‘Look! There is that thing. There is an anchor. They drop it down.’
- [2] B: Ne? Anlamadım.
 ‘What? I don’t understand.’
- [3] A: Çapa var=**ya**. Kayığın üzerinde var=**ya**
 ‘There is an anchor. There is (an anchor) on the boat.’
- [4] B: **Ee?**
 And?
- [5] A: Onu denize atıyorlar. Hiç bir yere gemi gidemiyor.
 ‘They drop it in the sea. The ship then stays still.’

(TNCv3.0, S-BEABXr-0078-1)

2.1.3. İşte¹

İşte is another discourse marker described for various functions (Özbek, 1998, 2000; Yılmaz 2004). Here, I will mention two functions of *işte* serving epistemic and structural CG management. In (6), A mentions an engagement ceremony and B asks whose engagement ceremony A is referring to, lines [1] and [2]. A now is in a position to introduce a referent to CG. She marks the referent (Esra) with *işte* assuming that B knows the referent. That A is referring to a referent known by the addressee is evident in [5]. As B makes it clear that she cannot recall Esra with question intonation [4], A uses three more shared information markers in her following utterance: *hani*, *-mİştİ*, =ya.

- (6) [1] A: Pazar günü nişan var **ha**. Gelirsin.
‘There is an engagement ceremony on Sunday. You should be there.’
- [2] B: Kimin?
‘Whose [engagement ceremony]?’
- [3] A: Esra’nın **işte**¹
Esra’s
- [4] B: Esra?
- [5] A: şu şey. **Hani** bir kere buraya gelmişlerdi=**ya**. Cetvelden benim arkadaşlar dedim.
‘This thing. They came here once. I told you they are my friends from Cetvel.’
- [6] B: **Haa!** Ben durmadım ki orda.
‘I didn’t stay there.’

(TNCv3.0, S-BEABXO-0071-701)

2.2. Structural CG Management

2.2.1. *Ha* (focus)

Ha is a focus particle that signals the importance of the utterance content (Akar 1998). Speakers use *ha* when they wish to lead the conversation in the way they see relevant. We see it in (6) where A introduces the engagement ceremony and marks it as newsworthy information. This indicates A’s aim to establish between A and B the fact that there is a ceremony on Sunday and to develop the conversation on this topic. (7) presents another conversational situation where the speaker introduces a new topic of discussion tagged with *ha* indicating her desire to update CG so that it includes the topic. In the extended context, two women are talking about how a woman is beating her children. A sees a jumpsuit and introduces the fact that the specific type is a trending one with an utterance tagged with *ha* [3]. B complies with A’s attempt to redirect the conversation and replies with a comment on the jumpsuit [4].

- (7) [1] A: Eveet. Bak bak bak şimdi nasıl dövercek. Onları ordan nasıl geçirecek şimdi?
‘Yes. Look look look how she will beat them. How will she make them pass through it now?’
- [2] B: 3 tane çocuk.
‘Three children.’
- [3] A: Bak şu tulumlar da moda **ha**.
‘Look those jumpsuits are in trend.’
- [4] B: **Hı**² herkeste aynısından var ya herkeste
‘Everybody has one of these, everybody.’
- [5] A: Dimi bu güzel ama bu güzel yakışmış.
‘Right. But this one is nice. This one looks good.’

[6] B: Rengi güzel.

‘The colour is nice.’

2.2.2. *hah* (alignment), *işte*² (resumption), *ee?* and *evet?* (approve and invite)

The remaining markers to be described here can be subsumed under *alignment*. These markers indicate that the speaker remembers an item (referent or fact) or accepts the update offered. I will exemplify four of them in one conversation: *ee?*, *evet?*, *hah* and *işte*². In (8), A starts a new topic with inadequate details: Dilek’s boyfriend called me. B agrees to continue the conversation with this. She approves that the call is now in CG and invites A to develop the topic with *ee?* with question intonation [2]¹. A complies and develops the topic by saying that Dilek is apparently in Antep and A did not know this until her boyfriend called. B feels she needs to provide the background of the event and says Dilek went there for a wedding. This utterance is marked with the shared information marker =*ya* (§2.1.2). Since this has introduced another fact to CG, it needs to be approved. A approves that the fact that she went there for a wedding is now in CG by uttering *evet?* (yes?) [5]. Again, the question intonation is an invitation to develop the topic further (Özcan 2015 Özcan and Aksan 2017). B utters in [6] *hah* and *işte*². *Hah* signals that B sees that CG is finally aligned while *işte* signals how the following utterance is related to CG: It is a follow-up to what happened after Dilek went to Antep, i.e. after the point in narration A and B are now aligned.²

(8) [1] A: Dilek’in sevgilisi aradı, Onur.

‘Dilek’s boyfriend called (me), Onur.’

[2] B: **ee?**

And?

[3] A: Dedi işte Dilek kaç gündür Antep’teydi. Kaç gündür Antep’teymiş haberim yok.

‘He said Dilek has been in Antep for days. Apparently, she has been in Antep for several days and I know nothing about it.’

[4] B: Dügün için gitti **ya**

‘She went (there) for a wedding.’

[5] A: **Evet?**

Yes?

[6] B: **Hah! İşte**² çok hastalanmış son gün.

‘She got very sick on the last day (of her visit)’

(TNCv3.0, S-BEABXO-0345-1)

¹ We also see *ee?* in line [4] of (5). After A repeatedly refers to an anchor visible to both A and B using the shared information marker =*ya*, B approves the CG update and invites A to develop the topic with *ee?*.

² *İşte* has already been described for resumption by Özbek (1998, 2000) and Yılmaz (2004). Also, *işte* is uttered in [3] of (8) to introduce reported speech, a function also described by Özbek (1998, 2000) and Yılmaz (2004).

2.2.3 *hu*¹ and *haa* (remember) *hu*² (approve)

Next is another alignment marker *hu* and its variant *haa*. They are used to signal remembering an item marked as shared information, approving an update (Çakır Sarı, 2020), and approving and inviting to develop the topic further.³ In (9), the topic starts with a confusion about which Sinem is being talked about. As A repeats the subject's full name [3], B replies with *hu*¹ signalling the alignment regarding the referent [4]. Now both A and B have Sinem Kılıç in CG. A then says Sinem feels bad about something and asks why. B says she does not know why [6] - [7]. A remembers the reason indicated by her uttering *hu*¹. She then explains why she feels bad: She failed in German. B repeats the utterance in question form, seeking confirmation that she understood correctly, and CG is aligned [9]. A utters another *hu*², this time approving B's inquiry about alignment [10]. She elaborates on it in [11]. *Hu*² for simple approval without invitation also appears in [4] of (7) where B approves A's move to update the CG using the focus marker *ha*.

- (9) [1] A: Sinem Burda mı? Sinem Kılıç.
 'Is Sinem here? Sinem Kılıç.'
 [2] B: Yok burda değil. Tarsus'ta.
 'No, she's not here. She's in Tarsus.'
 [3] A: Sinem Kılıç.
 [4] B: **Hu**¹ Sinem Kılıç burda.
 'Sinem Kılıç is here.'
 [5] A: Gitmedi mi? Dur ben ona mesaj mı atsam napsam?
 'Hasn't she left? Should I text her or what?'
 [6] A: Onun sınavla ilgili bir sorun çıkmış. Çok kötüydü. Niye?
 'Apparently, a problem occurred about one of her exams. She was feeling terrible. Why was that?'
 [7] B: Bilmiyorum. Sinem söyledi telefonda.
 'I don't know. Sinem said so on the phone.'
 [8] A: **Hu**¹ Almanca'dan kaldı.
 'She failed in German.'
 [9] B: Almanca'dan mı kalmış?
 'She failed in German?'
 [10] A: **Hu**² face'te söyledi.
 'She said so on Facebook.'

(TNCv3.0, S-BEABXB-0003-1606)

The *haa* variant of *hu*¹ for remembering appears in (6) repeated as (10) below, which also exemplifies various other CG management markers. To repeat, A introduces the topic to CG with a focus marker indicating its importance relative

³ Also see Özcan (2015) for approval and invitation functions of *hu-hu*, *mm* and *hmm*.

to the current CG content: There is an engagement ceremony. After A sees B cannot recall who Esra the bride is. She mentions people visiting her from Cetvel marking the utterance with the shared information markers *hani*, and =*ya*. To this, B utters *haa* [7] showing her recollection of the day. By uttering *haa*, B signals the CG is aligned. She then says she did not stay to meet Esra that day.

- (10) [1] A: Pazar günü nişan var **ha**. Gelirsin.
 ‘There is an engagement ceremony on Sunday. You should be there.’
 [2] B: Kimin?
 ‘Whose [engagement ceremony]?’
 [3] A: Esra’nın **işte**¹
 Esra’s
 [4] B: Esra?
 [5] A: Şu şey. **Hani** bir kere buraya gelmişlerdi=**ya**. Cetvelden benim arkadaşlar dedim.
 ‘This thing. They came here once. I told you they are my friends from Cetvel.’
 [7] B: **Haa!** Ben durmadım ki orda.
 ‘I didn’t stay there.’

(TNCv3.0, S-BEABXO-0071-701)

2.2.4 *hu*³ (approve and invite)

Finally, *hu* is used with question intonation in (11) as in *ee* and *yes* in (5) and (8). In the extended context, A and B are talking about how Gizem and her boyfriend bonded. A starts with an utterance saying she (Gizem) once went to Ankara for visa application. She marks this utterance with =*ya*, indicating that this is shared information between A and B and seeking B’s approval of CG alignment [1]. B’s uttering *hu* with question intonation indicates her approval and invitation to develop the topic [2]. Then A elaborates on what happened in Ankara.

- (11) [1] A: Bu vize için Ankara’ya gitmişti=**ya**
 ‘She went to Ankara for visa.’
 [2] B: **hu?**
 And?
 [3] A: Çocuk da gitmiş o sırada. Dönüşte Adana’ya gelmişler. Baya gezmişler.
 ‘The guy went there at the same time. They came to Adana on their way back. They traveled a lot.’

3. Conclusion

This paper described with corpus examples how seven discourse markers and a verbal enclitic are used for epistemic and structural Common Ground management in Turkish. There are two epistemic configurations that can occur between the speaker and addressee for epistemic CG management: epistemic primacy (of the speaker) and shared information (Grzech 2020a, b): The speaker may have epistemic primacy over the addressee or the speaker and the addressee may share the information in an utterance. Both of these epistemic configurations are marked by the speaker so that their offer to update CG with a specific content is agreed upon. The markers here (*hani*, *işte*, *=ya*) only manage CG with shared information. Structure of CG, on the other hand, is managed in two ways: Focusing an item so that the addressee knows that the item is important allows the speaker to develop the conversation in a specific way (*ha*) and marking the alignment of the interlocutors so that the conversation may continue with the new version of CG. The latter has subtypes where the speaker may (i) simply approve CG alignment (*hah*, *hu*¹ and *hu*²) (ii) approve CG alignment and invite the addressee to develop the topic (*hu*³, *ee* and *evet*) and (iii) mark the following CG update as a follow-up to the latest approved update (*işte*²). Figure 1 is the summary of the findings in this paper.

Marker	Type	Function	Meaning
<i>Hani</i>	ECGM	Shared information	You and I know this
<i>Ya</i>	ECGM	Shared information	You and I know this
<i>İşte</i> ¹	ECGM	Shared information	You and I know this
<i>İşte</i> ²	SCGM	Alignment	I will resume the topic
<i>Hah</i>	SCGM	Alignment	I see we are on the same page
<i>Ha</i>	SCGM	Focus	This is important
<i>Hu</i> ¹	SCGM	Alignment	I remember
<i>Hu</i> ²	SCGM	Alignment	I approve
<i>Hu</i> ³	SCGM	Alignment	I approve and invite you to develop further
<i>Ee</i>	SCGM	Alignment	I approve and invite you to develop further
<i>Evet</i>	SCGM	Alignment	I approve and invite you to develop further

Figure 1. (Some of the) Common Ground managing discourse markers in Turkish.

4. References

- ADIGÜZEL, Fatih M. (2023). "The Functional Spectrum of the Turkish Pragmatic Marker *Ya*". *Journal of Pragmatics*, 212/2023: 58-71.
- AKAR, Didar (1988). "Interjections in Turkish". *Proceedings of the IV. International Conference on Turkish Linguistics* (Eds. Sabri Koç). Middle East Technical University, 265-274.
- AKAR, Didar; ÖZTÜRK, Balkız (2020). "The discourse marker hani in Turkish. In Pierre-Yves Modicom and Olivier Duplâtre". *Information-Structural Perspectives on Discourse Particles*. John Benjamins Publishing Company, 213-251.
- ÇAKIR SARI, Hamide (2020). Türkçe Öğretmenlerinin Söylem Belirleyicisi Kullanımı. *Dil Dergisi*, 171/1, 75-90.
- CLARK, Herbert. H.; BRENNAN, Susan. E. (1991). "Grounding in communication". *Perspectives on socially shared cognition* (Eds. L. B. Resnick, J. M. Levine, & S. D. Teasley). American Psychological Association, 127-149.
- ERGUVANLI-TAYLAN, Eser (2000). "Semi-grammaticalized modality in Turkish". *Studies on Turkish and Turkic Languages* (Eds. Aslı Göksel-Celia Kerslake). Wiesbaden: Harrassowitz, 113-143.
- GÖKSEL, Aslı; KELEPİR, Meltem; ÜNTAK-TARHAN, Aslı (2009). "Decomposition of question intonation: The structure of response seeking utterances". *Phonological domains: Universals and deviations* (Eds. Janet Grijzenhout-Bariş Kabak). Mouton De Gruyter, 249-286.
- GRZECH, Karolina (2016). *Discourse enclitics in Tena Kichwa: A corpus-based account of information structure and epistemic meaning*. Doctoral dissertation, SOAS: University of London.
- GRZECH, Karolina (2020a). "Managing Common Ground with epistemic marking: 'Evidential' markers in upper Napo kichwa and their functions in interaction". *Journal of Pragmatics*, 168/2020: 81-97.
- GRZECH, Karolina (2020b). "Epistemic primacy, Common Ground management, and epistemic perspective". *Evidentiality, egophoricity, and engagement* (Eds. Berqqvist-Seppo Kittilä) Berlin: Language Science Press, 23-60.
- KRIFKA, Manfred (2007). Basic notions of information structure. *Interdisciplinary studies on information structure ISIS* (Eds. Caroline Féry-Gisbert Fanselow-Manfred Krifka). Potsdam: Universitätsverlag Potsdam, 13-56.
- KURAM, Kadri (2023). "Common Ground Management via Evidential Markers in Turkish". *Pragmatics and Society*. <https://doi.org/10.1075/ps.21058.kur>
- LAMBRECHT, Knud (1994). *Information structure and sentence form: Topic, focus, and the mental representations of discourse referents* (Vol. 71). Cambridge University Press.
- ÖZBEK, Nurdan (1998). "Türkçede söylem belirleyicileri". *Dilbilim Araştırmaları Dergisi*, 9, 37-47.
- ÖZBEK, Nurdan (2000). "Yani, işte, şey, ya: Interactional markers of Turkish". *In Proceedings of the 9th International Conference on Turkish Linguistics*, 393-401.
- ÖZCAN, Güner (2015). *A corpus-driven analysis of evet 'yes' and hi-hi in Turkish: Evidence from the spoken Turkish corpus*. Unpublished Doctoral Dissertation. Mersin University.
- ÖZCAN, Güner; AKSAN, Yeşim (2017). "Sözlü Türkçede Evet'in Görünümleri: Sözlü Türkçe Derlemi'nden Bulgular". *Mersin University Journal of Linguistics & Literature*, 14/2: 15-35.
- POMERANTZ, Andrew. M. (1984). Agreeing and disagreeing with assessments: Some features of preferred/dispreferred turn Shapes. *Structures of social action* (Eds. J. M. Atkinson-J. Heritage). Cambridge University Press, 57-101.
- STALNAKER, Robert. (2002). Common Ground. *Linguistics and Philosophy*, 25: 701-721.
- YILMAZ, Erkan. (2004). *A pragmatic analysis of Turkish discourse particles: Yani, işte and şey*. Unpublished Doctoral Dissertation. Middle East Technical University.

Toplumdilbilimsel Yeni Bir Kavram Olarak Dil Geçişliliği: Halaçça, Azerbaycan Türkçesi, Türkiye Türkçesi ve Farsça Üzerine Bir Vaka İncelemesi

Translanguaging as a sociolinguistic new construct: A case study on Khalaj Turkic, South Azerbaijani Turkic, Turkish, and Persian

Mehmet Akkuş

Dr. Öğr. Üyesi, Artvin Çoruh Üniversitesi

Eğitim Fakültesi, Yabancı Diller Eğitimi Bölümü, Artvin/Türkiye

e-posta mehmetakkus1986@gmail.com

orcid 0000-0002-9604-1418

doi 10.54316/dilarastirmalari.1331397

Atıf

Citation

Akkuş, Mehmet (2023).
Toplumdilbilimsel Yeni Bir
Kavram Olarak Dil
Geçişliliği: Halaçça,
Azerbaycan Türkçesi,
Türkiye Türkçesi ve Farsça
Üzerine Bir Vaka
İncelemesi. *Dil
Araştırmaları*, 33: 85-105.

Başvuru

Submitted

22.07.2023

Revizyon

Revised

04.09.2023

Kabul

Accepted

12.10.2023

Çevrimiçi Yayın

Published Online

27.11.2023

Öz

Dil(ler)in -fenomenolojik anlamda- birbirlerinden kesinkes ayrı ve keskin sınırları olan “şey”ler olmayıp, bilakis dil konuşurlarının bilişsel yeterlikleriyle bağıntılı olarak iletişim sırasında mümkün olan ve anlık ve/ya bağlamsal olarak erişilebilir tüm bilişsel ve dilsel yetilerini ve dil repertuarlarını bilgi üretimi bağlamında kullanıma sundukları bir üstyapı olduğu görüşü son dönemde toplumdilbilim çalışmalarında sıklıkla vurgulanan bir kuram olarak önem kazanmaktadır. Bu bağlamda, bu çalışma dil geçişliliği olarak kavramsallaştırılan bu mefhumu birçok çağdaş Türk lehçesinin konuşulduğu İran’da, konuşur sayısı bakımından toplumdilbilimsel anlamda önemli bir yeri olan Güney Azerbaycan Türkçesi, toplumsal ve siyasi olarak baskın ortak iletişim dili Farsça ve yok olma tehlikesi altındaki bir Türk lehçesi olan Halaççanın ve Türkiye Türkçesinin kullanıldığı bir vaka incelemesi örneğinde ilgili kavramsallaştırmayı nitel olarak betimleme amacını taşımaktadır. Bu bağlamda Güney Azerbaycan Türkçesi, Türkiye Türkçesi ve Halaçça anadil konuşurlarının dil geçişlilik örüntülerinin iletişim sırasında nasıl şekillendiğinin ortaya çıkartılması amaçlanmaktadır. Bu doğrultuda dil geçişliliği kavramının temel varsayımları da değerlendirilmiştir. Çalışma sonucunda dil geçişliliği örüntülerinin dilbilgisel ve işlevsel boyutları sınıflandırılmış ve bu örüntülerin bilginin ortak bir çabayla işlenmesi sürecine etkisi ortaya konmuştur. Bu çalışma genel olarak toplumdilbilim üzerine yapılan araştırmalarda önemi gitgide artmakta olan dil geçişliliği alanyazınına ve Türk dil

Bu makale en az iki hakem tarafından incelenmiş ve makalede intihal bulunmadığı teyit edilmiştir.

This article has been reviewed by at least two referees and confirmed to be free of plagiarism.

değişkelerinin iletişimde nasıl etkili bir şekilde uygulanabileceğine dair içgörüler sunmaktadır. Bulgular, dil geçişliliğinin farklı Türk lehçesi konuşan bireylerin iletişimini kolaylaştırdığını ortaya koymuştur.

Anahtar Kelimeler: Dil geçişliliği, Halaçça, Güney Azerbaycan Türkçesi, örüntü

ABSTRACT

In phenomenological terms, languages are not distinct and sharply bounded "entities," but rather a superstructure in which language users, in relation to their cognitive abilities, utilize their cognitive and linguistic competencies, as well as their language repertoires that are accessible in the moment and/or contextually, to produce knowledge during communication, a theory that has gained importance in recent sociolinguistic studies. In this context, this study aims to qualitatively describe the conceptualization of this phenomenon, conceptualized as translanguaging, in a case study where multiple contemporary Turkish dialects are spoken in Iran, including South Azerbaijani Turkic, which holds sociolinguistic significance in terms of speaker numbers, the dominant shared communication language of Persian, and the endangered Turkic dialect of Khalaj Turkic, along with Turkish. Accordingly, the study seeks to uncover how the patterns of translanguaging are shaped during communication among speakers of South Azerbaijani Turkish, Turkish, and Khalaj Turkic as their native languages. In this regard, the fundamental assumptions of translanguaging are also evaluated. The study classifies the grammatical and functional dimensions of translanguaging patterns and demonstrates their impact on the process of collective knowledge construction. This study contributes insights into the growing importance of translanguaging in sociolinguistic research and provides perspectives on how Turkic varieties can be effectively applied in communication. The findings reveal that translanguaging facilitates communication among individuals speaking different Turkic dialects.

Keywords: Translanguaging, Khalaj Turkic, South Azerbaijani Turkic, pattern

EXTENDED ABSTRACT

Introduction

In recent years, translanguaging as a new construct has been gaining increasing importance in the fields of education, linguistics, and applied linguistics. Experts in the field are researching the possibilities that this concept can create as a pedagogical approach based on students' existing linguistic and cultural resources. Furthermore, the concept continues to be used to provide a new perspective on various topics such as language policy, language ideology, and language contact.

Considering the distribution and diversity of contemporary Turkish dialects in the context of time and space, this study generally offers insights into how the concept of language transfer, which is becoming increasingly important in sociolinguistic research, can be effectively applied in the field of Turkology literature concerning Turkish language variations in communication.

Aim of the Study

This study aims to qualitatively describe the conceptualization of translanguaging in a case study where multiple contemporary Turkic dialects are spoken in Iran, including South Azerbaijani Turkic, which holds sociolinguistic significance in terms of speaker numbers, the dominant shared communication language of Persian, and the endangered Turkic dialect of Khalaj Turkic, along with Turkish. Accordingly, the study seeks to uncover how the patterns of translanguaging are shaped during communication among speakers of South Azerbaijani Turkish, Turkish, and Khalaj Turkic as their native languages.

Research Questions

Based on the qualitative research design and case study methodology described above, this study aims to address the following research questions:

1. How do the communication patterns of speakers of contemporary Turkic dialects evolve within the framework of the theory of translanguaging during a communication event involving the use of multiple language varieties?
2. What are the potential functions of the communication patterns of speakers of contemporary Turkic dialects during a communication event involving the use of multiple language varieties within the framework of the theory of translanguaging?

Data Collection: A Case Study in Iran

In order to collect observable and verifiable language data for this study, a field work was conducted in the Markazī and Qom provinces in Iran between July and September 2021. The data for the study was obtained through semi-structured face-to-face interviews from six interlocutors. During the interviews, informants were asked to narrate folklore materials such as Khalaj folktales, epics, and stories. To achieve this, the researchers employed purposeful sampling and snowball sampling methods. Purposeful sampling was used as individuals with relatively high proficiency in Khalaj were required to be selected for the study. Furthermore, snowball sampling was utilized because individuals who were knowledgeable about Khalaj and had confidence in the Khalaj proficiency of other Khalaj speakers directed the researchers to these individuals.

Findings

This study, conducted in the diverse linguistic landscape of Iran where multiple language varieties are spoken, has yielded a series of results within the framework of the concept of translanguaging concerning the cognitive-behavioral utilization of all language resources for speakers of contemporary Turkic dialects. As Wei (2022) noted, translanguaging aims to shift the focus from a frame of a language as an abstractable encoded system to a language user frame (p. 173). In this context, the study demonstrates that speakers of Turkic dialects are not hesitant about language diversity during communication and, in this context, utilize all available language resources.

Results

The key findings from this study have shaped patterns of language usage by employing translanguaging practises. These include (i) the central role of understanding in the occurrence of translanguaging and the constant monitoring of this by the communicating parties, (ii) the role of translingual discourse markers in making language boundaries transparent during communication, (iii) the triggering potential of lexical elements, and (iv) the role of dominant and common language varieties as mediators in communication.

Conclusion

In conclusion, this study sheds light on the intricate dynamics of translanguaging in the context of contemporary Turkic dialect speakers in Iran, highlighting the central role of comprehension, the function of translingual discourse markers, and the influence of dominant language varieties in mediating communication. These insights enrich our understanding of how language diversity is navigated and harnessed in multilingual settings.

Giriş

Teknolojik ilerlemelerin önü alınamaz gelişimi, küreselleşme tarafından yönlendirilen ekonomik ve sınai hareketlilik, küresel bir ağ oluşturan ticari hareket, artan uluslararası eğitim talebi ve göçlerin neden olduğu görece farklı dil değişkeleri konuşan dil konuşurlarının kitlesel hareketliliği ve bu hareketlilik sonucu oluşan üst çeşitlilik (İng. superdiversity) farklı dil değişkesi konuşurlarını artan bir şiddette temasa geçmesine yol açmıştır. Bu gerçek, çok dilli iletişimde kullanılan iletişim kalıplarının (İng. multilingual communication modes) farklı disiplinlerce fenomenolojik (görüngü bilimsel) olarak incelenmesine yol açmıştır. Toplumsal bir varlık–Aristoteles’in tabiriyle “zoon politikon” olan insanın toplumsallaşmanın temel aracı olan dilin iletişim örüntülerinin toplum, eğitim, siyaset ve dil boyutuyla incelenmesi bu nedenle oldukça önemsenmektedir (Clyne, 1972; House ve Rehbein, 2004; Labov, 1973; Weinreich, 1953).

Birçok dil değişkesinin birlikte kullanıldığı iletişim kapsamında, birbirinden farklı olan çeşitli iletişim örüntüleri kullanılmaktadır. Bu örüntüler *ortak iletişim dili* (İng. Lingua Franca) (House, 2003; Seidlhofer, 2005), *bölgesel ortak iletişim dili* (İng. Regional Lingua Franca), *bölgesel iletişim dilleri* (İng. Languages of Regional Communication) (Janssens, Mamadouh & Marácz, 2011), *kod değiştirme* (İng. code-switching) (Hymes, 1977; Hoffmann, 1991) ve *algısal çok dillilik* (İng. Receptive Multilingualism) veya *algısal dil* (İng. Lingua Receptiva) şeklinde sınıflandırılmaktadır. Bu bağlamda ekseriyetle atıfta bulunulan ve yaygın olarak tartışılan iletişim örüntülerinden ortak iletişim dili “ana dillerini paylaşmayan konuşurlar için ortak bir araç” (Phillipson, 2008) olarak tanımlanmaktadır. Bununla birlikte, ortak iletişim dili farklı bilim insanları tarafından çeşitli şekillerde tanımlandığı da ileri sürülebilir. Örneğin, Barotchi’ye (2001) göre, ortak iletişim dili “farklı ana dillere sahip insanlar arasındaki iletişimi kolaylaştırmak için alışkanlık gereği kullanılan bir dil” (UNESCO, 1953: 46) olarak nitelendirilirken Janssens, Mamadouh ve Marácz (2011), “kavramın dar ve geniş anlamlarında farklılıkları vurgulayarak, dar anlamda konuşurların hiç birinin ortak iletişim dilini “anadili seviyesinde konuşmadığını, geniş anlamda ise anadil konuşurlarının dilin diğer kullanıcıları tarafından sayıca aşıldığını” belirtmektedir (s. 71). Bu tanımlamalardan anlaşıldığı üzere, ortak iletişim dili çok dil değişkeli bağlamlarda iletişimin kaçınılmaz bir sonucu olarak ortaya çıkmaktadır (bk. detaylı bilgi için bk. Akkuş, 2021).

Bunun dışında, bölgesel ortak iletişim dili, “yerel veya bölgesel iletişim” için ortak bir anadili paylaşmayan konuşurlar tarafından yaygın olarak kullanılmaktadır. Mesthrie ve diğerleri (2000: 248), “dil teması bazen geleneksel olarak farklı diller konuşan komşu bölgelerden insanlar arasında artan sosyal etkileşim olduğunda ortaya çıkar” çıkarımını yapmaktadır. Burada bölge kavramı “makro bölgeler”, diğer bir söyleyişle, bir devlet veya siyasi bir birimden daha büyük olan toprakları ifade etmektedir (Janssens et al. 2011: 71). Tarihi olarak bakıldığında, Sovyet etkisi sonucunda Rusça Orta Asya’daki Türk dil değişkelerinden birinin konuşurlarının yaşadığı bölgelerde, Kafkasya’da ve Baltık bölgesinde bölgesel ortak iletişim dili haline gelmiştir. Sovyetlerin

çöküşünden sonra bile, Rusça, Bağımsız Devletler Topluluğu üyesi olan ülkeler arasında toplumsal konumunu belli bir oranda sürdürmüştür. Bu minvalde bir başka örüntü ise bölgesel iletişim dilleri kavramıdır (Janssens, Mamadouh ve Marcz, 2011). Ostler (2006) özellikle Orta Çağ'dan bu yana hâkim yönetici sınıf ve eğitilmiş aristokrat sınıf tarafından yazılı iletişimde yaygın olarak kullanılmaya başlanmış olan Latince, Eski Yunanca, Almanca, Eski Kilise Slavcası gibi dilleri bölgesel iletişim dilleri arasında saymaktadır.

Bu çalışmanın kavramsal çerçevesini oluşturan dil geçişliliği kavramına en çok yakınsayan kavram olan bir diğer örüntü ise kod değiştirmedir. Poplack (2000: 12), kod değiştirmeyi “bir söylem veya birim içerisinde iki dil arasında geçiş yapma” olarak tanımlamaktadır. Gumperz (1982: 89) ise bu kavramı “aynı konuşma bağlamında iki farklı dilbilgisel sisteme ve alt sistemlere ait dil birimlerinin birbir ardınca sıralanması” olarak tavsif etmektedir. Bu tanıma göre, dil bilişsel yapıların göz önüne alındığı bir üstyapı olarak değil; ayrı “fenomen”ler olarak görülmektedir. Bu yanı sıra ilk bakışta dil geçişlilik kavramıyla aynıyet taşıdığı düşünülse de sınırları ve içerisinde buldukları paradigma bağlamında tamamen zıt yapılar oldukları ortaya çıkmaktadır.

Son olarak, çok dil değişikli ortamlarda kullanılan diğer bir örüntü algısal çok dillilik veya algısal dildir. Ten Thije ve Zeevaert (2007: 1) bu kavramı “konuşurların birbirleriyle iletişimlerinde kendi anadillerini kullandığı dil kombinasyonu” olarak tanımlamaktadır. Yapısal olarak birbirine yakın dillerin konuşulduğu bölgelerde bu tür bir iletişimin yaygın bir şekilde kullanıldığı ilgili alanyazında sıklıkla vurgulanan bir durumdur (Almanca-Hollandaca için bk. Beerkens, 2010; Azerbaycan Türkçesi-Türkiye Türkçesi için bk. Akkuş ve Sağın-Şimşek, 2021).

Yukarıda tanımları verilen iletişim örüntülerinin her birinin dil topluluklarının veya konuşurlarının kullandıkları dizgeleri ayrı “şey”ler olarak gördükleri söylenebilir. Ancak, ilgili alanyazında son yıllarda tartışılan varsayım ise dil kavramının insanın dil yetisinin ve genel olarak bilişsel düzeneğinin dışında algılanmasının eksik olacağı yönünde ileri sürülen savdır. Burada tabir caiz ise dile evrenselci bir nazarla bakan idealist felsefenin ilk kuramcısı Platon’un tabiriyle bir kendinde-Dil tahayyül edilmektedir izlenimi uyanmaktadır. Bu yönüyle dilde nesneye verilen ad (EY. onoma) değişmesine rağmen öz değişmiyorsa, dilde de yapılar değişiyor görünmesine rağmen özünde kendinde-Dil değişmemektedir. Örneğin Türkiye Türkçesinde “sinek” olarak adlandırılan şey’in, Türk dilinin Kıpçak grubundan Kazakçada “шыбын” olarak adlandırılırken Halaççada “quduqi” olarak adlandırılmakta oluşu, Türk dilinin yapısal yakınlığına hâlel getirmemektedir. Bu durum demirden yapılmış olan ve görünüşleri birbirlerinden farklı nesnelere özünde demir cevherini korumasına benzetilebilir. Sürekli bir oluş ve değişme içerisinde olan dil bu yönüyle felsefenin temel konularının anahtarı olmaktan kurtulamamaktadır. Tam da bu saiklerle Platon ve hassaten Aristoteles dil konusuna felsefelerini oluştururken özellikle değinmek zorunda kalmışlardır. Son yıllarda toplumdilbilimde revaç bulan *dil geçişliliği* (İng. translanguaging) kavramı –tabir caizse- işte bir nevi kendinde-Dil kavramının dilbilimsel ifadesi gibi görünmektedir.

Son yıllarda, bu kavram; eğitim, dilbilim ve uygulamalı dilbilim alanlarında giderek artan bir önem kazanmaktadır. Alanın uzmanları, öğrencilerin mevcut dilbilimsel ve kültürel kaynaklarını değerlendiren ve bunlara dayanan bir pedagojik yaklaşım olarak bu kavramın oluşturabileceği imkânları araştırmaktadır. Bunun yanı sıra, kavram; dil politikası, dil ideolojisi ve dil teması gibi birçok konuda yeni bir bakış açısı sunmak için kullanılmaya devam etmektedir.

Çağdaş Türk lehçelerinin zaman ve zemin bağlamında dağılımı ve çeşitliliği dikkate alındığında bu çalışma genel olarak toplumdilbilim üzerine yapılan araştırmalarda önemi gitgide artmakta olan dil geçişliliği kavramının Türkoloji alanyazınında Türk dil değişiklerinin iletişimde nasıl etkili bir şekilde uygulanabileceğine dair içgörüler sunmaktadır.

1. Kavramsal Çerçeve: Dil Geçişliliği

“Diller”, Blommaert ve Rampton’a (2011) göre, tarihsel olarak 19. yüzyılda ulus-devletin oluşumuyla ilişkilendirilen ideolojik yapılar olarak kabul edilmektedir. Son zamanlarda araştırmacılar, anlamın esnek bir şekilde sinyaller kullanılarak oluşturulduğu dil etkinliklerini tanımlamaya ve incelemeye çalışırken çeşitli terimler kullanılmaktadır. Bu terimler arasında, esnek ikidillilik (Creese ve Blackledge, 2010), kod birleştirme (Canagarajah, 2011), çeviridil pratiği (Canagarajah, 2013) ve dil geçişliliği (García ve Wei, 2014) yer almaktadır. Bu terimlerin kullanımında yansıtılan ortak görüş, anlam üretiminin dillerin *ayrı, sayılabilir, sınırlı dil kaynakları kümesi* olarak sınırlı olmadığı üzerine yoğunlaşmaktadır.

Alanyazına, ilk olarak Williams (1994) tarafından Galcede “trawsieithu” teriminden türetilerek kazandırılan dil geçişliliği kavramı, Galce-İngilizce eğitim ortamlarında planlı ve sistemli olarak iki değişkenin kullanılmasına odaklanmış ve bu şekilde çok dil değişikli olanların dili kullanırken nasıl iletişim örüntüleri oluşturduklarının sorgulanmasına sebebiyet vermiştir. Bu anlama anlayışının sorgulanması, öğrencilerin ve öğretmenlerin kullandığı (veya dayatılan) baskın dil(ler) dışında dil çeşitliliği sunan dil sınıfı bağlamlarında özellikle önem kazanmıştır. Dil eğitimindeki bu paradigma değişimi, bilişsel yetilerden arındırılarak ayrı bir şey olarak etiketlenen dillerin (örneğin Galce ve İngilizce) bu tasnifini eleştirel bir gözle incelemeye ve öğrencilerin dil yetilerini kullanırken dil repertuvarlarından nasıl faydalandıklarına odaklanmaya başlamıştır. Bu minvalde, García ve Kleyn (2016: 14) dil geçişliliği kavramını, “konuşurun toplumsal ve politik olarak tanımlanmış dil sınırlarına hiçbir şekilde uymayan tam dil repertuvarının kullanımı” olarak tanımlamaktadırlar. Öte yandan, “dil geçişliliği” terimi Wei’ye (2011: 1222) göre, “farklı dil yapılarına ve sistemlerine (konuşma, yazma, işaret dili, dinleme, okuma, hatırlama) ve onların ötesine geçme” olarak tanımlanmaktadır. 21. Yüzyıl gibi küreselleşme ve çokkültürlülüğün doruk noktasına ulaştığı bir çağda, dil geçişliliği küresel ortamlarda iletişim ihtiyaçlarını karşılamak için bireylerin başvurduğu dinamik

bir araç olarak kendini göstermektedir. Bu bakış açısı yukarıda belirtilen saikler ışığında dil ve iletişimi anlama konusunda devrim niteliğinde yeni bir yaklaşımdır. Dil geçişliliği kavramının İngilizcesinde geçen “trans-” öneki, kültürler arası iletişim çalışmalarında dil ön yargılarını ve hala kullanılan eksiklik/farklılık kavramını sorgulamaktadır. Bu ise bu çalışmada defaatle vurgulandığı üzere dikkatimizi “dillerin” ayrı kodlar olarak değil, iletişim için işaretlerin üretimi, kullanımı ve yorumlanmasında yer alan insanların etkinliğine yönlendirmektedir. Bu yönüyle, dil geçişliliği kavramı, çok dillilerin yaratıcılığını - adlandırılmış diller ve dil değişkeleri arasındaki sınırları zorlamak ve aşmak, ayrıca dilbilimsel davranış gibi toplumsal normlara karşı gelme kapasiteleri ve eleştireliliklerini kanıtları kullanarak görüşleri sorgulama, sorunlaştırma ve açıklama kapasiteleri vurgulamayı amaçlamaktadır (Wei, 2011).

Dil geçişliliği pratiği (İng. translingual practice) terimi, bu bağlamda Canagarajah (2013) tarafından iletişim örüntülerinin ortak temellerini, yönelimlerini ve karmaşıklığını tanımlamak için ilgili alanyazına kazandırılmıştır. Bu kavramla Canagarajah'nın anlatmak istediğinin; iletişimin belirli dilleri aşan ve çeşitli semiyotik (TT. gösterge bilimsel) kaynakları ve ekolojik fırsatları içeren bir süreç olduğu anlaşılmaktadır. Bu uzmana göre dilleri ayrı “şey”ler olarak etiketlemek ideolojik bir eylem olarak tanımlanmaktadır. Çok dil değişkesine sahip konuşurlar bu bakış açısına göre iletişimlerini sırasında belirli diller yerine dil repertuvarlarını kullanırlar ve bu nedenle farklı etiketlere sahip dillerle ilgili özelleşmiş bilgiye sahip değillerdir. Canagarajah, tüm semiyotik kaynakların anlam yaratımına katkıda bulunduğunu ve dilin semiyotik kaynaklardan *sadece* biri olduğunu savlayarak kavramın tanımını derinleştirmiştir. Ona göre dili diğer semiyotik kaynaklardan ayırdığımızda iletişimsel eylemleri sekteye uğrayacağı açıktır.

García ve Wei'ye (2014) göre, translanguaging kavramı, konuşmacıların karmaşık uygulamalarını birçok sosyal ve semiyotik bağlamda dengeleyerek geniş bir konuşmacı kitlesiyle nasıl iletişim kurduğunu incelemek için bir çerçeve sunmaktadır. Bu doğrultuda iki dillilik bağlamında bir dil geçişliliği yaklaşımı, bireyin semiyotik repertuvarının genişlemesine katkıda bulunmaktadır ve bireyi yerel ve uluslararası toplumsal bağlamlara uyum sağlayabilen *oluş* içerisinde dinamik bir kaynak haline getirmektedir.

Dil geçişliliği terminolojisinin, kod değiştirme (İng. code-switching), kod karıştırma (İng. code-mixing) gibi birçok çok dilli davranışın genel terimi olarak zamanla onların yerine geçeceği konusunda alanyazında genel bir yanlış anlaşılma (EY. doksa) bulunmaktadır. Görünüşte benzerlik göstermesine rağmen, kod değiştirme ve dil geçişliliği farklı epistemolojik yönelimlere sahiptir. İkincisi bir konuşurun tüm dil repertuvarını tek bir dil sistemi olarak görürken, kod değiştirme iki dilli varsaydığı bir bireyi iki ayrı dil sistemi olan kişi olarak kabul eder. García ve Wei (2014: 22) bu minvalde dil geçişliliğini “sadece iki dil arasında bir geçiş veya mekik dokumakla sınırlı olmayan, aksine konuşurların özgün ve birbirine bağlı karmaşık söylemsel pratiklerinin inşasına ve kullanımına bağlı olan bir terim” olarak tanımlamaktadır.

2. Yöntem

Bu çalışma dil geçişliliği (İng. translanguaging) olarak kavramsallaştırılan mefhumu birçok çağdaş Türk lehçesinin konuşulduğu İran'da, Türkiye Türkçesinin yanında konuşur sayısı bakımından toplumdilbilimsel anlamda son derece önemli bir yeri olan Güney Azerbaycan Türkçesi, toplumsal ve siyasi olarak baskın ortak iletişim dili Farsça ve yok olma tehlikesi altındaki bir Türk lehçesi olan Halaççanın kullanıldığı bir vaka incelemesi örneğinde ilgili kavramsallaştırmayı nitel olarak betimlemek ve açıklamak için nitel araştırma tasarımı benimsemektedir. Creswell (2007: 37) nitel araştırmayı genel hatlarıyla şöyle tanımlamaktadır:

“Nitel araştırma, varsayımlar, bir dünya görüşü, kuramsal perspektiflerin kullanımı ve bireylerin veya grupların bir sosyal veya insani soruna atfettikleri anlamı sorgulayan araştırma problemlerinin incelenmesiyle başlar. Söz konusu sorunu incelemek üzere nitel araştırmacılar, varolan nitel bir araştırma yöntemi kullanır. Araştırma için veri toplama, incelenen insanlara ve yerlere duyarlı doğal bir ortamda gerçekleştirilir ve veri analizi, tümevarım yöntemiyle desenler veya temalar belirleyen bir şekilde yapılır”.

Öte yandan, Dörnyei (2007), nitel tasarımın bazı zayıflıklarını sıralar. Bunlar; örneklem büyüklüğü, genelleme yapılabirlik, araştırmacının rolü, yoğun zaman ve emek odaklıdır.

Bu çalışma, araştırma konusunun bu tasarıma uygunluğu, nitel araştırmanın özellikleri ve bu özelliklerin araştırma sorularını ele almak için uygunluğu gibi birçok nedenle nitel araştırma tasarımı benimsemektedir. Bu nedenle, Türk lehçeleri konuşurlarının dil geçişlilik örüntülerinin iletişim sırasında nasıl şekillendiğinin ortaya çıkartılması ve bu örüntülerin işlevlerini açıklamak amacıyla bir vaka incelemesi yapılmıştır.

Vaka incelemesi genel olarak, “anlamı keşfetmeye, süreçleri araştırmaya ve birey, grup veya durumla ilgili içgörü kazanmaya yönelik nitel bir araştırma biçimi” olarak tanımlanır (Lodico, Spaulding ve Voegtler, 2010: 269). Bu nedenle, durum çalışması araştırmacının yönelimi, verilerde önemli desenleri ve temaları belirlemeye yöneliktir ve önceden var olan hipotezleri test etme çabaları yerine geçer (Chapelle ve Duff, 2003).

Bu çalışma kapsamında incelenen vaka incelemesinde, *vaka*, Türk lehçeleri konuşurlarının dil geçişlilik örüntülerinin şekillenme biçimleri ve bu örüntülerin işlevleri olarak belirlenmiştir. Bu vaka, sınırlı veri toplama süresi ve çalışmaya katılan konuşurların sayısı nedeniyle mekân ve zaman açısından sınırlanmıştır. Bu çalışma, yukarıda belirtilen vakayı aşağıda sunulmuş olan araştırma sorularını ele alarak ortaya çıkartmaya çalışmaktadır.

2.1. Araştırma Soruları

Yukarıda tavsif edilmiş olan nitel araştırma tasarımı ve vaka incelemesi metodolojisine dayanarak, bu çalışma aşağıdaki araştırma sorularını yanıtlamayı amaçlamaktadır:

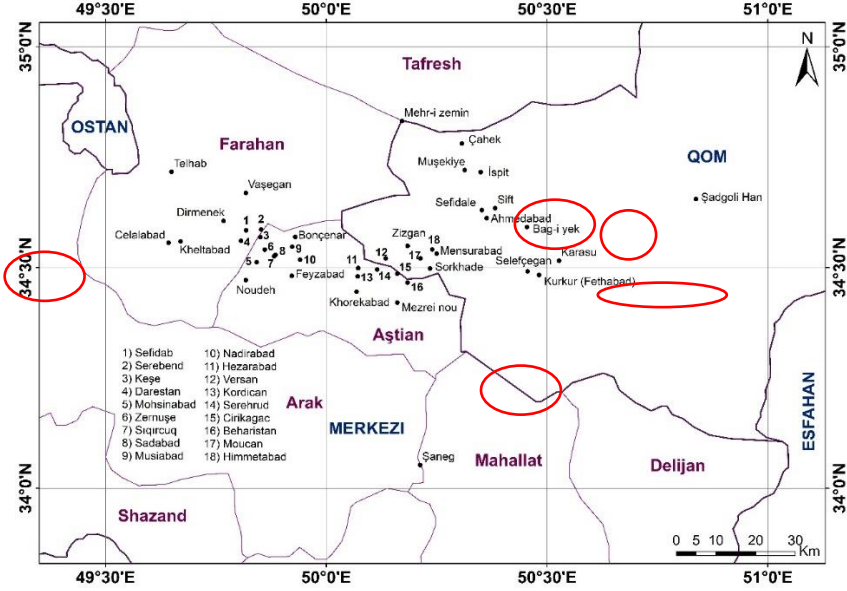
1. Birden fazla dil değişkesinin kullanıldığı bir iletişim sırasında çağdaş Türk lehçeleri konuşurlarının iletişim örüntüleri dil geçişliliği kuramı çerçevesinde nasıl şekillenmektedir?

2. Birden fazla dil değişkesinin kullanıldığı bir iletişim sırasında çağdaş Türk lehçeleri konuşurlarının iletişim örüntülerinin dil geçişliliği kuramı çerçevesinde olası işlevleri nelerdir?

2.2. Veri toplama: İran'da bir vaka incelemesi

Bu çalışmayı gerçekleştirebilmek üzere tanıklanabilir ve kanıtlanabilir dil verisi derlemek amacıyla Temmuz-Eylül 2021 tarihler arasında İran İslam Cumhuriyetinin Merkezî ve Kum sancaklarında bir araştırma gezisi gerçekleştirilmiştir. Alan araştırması öncesinde ilgili dil ekolojisinin doğru tespitini gerçekleştirmek amacıyla Doerfer'in *Khalaj Materials* (1971) ve *Lexik und Sprachgeographie des Chaladsch* (1987) başlıklı monografileri ve Moghaddam'ın (1939) eserleri incelenerek Halaçça konuşulan köylerin listeleri hazırlanmıştır. Ayrıca Güzel'in (2021) *Dil ilişkileri bağlamında Halaçça* başlıklı tezi de incelenmiştir.

Halaçça konuşulan yerleşim birimlerinin koordinatları Google Maps uygulaması üzerinden (<https://www.google.com/maps/>) saptanmış ve harita üzerinde işaretlenmiştir (bk. Şekil 1).

Şekil 1. Alan araştırması sırasında veri derlenmiş olan Halaçça yerleşimleri

Şekil 1'de sunulmuş olan haritada yerleşim yerleri ve coğrafi şekiller arasındaki ilişki dikkate alındığında Halaçların vadilerde yerleştikleri sonucu ortaya çıkmaktadır. En güneyde bulunan Şaneg haricindeki Halaç yerleşimlerinin doğu-batı istikametinde yayıldığı da dikkati çekmektedir. Söz konusu yerleşim

yerlerinden Halaçça konuşulan Muşekiye, İspit ve Ahmedabad köyleri Kum vilayetine bağlı iken Beharistan köyü Merkezî vilayetine merbuttur. Köylerin ortalama sabit nüfusu ortalama 200 kişi civarındadır. Güney Azerbaycan Türkçesi konuşurunun yaşadığı batıda bulunan Ferahan ise tarihi ve ekonomik olarak önemi nedeniyle daha büyük bir nüfusa sahip olmasının yanında hatırı sayılır bir Farsça konuşur nüfusuna sahip olan bir yerleşim birimi olarak bilinmektedir.

2.2.1. Kaynak Kişiler ve Araştırma Bağlamı

Bu çalışmanın amaçları ve araştırma soruları ile uyumlu olarak çalışmaya dâhil edilmiş olan kaynak kişilerin demografik bilgileri aşağıdaki tabloda sunulmuştur:

Tablo 1. Kaynak kişilerin demografik bilgileri

Kaynak Kişi	Sancak	Köy	Yaş	Cinsiyet	Eğitim
<i>Bahadır Eşfidi</i> [HAL01]	Kum	Ispid	50	Erkek	Ortaöğretim
<i>Kadir Ali Şerefzade</i> [HAL02]	Kum	Muşekiye	51	Erkek	Ortaöğretim
<i>Zehra Vefai</i> [HAL03]	Kum	Ahmedabad	49	Kadın	Ortaöğretim
<i>Ali Goderzi</i> [GAT01]	Merkezî	Ferahan	65	Erkek	Ortaöğretim
<i>Mehmet Akkuş</i> [TT01]	Türkiye	Bayramlı	35	Erkek	Yükseköğretim
<i>Omid (Afşin) Arabgol</i> [HAL04]	Merkezî	Beharistan	50	Erkek	Ortaöğretim

Tablo 1’de sunulmuş olan tarafımızca derlenmiş olan verilerin işaret ettiği üzere çalışmaya katılan bireylerin büyük çoğunluğu erkeklerden (N=5) müteşekkil iken İran’ın kendine has toplumsal normlarının da etkisiyle göreceli olarak az bir kısmı kadınlardan (N=1) oluşmuştur. Tüm katılımcılar içerisinde en genç kaynak kişinin yaşı 35 olarak belirlenmiştir. Çalışmanın yapıldığı zaman kayıt alınan en yaşlı kaynak kişi ise 65 yaşındaydı. Tüm katılımcıların ortalama yaşı ise 50 olarak hesaplanmıştır. Katılımcıların eğitim düzeylerine gelince, kaynak kişilerin beşinin ortaöğretim seviyesinde eğitim aldığı birinin ise yükseköğrenim gördüğü belirlenmiştir.

İletişimin doğal bir seyir izlemesi ve konuşurların spontan dilsel eylemlerine olabildiğince müdahale edilmemesi amacıyla veri toplama safhası yarı yapılandırılmış informal görüşmeler yoluyla tarafımızca gerçekleştirilmiştir. Katılımcıların konuşacak bir konu bulamamaları durumunda faydalanmak üzere ise bir görüşme soruları listesi hazırlanmıştır. Spontan ve resmi olmayan (bire-bir ve/veya gruplar arası) görüşmelerin doğasına uygun olarak, araştırmacı, sorularını konuşmanın akışını dikkate alarak -ve görüşme anında araştırmacı, iletişim sorunu olduğunu hissettiğinde- sorularını yeniden biçimlendirerek doğaçlama sorular sormuştur. Bunu konuşmanın doğal akışını zedelemeyen gerçekleştirmeye özen gösterilmiştir.

Bu satırların yazarı, Türkiye Türkçesi konuşuru olarak etnografik temelli bu çalışmada yer alarak çalışmaya öz-etnografik bir boyut da kazandırmıştır. Bu nedenle bilimsel nesnellik amacıyla araştırmacının rolünün tartışılarak sunulması ilgili alanyazında sıklıkla önerilen bir durumdur. Bu satırların yazarı olan araştırmacı bir alan araştırmacısı olarak dilbilim alanında doktoraasını bitirmiş, Azerbaycan Türkçesi üzerine 6 kur dil eğitimi almış, Halaçça üzerine İran’da dili doğal dil ekolojisi ve bağlamında öğrenebilmek maksadıyla 2 ay Halacistan’da

yaşamıştır. Konuşurlardan Ali Goderzi Güney Azerbaycan Türkçesinin henüz Türkoloji alanyazınına kapsamlı olarak tanıtılmamış olan Merkezî vilayetinde konuşulan değişkesini konuşmaktadır. Diğer konuşurlar ise Halaççayı anadili olarak ediniş konuşan bireylerden oluşmaktadır. Köşeli parantez içerisinde ise çözümlemede kısaltma olarak konuşurların etiketleme biçimleri verilmiştir.

Çalışmanın derlemi ise yüz yüze yarı yapılandırılmış görüşmelerden elde edilmiştir. Görüşmelerde kaynak kişilerden Halaçça masal, destan, hikâye gibi folklorik malzemeleri anlatmaları istenmiştir. Bu amaçla araştırmacı çalışmada Halaçça yeterliliği göreceli olarak yüksek olan bireyler seçildiğinden amaçlı örnekleme (İng. purposeful sampling) ve birbirlerini tanıyan Halaçların Halaçça yeterliliğine güvendiklerini belirttikleri bireylere yönlendirdiklerinden kartopu örnekleme (İng. snowball sampling) yöntemleri kullanılmıştır. Bu çalışmada kullanılan verilerin süreleri, konuşurlar ve verilerin derlendiği köyün adları Tablo 2’de sunulmuştur:

Tablo 2. Görüşme verilerine dair bilgiler

Konuşurlar	Köy	Kayıt türü	Görüşme kaydı süresi
<i>Omid (Aşsin) Arabgol</i>	Behâristan	Görsel-işitsel	00sa11dk45sn
<i>Mehmet Akkuş</i>	Ispit	Görsel-işitsel	00sa26dk30sn
<i>Bahadır Esfidi</i>			
<i>Ali Goderzi Esfidi</i>			
<i>Kadir Ali Şerefzade</i>			
<i>Mehmet Akkuş</i>	Muşekiye	Görsel-işitsel	00sa18dk11sn
<i>Kadir Ali Şerefzade</i>			
<i>Zehra Vefai</i>			
<i>Mehmet Akkuş</i>			
<i>Ali Goderzi</i>			

Tablo 2’de görüldüğü üzere, çalışma bağlamında kullanılacak olan veriler 3 Halaç köyünden derlenmiştir: (i) Behâristan, (ii) Ispit ve (iii) Muşekiye. Derlenmiş olan verilerin derlenme oturumlarında her bir oturumda bulunan katılımcılar tabloda birlikte sunulmuştur. Veriler görsel-işitsel olarak kaydedilmiş ve alan araştırması bağlamında güvenli olarak harici belleklere yedeklenerek kaydedilmiştir.

2.3. Bulgular

Bu çalışmada, *EXMARaLDA (Extensible Markup Language for Discourse Annotation; TT: Konuşma Çözümleme amacıyla Genişletilebilir İşaretleme Dili)* çeviriyazı programı kullanılarak sözlü veri çözümlemeleri gerçekleştirilmiştir (Schmidt 2004). Bu programın bu çalışma özelinde tercih edilmiş olmasının sebebi ise, konuşurlar tarafından üretilen dil çıktısının, konuşma zamanına ve sırasına uygun olarak her bir konuşmacı için ayrı satırlar halinde çeviriyazıya aktarılabilmesine izin vermesidir (Ruhi, Hatipoğlu, Eröz-Tuğa ve Işık-Güler, 2010). Aktarılmış olan veriler daha sonra Halaçça konuşurlarıyla gerçekleştirilmiş olan tetiklendirilmiş hatırlatma görüşmeleri yöntemi (İng. stimulated recall interview) aracılığıyla kontrol edilmiştir.

Bu çalışma kapsamında çözümlenmiş olan verilerden ortaya çıkan temel bulgular arasında (i) dil geçişliliğinin gerçekleşmesinde anlamın gerçekleşmesinin başat

bir rolü olduğu ve iletişimde bulunan tarafların bunu sürekli olarak denetledikleri, (ii) dil geçişli (translingual) söylem belirleyicilerinin iletişim sırasında edimbilimsel olarak dil sınırlarını saydamlaştırdığı, (iii) sözlüksel öğelerin tetikleyici unsur görevi görebildikleri ve (iv) toplumsal olarak baskın ve ortak iletişim aracı olan dil değişkelerinin arabulucu (İng. moderator) görevi üstlenmeleri sayılabilir. Bu bulgular, belirli veri örnekleriyle birlikte aşağıda tartışılmaktadır. Halaçça ve Farsça sözceler (İng. utterance) bu sözcelerin altında Türkiye Türkçesine aktarılmış ve çevrilmiştir. Farsça sözceler Latinize edilerek çözümlenmiştir. Halaççanın çözümlenmelerinde –bir alfabesi olmadığından dolayı– Doerfer ve ekibinin 1971 yılında *Khalaj Materials* isimli monografisinde geliştirmeye başladıkları ve 1994 yılında *Folklore-Texte der Chaladsch* başlıklı kitaplarıyla kemale erdirdikleri simgeler tercih edilmiştir.

Alıntı 1. Anlamanın gerçekleşmesinde başat bir rol oynama bağlamında dil geçişliliği

[1]

	0 [00:00.0]	1 [00:00.5]
HAL01 [v]		Mullâ • bî kien âşkâsilâ ee bâluyî bâşîndâ kâldi bâlûq içiyâ. •
[TÜRKÇE] [nv]		(Hal.) <i>Molla (Nasreddin Hoca) bir gün eşeğiyle köyün</i>
TT01 [v]	Befârmâîn!	
[TÜRKÇE] [v]	(Fars.) <i>Buyurun!</i>	

[2]

	..
HAL01 [v]	• Bâdân xolqâ haydî ki • o yoqqâr mâhâllâçâ • âş bişirillar. • Bâdâ xalx
[TÜRKÇE] [nv]	<i>başından geldi köyün içine. Sonra ahaliye "Yukarıdaki mahallede aş</i>

[3]

	..
HAL01 [v]	hârkâs bî qâsâ hâräkdi yuolqâ tîştî, vardi • Mullâ haydî olmâya •
[TÜRKÇE] [nv]	<i>pişiyorlar!" dedi. Sonra ahali herkes bi kase alıp, yola düşüp gitti. Hoca dedi</i>

[4]

	..
HAL01 [v]	mân yipây hayom hipâyum didik olya • iezi tâ bî qâsâ hâräkdi vardi.
[TÜRKÇE] [nv]	<i>ki "Olmaz ben kendim yalan söylüyorum ya dediğim doğru çıkarsa." Kendi</i>

[5]

	..	2 [00:21.3 [00:21.9]
HAL01 [v]		Vardî aş yimâkkâ aş • yipây iez yipâyurta
[TÜRKÇE] [nv]	<i>de bir kase alıp gitti.</i>	<i>Gitti aş yemeye ama yalan kendi yalanı ama</i>
TT01 [v]		Aaa!

[6]

	4 [00:27.0]	5 [00:28.1]	6 [00:28.8]
HAL01 [v]	ämme aş iezi tâ vârdi.		Yalân •
[TÜRKÇE] [nv]	inandı aş (yemeye) kendi de gitti.		<i>Yalan.</i>
HAL02 [v]		Yipây • yâni?	
[TÜRKÇE] [v]		<i>Yalan yani?</i>	
TT01 [v]			Yalân • duruy.
[TÜRKÇE] [v]			<i>Yalan, yalan.</i>

Bu alıntıda, Halaçça konuşuru [HAL01] insanın kendi yalanına inanması temelinde Halaçça bir Nasreddin hoca fıkrası anlatmaktadır. Türkiye Türkçesi konuşuru Halaçça konuşuruna [1] nolu bağlam-satırda (Alm. Tier) Farsça *Befârmâin!* (Buyurun!) diyerek muhatabını teşvik eder. Halaçça konuşuru fıkrayı anlatmaya başlar. Fıkra anlatımı sırasında karşısındaki muhatabının söylediklerini anlayıp anlamadığını muhatabın dilsel ve dil-ötesi işaretlerini kontrol ederek anlatmayı sürdürür. Bu sırada Türkiye Türkçesi konuşuru [TT01] anlatım sırasında - [5] nolu bağlam-satırda görüldüğü üzere - *Aaa!* ünlemine kullanarak konuyu anladığını ve anlatmaya devam etmesini imler. Bu işaret üzerine Halaçça konuşuru anlatımını sürdürür; ancak ne zaman ki ortamda bulunan bir diğer Halaçça konuşuru [HAL02] Türkiye Türkçesi konuşurunun anlatımda geçen ve fıkranın anlaşılması için hayati derecede önemli olan Halaçça *yipây* sözcüğünü muhatabın anlayamayabileceğini fark eder, o zaman araya girer ve bu sözcüğü bilip bilmediğini - [6] nolu bağlam-satırda görüldüğü üzere - sorarak kontrol eder: *Yipây • yâni?* (Yalan • yani?). Türkiye Türkçesi konuşuru Türkiye Türkçesi ve Güney Azerbaycan Türkçesinde aynı biçimde kullanılan *yalân* sözcüğünün yanında anladığını göstermek için sözcüğün Farsça karşılığı olan *duruy* sözlüksel ögesini de teleffuz eder. Fıkrayı anlatan Halaçça konuşuru [HAL02] Halaçça *yipây* sözcüğünün *yalân* anlamına geldiğini Güney Azerbaycan Türkçesi sesletimiyle onaylayarak anlatımına devam eder. Bu alıntıda açıkça görüleceği gibi, Halaççanın yanında Güney Azerbaycan Türkçesi ve Farsça, konuşurların eldeki konuyla ilgili anlamı müzakere ettiği bir süreçte kullanılmaktadır. Anlama durumunun gerçekleşmeyebileceği durumlarda konuşurlar tüm dilsel repertuarlarını kullanarak dil geçişliliği yöntemiyle anlam inşası sürecine etkin katkı sunmaktadırlar.

Alıntı 2. Dil geçişli (translingual) söylem belirleyicilerinin iletişim sırasında edimbilimsel olarak dil sınırlarını saydamlaştırması

[7]

	0 [00:00.0]	1 [00:00.5]
HAL03 [v]	Müllâ Nâsrâddîn miğâ yâ dunâ gâvâyân gâvâyî....	
[TÜRKÇE] [v]	<i>Nasreddin Hoca bi tane geroğ geroğ...</i>	
HAL02 [v]		• Xälâci sohbât kon.
[TÜRKÇE] [v]		<i>Halaçça konuş.</i>

[8]

	..
HAL03 [v]	Gâvâyân yâ'ni zâmi... zâmin bilâsi şâx şâyollar. Uordâ âbzuni salqîtmîş-
[TÜRKÇE] [v]	<i>Geroğ yani onunla dal şey yapıyorlar. orda onu koymuşlar sonra şimdi gelmiş</i>

[9]

..	
HAL03 [v]	âmişlar bādān hālā kālmiş-âmiş • dādā nānāyā hayr-amiş āgā mān bī mōyā
[TÜRKÇE] [v]	anne babasına demiş ki: "Ben evlendiğim zaman örneğin düğün yaptım sonra

[10]

..	
HAL03 [v]	māsālān kişi aliyām kidān ietigām • • bādān mān kālluq olyām • • bād āgā mān
[TÜRKÇE] [v]	çoluk çocuğa karıştım. Sonra eğer benim misal veriyorum evladımı buraya

[11]

..	
HAL03 [v]	māsālān kālīm buorā yatıyryām- qāvāyān tişār munī bāsi āzār...
[TÜRKÇE] [v]	Māsālān yatırdım - bu geroğ düşün bunun başını ezer". (Fars.) Anladın mı dediğimi?

[12]

..	3 [00:21.9]	4 [00:27.0]	5 [00:28.1]
HAL03 [v]	fāhmidī çi miğām?	Yā Fārisi mişe begām.	
[TÜRKÇE] [v]		(Fars.) Ya Farsça da olur, konuşurum.	
HAL02 [v]			
TT01 [v]	Āre!		Nā •
[TÜRKÇE] [v]	(Fars.) Evet.		(Hal.)

[13]

..	6 [00:28.8]
HAL03 [v]	Māsālān hānuz bāččā būde • hānuz...
[TÜRKÇE] [v]	(Fars.) Daha çocukken daha çocuk küçükken...
TT01 [v]	nā • nā, motāvāccih oluqām.
[TÜRKÇE] [v]	Hayır, hayır, hayır, anlıyorum.

Bu alıntıda [HAL03] kodlu Halaçça konuşuru, Nasreddin Hoca fıkrası anlatmaktadır. [HAL03] Farsça anlatmaya başlar başlamaz eşi olan [HAL02] Halaçça konuşması için kendisini uyarmıştır. Konuşma ilerledikçe, [HAL03] anlattıklarını detaylandırmak veya anlamını sarih bir şekilde ortaya koyabilmek için - [7] nolu bağlam-satırda görüldüğü üzere - köken olarak Arapça olmasına rağmen Farsça üzerinden Halaççaya kopyalanmış olan *yā'ni* (yani) söylem belirleyicisiyle anlama durumunu dil geçişliliğini geniş anlamda kullanarak kontrol etmeye çabalamaktadır. Konuşmanın devamında [HAL03] yine Arapçadan Farsçaya geçmiş ve Farsçada yerleşmiş bir zaman belirteci olan *bādān* (sonra) yapısını - [9] ve [10] nolu bağlam-satırlarda tanıklandığı üzere – sözceler arası zaman gönderimini sağlamak üzere kullanmaktadır. Buna benzer şekilde zaman gönderimi yapan *hālā* (şimdi) [13] ve *hānuz* (hala) [9] yapılarını kullanmaktadır. Buna ek olarak, yukarıdaki alıntıda olduğu gibi Halaçça konuşuru, söylediklerinin muhatabı tarafından anlaşılıp anlaşılmadığını Farsçaya geçiş yaparak açıkça *Fāhmidī çi miğām?* (Ne dediğimi anladın mı?) [12] şeklinde sormaktadır. Muhatabından olumlu yanıt almasına rağmen bir öneride

dahi bulunmaktadır: *Yâ Farisi mişe begäm.* (Farsçada söyleyebilirim.). Burada yine anlamının kontrol edildiği tanıklanmaktadır. Söylem belirteçleri arasında İngilizcede *for example* veya Türkiye Türkçesinde *örneğin, mesela* örneklerinde ilgili alanyazında tanıklanmış olduğu gibi bu vaka incelemesinde görelî olarak sık karşılaşılmış olanı *mäsälän* söylem belirteçidir. Burada konuşurun bilgi aktarma sürecinde biçim-sözdizimsel yapıyı oluşturabilmek için bir *hiatus* veya söylem doldurucu (İng. gap-filler) görevi gördüğü düşünölen *mäsälän* gibi kalıp söz öbeklerinin konuşma dilinde sıklıkla kullanıldığı vurgulanmıştır (Fraser, 1999; Özbek, 1998; Schiffirin, 1987).

Alıntı 3. Sözlüksel öğelerin tetikleyci unsur görevi görmesi açısından dil geçişliliği

[14]

..	
HAL01 [v]	Xäläc tili yätäy ziri sual." ••• Qârişmiş birbirkä. Xäläc tili Şähsävännä
[TÜRKÇE] [v]	diyor. Dedi ki: "senin Halaççan bayağı anlaşılmaz. Karışmış birbirine. Halaçça

[15]

..	18 [01:35.6]	19 [01:36.6]	20 [01:38.6]
HAL01 [v]	qârişmiş.	BİZ aa o cür...	
[TÜRKÇE] [v]	Şahseven dili ile karışmış.	Biz de öyle...	
TT01 [v]			Män vârdum
[TÜRKÇE] [v]			(Hal.) Ben gittim
Az01 [v]		Qarişik.	
[TÜRKÇE] [v]		(Az.) Karışık.	

[16]

..	21 [01:39.1]	22 [01:40.0]	23 [01:40.8]	24 [01:42.0]
HAL01 [v]	Wâşiqân?		Bâli.	
[TÜRKÇE] [v]	Vaşıkan'a?		E v e t .	
TT01 [v]	Wâşiqân!	Män... mänä hämintor haydılar.		Haydılar ki
[TÜRKÇE] [v]	Vaşıkan'a!	(Hal.) Bana da böyle demişlerdi.		(Hal.)

[17]

..	
TT01 [v]	ee Mährizämin, Çähäk, Äsfid, Muşäkiyâ mäxlut olmuş-ar.
[TÜRKÇE] [v]	Dediler Mehrizemin, Çahək, İsfit, Muşakiye'nin dili karışık hale gelmiş.

[18]

..	25 [01:45.4]
HAL01 [v]	Mäxlut ee • gädimdä bu-ri. Äl'an bullâr •• hayılar •• biz hayıq "yâÿy" bullâr
[TÜRKÇE] [v]	(Hal.) Karışık, eskiden beri. Şimdi bunlar diyorlar •• biz diyoruz: "yâÿy";

[19]

..	26 [01:46.7]	27 [01:49.4]
HAL01 [v]	"ÿÿ" tä hayılar.	Bullâr hayılar
[TÜRKÇE] [v]	bunlar diyorlar: "ÿÿ".	(Hal.) Bunlar
HAL02 [v]	"Qâÿ" tä hayulär • "ÿâqâÿ" tä hayulär.	
[TÜRKÇE] [v]	(Hal.) Biz de "ÿÿ" "ÿâÿÿ" da diyorlar.	

[20]

..	28 [01:51.3]	29 [02:02.0]	30 [02:02.8]31 [02:06.9]
HAL01 [v]	"qâý".	Hämün • "qâý".	"Qâý" tã olur
[TÜRKÇE] [v]	"qâý" diyorlar.	Yok; "qâý"	(Hal.) "Qâý" da
TT01 [v]	"Kälây" nîst?		Áhà!
[TÜRKÇE] [v]	(Fars.) "Kälây" değil mi?		

Bu konuşmada, Halaç Türkçesinin diğer Türk lehçelerinden biçimbilgisel ve sözlüksel ögeler alarak anlaşılmaz hale geldiği belirtilmektedir. Bölgede konuşulan Azerbaycan Türkçesinin bir altdalı olarak kabul edilen Şahseven ağzının bunda etkisi olduğu belirtilmektedir. [HAL019] aynı durumun Halaç Türkçesinin Mehrizemin, Çahək, İsfıt ve Muşekiye ağzlarında da tanıklandığı ileri sürmektedir. [14] ve [15] nolu bağlam-satırlarda görüldüğü üzere, Halaçça konuşuru *Qârişmiş birbirkä. Xäläç tili Şâhsävännä qârişmiş* (Karışmış birbirine. Halaçça Şahseven dili ile karışmış) tümcesinde Azerbaycan Türkçesinde de aynı anlamda kullanılan **qariş-** (TT. karış-) eylemini sesletir sesletmez Halaç Türkçesini hiç duymamış olan Azerbaycan Türkçesi konuşuru Az01 buradaki durumu anladığını tetikleyici bu ortak sözcüğü kendi lehçesinde sesleterek belirtme gereği duymuştur: *Qarişik*.

Alıntı 4. Toplumsal olarak baskın ve ortak iletişim aracı olan dil değişiklerinin arabulucu görevi üstlenmesi

[21]

0 [00:00.0]	1 [00:00.5]
HAL01 [v]	Hişom • hişom sorâq aliqam: nierdä
[TÜRKÇE] [v]	(Hal.) Soru sormak istiyorum: Nerelisin?
TT01 [v]	Şörum sorâq aliqam.
[TÜRKÇE] [v]	(Hal.) Bir soru sormak istiyorum.

[22]

..	2 [00:01.1]	3 [00:01.7]	4 [00:02.5] [00:28.1]	6 [00:28.8]
HAL01 [v]	kälmişây?	Mäsälän sän?	Torkiyädä.	
[TÜRKÇE] [v]		(Hal.) Mesela sen?	Türkiyeden.	
TT01 [v]	Män?		Áhà!	İstanbul.
[TÜRKÇE] [v]	(Hal.) Ben?			

[23]

7 [00:22.2]	8 [01:01.9]	9 [01:17.4]
HAL01 [v]	İstanbul • Torkiyä!	Ábäd-är • buora ábäd-är •
[TÜRKÇE] [v]	İstanbul, Türkiye.	Gelişmiş, burası gelişmiş,
TT01 [v]		Buorda xəyli ábäd-är.
[TÜRKÇE] [v]		(Hal.) Burası bayağı gelişmiş.

[24]

..	10 [01:19.0]	11 [01:23.3]
HAL01 [v]	bäli.	Buodä täyribän sâbät
[TÜRKÇE] [v]	e v e t.	(Hal.) Burda köyümüzde
TT01 [v]	Ee näçcä tä näfär mäsälän buodä zändäganluq...	Bidik-är.
[TÜRKÇE] [v]	(Hal.) Burada kaç kişi yaşıyor?	(Hal.) Büyük.

[25]

..	
HAL01 [v]	bâluymizcâ yiez ee hävlik vâ. Yîz hävlik ieş yîz nâfâr cungal o bidik
[TÜRKÇE] [v]	<i>sabit yüz aile var. Yüz aile küçük büyük üç yüz kişilik bir topluluk.</i>
TT01 [v]	
[TÜRKÇE] [v]	

[26]

..	12 [01:27.8]
HAL01 [v]	câmiyyât • xurd o bidik • xurda be hãmä.
[TÜRKÇE] [v]	
TT01 [v]	Ee • çänd dâr säd nâfâr mi tünä
[TÜRKÇE] [v]	<i>(Fars.) Yüzde kaç Halaçça</i>

[27]

..	13 [01:28.9]
HAL01 [v]	Âlân digî • • inyîrâzä • väli hâliš mişe.
[TÜRKÇE] [v]	<i>(Fars.) Şu an azalıyor ama anlıyorlar.</i>
TT01 [v]	mäsälän be zâbâni Xäläci härf bezäne?
[TÜRKÇE] [v]	<i>konusabiliyor?</i>

[28]

..	14 [01:32.15 [01:33.6]
HAL01 [v]	Cävâb nâmidune bede. Âre, xodäm räftäm ki çiz ee be Xälächâyî
[TÜRKÇE] [v]	<i>(Fars.) Cevap veremezler. Evet, kendim Vaşikan Halaçlarının olduğu</i>
TT01 [v]	Hm!

[29]

..	
HAL01 [v]	Wâşiqân • • Bâ unhâ sohbât kârdäm. Âga Wâşiqâni goft: "Agâ, • • şomâ ästop!
[TÜRKÇE] [v]	<i>vere gitmiştim. Onlarla konuştum. Bir Vaşikanlı bana "Efendi, sen dur!"</i>

[30]

..	16 [01:317 [01:34.9]
HAL01 [v]	Härf nâzân!" Dânişma! Nätäy • nietäy? İ'na go... haydî ki: "Sâni
[TÜRKÇE] [v]	<i>Konuşma" dedi. (Hal.) Konuşma! Biz "nätäy" diyoruz onlar "nietäy"</i>
TT01 [v]	((gülür))

[31]

..	
HAL01 [v]	Xäläç tili yätäy ziri sual." • • • Qârışmiş birbirkä. Xäläç tili Şâhsävännä
[TÜRKÇE] [v]	<i>diyor. Dedi ki: "senin Halaçcan bayağı anlaşılmaz. Karışmış birbirine. Halaçça</i>

[32]

..	18 [01:35.6]	19 [01:36.6]	20 [01:38.6]
HAL01 [v]	qârışmiş.	Bîz aa o cür...	
[TÜRKÇE] [v]	<i>Şahseven dili ile karışmış.</i>	<i>Biz de öyle...</i>	
TT01 [v]			Män vârdum.
[TÜRKÇE] [v]			<i>(Hal.) Ben gittim.</i>
Az01 [v]		Qarişik.	
[TÜRKÇE] [v]		<i>(Az.) Karışık.</i>	

Bu metinde, biri Halaçça konuşuru diğeri anadili Türkiye Türkçesi konuşuru olan iki birey köydeki dil durumu ile ilgili konuşmaktadır. Türkiye Türkçesi konuşuru Halaçça muhatabına *Şorum sorâq aliqam* (Bir soru sormak istiyorum) diyerek konuşmasına başlar. Soruyu kendi değışkesindeki biçimbirimlerle soruyla karşılayarak Halaçça konuşuru *Hişom • hişom sorâq aliqam: nierdâ kâlmışây?* (Ben de bir soru sormak istiyorum: Nereden geldin?). Konuşma bir süre daha Halaçça devam ettirilir. Sonrasında Türkiye Türkçesi konuşuru iletişim için ortak iletişim dili olan Farsça olarak köyde kaç kişinin Halaçça konuştuğunu sorar: *Ee • çând dâr sâd nâfâr mi tünâ mäsälân be zâbâni Xälâci hârf bezâne?* (Yüzde kaç Halaçça konuşabiliyor?). Farsça sorulan soruya Halaçça konuşuru Farsça olarak cevap vererek dil geçişliliği yapmaktadır. İletişim sırasında anlamayı kolaylaştırmak için arabulucu görevi gören ortak iletişim dili dil geçişliliği için kullanılan dillerden biri işlevini üstlenmektedir.

3. Tartışma ve Sonuç

Bu çalışma, birçok dil değışkesinin konuşulduğu İran coğrafyasında çağdaş Türk lehçeleri konuşurularının dil geçişliliği kavram çerçevesi dahilinde iletişimi sağlamak amacıyla bilişsel-davranışsal olarak tüm dil kaynaklarının kullanılma olasılığına dair bir dizi sonuç çıkarmıştır. Wei (2022) tarafından belirtildiği gibi, *dil geçişliliği* "dil odağını soyutlanabilir bir kodlanmış sistem olma kadrajından dil kullanıcı kadrajına odaklamayı hedef edinir (s. 173). Bu kapsamda bu çalışma, Türk lehçeleri konuşurlarının iletişim sırasında dil çeşitliliği konusunda çekimser olmadıklarını ve bu bağlamda kullanabilecekleri tüm dil kaynaklarını kullandıklarını ortaya koymaktadır.

Bu çalışmadan ortaya çıkan temel bulgular, dil geçişliliği praksislerini (İng. praxis) kullanarak dil kullanımının desenleri olmuştur. Bunlar; (i) dil geçişliliğinin gerçekleşmesinde anlamın gerçekleşmesinin başat bir rolü olduğu ve iletişimde bulunan tarafların bunu sürekli olarak denetledikleri, (ii) dil geçişli (translingual) söylem belirleyicilerinin iletişim sırasında edimbilimsel olarak dil sınırlarını saydamlılaştırdığı, (iii) sözlüksel öğelerin tetikleyici unsur görevi görebildikleri ve (iv) toplumsal olarak baskın ve ortak iletişim aracı olan dil değışkelerinin arabulucu (İng. moderator) görevi üstlenmeleri.

Veriler ayrıca Halaçça konuşan bir kişinin kendi yalanına inanması üzerine Halaçça bir Nasreddin Hoca fıkrası anlatılırken, Türkiye Türkçesi konuşan kişi tarafından dil geçişliliği yöntemiyle Güney Azerbaycan Türkçesi ve Farsça da kullanılarak anlam inşası sürecine etkin katkı sağlandığını göstermiştir.

Çalışmada incelenmiş olan veriler, Türk lehçelerinin ortak kökenden gelen sözlüksel öğelerin karşılıklı anlaşılabilirliği artırdığı tanıklanmıştır. Bu durum ise dil konuşurlarının zihinsel sözcük dağarcıklarından (İng. mental lexicon) yararlanmalarına yardımcı olmuş ve dolayısıyla ilgili dil değışkelerini nasıl kullandıklarını etkilemiştir. Azerbaycan Türkçesi konuşurunun Halaç Türkçesi

konuşurunun kullanmış olduğu **qariş-** eylemi bu duruma örnek olarak gösterilebilir.

Sahan ve Rose (2021) tarafından da işaret edildiği üzere, dil konuşurları, anlamı oluşturmak için dilbilimsel etiketinden bağımsız olarak kendilerine sunulan tüm sözlüksel öğeleri kullanmışlardır. Bu durum ise bir paradigma değişimine işaret etmektedir. Bu değişim, "dil ve dil değişkelerinin birbirine dolandığı, dil arasındaki sınırların, dil ve diğer iletişim araçları arasındaki sınırların ve dil ile ulus-devlet arasındaki ilişkilerin sürekli olarak yeniden değerlendirildiği, kırıldığı veya ayarlandığı" varsayımını desteklemektedir (Wei, 2018a, s. 22).

4. Kısaltmalar

EY : Eski Yunanca	N : sayı
Fars. : Farsça	nv : nonverbal – sözsüz
GAT : Güney Azerbaycan Türkçesi	TT : Türkiye Türkçesi
Hal. : Halaçça	v : verbal – sözlü
İng. : İngilizce	

5. Çevriyazı İşaretleri

ā : geniş, düz, arka dile yakın, açık, uzun	ō : geniş, yuvarlak, arka dil, yarı kapalı, uzun
â : geniş, düz, arka dil, açık	õ : geniş, yuvarlak, ön dil, yarı kapalı, uzun
ä : geniş, düz, ön dil, açığa yakın	ū : dar, yuvarlak, arka dil, kapalı, uzun
ā̄ : geniş, düz, ön dil, açığa yakın, uzun	ū̄ : dar, yuvarlak, ön dile yakın, kapalı, uzun
ē : geniş, düz, ön dil, kapalı, uzun	ȳ : ötümlü, sızıcı, orta damak
ī : dar, düz, arka dil, kapalı	x : ötümsüz, sızıcı, arka damak
ī̄ : dar, düz, ön dil, kapalı, uzun	

6. Kaynakça

- AKKUŞ, Mehmet; SAĞIN-ŞİMŞEK, Çiğdem (2021). "Interjections as signals of mutual intelligibility in Turkish-Azeri receptive multilingual communication". *Turkic Languages*, 25, 191-209.
- BAROTCHI, Maher (2001). *Lingua Franca. Concise Encyclopedia of Sociolinguistics* (Eds. R. Mesthrie). Elsevier, 503-504.
- BLACKLEDGE, Adrian; CREESE, Angela (2010). *Multilingualism: A critical perspective*. Bloomsbury Publishing.
- BEERKENS, Roos (2010). *Receptive multilingualism as a language mode in Dutch-German border area*. Waxmann.
- CANAGARAJAH, A. Suresh (Edt.). (2013). *Literacy as translingual practice: Between communities and classrooms*. Routledge.
- CHAPELLE, Carol A.; DUFF, Patricia A. (2003). "Some guidelines for conducting quantitative and qualitative research in TESOL". *TESOL Quarterly*, 37/1: 157-178.
- CLYNE, Michael (1972). *Perspective on Language Contact*. Hawthorne.
- CRESWELL, John W. (2007). *Qualitative Inquiry & Research Design Choosing Among Five Approaches* 2nd edition. Sage Publications.
- DÖRFER, Gerhard (1971). *Khalaj materials*. Indiana University Publications.
- DÖRNYEI, Zoltan (2007). *Research Methods in Applied Linguistics: Quantitative, Qualitative, and Mixed Methodologies*. Oxford University Press.

- GARCÍA, Ofelia; WEI, Li (2014). *Translanguaging: Language, bilingualism and education*. Palgrave Macmillan.
- GARCÍA, Ofelia; KLEYN, Tatyana (2016). *Translanguaging theory in education. Translanguaging with multilingual students: Learning from classroom moments*. Routledge.
- GUMPERZ, John J. (1982). *Discourse strategies*. Cambridge University Press.
- GÜZEL, Hasan (2021). *Dil ilişkileri bağlamında Halaçça*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Ankara: Hacettepe Üniversitesi.
- HOFFMANN, Charlotte (1991). *An Introduction to Bilingualism*. Longman.
- HOUSE, Juliane (2003). "English as a Lingua Franca: A Threat to Multilingualism?". *Journal of Sociolinguistics*, 7/4: 556-578.
- HOUSE, Juliane; REHBEIN, Jochen. (Eds.) (2004). *Multilingual Communication*. Amsterdam: John Benjamins.
- HYMES, Dell (1977). *Foundations in Sociolinguistics*. Tavistock.
- JANNSENS, Rudi; MAMADOUH, Virginie ve MARÁCZ, László (2011). Languages of Regional Communication (ReLAN) in Europe: Three case studies and a research agenda. *A Toolkit for Transnational Communication in Europe* (Eds. J. N. Jørgensen). University of Copenhagen, Faculty of Humanities, 69-101.
- LABOV, William (1973). *Sociolinguistic patterns (no. 4)*. University of Pennsylvania Press.
- LODICO, Marguerite G.; SPAULDING, Dean T.; VOEGTLE, Katherine H. (2020). *Methods in educational research: From theory to practice*. John Wiley & Sons.
- Mestrie, Rajend vd. (2000). *Introducing sociolinguistics*. Edinburgh University Press.
- Moghaddam, Ehsan (1939). "Guyeshhá-ye Vafs va Ashtiyân va Tafraş". *Indiana University Uralic and Altaic Series 115*, 37-60.
- Ostler, Nicholas David Maclachlan (2006). *Empires of the Word: A language history of the world*. Harper Perennial.
- Phillipson, Robert (2008). "The new linguistic imperial order. English as an EU lingua franca or lingua frankensteinia?". *Journal of Irish and Scottish Studies*, 1/2: 189-203.
- Poplack, Shana. (2000). "Toward a typology of code-switching". *The bilingualism reader* (Eds. Li Wei). Routledge, 221-255.
- Ruhi, Şükriye vd. (2010). *A Guideline for Transcribing Conversations for the Construction of Spoken Turkish Corpora Using EXMARaLDA and HIAT*. Setmer Basımevi.
- Sahan, Kari.; Rose, Heath (2021). "Problematising the E in EMI: translanguaging as a pedagogic alternative to English-only hegemony in university contexts". *English-medium instruction and translanguaging* (Eds. Paulsrud, Z. Tian, J. Toth). Multilingual Matters, 1-14.
- SCHMIDT, Thomas (2004). *Transcribing and annotating spoken language with EXMARaLDA, Proceedings of the LREC-Workshop on XML based richly annotated corpora*, Lisbon, ELRA, Paris.
- SEIDLHOFER, Barbara (2005). "English as a Lingua Franca". *ELT Journal*, 59/4, 339-341.
- TEN THIJJE, Jan D.; ZEEVAERT, Ludger (Eds.). (2007). *Receptive Multilingualism. Linguistic analyses, language policies and didactic concepts*. John Benjamins.
- UNESCO, (1953). *The Use of vernacular languages in education*. United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization, Paris. (Available online: unesdoc.unesco.org/images/0000/000028/002897EB.pdf).
- WEI, Li (2011). "Moment analysis and translanguaging space: Discursive construction of identities by multilingual Chinese youth in Britain". *Journal of pragmatics*, 43/5: 1222-1235.
- WEI, Li (2018a). "Linguistic (super)diversity, post-multilingualism and translanguaging moments". *The Routledge handbook of language and superdiversity* (Eds. A. Creese-A. Blackledge). Routledge, 16-29.
- WEI, Li (2018b). "Translanguaging as a practical theory of language". *Applied Linguistics*, 39/1: 9-30.

WEI, Li (2022). “Translanguaging as a political stance: implications for English language education”. *ELT Journal*, 76/2: 172-182. <https://doi.org/10.1093/elt/ccab083>

WEINREICH, Uriel (1953). *Languages in contact*. Mouton.

WILLIAMS, Cen (1994). *Arfarniad o Ddulliau Dysgu ac Addysgu yng Nghyddestun Addysg Uwchradd Ddwyieithog*. Unpublished doctoral dissertation. Bangor: University of Wales.

Son Dönem Çağatay Türkçesine Ait Bilmeceler

Riddles of the Late Chagatay

Lira Mairambek Kyzy

Dr. Öğr. Gör., Fırat Üniversitesi

İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Elazığ/Türkiye

e-posta lira1990@inbox.ru

orcid 0000-0002-8601-8011

doi 10.54316/dilarastirmalari.1333852

Atıf

Citation

Mairambek Kyzy, Lira (2023). Son Dönem Çağatay Türkçesine Ait Bilmeceler. *Dil Araştırmaları*, 33: 107-129.

Başvuru

Submitted

28.07.2023

Revizyon

Revised

07.09.2023

Kabul

Accepted

25.09.2023

Çevrimiçi Yayın

Published Online

27.11.2023

Bu makale en az iki hakem tarafından incelenmiş ve makalede intihal bulunmadığı teyit edilmiştir.

This article has been reviewed by at least two referees and confirmed to be free of plagiarism.

Öz

Türkiye’de Çağatay edebiyatı ve Çağatay Türkçesi üzerine yapılan araştırmalarda genellikle edebî, dinî ve tarihî metinler olmak üzere yazılı eserler esas alınmaktadır. Çağatay Türkçesi dönemi halk kültür ürünleri ile sözlü anlatıların varlığı ise yeterince bilinmemektedir. Çağatay Türkçesi dönemi halk anlatılarını derleme faaliyetleri XIX. yüzyılın ikinci yarısına, Rusların Orta Asya’yı işgal etmesinden sonraki döneme denk gelmektedir. Çalışmamızın konusunu da işgal sonrası Rus Doğu bilimcisi Ostroumov’un Türkistan’da derlediği ve 1895’te Taşkent’te yayımladığı Poslovitsı i Zagadki Sartov (Sart Atasözleri ve Bilmeceleri) adlı eserinde yer alan Zagadki Sartov (Sart Bilmeceleri) yazısı oluşturmaktadır. Bu yazı Türkistan Türklerinden derlenen bilmecelerle ilgili ilk çalışma olması ve Çağatay Türkçesinin son döneminde kaydedilmesi bakımından oldukça önemlidir. Eserde 150 adet bilmece bulunmaktadır. Ostroumov, eserinde atasözlerinin sadece Rusça çevirisini bir liste hâlinde verirken, bilmecelerin hem Rusça çevirisini hem de Arap harfli metnini bir araya getirmiştir. Bilmecelerin Türkiye’de tanıtılmasını amaçlayan bu çalışmada tarafımızca Arap harfli metnin transkripsiyonu yapılmış, metin Türkiye Türkçesine aktarılmış ve bilmeceler konularına göre sınıflandırılmıştır. Bunun yanı sıra bazı sözcükler değerlendirilerek çağdaş Türk lehçelerindeki izleri aranmış ve bilmecelerin dikkat çeken şekil özellikleri belirlenmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: bilmeceler, son dönem Çağatay Türkçesi, dil özellikleri

ABSTRACT

In Turkey, studies of Chagatay literature and language are largely based on written works, including literary, religious, and historical texts. The existence of folklore from the Chagatay

period is not sufficiently known. The activities of compiling folklore of the Chagatay period coincide with the second half of the 19th century, after the occupation of Central Asia by the Russians. The subject of this paper is the article Zagadki Sartov (Riddles of Sarts), which was included in a work named Poslovitsı i Zagadki Sartov (Proverbs and Riddles of Sarts), compiled in Turkestan and published in Tashkent in 1895 by Russian orientalist Ostroumov after the occupation. The article by Ostroumov is very important in that it is the first study on riddles compiled from Turkestan and written down in the last period of the Chagatay. There are 150 riddles in the article. While Ostroumov listed only the Russian translation of the proverbs in his work, he combined both the Russian translation and the Arabic letter text of the riddles. In this paper, which aims to present riddles in Turkey, the text written in Arabic letters was transcribed, the text was translated into Turkish, and the riddles were classified according to their themes. In addition, some words were evaluated, their traces were searched in contemporary Turkic dialects, and the distinct morphological features of the riddles were tried to be determined.

Keywords: riddles, late Chagatay, language properties

EXTENDED ABSTRACT

Introduction

The first study of riddles in Turkestan was Nikolai Petrovich Ostroumov's 27-page article "Zagadki Sartov" (Sart Riddles), published in Tashkent in 1895 under the title "Poslovitsı i Zagadki Sartov" (Sart Proverbs and Riddles). Ostroumov personally compiled some of these riddles from students of Russian schools (russko-tuzemniye şkolu) opened in Turkestan, and for some of them he received help from Russian teachers and government officials who worked in these schools. In Ostroumov's article "Zagadki Sartov", there are 150 riddles, respectively, in Russian translation and Arabic graphics, and these riddles are simply listed without classification. The purpose of this paper is to introduce the riddles to Turkish Turkology, decipher the text in Arabic letters, translate the text into Turkish, and classify the riddles according to their themes. In addition, the aim is to evaluate some words and find their traces in modern Turkic languages, as well as to identify remarkable morphological features of the riddles.

Research Questions

The purpose of this paper is to clarify the following questions:

- What kind of morphological features do these riddles compiled in Turkestan have?
- What do the subject and content of the riddles reflect?
- What are the distinct formulaic elements and language features in riddles?

Limitations

This study is limited to the riddles compiled by Ostroumov. Additionally, etymological dictionaries, Chagatay, and some modern Turkic dictionaries were used to evaluate some of the words found in the riddles.

Methodology

The introduction to the paper provides brief information about the riddles compiled by the Turks and states Ostroumov's views on riddles. Afterward, the text of the riddles, along with their translations, is listed by theme. At the same time, it includes the use of some words

found in riddles and requiring explanation and their existence in historical and modern Turkic languages.

Results and Findings

According to the findings obtained as a result of this paper, the riddles compiled by Ostroumov in Turkestan in the last period of Chagatay are divided into two parts in form: prosaic and poetic. Prosaic riddles appear in their predicated and non-predicated forms. Poetic riddles are written in syllabic meter and have features of rhythm and rhyme. Riddles of this type also consist of distich, tercet, quatrain, and seven verses.

Each type of oral narrative carries with it the sociocultural structure, lifestyle, beliefs, worldview, and knowledge of the society to which it belongs. From this point of view, the late Chagatay riddles are quite rich in theme. The themes of the riddles consist mainly of elements of everyday life. In this paper, riddles are collected on 13 topics: 11 about humans and their limbs, 28 about animals, 14 about nature, 6 about celestial bodies, 21 about plants, 4 about food, 4 about clothing, 34 about furniture and tools, 9 about houses, 6 about vehicles, 2 about tobacco products, 2 about religion, and 9 about others.

The striking features of riddles are their formulaic elements. These elements mainly include the structures *bir ... bar*, *-Im bar*, *yok ... yok*, *-slz*, *-dA*, *-dIn/-dAn*, *-kine/gine*, *özi*, *-AdUr*. Another fact worth noting is that riddles consist of words with antonyms such as *alus-yakın* “far-near”, *iç-taşkârı* “inside-outside”, *tam-yer* “roof-floor”, *kêçesi-êrte bilen* “night-morning”, *kündüzi-kêçesi* “daytime-nighttime”, *bir-miñ* “one-thousand”, *cünsiz-cünlik* “naked-wooly”, *cânlik-cânsiz* “alive-lifeless”, *ölük-tirik* “dead-alive”, *süst-bülend* “low-high”.

The most common form of tense in riddles is the present tense, which consists of the structure *+A/y+dur- +personal pronoun*. Its meaning varies depending on the context, sometimes indicating ongoing action and sometimes in the present tense. For instance, *yüredür* “he/she is walking”, *sançadur* “it bites”, *olturadur* “he/she sits”, *avlaydur* “it barks”, *baradur* “he/she/it goes”, *kéledür* “he/she/it comes”, *toқыdur* “he/she/it weaves”, *küledür* “he/she laughs”, *yığlaydur* “he/she is crying”, *kömülmeydür* “it can not be buried” etc.

In some examples, the *-r* sound in the verb *dur-* is dropped, and the vowel before it becomes unrounded. For instance, *çaladı* “it plays an instrument”, *beredi* “he/she gives”, *tolganadı* “it serpents”, *korqutadı* “he/she/it scares”, *yarqıllaydı* “it shines”. At the same time, it can be said that these samples have dialectal features.

It can be seen that reduplications are used in riddles to strengthen their meanings. These reduplications usually occur by repeating the same word. For example, *katâr katâr* “in rows”, *yürüp yürüp* “as I was walking”, *kabat kabat* “laminal”, *barup barup* “as I was walking”, *tık tık* “rat-tat”, *uzun uzun* “at length”, *kızıl kızıl* “red red”, *baradur baradur* “as he/she was walking”. In addition to these, there are also reduplications formed by repeating onomatopoeic words.

The riddles also contain dialect features such as *hendelek ~ hendülek* “sort of small melon”, *deste ~ desse* “bunch”, *kurbağa ~ kurubağa* “frog”. As a result, riddles are a small example of folk narratives, but they will continue to be the subject of much research due to the richness of language and culture they contain.

0. Giriş

Türkistan'da bilmeceler¹ konusunda yapılan ilk alışma Nikolay Petrovi Ostroumov'un 1895'te Taşkent'te *Poslovitsı i Zagadki Sartov* (Sart² Atasözleri ve Bilmeceleri) adıyla yayımladığı eserinde yer alan 27 sayfalık *Zagadki Sartov* (Sart Bilmeceleri) yazısıdır. Ostroumov'un yanı sıra, XIX. yüzyılda Samoyloviç'in Türkmenlerden³, Böhtlingk'in Yakutlardan⁴, Karuts'un⁵ Kazaklardan, Katanov'un Çin Sartlarından⁶, Nasırov'un Kazan-Tatarlarından⁷, Pantusov'un Uygurlardan⁸ derlediği bilmece örnekleri bulunmaktadır (Samoyloviç 1912: 205).

Ostroumov bu bilmecelerin bir kısmını Türkistan'da açılan Rus okullarındaki (russko-tuzemniye şkolu) öğrencilerden şahsen derlerken bir kısmı için bu okullarda alışan Rus öğretmenler ile memurlardan yardım almıştır. Ostroumov yazısına şöyle başlar: *istan⁹ olarak adlandırılan bilmeceler, kastedilen nesnenin -rastlantı sonucu uzak bir benzerliği olan- başka bir nesnenin özellikleriyle tanımlandığı kısa ve genellikle kafiyeli yapıya sahip ifadelerdir. Örneğin:*

<i>Buyı ber gáz, kulı iki gáz¹⁰</i>	Boyu bir arşın, kolu iki arşın
<i>akırıb kilmäydi,</i>	ağırsan gelmez
<i>Piyada yurmäydi.</i>	Yayan yürümez (nargile).

<i>Yugurdım yitä-almadım,¹¹</i>	Koştüm ulaşamadım,
<i>Kul saldım, tuta-almadım.</i>	Elimi uzattım yakalayamadım (gölge).

¹ Bugüne kadar bilinen ilk Türk bilmeceleri *Codex Cumanicus*'ta yer alan bilmeceler olup bu konuda ilk çalışmalardan biri W. Bang'ın ele aldığı *Über die Räthsel des Codex Comanicus, Sitzungsberichte der Königlich Preußischen Akademie der Wissenschaften zu Berlin*, 1912, XXI, s. 333 adlı eserdir (Samoyloviç 1912: 205).

² Ruslar, XIX. yüzyılın sonlarına doğru Orta Asya'nın Türkçe konuşan yerleşik nüfusunu genellikle *Sart* adıyla anmış (Morrison 2021:3), bölgede kullanılan Türk yazı diline de *Sarta* demişlerdir. Ancak *Sarta* denilen bu dil esasında yerli ağızların veya mahallî Özbekenin etkisi altında az çok değişmiş ağatay Türkçesinin bir biçimidir (Eckmann 2017: 15).

³ Samoyloviç, A. N. (1909). *Zagadki Zakaspiyskix Turkmenov v Russkom Perevode, Jivaya Starina* 18. Yıl, Sayı 2-3, ss. 52-83.

⁴ Böhtlingk, O. (1851). *Über die Sprache der Jakuten*, Theil 1, Einleitung. Jakutischer Text. Jakutische Grammatik, St. Petersburg.

⁵ Karuts, R. (1911). *Sredi Kirgizov i Turkmenov v Mangışlake*, Sankt-Peterburg.

⁶ Katanov, N. F. (1892). Oteti Katanova otpravlennogo dlya etnogr. İssled. Tyurkskih plemen v Vost. Sibir', Mongoliyu i sev. Kitay, *Jivaya Starina*, Cilt 1, ss. 111-122, Cilt 4, ss. 134-137.

⁷ Nasırov, K. (1884). *Plodı dlya Sobesednikov po Literature* (Fevākihu'l-culesā fi'l-edebiyāt), Kazan.

⁸ Pantusov, N. N. (1898). *Obraztsı Taraninskoy Narodnoy Literaturı, İzvestiya Obşestva Arheologii, İstorii i Etnografii*, Cilt XXV, Sayı 2-4, s. 167.

⁹ Farsça i "ne", est "-dır, -dir" ve ān "şu" anlamına gelmektedir.

¹⁰ Ostroumov'un yazının girişinde Kiril alfabesiyle kaydettiği bu üç adet bilmece örneğinde telaffuzun esas alındığı düşünölmektedir: *Buyı ber gáz, kulı iki gáz; akırıb kilmäydi, Piyada yurmäydi.*

¹¹ *Yugurdım yitä-almadım, Kul saldım tuta-almadım.*

*Kara div yıkıldı,*¹² Kara dev yıkıldı,
Balaları yığıldı. Çocukları yığıldı (kazan ve tabaklar) (Ostroumov 1895: 138).

Yazısının devamında bilmecelerin evrenselliğinden ve köklü bir geçmişe sahip olduğundan bahsederek İncil’de, Rus kültüründe, Antik Yunan’da kullanımlarıyla ilgili örnekler verir. Akabinde zamanın geçmesiyle bilmecelerin baştaki anlamlarını yitirerek artık her yerde eğlenceli vakit geçirme aracı olarak kullanıldığını, eski bilmecelerin yapısının değiştiğini, yeni nesil bilmecelerde şiirselliğin azaldığını, bilmecelerin gittikçe edebe aykırı ve kaba olmaya başladığını belirtir. Ostroumov’a göre, toplumlar geliştikçe, okuryazarlık arttıkça bilmecelerin yerine çetrefilli, çözülmesi güç alıştırmalar tercih edilecektir ve bilmeceler okuryazarlığı olmayan insanların, başta kadınların ve çocukların uğraşı olmaya devam edecektir. Yazar sözüne şöyle devam eder: *Okuryazarlığı olmayan Sartlar, özellikle kadınlar ve çocuklar henüz bilmecelere olan ilgilerini kaybetmediler. Hepsi çocukluktan itibaren bilmece dinler ve onları hafızalarında tutar. Ancak kitap insanları (mollalar) bilmecelere ilgi duymaz, onun yerine şeriatın incelikleriyle ve anlaşılması güç tarih düşürme (chronogram) işleriyle ilgilenirler.* Ardından derleme işine yardımcı olan kişilere teşekkür eder ve bilmece örneklerini üstte Rusça çevirisi, alta Arap harfli metni olacak şekilde sıralar. Son olarak, bu bilmecelerin büyük çoğunluğunun Sartların hayatını, yaşam tarzını ve bölgedeki şartları yansıttığını ilave eder (Ostroumov 1895: 141-142).

1. Bilmece Metni

Ostroumov’un *Zagadki Sartov* (Sart Bilmeceleri) yazısında toplam 150 adet bilmecenin sırasıyla Rusça tercümesi ile Arap harfli metni yer almakta ve bu bilmeceler bir sınıflandırmaya tabi tutulmaksızın şu şekilde sıralanmaktadır:

Bu çalışmada Arap harfli bilmece metni Latin harflerine aktarılmış, bilmeceler 13 konu başlığı altında sınıflandırılmış ve metin Türkiye Türkçesine çevrilmiştir.

Текстъ и переводъ загадокъ.	
1. Внутри съѣдомаго камень, а въ камнѣ опять съѣдомое	Абрикосъ.
2. Изъ Индустана пришелъ одногорбый верблюдъ: шея у него нестрая, глаза голубые	Аистъ.
3. Благодареніе Богу, что пѣганка Тузуръ-Тузуръ возвратился здоровымъ и благополучнымъ	Томе.
(Прилетъ аиста сарты считаютъ признакомъ появления весны и потому радостно встрѣчаютъ его).	
4. Безъ души и безъ языка, жусть ремень, а проглотить не можетъ; позади съ усиленъ бѣгутъ два кругляша, а догнать не могутъ	Арба (телѣга).
—	
1 - آس ایچندہ تاش تاش آس ایچندہ بنہ دہ آس	اورولک
2 - هندوستان دان کیلکان لولک بوینی آلا	کوزی کولک
3 - اسم آلا توفور توفور ایسان آمان	کیلکانیغه شکر
4 - جان سیز وی زبان قییش چیناب یو تالمس	کیندہ ایکی یوملاق هرچند یوکوروب
ی تالمس	عرا به

¹² *Kara div yıkıldı, Balaları yığıldı.* Bu üç örnek metinde de bulunmaktadır. Bkz. *nargile, gölge, kazan, tabak*

1.1. İnsan ve Uzuvarlarıyla İlgili Bilmeceler

Ağız ve parmaklar (ağız ilen beş barmaq)

*Bir oçaqqa beş kesev*¹³.
“Bir ocağa beş köseği.”

Ağız, burun, göz, kaş, alın, saç, böcekler (ağız, burun, közler, kaşlar, peşâne¹⁴, saç, yüzler¹⁵)

Havuzça üstide iki bulaqça, bulaqça üstide iki çerâkça, çerâkça üstide kalemçe, kalemçe üstide tâkçe, tâkçe üstide kiçkine dirâht-zâr, mez-kûr dirâht-zâr içide çoçka balalar.

“Havuzun üzerinde iki küçük pınar, pınar üzerinde iki küçük kandil, kandil üzerinde küçük çubuk, çubuk üzerinde küçük kemer, kemer üzerinde küçük ağaçlık, bu ağaçlığın içinde domuz yavruları.”

Burun (burun)

Üstide iki âyne, ortasında bir künde.
“Üzerinde iki ayna, ortasında bir ağaç kütüğü.”

Diş ve dil (tişler, til)

Ķatâr Ķatâr hışt Ķoydum, ciren atnı boş Ķoydum.
“Sıra sıra tuğla ördüm, kızıl atı boş bıraktım.”

İnsan (âdem)

Keçesi ölü, gündüzi tirik.
“Gece ölü, gündüz diri.”

Kulak (kulaq)

Bir teşükde heme âlem.
“Bir delikte bütün dünya.”

Kulak kiri (kulaq çiriki)

Aylanma bulaq içide sarıq yağ.
“Yuvarlak pınar içinde sarı yağ.”

Meme (hatunlarnı iki émçeki)

*Bir felekde*¹⁶ *iki hendelek yese hem edâ bolmaydur, yemese hem edâ bolmaydur.*

¹³ Ostroumov bu bilmece için “Sartlar pilavı beş parmağıyla yer” notunu düşmüştür (Ostroumov 1895: 154).

¹⁴ Farsça “alın” anlamındaki *pişânî* sözcüğüdür (PED: 266).

¹⁵ Arap harfleriyle بوزلار şeklinde yazılan bu sözcük Rusçaya *nasekomıye* “böcekler, haşereler” olarak çevrilmiştir. Burada *yüz* sözcüğünün ‘sayısız bit ve sirkeler’ için kullanılan bir örtmece olabileceği muhtemeldir.

¹⁶ Sözcük Özbek Türkçesinde *päläk* “kavun, salatalık gibi bitkilerin sap, dal ve yaprakları” (ÖTİL-I: 568), Uygur Türkçesinde *peläk* “sap” (URS: 263), Kırgız Türkçesinde *palek* “kavun, karpuz, kabak gibi bitkilerin sapı” (KTS-II: 333) şeklinde görülmektedir.

“Bir tevekta iki küçük kavun var, yesen de yemesen de tükenmez.”

Meme ve kâkül (émçek ve kâkül)

Ƙara talımnı şâhı yok, iki koyımnı süyeki yok.

“Kara söğütümün dalı yok, iki koyunumun kemiği yok.”

Parmaklar ve yüzük (üzük birlen bir barmağ)

Bir baynı on koyı bar, biri bağık, tokızı yeşik.

“Biz zenginin on koyunu var, biri bağı, dokuzu çözülü.”

Tükürük (tüfük)

Yürüp aƘ tavıkmnı yoƘatdım.

“Gide gide beyaz tavuğumu kaybettim.”

1.2. Hayvanlarla İlgili Bilmeceler

Akrep (çıyan)

a) *Bir atım bar, anı kıyruğı küçük, tız yüredür, köp sançadur.*

“Bir atım var, kuyruğu küçük, hızlı yürür, çok ısırır.”

b) *Bir atım bar ‘acâyibgine, kıyruğı küçükkine, hâli barup körer sen, küle küle öler sen.*

“Bir atım var acayip, kuyruğu küçük, eğer görmeye gidersen gülmekten ölürsün.”

Atın kıyruğı (atnı dümi)

Suğa tüşse miñ bolur, sudın çıksa bir bolur.

“Suya düşse bin olur, sudan çıksa bir olur.”

Balık (balık)

Ƙışda bir câyda, yazda miñ câyda.

“Kışın bir yerde, yazın bin yerde.”

Bıldırçın ve tuzak (tuzak ve bidene¹⁷)

Cânlik keldi cânsizdin aş soradı, ölü turup tirikni boğup öldürdi.

“Canlı olarak geldi, cansızdan aş istedi, ölü olmasına rağmen diriye boğarak öldürdü.”

Bülbül (bülbül)

Bir kuşum bar Frengî bağlarda çaladı çengini, anı tapken hem köknarî hem bengî.

“Bir kuşum var, Frenk bağlarında sazımı çalar, onu bulan sarhoş ve esrarkeştir.”

Deve (téve)

¹⁷ Bâburnâme’de *bödene* (B I/19a14) biçiminde görülen bu sözcük günümüzde Kırgız Türkçesinde *bödönö* “bıldırçın” (KTS-I: 282), Özbek Türkçesinde *bedänä* “bıldırçın” (ÖTİL-I: 94), Kazak Türkçesinde *bödene* “bıldırçın” (KAZTS: 108) şeklinde bulunmaktadır.

Ağzı alum alum¹⁸, paa diraz kilte dm.
 “Ağzı fokur fokur, uzun bacak, kısa kuyruk.”

Domuz (oka)

Tagdın keler bir merd-i ‘ayyar, yemişi aldıda tayar.
 “Dağdan cesur biri gelir, yemeği nnde hazır olur.”

Fare (sıkan)

- a) *Cnsiz yerge cnlik kiredr.*
 “Tysz yere tyl girer.”
 b) *Tke, tke ii tola molla-bee.*
 “Niş, niş ii dolu kk ğrenci.”

Horoz (oros)

Başi tarak, kti orak, anı bilmegen kişi durak.¹⁹
 “Kafası tarak, gt orak, bunu bilmeyen kişi de ahmak.”

nek dili (sıyırnı tili)

ki oaka bir kesev.
 “ki ocağa bir kseği.”

nek memesi (sıyırnı meği)

Kprk astuda trt kurt.
 “Kpr altında drt tane kurtuk.”

Kaplan (yolbars)

Ala bula tonı bar, kuyruğıda hali bar.
 “Alaca bulaca kr var, kuyruğunda beni var.”

Karınca (meli²⁰)

- a) *Bli iike kreň at tađa ııp taymas, tfn bolsa lmes.*
 “Beli ince kahverengi at dağa ıkar ama ayağı kaymaz, tufan kopsa lmez.”
 b) *Kıkine ke, ii tola lli-bee.*
 “Kk sokak ingenelerle dolu.”

Kirpi (kifire tiken²¹)

Yer tegide ‘Abdurahman yignei.
 “Yerin dibinde Abdurahman iğneci var.”

¹⁸ kileme şeklinde grlen *alum alum* yapısının ‘devenin geviş gettirirken ıkarđıđı ses’i belirten ses yansımalı bir szuk olabileceği muhtemeldir.

¹⁹ Rusadan geen *durak* “ahmak, aptal” szğdr (Ojegov ve şvedova 2006: 182).

²⁰ Szuk zbek Trkesinde *umli* (TL-II: 382), Kırgız Trkesinde *imeli* (KTS-II: 659), Uygur Trkesinde *mle* (URS: 402) şeklinde yaşamaktadır.

²¹ Szuk Karakalpak Trkesinde *kirpitiken* (KRS: 324), zbek Trkesinde *kirpitikn*, ağzılarında *tiprtikn* şeklinde grlr (TL-I: 388).

Kurbağa (kurbaka/krubaka)

- a) *Havz-ı Kevser boynıda sulţân bay-biçe oturudur.*
“Kevser havuzunun kenarında sultanın hanımı oturuyor.”
b) *Uzaqdan cenk çıkadur, sasıq kölde küçük avlaydur.*
“Uzaktan savaş sesi gelir, kokmuş gölde köpek havlar.”

Leylek (leylek)

- a) *Hindûstandan kélgen lók²², boynu ala közi kök.*
“Hindistan’dan gelen lök, boynu ala gözü gök.”
b) *İsm-i ala toqur toqur²³, ésen âmân kélgeniğa şükür.*
“Yüce isimli tıkr tıkr, sağ salim geldiğine şükür.”

Örümcek (örgümçek)

Zim zim baradur, zim zim kéledür, Qurân okuydur, galpür²⁴ tokıydur.
“Vızır vızır gider, vızır vızır gelir, Kuran okur, kalbur tokur.”

Sülük (zülük)

Ayağı yoq közi yoq yüredür.
“Ayağı yok gözü yok ama yürür.”

Tavus kuşu (tâvâs)

Bir cânver bar, başığa qarap küledür, ayağına qarap yığlaydur.
“Bir canlı var, kafasına bakıp güler, ayağına bakıp ağlar.”

Yarasa ve kaplumbağa (körşeflek²⁵ ve taşbaka)

Kanatlık nérse süt béredi, dört ayaklık nérse dâne béredi.
“Kanatlı varlık süt verir, dört ayaklı varlık yumurta verir.”

Yılan (yılan)

- a) *Uzun uzun iz kalğan, uzun kâküllik kız barğan, başı kıltrak, közi gılayrak²⁶.*
“Uzun uzun iz kalmış, uzun kâküllü kız gitmiş, kafası titrek, gözleri yan bakıyor.”
b) *Közi bar tolganadı, âdem körse kırkutadı.*

²² Tek hörgüçlü deve.

²³ Leyleğin gagasıyla çıkardığı ses.

²⁴ Arapça *ğirbâl* “kalbur” sözcüğünün değişmiş şeklidir.

²⁵ Farsça *kür* “kör” ve *şeb* “gece sözcükleri ile *periden* “uçmak” fiilinin *per* şimdiki zaman biçiminin birleşmesinden oluşan *kürşebper* sözcüğü -ek eki alarak *kürşebperek* şekline sahip olmuştur. Sözcük Özbek Türkçesinde *körşöpäläk* şeklinde kullanılmaktadır. Rahmatullayev, Özbek Türkçesindeki bu biçimin önce *b > p* değişimiyle *körşäppäräk* şeklini aldığını, ardından yan yana gelen çift -pp- ünsüzünden birinin düştüğünü, son olarak *r > l* değişimiyle *körşöpäläk* (< *kürşepelek* < *kürşeperek* < *kürşeperek* < *kürşebperek*) şeklini aldığını belirtmektedir (ÖEL: III: 125-126). Bu ses olaylarının bilmece örneğindeki *körşeflek* sözcüğü için de geçerli olduğu söylenebilir. Buna ek olarak, Çağatay Türkçesinin karakteristik ses olaylarından biri olan *b > f* değişimiyle sözcük önce *körşefelek* (< *körşepelek*), daha sonra hece ortası ünlü düşmesiyle de *körşeflek* (< *körşefelek*) olarak değiştiği farz edilebilir.

²⁶ Sözcük Kırgız Türkçesinde *kılıy*- “yan bakmak” (KTS-II: 156), Kazak Türkçesinde *kılıy* “şaşı” (KAZTS: 433) şeklinde kullanılmaktadır.

“Gözü var ve dolana dolana gider, insan görünce korkutur.”

c) *Su içide hem çölde yüredür.*

“Hem suda hem çölde gider.”

1.3. Doğayla İlgili Bilmeceler

Çukur (çukur)

Özi bar sâyesi yok.

“Kendisi var, gölgesi yok.”

Dört mevsim, aylar, otuz gün ve beş vakit namaz (yılnı dört faşlı, üç ay, otuz kün, beş namâz)

Tört eşik kördüm bir üyde ey Hâkim! Her eşikde oturur üç kız muķım. Her kıza otuz oğul ilen duhûl. Her oğulnıñ başıda beş deste gül.

“Ey Hâkim! Bir evde dört kapı gördüm, he kapıda üçer kız oturuyor, her kıza otuzar oğlan geliyor, her oğlanın kafasında beşer demet çiçek var.”

Duman (tütün)

Uzundın uzak hevâğa tuzak.

“Uzun, upuzun bir hava tuzağı.”

Dünya (yer)

Zer kilim, zer-ger kilim, kötere men désem ağır kilim.

“Altın kilim, altın işlemeli kilim, kaldırayım desem ağır kilim.”

Gölge (sâye)

a) *Yügürdüm yetalmadım, kol saldım tutalmadım.*

“Koştu ulaşamadım, elimi uzattım yakalayamadım.”

b) *Çapsam çapılmaydur, kömsem kömülmeydür.*

“Vursam vurulmaz, gömsem gömülmez.”

Irmaklar ve havuz (arıklar hem havuz)

Uzun yol ortasında köl.

“Uzun yolun ortasında bir göl.”

Kar (kar)

Aķ tavıķ keteki savıķ.

“Beyaz tavuk, kümesi soğuk.”

Nehir (deryâ)

a) *Atası eğri, balası çapķun yorģa.*

“Babası eğri, çocuğı hızlı yorģa.”

b) *Bir atım bar yorģa, atım âdemni körse kişnemes, ahır yaknı körse tışlamas.*

“Bir yorģa atım var, insan görünce kişnemez, ahır görünce ipini koparmaz.”

c) *Barıp barıp arkasıģa karamaydur.*

“Gider gider arkasına bakmaz.”

Pınar (bulağ)

Öz öziğe gûr kazıdı.
“Kendi kendine mezar kazdı.”

Yağmur (yamğur)

Ĝu ğu aytıp kéledür, arkasıdın kara kuş²⁷, uçup su yiberedür.
“Gu gu diye gelir, peşinden kartal gelir, uçarak su gönderir.”

Yıl, aylar ve günler (yıl, aylar ve günler)

Bir dirahıtnı on iki şâhı bar, üç yüz altmış bergi bar.
“Bir ağacın on iki dalı ve üç yüz altmış yaprağı var.”

1.4. Gök Cisimleriyle İlgili Bilmeceler**Ay** (ay)

- a) *Bir parça fatîr, âlemğa tatur.*
“Bir parça ekmek tüm dünyaya yeter.”
b) *Keçe tamda bir barça fatîr kördüm, érte bilen yok.*
“Gece damda yarı ekmek gördüm, sabah ise yoktu.”

Dünya, gökyüzü, ay, güneş ve yıldızlar (yer, âsmân, ay, kün, yıldızlar)

Üstide nakkâre, astıda tağare, yüz miñ gül ve iki desse²⁸ gül.
“Üstünde davul, altında dağar, binlerce çiçek ve iki adet gül.”

Güneş (âftâb)

Suda yatadı su içmes, yürüenin âdem bilmes.
“Suda yatar su içmez, dolaştığını kimse bilmez.”

Yıldız (yılduz).

- a) *Kéçesi tamda köp yangağ, érte bilen karasam yok.*
“Geceleri damda çok ceviz vardı, sabah baktığımda yoktu.”
b) *Tamge keçesi ğüze yayıp koydük, érte bilen karasam yok.*
“Gece dama pamuk serdik, sabah baktığımda yoktu.”

1.5. Bitkilerle İlgili Bilmeceler**Asma** (tâk, berg, üzümleri)

Atası bükri²⁹ hâce, anası yaflağ ayım, balası şîrîn şeker.

²⁷ Ostroumov bu kuş adını Rusçaya birebir *çyornaya ptitsa* “kara kuş” olarak çevirmiştir (Ostroumov 1895: 146). Bu kuş türü Kırgız. T. *kara kuş* “bozkır kartalı” (KTS-I: 704), Kazak T. *karakuş* “yırtıcı kuş” (KAZTS: 378), Özbek T. *qaraquş* “siyah çöl kartalı” (ÖTİL-II: 602), Türkiye T. *karakuş* “kartal türünden kuşlar” (TDK) biçimlerinde yaşamaktadır.

²⁸ Deste sözcüğü *-st-* > *-ss-* ilerleyici benzeşmesiyle *desse* şeklini almıştır. Sözcük Türkmen Türkçesinde *desse* biçiminde bulunmaktadır (TDDS-I: 276).

²⁹ DLT’de *bükri* “kambur” (DLT: 606), Bâburnâme’de *bükri* “yamuk, kambur” (B II/166a22) şeklinde karşımıza çıkan bu sözcük Türkmen Türkçesinde *bükür* “kambur” (TDDS-I: 182), Kırgız Türkçesinde *bükür* “kambur” (KTS-I: 313), Kazak Türkçesinde *bükir* “kambur”

“Babası kambur hoca, annesi yaprak hanım, çocuğu şirin, şeker.”

Ceviz (yanęak)

a) *Kiçkine kazan içide tatlık aş.*

“Küçüçük kazan içinde tatlı aş.”

b) *O yağı tağ, bu yağı tağ, ortasında sarık yağ.*

“O tarafı dağ, bu tarafı dağ, ortasında sarı yağ.”

Haşaş (köknar)

Oklav, oklav başıda çulğav³⁰, çulğav başıda üy, üy içide yüz yigirme yigit.

“Oklava, oklava üzerinde salkım, salkım üzerinde ev, evin içinde yüz yirmi genç.”

Havuç (sebzi)

a) *Yer tegide altın kazık.*

“Yerin dibinde altın kazık.”

b) *Boyu bir karış, sakalı iki karış.*

“Boyu bir karış, sakalı iki karış.”

İğde (cigde³¹)

Ķapça, Ķapça içide unça, unça içide ustunça.

“Küçük çuval, çuvalın içinde azıcık un, unun içinde küçük değnek.”

Mısır (mekke cüveri³²)

Meniņ ağam içide, sakalı taşkarıda.

“Benim amcam içinde, sakalı dışında.”

Nar (enâr)

a) *Ol neme künbeddür eşiki tüyniki yok, içinde bir neçe çıraylık kız eylepdür mekân, künbedni sindurup kızlar câyıdın haber alsam, yüzide perde tutuğlık, her birini bağrı kan.*

“O nasıl kümbettir ki kapısı, bacası yok, içinde birkaç güzel kız oturmuş, kümbeti kırıp kızlardan haber aldığımında yüzleri perde ile kapalıydı, her birinin bağrı kan ağlıyordu.”

b) *Kiçkine dikçe içi tola muşça.*

“Küçüçük tencerecik, içi dolu çivicik.”

(KAZTS: 122), Özbek Türkçesinde *bükür* ~ *bükri* “kambur” (ÖTİL-I: 148) biçimlerinde görülmektedir.

³⁰ *çulğa-* (< *çuğla-*) sözcüğü “sarmak, paketlemek” anlamında olup merkez ünsüzleri Orta Çağ'da metateze uğrayarak bazı fonetik değişikliklerle beraber *çuğla-/cuğla-/çulğa-* şekilleriyle güneydoğu Türk lehçelerinde görülür (EDPT 1972: 420, 407). Ostroumov burada sözcüğü “salkım” olarak çevirmiştir (Ostroumov 1895: 151).

³¹ Bâburnâme'de *cigde* (B III/283b8) şeklinde görülen sözcük günümüzde Kırgız Türkçesinde *ciyde* “ięde” (KTS-I: 509), Kazak Türkçesinde *jiyde* “ięde” (KAZTS: 236), Özbek Türkçesinde *ciydä* “ięde” (ÖTİL-I: 278) olarak kullanılmaktadır.

³² Karakalpak Türkçesinde *mäkke cüveri* (KRS: 270), Kırgız Türkçesinde *cüğörü* “mısır” (KTS-I: 543), Özbek Türkçesinde *coxâri* “mısır” (ÖTİL-I: 293) biçiminde görülür.

Kamış (kamış)

- a) *Sakalı bir karış, özi miş karış.*
 “Sakalı bir karış, kendisi bin karış.”
 b) *Uzun terek, içi kevek³³.*
 “Uzun kavak, içi boş.”

Karpuz (tarbuz³⁴)

- a) *Yumalak ve semiz yağı yok, terisi kalın bir tügi yok.*
 “Yuvarlak ve semiz yağı yok, derisi kalın bir tane tüyü yok.”
 b) *Tenûr içi tola külçe.*
 “Tandırın içi dolu ekmek.”

Kavun çiçeği ve sapı (kavunni güli, felek özi)

Hilâ hilâyım³⁵ bar, külâh-ı cündim bar, urdı pıçaqını, meniñ né günâhım bar idi.

“Hilâ hilâyım? var, asker külâhım var, sapladı bıçağı, benim ne gühanım var.”

Kayıt (örük)

- Aş içinde taş, taş içinde yana da aş.*
 “Aş içinde taş, taş içinde yine aş.”

Pamuk (pahta)

- Ağzını açıp yerge karaydur, ağzının aķ köpük çıkaradur.*
 “Ağzını açıp yere bakar, ağzından beyaz köpük çıkar.”

Pancar (levlegi³⁶)

- Yer tegide³⁷ bolsa hem gûşt boladur.*
 “Yerin dibinde de olsa ondan et olur.”

³³ Çağatay Türkçesi sözlüklerinde *kävâk* ~ *kevek* “boş, kof” (BL: 228; ĞS: 325) şeklinde görülen bu sözcük günümüzde Türkmen Türkçesinde *köwek* “in, çukur” (TDDS -II: 52), Özbek Türkçesinde *kävâk* “çukur, boşluk” (ÖTİL I: 357), Uygur Türkçesinde *kavak* “boşluk, kof, oyuk” (URS: 637) biçimlerinde bulunur.

³⁴ Farsça *harbûz* sözcüğü gırtlak ünsüzü olan *h*'nin diş damak ünsüzü olan *t*'ye dönüşmesiyle *tarbuz* biçimini almıştır. Sözcük Özbek Türkçesinde *târvuz* (ÖTİL-II: 126), Uygur Türkçesinde *tavuz* (URS: 286), Kırgız Türkçesinde *darbuz* (KTS-I: 365) şeklinde kullanılmaktadır.

³⁵ Ostroumov (1895: 146) *hilâ hilâyım bar* yapısını “çiçek ve yaprağım var” şeklinde tercüme etse de araştırma sonucunda “çiçek, yaprak” anlamındaki *hilâ* sözcüğü bulunamamıştır. Özbekçe-Rusça sözlükte bu bilmece latin harfleriyle *hilla hiloyim bor, janda-kulohim bor, boshimga urdilar pichoq, mening ne gunohim bor* biçiminde karşımıza çıkmaktadır. Burada yazar, bilmeceyi “bayramlık kıyafetim var, kulaklı şapkam ve lime lime elbisem var, bıçakla kafama vurdular, benim ne günâhım var” olarak çevirmiştir (Abdurahimov 2019: 68).

³⁶ Sözcük Özbek Türkçesinde *lävlägi* “pancar” biçiminde bulunmaktadır (ÖTİL-I: 425).

³⁷ Farsça “alt, dip, zemin” anlamına gelen *teg* (تگ) sözcüğüdür (PED: 319).

Pirinç (řalı³⁸)

Üyimde bir kız, dümide bigiz.
“Evimde bir kız var, kuyruğunda biz var.”

Soğan (piyâz)

Süstgine boyı bar, qabat qabat tonı bar.
“Küçücük boyu var, kat kat giysisi var.”

Şalgam (şalgam)

Yer tegide altun baş.
“Yerin dibinde altın kafa.”

1.6. Yiyeceklerle İlgili Bilmeceler**Ekmek** (tandır nân)

Kızıl kızıl âlâmet, undın kızıl âlâmet, su sépdim urdum, quruq çıqđı yâ Muştafa Muhammed.
“Kırmızı kırmızı alamet, undan yapılan kırmızı alamet, su serptim vurdum, kuru çıktı ya Mustafa Muhammet.”

Yumurta (toħm)

- a) Cânsızdın cânlik peydâ boladur, ‘aqlı bolsa bil.
“Cansızdan canlı meydana gelir, aklın varsa bil.”
- b) Ey Ħudâ yâ! Kudretinđin bir bar³⁹. Bir quduqda iki elvân suyı bar, ol su otqa tüşse muz bolur, özge muzlar otqa tüşse su bolur.
“Ey Allahım! Kudretin benzersizdir. Bir kuyuda iki renkli su var, o su ateşe düşerse buz olur, diğeri buzlar ateşe düşerse su olur.”
- c) Kazıq üstide qar turmas.
“Kazık üzerinde kar durmaz.”

1.7. Giyeceklerle İlgili Bilmeceler**Ayakkabı** (kefş)

- a) Yürüp kélip ağız açılıp qaldı
“Dolaşıp geldi, ağız açık kaldı.”
- b) Kündüzi yürüp yürüp, keçesi ağız açılıp qaladur.
“Gündüz dolaşır durur, gece ağız açık kalır.”

Çizme (étük)

- a) Keçe aç, күndüz tok.
“Gece aç, gündüz tok.”

³⁸ Bâburnâme’de şalı şeklinde görülen sözcük (B II/132a2) günümüzde Özbek Türkçesinde şalı “pirinç; başağından çıkarılmamış pirinç” (ÖTİL-II: 424), Kırgız Türkçesinde şalı “pirinç; kabuklu pirinç” (KTS-II: 704), Uygur Türkçesinde şalı “kabuklu pirinç” (URS: 544) olarak karşımıza çıkmaktadır.

³⁹ Tarihî metinlerde Allah’ın birliğini ve varlığını belirten bir ü bar kalıbı burada ü bağlacı almadan bir bar şeklinde kaydedilmiştir. Ostroumov bu kalıbı “bir şey var” biçiminde yanlış çevirmiştir (Ostroumov 1895: 163).

b) *Érte birlen turdum, yüz kolumni yudum, ikisidin uşlap ortasına urdum.*
 “Sabah kalktım, elimi yüzümü yıkadım, iki tarafından tutup ortasına vurdum.”

1.8. Eşya ve Alet Edevatlarla İlgili Bilmeceler

Ayna (âynek)

Kiçkine fildi⁴⁰, maña qarap küldi.
 “Küçücük bir şey bana bakıp gülüyor.”

Baston (tayak)

Kündüzi her yerde yüredür, keçesi bir burçekde turadur.
 “Gündüz her yerde dolanır, gece bir köşede durur.”

Beşik (beşik)

Tört ayaklık yıgaç tuyaklık.
 “Dört ayaklı, ahşap toynaklı.”

Bilezik (bilék üzük)

Hân bélbağı bélige yetmes.
 “Hükümdarın kemeri beline yetmez.”

Çapa (kétmen)

Bir mertebe âsmânga kétédür, andın soñra yıkılıp tüşedür hem yerga kiredür.
 “Bir kere göğe yükselir, ondan sonra yıkılır düşer ve yere girer.”

Çaydanlık (çaynek⁴¹)

Döñ kempir döñgelek kempir her yerge barsa ‘azíz kempir.
 “Yuvarlak, yusuvarlark kocakarı, nereye gitse saygı görür.”

Döşek (körpe)

Kéçesi yaylıp turadur, kündüzi yığıladur.
 “Gece yere serilir, gündüz toplanır.”

Eyer (éger)

İdin süst, atdın bülend.
 “Köpekten alçak, attan yüksek.”

Hasır (çıtan⁴²)

Ağzı bir közi miñ.
 “Ağzı bir tane, gözü bin tane”

Havan ve tokmağı (urğur ve hem destesi)

⁴⁰ Sözcüğün anlamı bulunamamıştır. Ostroumov sözcüğü “şeycik” (вещица) şeklinde çevirmiştir. (Ostroumov 1895: 147).

⁴¹ Rusçadan geçen *çaynik* “çaydanlık” sözcüğüdür (Ojegov ve Şvedova 2006: 877).

⁴² Sözcük Türkiye Türkçesinde *çiten* “saman taşımak için arabalara konulan ince dallardan örülmüş büyük sepet veya çit” (TDK), Özbek Türkçesinde *çetän* “arabadaki dağılacak yükleri taşımak için söğüt, dut dallarından dokunmuş sepet, hasır” (ÖTİL-II: 364) şeklinde görülür.

- a) *Yaylıp yatken sizniki kitürüp urğan bizniki.*
 “Yayılarak yatan sizinki, getiren döven bizimki.”
- b) *Botası avıldın avılğa yüredür, anası üyde yatağur.*
 “Deve yavrusu köy köy dolaşır, annesi evde yatar.”

İğne (yigne)

- Özi kiçkine, yiñiçke, kâkülü uzun.*
 “Kendisi küçük, kâküli uzun.”
- Tamâm âlemğa ton yetküredi, öziniñ köti açuğ yalangaç.*
 “Bütün dünyaya elbise yetiştirir, kendisinin götü açıkta, çıplak.”

Kazan, tabak (kazan, tabâk)

- Ķara div yıķıldı, balaları yığıldı.*
 “Kara dev yıkıldı, çocukları toplandı.”

Kamıştan yapılmış kalem (kalem kâmiş)

- Uzun boylük yörme⁴³ tonlük.*
 “Uzun boylu, teyelli elbiseli.”

Kalem (kalem)

- Uzundur kıızıldur başı, kiredür çıķadur tökedür yaşı.*
 “Kendisi uzun, kafası kıızıl, girer çıkar, gözyaşı döker.”

Kın (kılıçını ıilâfi)

- Yılan öz uyasığa toğrı.*
 “Yılan kendi yuvasına doğru.”

Kilit (kufıl)

- Fekne⁴⁴ ıatun üy paylar.*
 “Cüce kadın evi gözetir.”

Küpe (ısırğa)

- Tamçı tamadur, yerge yetmeydür.*
 “Damla damlar ama yere ulaşmaz.”

Mum (şem‘)

- Özini bedenini özi yeydür.*
 “Kendi bedenini kendi yer.”

Nal ve çivileri (tört taķa mışları ilen)

- Yiğirme tört yıldız tört ayğa bend étđi.*
 “Yirmi dört tana yıldız dört tane Ay’a bağlandı.”

⁴³ Özbek Türkçesinde *yörme* “nakışıcılıkta kullanılan dikiş türü” (ÖTİL-I: 354), Kırgız Türkçesinde *cörmö-* “iki ayrı parçayı ilintileyerek dikmek” (KTS-I: 532) biçiminde bulunmaktadır.

⁴⁴ Farsça “kısa ve şişman” *pakna* (پکنه) sözcüğü (PED: 254) burada “cüce” anlamındadır.

Borazan (kernây⁴⁵)

Buz buz éter kolumda, uzun terek yıkılıp şâh meni kolumda.
 “Vız vız eder elimde, uzun kavak yıkıldı, dalı benim elimde.”

Ok (oğ)

Ne nérsedür kim üç kanat birlen uçar, tumşuğı pûlâtdın taşnı téşer, sorsalar kim cânı bar mu, cânı yok, cânsız cânlıkdın tızrağ uçar.
 “Nedir bu, üç kanatla uçar, burnu çelikten ve taşı deler, ‘canı var mı’ diye sorsalar canı yok, canlı cansız herkesten hızlı uçar.”

Semaver (samavar⁴⁶)

a) *Bâzârda sarık aygır kişneydür.*
 “Pazarda sarı aygır kişner.”
 b) *Astı ‘imâret, üstü ‘imâret, ortası ateş-hâne.*
 “Altı bina, üstü bina, ortası ocaklık.”

Sabun (şâbûn)

Hindîdin leşker çıkıp Rûm şehrini harap kıldı zebun, bizge hem leşker yibersün şâd-elif-vâv-nûn⁴⁷.
 “Hindistan’dan bir asker çıkıp Rum şehrini harap kıldı perişan etti, bize de asker göndersin şâd-elif-vâv-nûn.”

Süpürge (süpürgi)

Êşik arkasında béli bağılık kul.
 “Kapı arkasında beli bağlı köle.”

Tambur (tanbûr)

Bir kişi mânî⁴⁸, otuz kişi fânî, anı bilgen ‘aklını kânı.
 “Bir kişi meşgul, otuz kişi boş, bunu bilen akıl küpüdü.”

Terazi (terâzü)

Hüdâyınıñ buyruğı, ortasında kuyruğı, altı ayağı bar, iki tuyağı bar.
 “Allah’ın takdiri, ortasında kuyruğı, altı ayağı var, iki toynağı var.”

Testere (ere)

Zu zu bargay, sübhân okuğay, zenbil tutğay,
 “Zu zu gider, Suphânallah okur, zembil tutar.

Tüfek (mıltık)

Balta urdum Bedeşşânge ketti.
 “Balta vurdum Bedahşan’a gitti.”

⁴⁵ Farsçada *kârrânây* “trompet çeşidi; pirinçten yapılan, bas sesli büyük trompet” (PED: 1025) olarak görülen bu enstrüman Kazak T. *kerney* “boru” (KAZTS: 306), Kırgız T. *kerney* “boru” (KTS-I: 762), Özbek T. *kârnây* “borazan” (ÖTİL-I: 369) biçimlerinde kullanılmaktadır.

⁴⁶ Rusçadan geçen *samovar* “semaver” sözcüğüdür (Ojegov ve Şvedova 2006: 693).

⁴⁷ Sabun sözcüğünün Arap harfleri ile yazımıdır.

⁴⁸ Farsça *mânî* “olağandışı, ender” (PED: 1145) sözcüğü burada “meşgul” anlamındadır.

Ustura (ustura)

ƘaltıraƘ fekne tam küreydür.
“Titrek cüce dam küreyor.”

Zembil (zenbil)

Baradur baradur, tört ayaƘnı köterip yatadur.
“Gider gider, dört ayağını kaldırıp yatar.”

Zincir (zencir)

Keçesi âsmânga Ƙaraydur, kündüzi yerge Ƙaraydur.
“Gece göge bakar, gündüz yere bakar.”

1.9. Evle İlgili Bilmeceler**Çadır** (çâder)

Hıŕâyı Ƙuş Ƙanatlarım yayıp ayağını büküp tağda oturadur.
“Çin kuşu kanatlarını açarak ve ayağını bükerek dağda oturuyor.”

Bina damında kullanılan kamış (tamğa salğan Ƙamış)

Öz yurtumda él édim, başımda destâr bék édim, munda kélip hâr boldum⁴⁹.
“Kendi yurumda halktan idim, kafamda sarığımla bir bey idim, buraya gelip değersiz oldum.”

Kiriş (tosun⁵⁰)

Özi hânede saƘalı tışƘarıda.
“Kendisi içerde, saƘalı dışarıda.”

Kümbet (künbed)

Şandal üstide Ƙalender.
“İskemle üzerinde bir kalender oturuyor.”

Lağım çukuru (âb-rîz⁵¹, ģanîk)

İçi hûm dék, ağzı pul⁵² dék.
“İçi küp gibi, ağzı akçe gibi.”

Merdiven (nerdübân)

İki anası, on iki balası.
“On iki annesi ve on iki çocuğu var.”

⁴⁹ Çatı döşemelerinde kullanılan kamış kastedilmektedir.

⁵⁰ Sözcük Özbek Türkçesinde *tosın* “kiriş” şeklindedir (ÖTİL-II: 254).

⁵¹ “ibrik; hela” anlamlarına gelen Farsça *âb-rîz* sözcüğu Özbek Türkçesinde *âbrez* “lağım, lağım çukuru” anlamındadır. Aynı şekilde *hânîk* sözcüğu de Özbek Türkçesinde “lağım” anlamındadır ve *âbrez* sözcüğünün eşanlamlısı olarak kaydedilmiştir (ÖTİL-I: 517).

⁵² Burada lağım ağzının küçüklüğu “bakır para” olan *pula* benzetilmektedir.

Otağ (otav)

Dünyâda bir ejder bar kördiñiz mü, cânı yok tenide kozğalurğa, yalğuz közi yarkullaydı tepesidin, süyeki başka başka tolup yatar, terisini soyup alsa kan çıkmaydur, ağızını açıp dem birlen alısdın tartup, âdemî-zâd kutulmaydur andın kaçup.

“Dünyada bir ejderha var gördünüz mü, vücudunda hareket edecek canı yok, tek gözü tepesinde parlar, kemikleri parça parça dolup taşar, derisini soyarsa kan çıkmaz, ağzını açarak uzaktakileri kendine çeker, insanoğlu ondan kaçarak kurtulamaz.”

Parmaklık (vasa⁵³)

Anası karnıda balası kündereñ⁵⁴ yatadur.

“Anasının karnında çocuğu yan yatıyor.”

Yağmur iniş borusu (tarnâv⁵⁵)

Babam tamda, sakalı yerde.

“Dedem damda, sakalı yerde.”

1.10. Taşıt ve Araçlarla İlgili Bilmeceler**Araba** (‘araba)

a) *Cansız ve bî-zebân, kayış çaynap yutalmas, kiynide iki yumalak, her-çend yügürüp yetalmas.*

“Cansız ve dilsiz, kayış çığner yutamaz, arkasında iki yuvarlak, her ne kadar koşsa da ulaşamaz.”

b) *Alus barğanda şakıldap kıçkıradı, yakın kélgende hiç gepleşmeydi.*

“Uzağa gidince şakırdar bağırır, yakın gelince hiç konuşmaz.”

Değirmen (tégirmen)

a) *Qabat qabat çöntekim, yeti yerdin toy kélse, toymas meni çöntekim.*

“Kat kat cebim var, yedi yerden ikram gelse, doymayacak cebim var.”

b) *Qaranğu serâyda çoçka şıkırlap ağızıdın köfük saçadur.*

“Karanlık sarayda domuz bağırır, ağzından köpük saçar.”

Gemi (kéme)

Bir tüyem bar bırkıldağ, iki butı şırkıldağ, ot yemeydür, su içedür.

⁵³ Farsça *väsä* “tahta, ahşap” sözcüğüdür (PED: 1468). Sözcük günümüzde Özbek Türkçesinde *vässä* “bina kirişlerinin üzerine yanlamasına konulan, bir tarafı yayvan, diğer tarafı tümsekli kısa kereste, lambri” (ÖTİL-I: 173), Uygur Türkçesinde *vasa* “çatı yapımında kullanılan çubuk, kamaş” (URS: 745) biçimlerinde görülür.

⁵⁴ Sözcük Kırgız Türkçesinde *köldölöñ* “bir şeyin eni” (KTS-II: 54), Özbek Türkçesinde *köndäläng* “uzunlamasına değil enlemesine göre konulan” (ÖTİL-I: 417) şekillerinde kullanılmaktadır.

⁵⁵ Farsça *ter* “ıslak, nem, sulu” ve *nâv* “oluk, su arkı” birleşiminden oluşan bu sözcük Bâburnâme’de *tarnâw* (B I/2a19), Vambery’nin sözlüğünde *tarnaw* “oluk” (ÇS: 254) şeklinde karşımıza çıkar. Günümüzde Özbek Türkçesinde *tarnâv* “su ve sıvıların geçmesi için metal veya ahşaptan yapılmış boru, oluk” (ÖTİL-II: 127), Türkmen Türkçesinde *ternaw* “yağmur su borusu, oluk” (TDDS-II: biçiminde bulunmaktadır.

“Bir devem var fıkırdar, iki ayağı şıkırdar, ot yemez, su içer.”

Su çarkı, çıkrık (çığır)

Meniñ küçüküm bar avıllaydur, anı karnı toq bolsa aylanadur.
“Köpeğim var havlar, karnı toksa döner.”

1.11. Tütün Ürünleriyle İlgili Bilmeceler

Maraş otu ve kabağı (nâsvây⁵⁶ kabağı birlen)

Ayağı yok kolu yok, hayrân men ol neçük turadur, kulağı yok başı yok, hayrân men ol neçük kusuğı boladur.

“Ayağı yok eli yok öyle nasıl duruyor şaşkınum. Kulağı yok başı yok, o nasıl öğürüyor şaşkınum.”

Nargile (çılım⁵⁷)

Boyu bir gez, kolu iki gez, çakrıp kelmeydür, piyâde yürmeydür.
“Boyu bir arşın, kolu iki arşın, çağırsan gelmez, yaya yürümez.”

1.12. Dinle İlgili Bilmeceler

Ramazan (Ramazân-ı şerîf ayı)

Bir felek, on iki hendülek, on birini yép on ikinçisini yese özü kâfir hatunı talâk.
“Bir sapta on iki kavun, onbirini yediler, onikincisini de yerlerse kendisi kâfir, karısı talak.”

Selamlaşma (selâm ve ‘aleyk)

Biri farz biri sünnet bî-ism başlanur, her kim anı terk kılsa dîni taşlanur.
“Biri farz, biri sünnet, ikisi de isim söylenmeden başlar, kim onu terk ederse dinden çıkar.”

1.13. Diğer Bilmeceler

Kevser suresi, yorgan, balık ve incir (sûre-i innâ a‘taynâ ve körpe ve balık ve incîr)

Şûrelerde mîmsiz, kıyimlerde yeñsiz, heyvânlarda tilsiz, mîvelerde gülsiz.
“Surelerden mim harfi, giyimlerden yeni, hayvanlardan dili ve meyvelerden çiçeği olmayanı.”

⁵⁶ Sözcük Kırgız Türkçesinde *nasıbay* “efedra, ardıç vb. bitkilerin külü ile kireç taşı karışımından yapılan ve dudağın iç kısmına koymak suretiyle içilen tütün çeşidi” (KTS-II: 257), Kazak Türkçesinde *nasıbay* “dilin altına, dudağın içine konularak içilen, efedra, ardıç gibi bitkilerin külü ile öğütülmüş tütün karışımından yapılan madde” (KAZTS: 477), Özbek Türkçesinde *nâsvây* ~ *nâs* “tütünden yapılan ve dilin altına konularak veya burna çekilerek içilen madde” (ÖTİL-I: 511) Türkmen Türkçesinde *nas* “tütüne kül, kireç ve yağ katılarak elde edilen, dilin altına konularak içilen yeşil renkli madde” (TDDS-I: 119) biçiminde bulunmaktadır.

⁵⁷ Sözcük Özbek Türkçesinde *çilim* “nargile” (ÖTİL-II: 368), Kırgız Türkçesinde *çılım* “nargile; sigara” (KTS-II: 685), Kazak Türkçesinde *şılım* “sigara” (KAZTS: 749), Türkmen Türkçesinde *çılım* “tütün, sigara” (TDDS-I: 213) şeklinde kullanılmaktadır.

Ata binmek (atğa mingeni)

Tap tap étip tamğa çıkdum.
“Pat pat diye dama çıktım.”

Hamur ve oklava (hamîr, oklav)

Anası yayılıp yatar, atası kımırlatır.
“Anası yayılarak yatar, babası kıpırdatır.”

Köpeğin yattığı yer (itni yatken ornı)

Barup barup sebet-i diger câynı aladur.
“Dönüp dolaşıp sepetin yerini kapar.”

Arap alfabetinin noktası (noqtalar)

Bir, iki, üç boladı tört bolmas, törtüni ‘âlemden hiç kim bilmes, Şâmğa barıp tapdım üçünü, Mışırda tapalmadum hiç birisini, mende bar, sende bar, âdemde yok, belki âlemden yok.
“Bir, iki, üç olur, dört olmaz, dördü dünyada kimse bilmez. Şam’a gidip buldum üçünü, Mısır’da bulamadım hiçbirini. Bende var, sende var, insanda ve dünyada yok.”

Un ve elek (un ve élek)

- a) *Süst süstgine tamdın kar yağadur.*
“Alçak bir damdan kar yağıyor.”
b) *Tık tık tamdın kar yağadur.*
“Tık tık, damdan kar yağıyor.”

Uyku (uyku)

Şehd, şekerden lezîzdür, humarî kirse bazargâ tursa hâridâr almağay.
“Baldan, şekerden tatlıdır ancak sersem haliyle pazara giderse onu müşteri almaz.”

Kömür (kömür)

Sebetde enâr bar, hâhlap alsançı.
“Sepette nar var, istersen seç al.”

2. Sonuç ve Bulgular

Ostroumov’un Çağatay Türkçesinin son döneminde Türkistan’da derlediği bilmeceler şekil bakımından manzum ve mensur olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Mensur bilmeceler yüklemsiz (*bir oçakka bés kesev, bir tészükde heme âlem, aylanma bulak içide sarık yağ*) ve yüklemli (*yürüp aķ tavuķını yoķatdım, cünsiz yerge cünlik kiredür, ayaķı yoķ közi yoķ yüredür*) biçimleriyle karşımıza çıkmaktadır. Manzum bilmeceler ise hece ölçüsüyle yazılmış olup vezin ve kafiye özellikleri taşımaktadır. Bu tür bilmeceler iki mısralı, üçlük ve dörtlükler olmak üzere yedi mısralı örneklerden de oluşmaktadır.

Her türlü sözlü ürün, ait olduğu toplumun sosyo-kültürel yapısını, yaşam tarzını, inancını, dünya görüşünü, bilgi birikimini bünyesinde taşır. Bu açıdan bakıldığında, son dönem Çağatay Türkçesi bilmeceleri konu bakımından oldukça zengindir. Bilmecelerin konusunu ağırlıklı olarak günlük yaşam unsurları oluşturmaktadır. Bu çalışmada bilmeceler 13 konu başlığı altında toplanmış olup insan ve uzuvlarıyla ilgili 11, hayvanlarla ilgili 28, doğayla ilgili 14, gök cisimleriyle ilgili 6, bitkilerle ilgili 21, yiyeceklerle ilgili 4, giyeceklerle ilgili 4, eşya ve alet edevatlarla ilgili 34, evle ilgili 9, taşıt ve araçlarla ilgili 6, tütün ürünleriyle ilgili 2, din ile ilgili 2 ve diğer bilmece örnekleriyle ilgili 9 adet bilmece bulunmaktadır.

Bilmecelerin dil özelliklerine gelince göze çarpan yapılar kalıplardır. Bu kalıplar en çok *bir ... bar, -Im bar, yok ... yok, -sIz, -dA, -dIn/-dAn, -kine/gine, özi, -AdUr* yapılarını içermektedir. Dikkat çeken bir diğer nokta, bilmecelerin *alus-yakın* “uzak yakın”, *iç-taşkari* “içeri dışarı”. *tam-yer* “dam yer”, *kéçesi-érte bilen* “gece sabah”, *kündüzi-keçesi* “gündüz gece”, *bir-miñ* “bir bin”, *cünsüz-cünlik* “yünlü yünsüz”, *cânlik-cânsiz* “canlı cansız”, *ölük-tirik* “ölü diri”, *süst-bülend* “alçak yüksek” gibi zıt anlamlı sözcüklerden oluşmasıdır.

Bilmecelerde en çok görülen zaman biçimi +A / y + *dur-* + *kişi zamiri* şimdiki zaman yapısıdır. Anlamı bağlama göre değişerek bazen şu an devam eden bir hareketi, bazen de geniş zamanı bildirmektedir: *yüredür* “yürüyor, yürür”, *sançadur* “ısıırır”, *kiredür* “girer”, *olturadur* “oturur”, *avlaydur* “havlar”, *baradur* “gider”, *kéledür* “gelir”, *tokıydur* “dokuyor”, *küledür* “gülüyor”, *yığlaydur* “ağlıyor”, *çapılmaydur* “vurulmaz”, *kömülmeydür* “gömülmez”, *okıydur* “okur”, *karamaydur* “bakmaz” vs.

Bazı örneklerde *dur-* fiilinin *-r* sesi düşmekte ve önündeki ünlü düzleşmektedir: *çaladı* “çalar”, *beredi* “verir”, *tolğanadı* “dolanıyor”, *korıkutadı* “korkutuyor”, *yarkıllaydı* “parlar”. Aynı zamanda bu örneklerin ağız özelliği taşıdığı söylenebilir.

Anlamı güçlendirmek ve pekiştirmek için bilmecelerde ikilemelere başvurulduğu görülmektedir. Bu ikileme örnekleri genellikle aynı sözcüğün tekrarlanmasıyla oluşmaktadır: *katâr katâr* “sıra sıra”, *yürüp yürüp* “gide gide”, *kabat kabat* “kat kat”, *barup barup* “gide gide”, *tık tık* “tık tık”, *uzun uzun* “uzun uzun”, *kızıl kızıl* “kızıl kızıl”, *baradur baradur* “gider gider”.

Bunların yanı sıra ses yansımali kelimelerin tekrar edilmesiyle kurulan ikilemeler de bulunmaktadır: *kalum kalum* “fokur fokur”, *toğur toğur* “tıkır tıkır”, *zim zim* “vızır vızır”, *ğu ğu* “gu gu”, *zu zu* “zu zu”, *tap tap* “pat pat”, *buz buz* “vız vız”.

Bilmecelerde ağızlara özgü ögeler de görülmektedir: *hendelek ~ hendülek* “küçük kavun türü”, *deste ~ desse* “demet”, *ğurbağa ~ ğurubağa* “kurbağa”.

Sonuç olarak, bilmeceler halk anlatılarının küçük bir örneğidir ancak bünyesinde barındırdığı dil ve kültür zenginliğiyle pek çok çalışmanın konusu olmaya devam edecektir.

3. Kısaltmalar

B	Bâburnâme
BL	Bedâyi' u'l-Lugat
ÇS	Çagataische Sprachstudien
DLT	Dîvânu Luğâti't-Türk
EDPT	An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish
KAZTS	Kazak Tiliniñ Sözdigi
KRS	Karakalpaksko-Russkiy Slovar'
KTS	Kırgız Tilinin Sözdüğü
ÖEL	Özbek Tilining Etimologik Luğati
ÖTİL	Özbek Tilining İzahli Luğati
PED	Persian-English Dictionary
TDDS	Türkmen Diliniñ Düşündirişli Sözlüğü
URS	Uygursko-Russkiy Slovar'

4. Kaynakça

- ABDURAHİMOV, Maksud (2019). *Ruscha-O'zbekcha va O'zbekcha-Ruscha Lug'at*. Toshkent: Akademiashr.
- AKMATALİYEV, Abdıldacan (Edt.). (2015). *Kırgız Tilinin Sözdüğü I-II*. Bişkek: Avrasya Press.
- BASKAKOV, Nikolay Aleksandroviç (Edt.). (1958). *Karakalpaksko-Russkiy Slovar'*. Moskva.
- BOROVKOV, Aleksandr Konstantinoviç (1961). *Badâ'i' Al-Lugat: Slovar' Tâli' İmâni Geratskogo k Soçineniyam Alişera Navoi*. Moskva: İzdatel'stvo Vostočnoy Literaturi.
- CANUZAKOV, Telğoja (Edt.). (1999). *Kazak Tiliniñ Sözdigi*. Almatı: Dayk-Press Yayınevi.
- CLAUSON, Sir Gerard (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. London: Oxford University Press.
- ECKMANN, János (2017). *Çağatayca El Kitabı* (Çev. Günay Karaağaç). Ankara: Türk Dil Kurumu.
- ERCİLASUN, Ahmet Bican; AKKOYUNLU Ziyat (2014). *Kâşgarlı Mahmud Dîvânu Luğâti't-Türk*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- MARUFOV, Z. M. (Edt.) (1981). *Özbek Tilining İzahli Luğati I-II*. Moskva: İzdatel'stva Russkiy Yazık.
- MORRISON, Alexander (2021). *The Russian Conquest of Central Asia: A Study in Imperial Expansion 1814-1914*. Cambridge University Press.
- NECİP, Emir Necipoviç (1968). *Uygursko-Russkiy Slovar'*. Moskva: İzdatel'stvo Sovetskaya Entsiklopediya.
- OJEGOV, Sergey İvanoviç; ŞVEDOVA, Nataliya Yul'yevna (2006). *Tolkoviyy Slovar' Russkogo Yazıka*. Moskva: Rossiyskaya Akademia Nauk.
- OSTROUMOV, Nikolay Petroviç (1895). *Sartı: Etnografiçeskie materialı, Vıpusk Tretyı, Poslovitsı i Zagadki Sartov*. Taşkent, 138-163.
- RAHMATULLAYEV, Şavkat (2009). *Özbek Tilining Etimologik Luğati III*. Taşkent: Universitet.
- KYŶASOWA, G., GELDİMYRADOW, A., DURDYEW, H. (2016). *Türkmen Diliniñ Düşündirişli Sözlüğü I-II*. Aşgabat: Ylym.
- SAMOYLOVIÇ, Aleksandr Nikolayeviç (1912). V. Zavarin. Osmanskiye Zagadki, Sobranniye v Bruse. (Ottisk iz Drevnostey Vostoçnıh, IV/1, Moskva 1912), *Jivaya Starina*, 21: 204-207.
- STEINGASS, Francis Joseph (1998). *A Comprehensive Persian-English Dictionary*. Beirut: Librairie du Liban Publishers.
- VAMBERY, Herrmann (1867). *Çagataische Sprachstudien*. Leipzig.
- ZAHİRÜDDİN MUHAMMED, Bâbur Mirza (1993). *Bâburnâme I-III* (Haz. Wheeler McIntosh Thackston) (Edt. Şinasi Tekin-Gönül Alpay Tekin). Harvard Üniversitesi.

Tiyiş Defterlerine Göre Kırım Hanlığı'nda Devlet Ricali ve Kullanılan Terminoloji

The State Dignitaries and the Terminology Used in Crimean Khanate According to the Tiyiş Defters

Mehmet Arpacı

Arş. Gör. Dr., Kırklareli Üniversitesi

Fen Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı, Kırklareli/ Türkiye

e-posta arpacimehmet@yandex.com

orcid 0000-0002-4476-7233

doi 10.54316/dilarastirmalari.1286412

Atıf

Citation

Arpacı, Mehmet (2023).

Tiyiş Defterlerine Göre

Kırım Hanlığı'nda Devlet

Ricali ve Kullanılan

Terminoloji. *Dil*

Araştırmaları, 33: 131-152.

Başvuru

Submitted

21.04.2023

Revizyon

Revised

03.07.2023

Kabul

Accepted

12.08.2023

Çevrimiçi Yayın

Published Online

27.11.2023

Bu makale en az iki hakem tarafından incelenmiş ve makalede intihal bulunmadığı teyit edilmiştir.

This article has been reviewed by at least two

Öz

Kırım Hanlığı tarihinde 16. yüzyıl, siyasi ve askerî bakımdan devletin en güçlü olduğu dönemdir. Hanlık bu dönemde gücünü dış siyasette de etkili bir şekilde kullanmıştır. Ulu Orda'nın yıkılması Kırım-Rus ilişkilerinde önemli bir dönüm noktası teşkil etmiş ve bu önemli hadiseden sonra iki ülke arasındaki ittifak, yerini siyasi hâkimiyet mücadelesine bırakmıştır. I. Mehmed Gerey Han döneminde Rusya'ya yapılan başarılı askerî seferlerden sonra Rusya, barış döneminde Kırım Hanlığı'na yıllık ödeme yapmayı kabul etmiştir. Hanlık tarafından hazine ve tiyiş adı verilen bu ödemeler hanedan üyeleri ile saraydaki devlet ricaline yapılmıştır. Kırım Hanlığı tarafından hazırlanmış 17. yüzyıldan kalma üç tiyiş defteri, bu ödemelerin hangi eşyalardan oluştuğu, ne miktarda ve kimlere ödendiğini gösteren ayrıntılı belgelerdir. Tiyiş defterleri 17. yüzyıl Kırım saray teşkilatı ve bu teşkilattaki hiyerarşi hakkında önemli bilgiler verir. Belgeler, Kırım sarayındaki devlet ricali ve bu makamlar için kullanılan kurumsal terminoloji bakımından da önem arz eder. Aynı zamanda bu metinler 17. yüzyıl Kırım Tatarcası ve yazı dili özelliklerini belirleme açısından da değerli kaynaklardır. Çalışmada söz konusu tiyiş defterlerinde yer alan devlet ricali için kullanılan kurumsal terminoloji ortaya konmuştur. Buna göre ilgili terimler, tiyiş defterlerindeki bilgiler ışığında hân, kalğay ve nüre'd-dîn sultânların sarayındaki devlet ricali olmak üzere üç farklı teşkilata ayrılarak tasnif edilmiştir. Bu bakış açısı doğrultusunda, dönemin terim söz varlığı çalışmalarına katkı sağlanması amaçlanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Kırım Hanlığı, Kırım Tatarcası, tiyiş defterleri, Kırım saray teşkilatı, idari terminoloji, terim söz varlığı

referees and confirmed to be free of plagiarism.

ABSTRACT

In the 16th century, the Crimean Khanate reached the height of its political and military power. This was a time when the Khanate assertively employed its might in foreign relations. A significant shift in Crimean-Russian ties was marked by the dissolution of the Great Horde. From this pivotal moment, alliances between the two nations shifted towards a contest for political dominance. Under the leadership of Mehmed Gery Khan I, after successful military campaigns against Russia, the latter committed to annual payments to the Crimean Khanate during peacetime. Known as *hazîne* (*hazine*) and *tiyiş* (*tiyis*) within the Khanate, these payments were disbursed to dynasty members and palace dignitaries. Detailed records from the 17th century, called *tiyiş defters*, provide insights into how and to whom these payments were made. They shed light on the organizational structure of the 17th-century Crimean palace and the hierarchy within. Beyond this, they're invaluable for understanding palace officials and the specific terminology associated with their roles. These documents also offer a glimpse into the characteristics of the 17th-century Crimean Tatar language. This study uncovers the terminologies used for state dignitaries in the *tiyiş defters*. These terms are categorized into three distinct groups, reflecting the officials in the palaces of the *hân*, *kağay* and *nüre'd-dîn* (*nüre'd-din*) sultâns. The ultimate goal of this study is to enrich the terminology research of that era.

Keywords: Crimean Khanate, Crimean Tatar, *tiyiş defters*, palace organization of Crimea, administrative terminology, vocabulary of term

EXTENDED ABSTRACT

Prolegomena and Historical Context

In the history of the Crimean Khanate, the 16th century marked a period when the state was at its pinnacle in political and military prowess. During this epoch, the Khanate adeptly wielded its power in foreign policy. The collapse of the Great Horde was a pivotal moment in Crimean-Russian relations. Subsequent to this event, the alliance between the two nations transitioned into a battle for political dominance. After successful military expeditions to Russia during Mehmed Gery Khan I's reign, Russia consented in 1521 to make annual payments to the Crimean Khanate. These payments, termed *hazîne* and *tiyiş* by the Khanate, were disbursed to members of the dynasty and state dignitaries in the palace.

Objective of Inquiry

This study aims to augment the body of research on terminology from the Crimean Khanate era and to determine the significance of these terms in Turkic language history. Consequently, this will hopefully further research into the language, culture, and history of Crimea, as well as broader studies of Turkic languages.

Delimitations of the Research

This study revolves around the Zernov publication, a seminal work that delves into the intricacies of the diplomatic ties maintained by the Crimean Khanate with significant entities such as Russia, the Polish-Lithuanian Commonwealth, and Sweden. This pivotal publication was brought to life by V. V. Velyaminov Zernov (1830-1904), an esteemed Russian orientalist. In 1864, with the invaluable assistance of Huseyn Faishanov, Zernov meticulously edited and released these documents using a printing press in St. Petersburg. The publication's

full title translates as "Materials for the History of the Crimean Khanate" (Kırım Yurtına ve Ol Taraflara Dair Bolgan Yarıklar ve Hatlar/Материалы для истории Крымского ханства, 1864, St. Petersburg).

Contained within the Zernov publication are 378 pieces of diplomatic correspondence stemming from the Crimean Khanate. This includes a diverse array of documents such as edicts (*yarlık*), letters (*hıft*), peace treaties (*şart-nâme*), and records detailing tribute payments (*tiyiş defters*). However, for the purposes of this specific study, the focal point narrows down to the *tiyiş defters* featured in the Zernov publication. These *tiyiş defters*, three in number and dating back to the 17th century, were meticulously compiled by the Crimean Khanate. These documents serve as a detailed account, shedding light on the nature of goods on which these tribute payments were based, the specific amounts, and the recipients of these payments.

Significance of the Research

The *tiyiş defters* shed light on the organizational structure of the 17th-century Crimean palace and its hierarchical dynamics. They are invaluable for understanding the institutional terminology of the Crimean Khanate, serving as primary resources that depict historical Crimean Tatar. These documents are also pivotal in understanding state dignitaries in the Crimean palace and the institutional terminology associated with them. Moreover, they offer insights into the characteristics of 17th-century Crimean Tatar and its written form.

Methodological Framework

This study unraveled the institutional terminology pertaining to state dignitaries in the *tiyiş defters*. Initially, relevant terms were classified into three different palace organizations based on the information in the *tiyiş defters*. Following this, the terms used in the palaces of the *hân*, *kalğay*, and *nüre'd-dîn sultâns* were catalogued. Based on these *tiyiş defters*, the study seeks to answer the following questions:

- (i) What terms describe state dignitaries in the *tiyiş defters*?
- (ii) Which terms, relevant to state dignitaries from the 17th century, have their origins in the Golden Horde (of Turko-Mongol descent)?
- (iii) Which terms entered the Crimean palace organization from Ottoman administrative terminology?

Concluding Remarks

The *tiyiş defters*, historical documents of significant importance, elucidate the differences in the palace organization among the *hân*, *kalğay sultân*, and *nüre'd-dîn sultân*. This distinct organization is evident in the appointment of officials such as *şeyhü'l-islâm müftî*, *kâzî asker*, *tüfengci ağası*, *tat ağası*, *sarây kâtibi*, *çadırcı başı*, *toğancı başı*, *mehter başı*, and *topçu başı*, who solely functioned as the governing authorities within the palace of the *hân*.

With the Ottoman Empire's pervasive influence, it becomes evident that certain titles and roles such as *kapu ağası*, *hazîne-dâr başı*, *hazîne-dâr*, *kâtib-i dîvân* (*dîvân kâtibi*), *kapuçı başı*, *kilerci başı*, *balcı başı*, *defter-dâr efendi*, *kapuçular kethudâsı*, *kethudâ*, *oçak oğulları*, *iç oğul*, *kâtib-i hazîne* (*hazîne kâtibi*), *sarây kâtibi*, *serrâc* (*saraç*) *başı*, *çerü başı*, *çelebi*, *çâşniğir başı*, *cebeci başı*, *çadırcı başı*, *toğancı başı*, *mehter başı*, *topçu başı*, *kullar ağası*, and *mîr-âhûr başı* were incorporated into the Crimean palace organization.

Moreover, terms such as *biyim*, *ana biyim*, *ulu biyim*, *hânî*, *bikeç*, *baş bikeç*, *karacı*, *karacı begi*, *mîrzâ*, *aқтаacı* (*aқтаçı*) *beg*, *atalık*, *kazaktaş*, *emildeş*, *tat ağası* and *ulan* are historically significant. They not only originate from the administrative structure of the Golden Horde but have also evolved and been reshaped within the administrative framework of the Crimea region. This highlights the cultural and administrative amalgamation of the past and its resonance in the structural formation of these significant territories.

0. Giriş

Kırım Hanlığı, diğer Tatar hanlıklarından farklı olmak üzere Ulu Orda henüz tek bir siyasi güç iken ona karşı bağımsızlık mücadelesine girişmiş ve nihai sonuca Hacı Gerey (1441) zamanında ulaşmıştır. Mengli Gerey Han'ın Moskof Knezliği ile ittifakı ve 1502 yılında başkent Saray'daki askerî gücün Kırım tarafına iltihakı Ulu Orda'nın yıkılmasına sebebiyet vermiştir (Vásáry 2014: 335). Bu durum Kırım Hanlığı'nın 1502'de yıkılan Ulu Orda'dan devralıp sahip çıktığı siyasi ve sosyo-kültürel miras üzerindeki meşruiyetini güçlendirmiştir (Vásáry 2014: 338). Kırım Hanlığı'nın ilk dönemine ait resmî yazışmalardan olan 1453 tarihli Hacı Gerey Han yarlığında görülen *uluğ ulus* tabiri, bu siyasi meşruiyet ile ilgilidir (Özyetgin 1996: 112).

Ulu Orda'nın yıkılmasından sonra Kırım Hanlığı, Rusya'nın güney sınırında beliren otorite boşluğundan yararlanarak siyasi ve ekonomik nüfuzunu kuzeye taşımaya çalışmıştır. Buna göre Hanlık, Altın Orda topraklarında kurulan diğer müstakil hanlıklar gibi kendisini bu devletin siyasi varisi olarak görmüştür. Kırım Hanlığı'nın özellikle 1502 yılında "Taht Êli" olan Saray'ı zaptı ve bölgedeki Tatar kabilelerin İdil Nehri'nin batı tarafına olan iltihakı neticesinde güçlendirdiği Altın Orda siyasi meşruiyetini, dış politikada başarılı bir şekilde kullandığı görülmektedir (Kırımlı 2022: 46).

Kırım Hanlığı'nın bölge siyasetinde söz sahibi olma ve Altın Orda'nın siyasi mirasını idame ettirebilme için şart gördüğü önemli uygulamalardan biri Rus Çarlığı ve Lehistan-Litvanya Krallığı'ndan *hazîne* ve *tiyiş*¹ adı altında alınan yıllık ödemeler olmuştur. Devletler arasında yapılan antlaşmalar gereği barış döneminde düzenli olarak talep edilen bu ödemelerin Kırım Hanlığı'na getirdiği prestij dışında Kırım sarayı için önemli bir gelir kaynağı olduğu da malumdur. Karşı taraftan bu ödemelerin Kırım tarafından yapılan sefer ve yağmaların önünü kesmek bakımından Rusya ve Lehistan-Litvanya için makul geldiği, bu ülkelere getirdiği mali külfete rağmen saldırmazlık açısından bir güvence sağladığı anlaşılmaktadır.

Rusya'dan yıllık olarak alınan hazine ve tiyişler aslen I. Mehmed Gerey Han dönemine (1514-1523) dayanmaktadır. I. Mehmed Gerey Han 1520 yılında Lehlerle olan ittifakını yenileyip (KHYH 1) siyasi nüfuzunu Altın Orda'nın önceden hüküm sürdüğü İdil boylarına kadar taşımaya çalışmıştır. Takip ettiği bu

¹ < Krm. tiyiş "devlet ricaline yapılan aynı ve nakdi ödemeler" < ET. teg- "ulaş-" (ED476) -(i)ş "fiilden isim yapım eki". Kelimenin kökeni hakkında farklı açıklamalar mevcuttur. Bunların ilki kelimeyi Eski Türkçedeki "ulaş-, var-" anlamındaki *teg-* fiiline dayandıran görüştür (bk. Ivanics 1994: 109; Samoyloviç 2011: 278; Smirnov 2016: 269-270). Kelimenin kökeni hakkındaki bir diğer görüş ise terimin Eski Türkçede "dış" anlamındaki *tış* biçimiyle ilgili olduğunu öne sürer. Buna göre kelime Kırım sahasında, Rusya'dan Kırım Hanlığı'na sipariş edilen "balık (mors) dişi" anlamındaki *balık tiyişi* teriminden kalıplaşmış ve *tiyiş/tiş* biçimiyle aynı ve nakdi ödemelerin tamamına işaret ederek genel bir anlam kazanmıştır. Bu görüş hakkında ayrıntılı bilgi için bk. (Acar 2018: 40-43, Kırımlı 2022: 50). Söz konusu terimin kökeniyle ilgili bir diğer görüş ise kelimenin Eski Türkçede "dışarı, dış taraf" anlamlarına gelen *taş* kelimesi ile ilgili olabileceği üzerinedir (bk. Golden 2011: 406-407).

politika gereğince Rusların baskısı altında kalan Kazan Hanlığı'nı da kontrol etmek amacıyla mevcut krizden yararlanarak kardeşi Sahib Gerye'yi buraya han tayin etmiştir. Bu hamleden sonra, gelişmekte olan Kırım-Rus ilişkilerinin yeniden durakladığı, güçlenmekte olan Moskof üzerine askerî bir sefer düzenlenmek zorunda kaldığı malumdur (İnalçık 2017: 142). Rusların barış talep ederek vergi vermeyi kabul etmesi üzerine ise hanın ordusu geri çekilmiştir. 1521 yılı itibarıyla Rusya, Kırım Hanlığı'na yıllık haraç vermeyi kabul etmiştir (Kurat 1972: 230). Bu siyasi hadise Kırım Hanlığı'nın gerek İdil coğrafyasındaki nüfuzu gerekse Rusya üzerindeki siyasi üstünlüğünü sağlama bakımından önemli bir gelişme olmuştur. Bu dönemden sonra ise uzun bir süre iki devlet arasında imzalanan her barış antlaşmasında bu ödemelerin Kırım tarafından şart koşularak gelenek hâline getirildiği görülmektedir.

1683 yılında Osmanlı Devleti'nin Kutsal İttifak'a karşı savaşa girmesi, Kırım Hanlığı'nın bölgedeki siyasi konumunu derinden etkilemiştir. Hanlık, I. Selim Gerye Han'ın tüm diplomatik girişimlerine rağmen Rusya'nın Kutsal İttifak'a katılmasını (1686) engelleyememiştir. Savaşın uzaması Kırım'ın Lehistan ve Rusya ile olan tüm diplomatik münasebetlerini sekteye uğratmış, Rusya'nın yıllık olarak ödediği vergileri reddetmesi savaş hâlindeki Kırım Hanlığı'nı askerî ve ekonomik açıdan zor durumda bırakmıştır. Savaşta başarısızlığın ardından Osmanlı-Kırım tarafının 1700 yılında Rusya ile imzaladığı İstanbul Antlaşması neticesinde Rusların Kırım'a ödediği hazine ve tiyış ödemeleri tamamen kaldırılmıştır (Kurat 1972: 257). Bu dönem itibarıyla Kırım Hanlığı Rusya'yı müstakil bir devlet olarak tanıyarak Altın Orda mirasına dayandırdığı siyasi üstünlük iddiasından vazgeçmiştir. Bu durum 17. yüzyılın ortalarında Rusya lehine dönen Kırım-Rus güç dengesinde önemli bir kırılma noktasını teşkil ederek Kırım Hanlığı'nın siyasi ve mali çöküşünü hızlandırmıştır.

1. Konu ve Kapsam

Kırım Hanlığı'nın siyasi tarihinde, 1475 yılında Kefe'nin Osmanlı Devleti tarafından fethi önemli bir dönüm noktası olmuştur. Bu dönem itibarıyla Hanlık, gerek siyasi gerek sosyo-kültürel anlamda Osmanlı etkisi altına girmiştir. Kırım Hanlığı'nın Osmanlı tabiiyetine girmesi ile temelde Altın Orda Hanlığı'nın devamı olan devlet müesseselerinin bir kısmı Mengli Gerye Han'ın ikinci saltanat döneminde (1478-1514) yeniden düzenlenmiştir (Fisher 2009: 32). Bu değişim özellikle I. Sahib Gerye Han (1532-1551) döneminde hız kazanacak, özellikle askerî teşkilat ile saray teşkilatında Osmanlı müesseselerinin büyük etkisi görülecektir². Buna göre Kırım Hanlığı'nın idari teşkilatı örfi uygulamalarda Altın Orda'ya bağlı kalmakla birlikte, saray düzeninde Osmanlı temelli yeniden yapılandırılarak karma bir yapı teşkil edecektir (Fisher 2009: 38).

² Osmanlı idari yapısının Kırım Hanlığı'nın askerî teşkilatı ile saray teşkilatı üzerindeki etkileri hakkında ayrıntılı bilgi için bk. (Smirnov 2016: 260; İnalçık 2017: 21, 101, 197; Kurat 1972: 227; Ürekli 1989: 61-63).

Osmanlı Devleti'nin siyasi güç ve nüfuzu neticesinde özellikle 16. yüzyılda Kırım Hanlığı'nın devlet teşkilatında görülen bu etki, devletin kurumsal terminolojisine de yansımıştır. Buna göre Kırım Hanlığı'nın saray teşkilatına giren yeni usullerin yanında, tesis edilen makamlara verilen terimlerin neler olduğu büyük önem arz etmektedir. Tarihî belgelerin Kırım Hanlığı'nın saray teşkilatı ile ilgili verdiği bilgiler değerlidir³. Ancak sarayda görev alan devlet ricali ve bunların görev tanımları hakkında eldeki bilgiler sınırlıdır⁴. Buna karşın her biri 17. yüzyılda yazılmış ve Rusya'dan Kırım'a sipariş edilen aynı ve nakdi ödemeleri içeren üç adet tiyiş defteri, han ile kalgay⁵ ve nureddin⁶ sultanların saraylarında kullanılan kurumsal terminoloji hakkında değerli bilgiler verir.

Tiyiş defterleri aynı zamanda Kırım Hanlığı dönemi için sosyal ve kültürel değer taşımaktadır. Defterler, sipariş edilen kürk ve diğer eşyaları ayrıntılı olarak vermesi nedeniyle o dönemin giyim kuşamı, hatta saray modası hakkında da bilgiler vermektedir.

Kırım Hanlığı döneminden kalma *tiyiş defterlerine* saha araştırmacıları tarafından dikkat çekilmiştir. Kurat, Kırım Hanlığı'nın Rusya'ya uyguladığı temel politikanın Altın Orda Hanlığı siyasetinin devamı olarak Ruslardan *tiyiş* adı

³ Kırım Hanlığı tarihini aydınlatmada değerli belgeler olan Kırım kronikleri ve Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nin 7. cildinde yer alan Kırım bölümü konu ile ilgili önemli bilgiler verir. Ayrıntılı bilgi için bk. (Halim Giray 1870; Kaysunî-zâde Nidâi Remmal Hoca 1973; Derin 2003; Söylemez 2016; Evliya Çelebi VII: 124b-126a).

⁴ Zernov neşriyatında yer alan yarlık ve hatlarda, Kırım Hanlığı'nın saray protokolünde yer alan devlet görevlileri hakkında önemli bilgiler mevcuttur. Bu konu hakkında ayrıntılı bilgi için bk. (Arpacı ve Özyetgin 2019).

⁵ < Krm. kağla/kağay “han veliahdı olan sultan” < Mo. hağalg-a(n)/haalga “büyük kapı” (Lessing 1960: 906a). Kelimenin Kırım resmî yazışmalarında görülen *kağalka* (KHYH 5/62) ve *kağalga* (KHYH 4/38) yazımları, bu unvanın Moğolcada “büyük kapı” anlamına gelen hağalg-a(n)/haalga kelimesine dayandığı ihtimalini güçlendirir. Bununla birlikte Halim Giray, kelimenin Türkçe *kal-* fiilinden geldiğini ifade eder (GH 25-26). Kırım Hanlığı idari teşkilatında bu makam, devlette ilk olarak Mengli Gery Han döneminde 1475 yılında kurulmuş ve bu makama hanın oğlu Mehmed Gery Sultan atanmıştır (İnalçık 2017: 37). Kırım resmî yazışmaları, kalgay sultanların Akmesicid'de ikamet ettiğini (KHYH 287) ve kendilerine ait saray teşkilatının bulunduğunu gösterir (KHYH 35). Bu sultanların kazalarda görev tayini, vergi toplanması gibi konularda ferman yazma yetkileri bulunurdu (Özdem 2010: 17). Bununla birlikte kalgayların askerî görevleri de mevcuttu. Savaş dönemlerinde Kırım Tatar ordusunun başkomutanı olarak *ser-dâr* unvanı alabilirlerdi (KHYH 350/16). Ayrıca bk. (Ürekli 1989: 71-74; Tosun 2022: 11-35).

⁶ < Krm. nûre'd-dîn “Kırım Hanlığı'nda hanın ikinci veliahdı” < Ar. nûr + el + dîn “dinin ışığı” < nûr “aydınlık, ışık” (KT 933b) + el + dîn “din” (KT 259b). Kırım Hanlığı'nda II. Mehmed Gery Han döneminde tesis edilen makam, esasen kalgay sultanların veliahdı sayılırdı. Örfî düzene göre hanların, kalgay sultanları olduğu gibi nureddin sultanları da seçme hakları bulunurdu. Kaideye göre bu kişilerin de kalgaylar gibi Gery hanedanı mensubu olması gerekirdi (Fisher 2009: 35). Kırım resmî yazışmaları nureddin sultanların Kaçı Saray'da kendilerine ait sarayının olduğunu gösterir (KHYH 40, 47). Halim Giray Kırım Hanlığı'nda bu makamın adının, II. Mehmed Gery Han'ın oğlu Saadet Gery Sultan'ı yetiştiren Nureddin Mirza'dan geldiğini bildirmiştir (GH 55). 17. yüzyıl Kırım-Rus ilişkileri hakkında önemli bilgiler veren Rus yıllıkları, nureddin sultanların diplomatik ve askerî görevlerinin bulunduğuna işaret eder (Novoselyskiy 2011: 204). Ayrıca bk. (Ürekli 1989: 74-77; Tosun 2022: 36-45).

altında hediye ve haraç almak üzerine kurulduğunu belirtmiştir. Ayrıca hazırlanan tiyış defterlerinde kürklerin cinsleriyle miktarlarının kimlere teslim edileceğinin ayrıntılı bir şekilde verildiğini söylemiştir (Kurat 1972: 251-252). Novoselyskiy Rus yıllıklarındaki kayıtlardan hareketle, 17. yüzyılda Rusya'dan Kırım'a gönderilen hazine ve tiyışlerin miktarı ve bunların ruble değerini ayrıntılı olarak listelemiştir (Novoselyskiy 2011: 478-484).

İnalçık, tiyış defterlerinden yola çıkılarak Kırım sarayındaki protokole kısaca değinmiştir (İnalçık 2017: 23). Ivanics ise tiyış defterlerinin ortaya çıkma nedeni ve tarihî değerini anlatan çalışmasında esame listelerindeki kişilerin, aldıkları kürk çeşitlerine göre sınıflandırıldığına değinmiş, ancak çalışmanın konusu nedeniyle ayrıntıya girmemiştir (Ivanics 1994: 110). Buna göre Kırım tiyış defterlerinde yer alan esame listeleri Kırım Hanlığı devlet ricali ve bunlar için kullanılan terminolojiyi aydınlatmada birinci elden kaynak teşkil etmektedir. Defterlerin han sarayı, kalgay ve nureddin sultanların sarayları olmak üzere üç ayrı liste olarak hazırlanması buralarda görev alan saray erkânını tespit etme bakımından da incelemeye değerdir. Ayrıca defterlerde gözetilen protokol, saraylarda görev alan devlet adamları arasındaki hiyerarşiyi belirlemede de önemlidir.

Çalışmada, Kırım Hanlığı döneminden günümüze ulaşmış üç tiyış defterinde yer alan devlet ricali, belgelerdeki protokol sırası göz önünde bulundurularak tasnif edilmiş ve ilgili terminoloji tespit edilmiştir. Çalışmanın Kırım Hanlığı ile ilgili yapılan dil ve tarih çalışmalarına katkı sağlaması, özellikle Kırım Hanlığı'nın 17. yüzyılda kullandığı idari terminolojinin tespitine yardımcı olması amaçlanmaktadır.

2. Kırım Hanlığı Dönemine Ait Tiyiş Defterleri

Kırım Hanlığı döneminden günümüze ulaşan *tiyış defterlerinin* orijinalleri, Rusya Dışişleri Bakanlığı Arşivi'ndeki diplomatik yazışmalar arasında yer almaktadır. Bu belgeler, V. V. Velyaminov Zernov'un arşivdeki belgelerin orijinallerinden hareketle matbu Arap harfleriyle yeniden dizdirdiği 378 adet yarlık ve hat⁷ arasında mevcuttur⁸. Bu üç belgeden ilki, İnalet Gerey Han (1635-1637)

⁷ V. V. Velyaminov Zernov, ilgili arşivde bulunan 378 adet yarlık ve hattı matbu Arap harfleriyle yeniden dizdirmiş ve H. Feyizhanov'un yardımlarıyla birlikte (*Materialy Dlya İstorii Krimskogo Hanstva*) 1864 yılında St. Petersburg'da neşretmiştir. A. Melek Özyetgin ve İlyas Kemalolu, 2009 yılında Türk Tarih Kurumu tarafından basılan çalışmalarında ilgili belge külliyyatının Türkiye'de tanıtılmasına yardımcı olmuşlar, belgelerin tanıtımı ve dil ve üslup özelliklerini içeren bilgilerle birlikte yazışmaların yeni bir tıpkıbasım neşrini hazırlamışlardır (bk. Zernov 2009). Faysal Okan Atasoy, bu neşriyatı çeviri yazılı hâliyle metin (I. cilt) ve dizin (II. cilt) olmak üzere 2017 yılında Türk Dil Kurumunda yayımlamıştır (bk. Zernov 2017a, Zernov 2017b).

⁸ Çalışmada tiyış defterleri, Zernov neşriyatındaki matbu harflerle dizdirilen Arap harfli orijinal metinler üzerinden incelenmiş (bk. Zernov 2009) ve yapılan atıflarda neşriyattaki orijinal belge numarası verilmiştir. Atıflarda orijinal belge numarasından sonra yazılan satır numarası, metnin sonuna kadar sayılarak yazılmıştır.

dönemine ait 31 numaralı tiyiş defteridir. 1635 tarihli bu defterde *hân* ve *nûre'd-dîn sultân* sarayı için talep edilen *hazîne* ve *tiyiş* listesi mevcut olmakla birlikte *kalğay* (*kalğa*) *sultân* ve maiyetine ait esame listesi eksiktir.

Neşriyattaki diğer iki *tiyiş defteri* (no. 35 ve no. 40) ise Bahadır Gerey Han (1637-1641) döneminden kalma ve 1638 yılında yazılmış belgelerdir. Bu *defterlerde*, *hân*, *kalğay* ve *nûre'd-dîn sultân* saraylarında aynı ve nakdi ödeme alacak kişilerin tamamı ayrıntılı olarak mevcuttur.

Belgelerde aynı ve nakdi ödemeleri ifade eden farklı terimler mevcuttur. Han, kalğay ve nureddin sultanlara özel sipariş edilen eşyaların tamamı *hazîne* (KHYH 31/3, 35/3, 40/4) olarak geçerken hanedan üyeleri ve saray personeline gelen ödemeler *tiyiş* (KHYH 31/63, 83; 35/2, 97; 40/5, 91) olarak adlandırılmıştır. Bununla birlikte *hazîne* ödemelerinin dışında han ve sultanlara yapılan ve nispeten daha az miktarda olan *koltka*⁹ (KHYH 31/20, 35/16, 40/12), *mübârek bād* (KHYH 35/580) ve *bölek* “hediyeye” (KHYH 35/84-95) adı verilen fazladan ödemeler de mevcuttur.

Tiyiş defterlerinde haremın esame listesinden sonra devlet ricaline yer verilmiş ve bu kısımda protokol sırası gözetilmiştir. Protokol, sipariş edilen kürklerin değerlerine göre sırasıyla *şamur*, *zerdeva*, *şirt* ve *şarın* olmak üzere sıralanmıştır. Buna göre devlet ricali arasında en üst mertebede olanlar *şamur ton* (Krm. ton “kürk”), rütbece bir altta yer alanlar *zerdeva ton* listesinde yer almışlardır. Sarayda görev yapan ikinci sınıf devlet adamları ise *şirt* ve *şarın ton* alanlar arasında bulunmuşlardır.

2.1. Defterlerde Esame Listesinin Hazırlanması

Tiyiş defterlerinde oluşturulan listelerin Kırım Hanlığı'nda belirli bir usul ve nizama göre hazırlandığı görülmektedir. Buna göre defterlerde sırasıyla hanın (KHYH 31/1-189, 35/1-368, 40/1-315), kalğay (kalğa) sultanın (KHYH 35/369-526, 40/316-387), nureddin sultanın (KHYH 31/190-237, 35/527-617, 40/388-442) ve hanın kardeşleri olan sultanların (KHYH 35/618-720, 40/443-491) saray maiyeti ayrı olarak yazılırdı. Bu maiyetin tamamı listelenirken Kırım sarayındaki harem halkında ve devlet ricalindeki hiyerarşik düzen gözetilirdi.

Hanın saray halkının yazıldığı esame listesinde ilk olarak haremde iskân eden hanedan mensupları ile burada çalışan personeller zikredilir, bu kişilere sipariş edilen eşyalar isimlerin yanında belirtilirdi (KHYH 31/1-84, 35/1-133, 40/1-87). Defterlerin ilk bölümünü teşkil eden bu kısım en başta *hân*, hanın validesi *ana biyim*¹⁰ ve hanın eşleri *uluğ biyim*, *ikinci biyim*, *üçüncü biyim*, *dördüncü biyim* biçiminde listelenirdi (KHYH 31/1-44, 35/1-46, 40/1-57). Sonrasında han

⁹ No. 35 ve No. 40'ta *koltka* (KHYH 35/387, 40/332).

¹⁰ < Krm. biyim “hanın annesi ile eşine verilen saray unvanı” < ET. begim “hanın hanımına verilen unvan” (TMEN II 831) < bēg “boy yöneticisi” + im “1. teklik kişi iyelik eki”. Kelimenin Eski Türkçede *beg* kelimesi üzerine gelen 1. teklik kişi iyelik ekiyle birlikte kalıplaştığı ve begim/begüm biçiminde hükümdar hanımı için kullanılan ayrı bir terim anlam kazandığı görülmektedir (bk. TMEN II 831). Kırım Hanlığı idari teşkilatında hanın validesi için *ana biyim*, birinci eşi için ise *uluğ/ulu biyim* terimi kullanılmıştır.

oğulları *sultānlar* (KHYH 31/41-51, 35/41-50) ile hanın kızları ve kız kardeşleri *hānī¹¹ sultānlar* (KHYH 31/52-64, 35/51-63, 40/48-68) gelirlerdi. Hanedan üyelerinden sonra ise haremde görev yapan dört hanım odalık olan *baş bikeç¹²*, *ikinci bikeç*, *üçüncü bikeç*, *dördüncü bikeç* (KHYH 31/64-79, 40/59-85) ve dört *hādım ağa¹³* (KHYH 35/40, 40/79) ve Enderun görevlisi dört *iç oğlan¹⁴* (*iç oğul*) (KHYH 49/84) yazılırdı.

Harem halkından sonra Kırım sarayındaki devlet ricalı, hiyerarşik bir düzene göre sıralanırdı. Bu bölümde ilk olarak hanın baş veziri olan *kapu ağasının* adı geçer, ardından diğer *vezirler* yazılırdı (KHYH 31/85-189, 35/134-171, 40/88-104).

Vezirlerden sonra üst düzey devlet ricalini teşkil eden *manşıblı ağalar¹⁵* (KHYH 31/119-129, 149/165; 35/164-171) ile Kırım kabile aristokrasisinin en üst sınıfını oluşturan ailelerin reisleri olan *ķaraçı beglerinin* (KHYH 31/130-148, 35/172-194, 40/105-123) defteri gelirdi. Bu beylerden sonra hanın emektar kişileri *ihtiyār ağalar* ve *atalıklar* için defter yazılırdı (KHYH 35/145-157, 40/105-122).

Hanın emektar kişilerine ait defterlerden sonra Kırım Hanlığı'ndaki ikinci sınıf makamları işgal eden *ağa* ve *mīrzālar* listelenirdi (KHYH 31/166, 35/222-249, 40/174-200). Bu listelerdeki memurlar, bulunduğu mevkinin devletteki kıdem ve nüfuzuna göre sıralanırlardı. Devamında hanın kendi maiyetinde bulunan kişilerin isimleri yer alırdı. Bu kişileri uzun yıllardan beri hanın yanında bulunan yol arkadaşları *ķazaķtaşlar* (KHYH 35/250-289, 40/304-315) ile maiyetindeki diğer *mīrzā*, *oçaķ oğlanları* ve *kapu kulları* (KHYH 35/290-360) teşkil ederdi.

Han sarayına ait esame listesinden sonra ise kalgay ve nureddin sultanların saraylarında iskān eden kişilere ait tiyış defterleri sıralanırdı. Farklı saraylarda görev yapan aynı makamdaki kişilerin her birinde protokol farkı gözetilir, defterlerde bulunan kürklerin çeşit ve miktarı da bu duruma göre farklılık gösterirdi. Bahadır Gery Han dönemine ait 35 numaralı tiyış defteri (1638), saraylarda aynı isimli makamlarda görev yapan kişiler arasındaki hiyerarşiyi gösterme açısından iyi bir örnek teşkil eder. Adı geçen tiyış defterinde han ve sultanların baş veziri olan ve devlet ricalinin en üst mertebesinde bulunan *kapu ağaları*, bulunduğu konum itibarıyla tüm saraylarda *şamur tiyış* alırlar, ancak sipariş edilen kürk miktarı bakımından birbirlerinden ayrılırlardı. Buna göre hanın

¹¹ < Krm. hānī “Gery hanedanı mensubu hanımlara verilen unvan” < Far. hān “prens, asilzade” (Steingass, 1998: 443b) + ī “nispet eki” < ET. kān/hān “kağan” (ED630a). Kırım sarayında *hānī* unvanı, *hān*, *kalga* ve *nīre'd-dīn sultānların* kız ve kız kardeşlerine verilen unvandır.

¹² < Krm. bikeç “haremde görev yapan odalık” < ET. bēg + eç “küçültme eki” (ED325a). Kırım sarayında *bikeç*, han ve Gery sultanların haremde odalık olarak görev yapan soylu hanımlara verilen unvandır. Ayrıca bk. (Matuz 1964: 138).

¹³ No. 31'de *hādım-ı harem* (KHYH 31/81).

¹⁴ Sarayda Enderun'da görev alan dört *iç oğlan* (*iç oğul*), defterlerde harem halkının tiyışlerinin verildiği bölümde yer alır (KHYH 40/84). Listelerde *iç oğlanlar* ile *hādım ağalarının* tiyışleri hususi olarak yazılmayıp Harem'de görev alan *bikeçler* ile aynı miktarda sipariş edilmiştir (KHYH 31/80-84, 40/83-86). Defterlerdeki bu açıklamadan hareketle çalışmada listelenen esame listelerinde *hādım ağaları* ve *iç oğlanlar*, *bikeçlerde* olduğu gibi *birinci*, *ikinci*, *üçüncü* ve *dördüncü* olmak üzere listelenmiştir.

¹⁵ No. 31'de *ağayān-ı manşıb* (KHYH 31/126).

kapu ağasının rütbece en yukarıda bulunmasından hareketle bu kişinin tiyîş defterinde toplam 32 parça kürk ve çeşidi yer almış¹⁶ (KHYH 35/134-144), bu sayı protokolde ondan daha aşağıda bulunan kalgay sultanın *kapu ağasında* 22 parçaya¹⁷ düşürülmüştür (KHYH 35/478-490). Aynı defterde nureddin sultan *ağasına* ait *şamur tiyîş* 9 parça¹⁸ ile sınırlandırılmıştır (KHYH 35/591-601).

Tiyîş defterlerinde *kapu ağası* dışındaki devlet ricalinde de bu hiyerarşi göz önünde bulundurulmuştur. Hansaray'da hanın *manşıblı*¹⁹ *ağaları* arasında zikredilen *kilerci başı*, *defter-dâr efendi*, *kapucu başı* ve *dīvân kâtibi*, *şamur tiyîş* alacaklar listesinde (KHYH 35/146-171) iken kalgay sultanın sarayında bu makamlarda görev alan kişiler *zerdeva tiyîş* alacaklar kısmına (KHYH 35/493-506) eklenmiştir. Aynı tiyîş defterinde nureddin sultan sarayında görev alan *manşıblı ağalar* ise *şirt tiyîş* alan devlet ricali arasındadır (KHYH 35/603-610). Buna göre sarayda hanedan mensupları ve üst düzey devlet adamlarına sipariş edilen *şamur tonun* yalnızca hanın *manşıblı ağalarına* layık görüldüğü, kalgay sultanın *ağalarına* ise değer bakımından *şamur kürkten* bir kademe altta olan *zerdeva ton* verildiği anlaşılmaktadır. Nureddin sultanın *ağalarına* ise protokol gereğince *zerdevadan* bir derece aşağıda olan *şirt ton* sipariş edildiği görülmektedir.

2.1.1. 31 Numaralı Tiyîş Defterinde Esame Listesi

2.1.1.1. Hansaray'a Ait Liste

2.1.1.1.1. Harem

- *Şamur tiyîş alanlar*
 - *Hân* (KHYH 31/5-26)
 - *Ana biyim* “valide sultan” (KHYH 31/27-33)
 - *Ulu biyim* “hanın birinci eşi” (KHYH 31/27-33)
 - *İkinci, üçüncü ve dördüncü biyim* (KHYH 31/34-48)
 - Han oğlu *sulţân* (KHYH 31/41-51)

¹⁶ 35 numaralı tiyîş defterinde hanın *kapu ağası* için “bir *şamur ton*, bir *zerdeva ton*, beş *şirt ton*, iki *cüft borklig şamur*, iki *top şamur*, beş *karın ton*, sekiz *tahta şirt*, sekiz *tahta karın*” talep edilmiştir (KHYH 35/134-144).

¹⁷ 35 numaralı tiyîş defterinde kalgay sultanın *kapu ağası* için “bir *şamur ton*, bir *zerdeva ton*, dört *kunduzlu şirt ton*, dört *karın ton*, bir *kunduzsuz zerdeva*, dört *tahta şirt*, dört *tahta karın*, bir *cüft şamur*, bir *tilki bork*” sipariş edilmiştir (KHYH 35/478-490).

¹⁸ 35 numaralı tiyîş defterinde nureddin sultanın *ağası* için “bir *şamur ton*, bir *zerdeva ton*, bir *şirt ton*, bir *karın ton*, iki *tahta şirt*, iki *tahta karın*, bir *tilki bork*” talep edilmiştir (KHYH 35/591-601).

¹⁹ < Krm. manşıb “Kırım Hanlığı’nda sarayda veya taşrada üst düzey memurluk” < Ar. manşıb “tayin olunan mahal, büyük memuriyet, makam” (KT 752). Kırım Hanlığı’nda üst düzey askerî ve sivil memurlar *manşıblı ağalar* olarak adlandırılırdı. *Manşıb* terimi için ayrıca bk. (İpşirli 2003: 4).

- Han kızları *hānī sulṭānlar* (KHYH 31/53-63)
- Han kardeşleri *hānīler* (KHYH 31/53-63)
- *Baş bikeç* “kadın baş odalık” (KHYH 31/65-71)
- *Hādım-ı harem* “harem ağası” (KHYH 31/80-82)
- *Zerdeva tiyiş alanlar*
 - *İkinci bikeç* (KHYH 31/80-82)
 - *İkinci hādım-ı harem* (KHYH 31/80-82)
- *Şırt tiyiş alanlar*
 - *Üçüncü ve dördüncü bikeç* (KHYH 31/64-79)
 - *Üçüncü ve dördüncü hādım-ı harem* (KHYH 31/80-82).

2.1.1.1.2. Enderun ve Birun

- *Şamur tiyiş alan vezirler* (KHYH 31/85-118)
- *Semmūriyān* (KHYH 31/120)
 - *Şamur tiyiş alan manşıtblı ağalar* (KHYH 31/120-129)
 - *Şamur tiyiş alan karaçıtı begleri* (KHYH 31/131-148)
 - *Şamur tiyiş alan diğēr ağa, beg ve mīrzālar* (KHYH 31/120-124)
 - *İç oğul* “iç oğlan” (KHYH 31/80-82)
- *Zerdevacıyān* (KHYH 31/150)
 - *Zerdeva tiyiş alan ağa ve mīrzālar* (KHYH 31/150-165)
 - *İkinci iç oğul* (KHYH 31/80-82)
- *Şırt Tonçıyān* (KHYH 31/167)
 - *Şırt tiyiş alan ağa ve mīrzālar* (KHYH 31/167-178)
 - *Üçüncü ve dördüncü iç oğul* (KHYH 31/80-82)
- *Karın Tonçıyān: Karın tiyiş alan ağa ve mīrzālar* (KHYH 31/179-189).

2.1.1.2. Nureddin Sultan Sarayı'na Ait Liste

2.1.1.2.1. Harem

- *Şamur tiyiş alanlar*
 - *Nūre'd-dīn sulṭān* (KHYH 31/190-198)
 - *Ana Biyim* (KHYH 31/199-204)
- *Zerdeva tiyiş alanlar: Ulu Biyim* (KHYH 31/205-210)
- *Şırt tiyiş alanlar*

- *İkinci Biyim* (KHYH 31/211-218)
- *Hazîne-dâr Bikeç* (KHYH 31/211-218)
- *Karın tiyiş alanlar: Hādım-ı Harem Ağa* (KHYH 31/234-236)

2.1.1.2.2. Enderun ve Birun

- *Şamur tiyiş alan kapu ağası tiyiş listesi* (KHYH 31/219-224)
- *Zerdeva tiyiş alan ağa ve mürzâlar* (KHYH 31/225-228)
- *Şirt tiyiş alan ağa ve mürzâlar* (KHYH 31/229-233)
- *Karın tiyiş alan ağa ve mürzâlar* (KHYH 31/234-238).

2.1.2. 35 Numaralı Tiyiş Defterinde Esame Listesi

2.1.2.1. Hansaray'a Ait Liste

2.1.2.1.1. Harem

- *Şamur tiyiş alanlar*
 - *Hân* (KHYH 35/4-23)
 - *Ana biyim* (KHYH 35/24-29)
 - *Ulu biyim* (KHYH 35/24-29)
 - *İkinci, üçüncü ve dördüncü biyim* (KHYH 35/30-46)
 - *Han kızları hânî sultânlar* (KHYH 35/52-63)
 - *Han kardeşi hânî sultânlar* (KHYH 35/52-63)
 - *[Baş Bikeç]²⁰* (KHYH 35/64-69)
 - *Han oğulları sultânlar* (KHYH 35/96-103)
 - *Hādım-ı harem* (KHYH 35/78-81)
- *Zerdeva tiyiş alanlar*
 - *Han oğlu sultân* (KHYH 35/41-46)
 - *[İkinci bikeç]* (KHYH 35/64-69)
 - *İkinci hādım-ı harem* (KHYH 35/78-81)
- *Şirt tiyiş alanlar*
 - *[Üçüncü] ve dördüncü bikeç* (KHYH 35/64-82)
 - *Üçüncü ve dördüncü hādım-ı harem* (KHYH 35/78-81)

²⁰ Orijinal matbu metinde boş olmakla birlikte, listedeki mevcut hiyerarşiden hareketle bu kısmın *baş bikeç* tiyişi olduğu anlaşılır. Bk. (KHYH 31/65-71).

2.1.2.1.2. Enderun ve Birun

- *Şamur tiyiş alanlar*
 - Vezirler (KHYH 35/134-161)
 - İhtiyar ve emektar *ağalar* (KHYH 35/145-157)
 - *Mansıblı ağalar* (KHYH 35/164-171)
 - *Karacı begleri* (KHYH 35/172-201)
 - *Muşahib, kazaktaş ve kapu kullarından oçak oğulları* (KHYH 35/250-271)
 - *İç Oğul* (KHYH 35/78-81)
- *Zerdeva tiyiş alan devlet ricali*
 - *Ağalar, mîrzâlar ve çelebiler* (KHYH 35/202-221)
 - *Kazaktaşlar (begler, ağalar ve çelebiler)* (KHYH 35/272-289)
 - *Kapu kulları, oçak oğlanları, ağa oğulları, mîrzâlar* (KHYH 35/290-324)
 - *Han oğulları sultanların atalıkları ve kapu ağaları* (KHYH 35/107-114)
 - *İkinci iç oğul* (KHYH 35/78-81)
- *Şırt tiyiş alan devlet ricali*
 - *Ağalar ve mîrzâlar* (KHYH 35/222-234)
 - *Çerkez kökenli ağa ve mîrzâlar* (KHYH 35/327-345)
 - *Kapu kulları* (KHYH 35/346-363)
 - *Han oğulları sultanların hazîne-dârları ve aқтаçıları* (KHYH 35/107-114)
 - *Üçüncü ve dördüncü iç oğul* (KHYH 35/78-81)
- *Karın tiyiş alan ağalar, mîrzâlar ve çelebiler* (KHYH 35/235-249).

2.1.2.2. Kalga Sultan Sarayı'na Ait Liste

2.1.2.2.1. Harem

- *Şamur tiyiş alanlar*
 - *Kalga sultân* (KHYH 35/369-392, 423-435)
 - *Ana Biyim* (KHYH 35/393-400)
 - *Ulu Biyim* (KHYH 35/401-412)

- Kalga oğlu *sulṭān* (KHYH 35/422-451)
- Kalga kızları *ḥānī sulṭānlar* (KHYH 35/455-463)
- *Zerdeva tiyiş* alanlar
 - *İkinci biyim* (KHYH 35/401-412)
 - *Baş bikeç* (KHYH 35/413-422)
- *Şırt tiyiş* alanlar
 - *Hādım ağa* (KHYH 35/423-438)
 - *İkinci bikeç* (KHYH 35/413-422)

2.1.2.2.2. Enderun ve Birun

- *Şamur tiyiş* alan vezirler: *Kapı ağası*, *ḥazīne-dār başı*, *aktacı beg* (KHYH 35/478-503)
- *Zerdeva tiyiş* alan devlet ricali
 - *Manşıblı ağalar* (KHYH 35/493-506)
 - *Mīrzālar* (KHYH 35/520-526)
- *Şırt tiyiş* alan devlet ricali
 - *Beg*, *mīrzā*, *çelebi* ve *qazaktaşlar* (KHYH 35/465-474)
 - *Kalga oğlu sulṭānın atalığı* (KHYH 35/442-451)
 - *Kalga oğlu sulṭānın ağası* (KHYH 35/442-451)
- *Qarın tiyiş* alan devlet ricali
 - *Manşıblı ağalar* (KHYH 35/507-518)
 - *Mīrzālar* (KHYH 35/520-526)

2.1.2.3. Nureddin Sultan Sarayı'na Ait Liste

2.1.2.3.1. Harem

- *Şamur tiyiş* alanlar
 - *Nūre'd-dīn sulṭān* (KHYH 35/527-538, 579-588)
 - *Ana biyim* (KHYH 35/541-549)
 - Nureddin sultanın oğlu *sulṭān* (KHYH 35/550-556)
- *Zerdeva tiyiş* alanlar
 - *Ulu biyim* (KHYH 35/540-549)
 - *İkinçi biyim* (KHYH 35/550-560)
 - Nureddin sultanın kızı *ḥānī sulṭān* (KHYH 35/561-570)

2.1.2.3.2. Enderun ve Birun

- *Şamur tiyiş alan kapu ağası* (KHYH 35/591-596)
- *Zerdeva tiyiş alan hazîne-dâr başı* (KHYH 35/591-596)
- *Şırt tiyiş alan devlet ricali*
 - Nureddin sultanın kızı *hânî sultân atalığı, ağası, aktacısı* ve *hazîne-dârı* (KHYH 35/561-578)
 - *Diğer manşıblı ağalar* (KHYH 35/603-610)
 - *Çazaktaşlar* (KHYH 35/611-617)

2.1.3. 40 Numaralı Tiyiş Defterinde Esame Listesi

2.1.3.1. Hansaray'a Ait Liste

2.1.3.1.1. Harem

- *Şamur tiyiş alanlar*
 - *Hân* (KHYH 40/6-20, 21-26)
 - *Ana biyim* (KHYH 40/27-36)
 - *Ulu biyim* (KHYH 40/27-36)
 - *İkinçi, üçüncü, dördüncü biyim* (KHYH 40/37-57)
 - *Han kızı hânî sultân* (KHYH 40/58-68)
- *Zerdeva tiyiş alanlar*
 - *Hanın kız kardeşleri hânî sultânlar* (KHYH 40/49-57)
 - *Baş bikeç* (KHYH 40/58-67)
 - *İkinçi ve üçüncü bikeç* (KHYH 40/69-77)
 - *Hādım ağa* (KHYH 40-78-80)
 - *İkinçi ve üçüncü hādım ağa* (KHYH 40/78-80)
- *Şırt tiyiş alanlar*
 - *Dördüncü bikeç* (KHYH 40/78-85)
 - *Dördüncü hādım ağası* (KHYH 40/78-80).

2.1.3.1.2. Enderun ve Birun

- *Samur tiyiş alan devlet ricali*
 - *Veziirler* (KHYH 40/88-104)
 - *Şirin ve Mankıt Beyi* (KHYH 40/105-123)

- Hanın ihtiyar ağa ve kulları: *Beg, atalık ve mîrzâlar* (KHYH 40/105-122)
- *Çapuçı başı ve kilerci başı* (KHYH 40/124-135)
- *Diğer karaçı begleri* (KHYH 40/124-146)
- *Dîvân kâtibi* (KHYH 40/147-155)
- Hanın *kazaktaşları* (KHYH 40/304-315)
- *Zerdeva tiyiş alan devlet ricali*
 - *Manşıblı ağalar, begler ve mîrzâlar* (KHYH 40/156-173)
 - *Hanzade sultanların atalıkları* (KHYH 40/208-213, 222-229, 237-246, 254-263, 271-280)
 - *İç oğlan* (KHYH 40/83-86)
 - *İkinci ve üçüncü iç oğlan* (KHYH 40/83-86)
- *Şırt tiyiş alan devlet ricali*
 - *Mîrzâ, beg, ulan ve çelebiler* (KHYH 40/174-184)
 - *Hanzade sultanların ağaları* (KHYH 40/208-214, 223-229, 238-246, 254-263, 271-280)
 - *Dördüncü iç oğlan* (KHYH 40/83-86)
- *Çarın tiyiş alan devlet ricali: Manşıblı ağalar, mîrzâlar ve ulanlar* (KHYH 40/185-196).

2.1.3.2. Kalga Sultan Sarayı'na Ait Liste

2.1.3.2.1. Harem

- *Şamur tiyiş alanlar*
 - *Çalga sultân* (KHYH 40/316-330, 40/331-338)
- *Zerdeva tiyiş alanlar*
 - *Ulu biyim* (KHYH 40/340-345)
 - *İkinci biyim* (KHYH 40/346-351)
- *Çarın tiyiş alanlar*
 - *Harem ağası* (KHYH 40/352-364).

2.1.3.2.2. Enderun ve Birun

- *Şamur tiyiş alan devlet ricali*
 - *Çapu ağası* (KHYH 40/352-362)
 - *Hazîne-dâr başı* (KHYH 40/365-376)

- *Zerdeva tiyiş* alan devlet ricali: *Manşıblı ağalar* (KHYH 40/365-379)
- *Karın tiyiş* alan devlet ricali: *Manşıblı ağalar* (KHYH 40/380-384).

2.1.3.3. Nureddin Sultan Sarayına Ait Liste

2.1.3.3.1. Harem

- *Şamur tiyiş* alanlar
 - *Nūre'd-dīn sultān* (KHYH 40/388-400)
- *Zerdeva tiyiş* alanlar
 - *Ulu biyim* (KHYH 40/401-406)
 - *İkinçi biyim* (KHYH 40/407-412)

2.1.3.3.2. Enderun ve Birun

- *Zerdeva tiyiş* alan devlet ricali
 - *Kapı ağası* (KHYH 40/413-424)
 - *Hazīne-dār başı* (KHYH 40/413-424)
- *Şırt tiyiş* alan devlet ricali
 - *Aқтаçı beg* (KHYH 40/425-437)
 - *Manşıblı ağalar* (KHYH 40/425-435)
- *Karın tiyiş* alan devlet ricali (KHYH 40/438-442).

2.2. Defterlerde Sipariş Edilen Eşyalar

Tiyiş defterlerinde kişilere özel olarak sipariş edilen eşyalar türlerine göre ayrılır ve sayılarıyla birlikte verilir. Rusya tarafından aynı ve nakdi olmak üzere yapılan bu ödemelerin büyük bir kısmını Rus coğrafyasından sipariş edilen kürkler teşkil ederdi. Hanedan mensuplarına gelen kürkler, tür olarak aynı olmakla birlikte protokole göre miktar olarak değişirdi.

Han, kalgay ve nureddin sultanlara gelen *hazīne*, *koltka*, *mübarek bādlar* ve *bölekler*, *şamur ton* “samur kürk”, *sīm dökümlü şamur ton*²¹ “simli samur kürk”, *qara tilki bōrk* “kara tilki postundan imal edilen bōrk”, *top şamur*, *bōrklik şamur* “bōrklik samur postu”, *sīm dökümlü kırmızı çuqa*²² “simli kırmızı çuha”, *zerdeva ton* “ağaç sansarı kürkü”, *cılkafa ton* “cılkafa (tilki postu) kürk”, *aş ton* “kakım kürk”, *şırt ton* “hayvanın sırt postundan imal edilen kürk”, *karın ton* “hayvanın karın postundan imal edilen kürk”, *şīr-māhī* “mors dişi”, *inci tesbiḥ* ve *şom aqçadan* “altın para” oluşurdu (KHYH 31/5-25, 191-198; 35/3-23, 424-435, 580-588; 40/6-26, 332-337).

²¹ No. 31'de *semūr ton*, *ma'ō dökme sīm* “simli samur kürk” (KHYH 31/6-7).

²² No. 31'de *kırmızı çuqa*, *ma'ō dökme sīm* (KHYH 31/9-10), no.35'te *bir kırmızı çuqa*, *sīm dökümlü* (KHYH 35/4-5).

Diğer hanedan üyeleri ve saray personeline *tiyiş* adı altında yapılan aynı ödemeler ise *şamur ton*, *zerdeva ton*, *şirt ton*, *yakalı şirt ton*, *karın ton*, *yakalı karın ton* ve *börklerden* meydana gelirdi (KHYH 31/27-187, 200-237; 35/25-82). *Tiyiş* ödemelerinin büyük bir kısmı aynı olarak yapılmış olup han kardeşleri sultanlar (KHYH 35/625-626) ile ileri gelen bey ve mirzalar için (KHYH 31/139) *şom akça* veya *şom nukraç* adı altında altın para talep edildiği de olurdu.

3. Tiyiş Defterlerine Göre Devlet Ricali ve Terminolojisi

Tiyiş defterlerinde, han, kalgay sultan ve nureddin sultan saraylarının Enderun ve Birun bölümlerinde görev alan devlet ricalinin sıralandığı listelerde protokol gözetilmiştir. Belgelerde *şamur* ve *zerdeva tiyiş* alan kişilerin devlet ricalinde birinci sınıf makamları teşkil ettiği, bu kürklerden değerce aşağıda olan *şirt* ve *karın tiyişlerin* ise ikinci sınıf makamları teşkil ettiği anlaşılır.

3.1. Hansaray’da Devlet Ricali

Tiyiş defterlerindeki listeye göre Hansaray’da sarayın Enderun ve Birun bölümlerinde görevli, *şamur* ve *zerdeva tiyiş* alan birinci sınıf devlet ricali şunlardır: *Kapu ağası*²³ “kapı ağası, başvezir” (KHYH 31/86, 35/135), *hazîne-dâr başı* (KHYH 31/102, 35/135, 40/91), *kâtib-i dîvân*²⁴ “divan kâtibi” (KHYH 31/111, 35/146), *aktacı beg* “mirahur” (KHYH 31/127, 35/166-167, 40/108-109), *kapuçı başı*²⁵ “kapıcıbaşı” (KHYH 31/127, 40/125), *kilerci başı* (KHYH 31/127, 35/166-167, 40/125), *balcı başı*²⁶ (KHYH 31/127, 35/166-167), *defter-dâr efendi* (KHYH 31/151-152, 35/166-167, 204-205; 40/161-162), *kapuçular kethüdâsi*²⁷ “kapıcılar kethüdâsi” (KHYH 35/207, 40/164), *atalık* “hanzadeleri yetiştiren kişi” (KHYH 31/121, 35/152, 40/114), *muşâhib* “hanın sohbet arkadaşı” (KHYH 35/215-216, 251), *kazaktaş* “han maiyetindeki yoldaş” (KHYH 35/251, 40/305), *oçak oğulları* “kapı kullarından ocak oğulları” (KHYH 35/252), *iç oğul*²⁸ (KHYH 35/79), *müftî efendi*²⁹ (KHYH 35/204-205, 40/158), *kâzî asker efendi*³⁰ (KHYH 31/151-152, 40/158-189), *kâtib-i hazîne* “hazine katibi” (KHYH 31/158-159, 40/164-165), *tat ağası* “Kırım Hanlığı’nda yabancı tebaadan sorumlu memur” (KHYH 31/158, 35/210-211, 40/167), *küçük hazîne-dâr* (KHYH 31/158-159,

²³ No. 40’ta *kapu ağası* (KHYH 40/91).

²⁴ No. 40’ta *dîvân kâtibi* (KHYH 40/148).

²⁵ No. 35’te *kapuçı başı* (KHYH 35/166-167).

²⁶ No. 35 ve no. 40’ta *balcı başı* (KHYH 35/237-238, 40/187). *Balcı başılar* no. 31 ile no. 35’te *şamur tiyiş* alan üst düzey devlet ricali arasında görülür (KHYH 31/127, 35/166-167). Bununla birlikte bu makam, no. 35’in *karın tiyiş* alan saray personeli listesinde de mevcuttur. Ayrıca no. 40’ta yalnızca *karın tiyiş* alan ikinci sınıf ağalar arasında yer almıştır.

²⁷ No. 31’de *kapu kethüdâsi* (KHYH 31/121) ve *kethüdâ-yı bevvâbân* (KHYH 13/156-157).

²⁸ No. 31’de *gülâmân-ı birün* (KHYH 31/81); no. 40’da *iç oğlan* (KHYH 40/84).

²⁹ No. 31’de *şeyhü’l-islâm müftî efendi* (KHYH 31/151-152).

³⁰ No. 35’te *kâzî asker efendi* (KHYH 35/204-205).

35/210-211, 40/167), *sarāy kātibi* (KHYH 31/160, 35/210, 40/167), *serrāc başı*³¹ (KHYH 31/160, 40/167).

Hansaray'ın Enderun ve Birun bölümlerinde görev yapan, *şirt* ve *çarın tiyiş* alan ikinci sınıf devlet ricalini ise şu makamlar teşkil eder: *Çerü başı* “çeribaşı” (KHYH 35/228), hanzade sultanların *hazîne-dār* ve *aktaçıları* “mirahur” (KHYH 35/109), han maiyetindeki *mürzā* (KHYH 31/168, 35/225, 40/177), *çelebi* (KHYH 35/228, 40/181) ve *ulanlar* “Cengiz Han soyuna mensup hanzadeler” (KHYH 31/168, 35/225, 40/177), Hanzade sultanların *atalık* (KHYH 40/208) ve *ağaları* (KHYH 40/208), saray *kethudaları* (KHYH 31/182, 35/238, 40/187), *çāšnigir başı* (KHYH 31/181-182, 35/237-238, 40/187), *cebeci başı*³² (KHYH 31/181-182, 35/237-238, 40/187), *çadircı başı* (KHYH 31/181-182, 35/237-238, 40/187), *toğancı başı* “doğancıbaşı” (KHYH 31/181-182, 35/237-238, 40/187), *mehter başı* (KHYH 31/181, 35/237-238, 40/188), *topçı başı* “topçubaşı” (KHYH 31/181, 35/237-238, 40/188), *balçı başı*³³ “balcıbaşı” (KHYH 35/237-38, 40/187), saray hizmetindeki *ulanlar* “Cengiz Han soyuna mensup hanzadeler” (KHYH 31/184, 35/238, 244).

3.2. Kalgay Sultanın Sarayında Devlet Ricali

Tiyiş defterlerinde kalgay sultanın sarayında görev yapan üst düzey devlet ricalini şu makamlar teşkil eder: *Çapu ağası* (KHYH 35/479, No. 40/353), *hazîne-dār başı* (KHYH 35/479, 40/366), *aktacı beg* (KHYH 35/494, 40/368-369), *defter-dār efendi* (KHYH 35/496-497, 40/368-369), *sultān kâzîsi*³⁴ “kalgay sultan sarayı kadısı” (KHYH 35/496-497), *kapuçı başı* (KHYH 35/496, 40/368-369), *mürzālar* (KHYH 35/508, 521), *dīvān kātibi* (KHYH 40/372), *kilerci başı* (KHYH 40/372-272), *küçük hazîne-dār* (KHYH 40/372).

Kalgay sultan sarayının Enderun ve Birun bölümlerinde görev alan ve defterlerde *şirt* ve *çarın tiyişe* layık görülen devlet ricali şunlardır: *Cebeçi başı* (KHYH 35/471), kalgay oğlu sultanın *atalığı* (KHYH 35/443), kalgay oğlu sultanın *ağası* (KHYH 35/443), *balçı başı* “balcıbaşı” (KHYH 35/510, 40/382), *kullar ağası* “kapı kulu askerlerinin amiri” (KHYH 35/510, 40/382), *hazîne kātibi* (KHYH 35/510, 40/382), *kapuçular kethudası* (KHYH 35/513, 40/382), *serrāc başı* “saraçbaşı” (KHYH 35/513, 40/482), *çāšnigir başı* (KHYH 35/513, 40/382).

3.3. Nureddin Sultanın Sarayında Devlet Ricali

Tiyiş defterlerinde nureddin sultan sarayının Enderun ve Birun bölümlerindeki *şamur* ve *zerdeva tiyiş* alan üst düzey devlet ricali şu makamlardan oluşur: *Çapu*

³¹ No. 35'te *saraç başı* (KHYH 35/210).

³² No. 35'te “جله جی باشی” biçiminde yazılmıştır (KHYH 35/237-238). Diğer tiyiş defterleri (KHYH 31/181-182, 40/187) ile karşılaştırıldığında kelimenin aslen *cebeci başı* olduğu ve no. 35'teki imlânın hatalı olduğu anlaşılmaktadır. Krş. (Zernov 2017a: 221 *çileci-başı*).

³³ *Şamur tiyiş* alan *balcı başı* için bk. (KHYH 31/127, 35/166-167).

³⁴ No. 40'ta *kalğa kâzîsi* (KHYH 40/368).

*ağası*³⁵ (KHYH 31/220, 40/413), *hazîne-dâr başı* (KHYH 31/226, 35/592, 40/414), *mîr-âhûr başı*³⁶ (KHYH 31/226), *kapuçı başı*³⁷ (KHYH 31/226).

Defterlerde sarayın Enderun ve Birun bölümlerinde *şirt* ve *karın tiyiş* alan devlet ricali ise şunlardır: *Dîvân kâtibi*³⁸ (KHYH 35/605-606, 40/429), *defter-dâr efendi* (KHYH 31/230-231, 35/605, 40/429-431), *balcı başı*³⁹ (KHYH 31/230, 35/605, 40/440), *küçük hazîne-dâr* (KHYH 31/230, 35/605-605), *çāşnigîr başı* (KHYH 31/235, 35/607-608), *kapuçular kethudâsı* (KHYH 31/235, 35/607-608, 40/440), *serrâc başı* (KHYH 31/235, 35/607, 40/440), *kilerci başı* (KHYH 31/230, 35/606-606, 40/429-431), nureddin sultanın *atalığı* ve *emildeşi* “sütkardeş” (KHYH 35/614), nureddin sultanın kızı *hânî sultânın atalığı*, *ağası* ve *hazîne-dârı* (KHYH 35/562-563), *hazîne kâtibi* (KHYH 40/440).

4. Sonuç

Kırım Hanlığı’ndan Rus Çarlığı’na gönderilen üç tiyiş defterinde, Hansaray’da devlet ricali için kullanılan 40 farklı terim tespit edilmiştir. Kalgay ve nureddin sultan saraylarında ise devlet ricali ile ilgili yirmişer farklı terime rastlanmıştır. Buna göre devlette 17. yüzyılda han, kalgay ve nureddin sultanların sarayları olmak üzere temelde birbirinden ayrı üç teşkilatın olduğu ve bu teşkilatlar içinde görev alan saray personeli arasında belirli bir hiyerarşinin bulunduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca kalgay ve nureddin olmayıp sarayda ikamet eden hanın kardeşi veya oğlu olan sultanların da nispeten sınırlı olmakla birlikte, kendilerine ait maiyetinin (KHYH 35/562, 618-721; 40/201-303) bulunduğu görülmektedir.

Tiyiş defterleri, Hansaray ile kalgay ve nureddin sultanların saraylarındaki teşkilat farklılıklarını göstermektedir. Nitekim birtakım makamların yalnızca hanın sarayında bulunduğu dikkat çekmektedir. Buna göre merkezi Bahçesaray’da bulunan *şeyhü’l-islâm müftî* ile *kāzî’askerin* yanı sıra, *tüfengci ağaları*, *fat ağası*, *sarây kâtibi*, *çadırıcı başı*, *toğancı başı*, *mehter başı* ve *topçı başı* yalnızca Hansaray’da mevcuttur.

17. yüzyıl Kırım saray teşkilatının, Altın Orda Hanlığı’ndan Kırım’a geçmiş geleneksel müesseseleri nispeten korumakla birlikte, çoğunlukla Osmanlı devlet teşkilatı etkisiyle yeniden şekillenen karma bir yapı teşkil ettiğini söylemek mümkündür. Tiyiş defterlerinde görülen *kapu ağası*, *hazîne-dâr başı*, *hazîne-dâr*, *kâtib-i dîvân* (*dîvân kâtibi*), *kapuçı başı*, *kilerci başı*, *balcı başı*, *defter-dâr efendi*, *kapuçular kethudâsı*, *kethudâ*, *oçak oğulları*, *iç oğul*, *kâtib-i hazîne* (*hazîne kâtibi*), *sarây kâtibi*, *serrâc* (*saraç*) *başı*, *çerü başı*, *çelebi*, *çāşnigîr başı*, *cebeci başı*,

³⁵ No. 35’te *sultân ağası* (KHYH 35/592).

³⁶ No. 40’ta *aktaçı beg* olarak yazılan bu makam *şirt tiyiş* alan devlet ricali arasında yer alır (KHYH 40/426).

³⁷ No. 35 ve no. 40’ta *kapuçı başı*, *şirt tiyiş* alan devlet ricali arasındadır (KHYH 35/605-606, 40/429-431).

³⁸ No. 31’de *kâtib-i dîvân* (KHYH 31/230).

³⁹ No. 40’ta *balcı başı* (KHYH 40/440).

çadırcı başı, toğancı başı, mehter başı, topçı başı, kullar ağası ve mîr-âhûr başı gibi müessese ve unvanların Osmanlı tesiriyle Kırım saray teşkilatına girdiği anlaşılır.

Defterlerde, Kırım Hanlığı'nın gerek Altın Orda ile olan organik bağına işaret eden gerekse Kırım coğrafyasında özel bir anlam kazanmış terimler de mevcuttur. Devletin örfi düzenine göre hanın veliahdı olan *kalğay* (*kalğa/kağalğa*) ile aynı şekilde kalğay sultanın veliahdı olarak teşkil eden *nûre 'd-dîn* unvanı Altın Orda ve bakiyelerinden olan hanlıklarda da görülen geleneksel terimlerdir. Bununla birlikte Harem halkından olan *biyim, ana biyim, ulu biyim, hânî, bikeç, baş bikeç* ile Enderun ve Birun mensubu olan *karaçı, karaçı begi, mîrâ, aqtacı* (*aқтаçı*) *beg, atalık, kazaktaş, emildeş, tat ağası, ulan* terimleri de kökü Altın Orda'ya dayanıp işleyiş ve anlam bakımından Kırım sahasında nihai hâlini alan terimlerdendir. Ayrıca tiyış defterlerindeki *mîr-âhûr başı* ve *aqtacı beg* örneğinde olduğu gibi, Osmanlı sahasından geçen terimlerle temeli Altın Orda'ya dayanan eski terimlerin aynı makama işaret etmek üzere ikili olarak kullanıldığı da görülür.

5. Kısaltmalar

Ar.	: Arapça
Bk.	: Bakınız
ED	: An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish (bk. Clauson 1972)
Far.	: Farsça
GH	: Gülbün-i Hânân (bk. Halim Giray 1870)
KHYH	: Kırım Hanlığı Yarlık ve Hatları (bk. Zernov 2009)
Krm.	: Kırım Tatarcası
Krş.	: Karşılaştırmız
KT	: Kamus-ı Türki (bk. Şemseddin Sami, 2015)
Mo.	: Moğolca
TMEN	: Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen (bk. Doerfer 1965)

6. Kaynakça

- ACAR, Serkan (2018). “Moskof Çarlarının Kırım Hanlarına Ödediği Bir Haraç Türü: Tiş-Tiyiş (Mors Dişi)”. *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, 15/60: 34-45.
- ARPACI, Mehmet; ÖZYETGİN A. Melek (2019). “Kırım Hanlığında Saray Protokolü”. *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, 16/62: 190-212.
- CLAUSON, Gerard (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford (ED).
- DERİN, Derya (2003). *Abdülğaffar Kırımı'nın Umdet'ül-Ahbar'ına (Umdet'üt-Tevarih) Göre Kırım Tarihi*. Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- DOERFER, Gerhard (1965). *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen II*. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag GmbH (TMEN).
- EVLIYA ÇELEBİ. *Seyahatnâme*. VII. İstanbul: Topkapı Sarayı Müzesi, Bağdat Kitaplığı No: 308.
- FISHER, Alan (2009). *Kırım Tatarları* (Çev. Eşref B. Özbilen). İstanbul: Selenge.
- GOLDEN, P. B. (2011). “Vyxod: Aspects of Medieval Eastern Slavic-Altaic Culturo-Linguistic Relations”. *Studies on the Peoples and Cultures of the Eurasian Steppes*, (Edt. C. Hriban). Bucureşti-Brâla: Editura Academiei Române, 393-411.
- HALİM GİRAY (1870). *Gülbün-i Hânân*. İstanbul.
- IVANICS, Mária (1994). “Entstehung und Quellenwert der Krimtatarischen Tiyiş Defters”. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*. 47/1/2: 105-112.

- İNALCIK, Halil (2017). "II. Gazi Giray (Bora) (1588-1596)". *Kırım Hanlığı Tarihi Üzerine Araştırmalar 1441-1700*. (Edt. Emre Yalçın). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür, 193-197.
- İNALCIK, Halil (2017). "Han ve Kabile Aristokrasisi: I. Sahib Giray Döneminde (1532-1551) Kırım Hanlığı". *Kırım Hanlığı Tarihi Üzerine Araştırmalar 1441-1700* (Edt. Emre Yalçın). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür, 85-104.
- İNALCIK, Halil (2017). "Kalgay (Kalgay, Kalğa)". *Kırım Hanlığı Tarihi Üzerine Araştırmalar 1441-1700* (Edt. Emre Yalçın). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 37-39.
- İNALCIK, Halil (2017). "Kırım Hanlığı'nın Teşkilatı". *Kırım Hanlığı Tarihi Üzerine Araştırmalar 1441-1700* (Edt. Emre Yalçın). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür, 16-26.
- İNALCIK, Halil (2017). "Osmanlı-Rus Rekabetinin Kökeni ve Don-Volga Kanalı Girişimi". *Kırım Hanlığı Tarihi Üzerine Araştırmalar 1441-1700* (Edt. Emre Yalçın). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür, 135-174.
- İPŞİRLİ, Mehmet (2003). "Mansıb". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 28, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 4.
- KAYSUNİ-ZÂDE NİDÂİ REMMAL HOCA (1973). *Tarih-i Şâhib Giray Hân* (Haz. Özalp Gökbilgin). Ankara: Baylan.
- KIRIMLI, Hakan (2022). *Geraylar ve Osmanlılar, Kırım Hanlık Hânedânının Osmanlı Devleti'ndeki Hikâyesi*. İstanbul: Ötüken.
- KURAT, Akdes Nimet (1972). *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- MATUZ, J. (1964). "Eine Beschreibung des Khanatas der Krim aus dem Jahre 1669". *Acta Orientalia*. 28, 129-151.
- NOVOSELYSKIY, A. A. (2011). *XVII. Yüzyılın Birinci Yarısında Moskova Devletinin Tatarlarla Mücadelesi*. (Çev. Kemal Ortaylı) (Haz. Erhan Afyoncu, İlyas Kamalov). Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- ÖZDEM, Zeynep (2010). *Kırım Karasubazar'da Sosyo-Ekonomik Hayat*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- ÖZYETGİN, A. Melek (1996). *Altın Ordu, Kırım ve Kazan Sahasına Ait Yarlık ve Bitiklerin Dil ve Üslup İncelemesi (İnceleme-Metin-Tercüme-Notlar-Dizin-Tıpkıbasım)*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- SAMOYLOVIÇ, A. N. (2011). "Kırım Tatar Yarlıklarında "Tiyiş (Tiş)" ve Diğer Terimler (Çev. S. Acar)". *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 26/1: 277-278.
- SMIRNOV, V. D. (2016). *Osmanlı Dönemi Kırım Hanlığı* (Çev. Ahsen Batur). İstanbul: Selenge.
- SÖYLEMEZ, Yavuz (2016). *Es-Seb'ü's-Seyyâr Fî Aḥbâr-ı Mülûki't-Tatar (Tenkitli Metin Nesri, İnceleme)*. Doktora Tezi. İzmir: Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- STEINGASS, F. (1998). *A Comprehensive Persian-English Dictionary*. Beirut: Typopress.
- ŞEMSEDDİN SAMİ (2015). *Kamus-ı Türkî* (Haz. P. Yavuzarslan). Ankara: Türk Dil Kurumu (KT).
- TOSUN, Furkan Cem (2022). *Kırım Hanlığı'nda Kalgaylık ve Nureddinlik Üzerine Bir İnceleme*. Yüksek Lisans Tezi. İzmir: Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- ÜREKLİ, Muzaffer (1989). *Kırım Hanlığının Kuruluşu ve Osmanlı Himâyesinde Yükselişi (1441-1569)*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- VÁSÁRY, Istvan (2014). "Kırım Hanlığı ve Büyük Orda (XV-XVI. Yüzyıl), Hâkimiyet Uğruna Mücadele (Çev. Serkan Acar)". *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 29/1: 327-340.
- ZERNOV, V. V. Velyaminov. (2009). *Kırım Yurtuna Ve Ol Taraflarğa Dair Bolğan Yarlıklar ve Hatlar* (Haz. A. Melek Özyetgin, İlyas Kamalov). Ankara: Türk Tarih Kurumu (KHYH).
- ZERNOV, V. V. Velyaminov (2017a). *Kırım Yurtuna ve Ol Taraflarğa Dair Bolğan Yarlıklar ve Hatlar (1520-1742 Kırım Tatarcasıyla Yarlıklar ve Mektuplar) (1. Cilt Metin)* (Haz. Faysal Okan Atasoy). Ankara: Türk Dil Kurumu.
- ZERNOV, V. V. Velyaminov (2017b). *Kırım Yurtuna ve Ol Taraflarğa Dair Bolğan Yarlıklar ve Hatlar (1520-1742 Kırım Tatarcasıyla Yarlıklar ve Mektuplar) (2. Cilt Dizin)* (Haz. Faysal Okan Atasoy). Ankara: Türk Dil Kurumu.

Çince ve Çin Kültürü ile Türk Dili ve Kültürü Arasındaki Benzerlik ve Yakınlıklar

Similarity and Affinities Between Chinese and Chinese Culture and Turkish Language and Culture

Mehmet Güler

Millî Eğitim Bakanlığı, Ankara Millî Eğitim Müdürlüğü

Ankara/Türkiye

e-posta mehmetguler01@hotmail.com

orcid 0000-0002-9312-6345

doi 10.54316/dilarastirmalari.1262609

Atıf

Citation

Güler, Mehmet (2023).

Çince ve Çin Kültürü ile

Türk Dili ve Kültürü

Arasındaki Benzerlik ve

Yakınlıklar. *Dil*

Araştırmaları, 33: 153-163.

Başvuru

Submitted

09.03.2023

Revizyon

Revised

14.06.2023

Kabul

Accepted

25.06.2023

Çevrimiçi Yayın

Published Online

27.11.2023

Bu makale en az iki hakem tarafından incelenmiş ve makalede intihal bulunmadığı teyit edilmiştir.

This article has been reviewed by at least two

Öz

Çince ve Türk dili her ne kadar farklı dil aileleri içinde gösterilse de içlerinde birçok ortak özellik barındırdıkları gözlemlenmektedir. Öncelikle bu iki dil grubunun aynı coğrafyadan ortaya çıkıp yakın bölgelere yayıldığını bilmemiz gerekir. Zira hem Ural-Altay dil ailesini hem de Çinceyi meydana getiren topluluklar Doğu Asya, Kuzeydoğu Çin topraklarında birer ulus haline gelmişlerdir. Bu nedenle Altay Türk lehçeleri ile Çincenin birçok yönden ortaklıklar barındırması kaçınılmazdır. Türk dili ve Çincenin fonetik ve morfolojik açılarından ortak yanları bulunmaktadır. Aynı şekilde cümle kuruluşu ve söz varlığı açısından da birtakım ortaklık ve benzerlikler mevcuttur. Bu ortaklıklar, iki dilin aynı coğrafyada ortaya çıkarken birbirini etkilediğini göstermektedir. Özellikle Eski Türkçedeki çok sayıda kelimenin Çince ile ortaklığı, bu sözcüklerin ortak bir kökten gelmiş olabileceklerini de düşündürmektedir. Bu ortak kökün Çince olduğunu söylemek, önyargılı ve bilimsellikten uzak bir yaklaşımdır. Bunun yerine bu sözcüklerin aynı coğrafyada varlık göstermiş olan eski ve ortak bir kültürden doğduğunu ifade etmek daha mantıklı olacaktır. Yine bir kısım yapısal özellik ile semantik yaklaşımın da benzerlik ve yakınlıklar içerdiğini belirtmek gerekir ki makalemizde bu yakınlıklar çeşitli açılardan ele alınıp, Çince ve Türk dilinin birbiriyle olan etkileşimi gösterilmeye çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Dil ailesi, Ortak dil, Söz varlığı, Çince, Türk dili

referees and confirmed to be free of plagiarism.

ABSTRACT

Although Chinese and Turkish are specified in different language families, it is observed that they have many common features. First of all, we need to know that these two language groups emerged from the same geography and spread to nearby regions. Because the communities that give form both the Ural-Altai language family and the Chinese have become a nation in the lands of East Asia and Northeast China. For this reason, it is inevitable that Altaic Turkish dialects and Chinese have many partnerships in many ways. Turkish language and Chinese have common aspects in terms of phonetics and morphology. Likewise, there are some commonalities and similarities in terms of sentence structure and vocabulary. These commonalities show that the two languages influenced each other while emerging in the same geography. The commonality of many words, especially in Old Turkish, with Chinese, suggests that these words may have come from a common root. To say that this common root is Chinese, is a biased and unscientific approach. Instead, it would be more logical to express that these words emerged from an ancient and common culture that existed in the same geography. It should also be noted that some structural features and the semantic approach also contain similarities and affinities. In our article, these affinities will be discussed from various perspectives and the interaction between Chinese and Turkish languages will be tried to be shown.

Keywords: Language family, Common language, Vocabulary, Chinese, Turkish language

EXTENDED ABSTRACT

Introduction

Although Chinese and Turkish are shown in different language families, it is observed that they have many common features. First of all, we need to know that these two language groups emerged from the same geography and spread to nearby regions. Because the commonality of many words, especially in Old Turkish, with Chinese, suggests that these words may have come from a common root. It would be logical to think that this common root emerged from an ancient and common culture that existed in the same geography.

Research Purpose

It is necessary to see that Chinese and Turkish languages contain similarities and affinities in some respects. The aim of our article is to discuss these affinities from various perspectives and to show the interaction of Chinese and Turkish languages.

Background

Communities that constitute both the Ural-Altai language family and the Chinese have become a nation in the lands of East Asia and Northeast China. For this reason, it is inevitable that Altaic Turkish dialects and Chinese have many partnerships in many ways.

Research Problem

Language classifications put forward by various linguists in the 19th and 20th centuries are still debated. Groupings, familial formations or similarities between languages continue to be studied. Evidence that Turkish dialects belong to the Altaic language family or the Transasian language group is clear. However, the inclusion of Manchu, Korean and Japanese in this family brings with it a lot of controversy.

Research Questions

While all these languages form the Transasian languages, the strict exclusion of the Chinese society and its language, which is right next to or partially within the geography of these societies, raises various question marks.

Scope

It is necessary to see that Chinese and Turkish dialects are fed from or influenced by a common source in many respects.

Limitations

If we leave aside the words of common Arabic and Persian origin, which were transferred to Chinese and Turkish dialects after the 7th century, we can express the similarities between Chinese and Turkish language as follows: Turkish language and Chinese have common aspects in terms of phonetics and morphology. Likewise, there are some commonalities and similarities in terms of sentence structure and vocabulary. These commonalities show that the two languages influenced each other while emerging in the same geography.

Literature Review

For the article, various doctoral theses and etymological studies on Turkish language and Chinese were examined and various observations were used. The general feature of the resources used is that they deal with the geography, which is the common spread of Chinese and Turkish culture, and the common points of Chinese-Turkish history.

Methodology

The type of study is research, review article. Methods such as scanning and using historical comparative examples were used in the article. The data were obtained from linguistics studies and vocabulary resources.

Findings

Phonetic similarities, the presence of common sounds are interesting. The sounds of "ch, y, t, ng" in Chinese and Turkish dialects constitute the most similar aspect. Especially the "nasal ñ (ng)" sound is the common distinctive sound of Asiatic languages.

Morphological similarities, common affixes and structures are in question. While Classical Chinese is a structure consisting of monosyllabic words, nowadays syllables with semantic interest tend to come together to form compound words.

Syntax similarities, close uses in sentence structures are available. In Turkish and Chinese, the use of reduplication in spoken and written language draws attention.

There are many words that are thought to be of the same root in Turkic and Chinese: kej = 廣 guang "wide, long"; km = 韃 jiàn "scabbard"

Slang usages and negative metaphors are like in Turkish folk culture.

Similar perspectives arising from a common culture are striking. Poetry patterns of syllabic meter seen in Turkish poetry are also present in Chinese: It is seen that the ancient religion of the Turks, the belief in the Sky God, and the belief in Daoism,

Results

The data obtained from the findings show that Turkish and Chinese cultures are much more intertwined than their language seems.

Conclusions

The communities that make up the Asian languages became a nation in the lands of East Asia and Northeast China and dispersed to the Asian geography from this region. This situation affected the culture and language of Turkish, Mongolian, Japanese, Korean and Chinese societies in the region and brought them closer to each other. If we look at Turkish and Chinese in this context, it will be seen that these two languages have many similarities. Our

recommendation is to conduct more in-depth studies on this issue. The studies to be done are important in terms of linguistics and Asian cultural history.

0. Giriş

19. ve 20. yüzyıllarda çeşitli dil bilimciler tarafından ortaya konan dil sınıflandırmaları, halen tartışılmaktadır. Diller arasındaki gruplaşmalar, ailesel oluşumlar ya da benzerlikler incelenmeye, bu incelemelerden birtakım sonuçlar çıkarılmaya devam etmektedir. Türk lehçelerinin Altay dil ailesinde ya da Transasya dil grubunda olduğuna dair ortaya konan deliller nettir. Bu dil grubuna Mançuca, Korece ve Japoncanın da dahil ediliyor olması birçok tartışmayı da beraberinde getirmektedir. Bütün bu dillerin Transasya dillerini oluştururken, bu toplumların yaşadığı coğrafyanın hemen yanı başında ya da kısmen içinde kalan Çin toplumunun ve ona ait dilin kesin bir şekilde dışarıda bırakılması çeşitli soru işaretlerini doğurmaktadır.

1. Yaklaşım ve Görüş

Çince ile söz varlığının % 70'i Çince sözcüklerden oluşan Japoncanın, Çince ile Korecenin bağlantıları ortaya konmuşken, Mançucada ve bugün bölgede hiç konuşuru kalmamış olan Liao hanedanlığına ait Kitan dilindeki Çince etkisi bariz iken (Öz Açık, 2017: 102, 118) Çince ve Türk lehçelerinin tamamen ayrı birer dil ailesi içinde olduğunu düşünüp, ortak bir kaynaktan hiç beslenmediklerini ya da birbirlerinden hiç etkilenmediklerini söylemek akla uygun değildir (Öz Açık, 2017: 105). Kaldı ki bu iki kültürün bin yıl yan yana yaşamış olması, Kuzey Çin dediğimiz bölgede Zhou Hanedanı gibi Türk kökenli olduğu düşünülen hanedanlıkların kurulması, Liao kültürünün Türk, Moğol, Kore, Çin kültürlerinin kaynağı kabul edilmesi gibi olgular Çin dili ile Türk dili etkileşiminin araştırılmasını zorunlu kılmaktadır.

Diller arasındaki ilişkinin farklı türleri mevcuttur. Sadece kökensel ortaklıklar değil coğrafı, ekonomik ve sosyal ilişkiler, dil ilişkisine yardımcı olmaktadır. Bu etkenlerden en önemlisi, coğrafı yakınlıktır. Ortak yaşam alanlarında karşı karşıya gelen farklı toplumlar arasındaki kültürel, ticari ve sosyal alışverişler, bu toplumların dillerinin de ciddi şekilde etkileşimine neden olmaktadır (Öz Açık, 2017: 29).

2. Benzerlik Kapsamı

Çince ve Türk lehçelerini aynı dil ailesi içinde göstermek niyetinde değiliz ancak birçok açıdan bu iki dilin ortak bir kaynaktan beslendiği ya da birbirinden etkilendiğini görmek gerekir. 7. Yüzyıldan sonra Çinceye ve Türk lehçelerine geçen ortak Arapça, Farsça kökenli sözcükleri (Erdoğan, 2016: 180) bir kenarda bırakarak Çince ile Türk dilinin benzerliklerini şu başlıklar altında toplayabiliriz:

1. Fonetik benzerlikler, ortak seslerin varlığı
2. Morfolojik benzerlikleri, ortak ekler ve yapıların varlığı
3. Sentaks benzerlikleri, cümle yapılarındaki yakın kullanımlar (Chen, 2006: 78)
4. Ortak söz varlığı, aynı kökten geldiği düşünülen sözcükler
5. Semantik benzerlikler, ortak mecazlar
6. Ortak kültürden doğan benzer bakış açısı

3. İki Dilin Ortaklığı ile İlgili Bulgular

Fonetik yakınlık noktasında benzer seslerin yoğunluğu, hece yapılarındaki yakınlık üzerinde durulabilir. Çincedeki kelime anlamlı heceler sınırlıdır ve bu sınırlı hecelerin büyük çoğunluğu Türk lehçelerinde de sözcük olarak bulunur. Çince ve Türkçede ortak görülen kelime görevli heceler şunlardır: ai (ay), an; bai (bay), ban, ben, bin, bu; cao (tsav), can (tsan), chai (çay), chan (çan), cheng (çeng), qin (çin), qing (çing); dan, dang, deng, ding; kai (kay), kan, kang, kao (kav), kou (kov), kun; mai (may), mang, meng; san, sao (sav), su, sun; tai (tay), tan, tang, tao (tav), tin, ting, tun; xin (şşin), xing (şşing); yan, yang, yao (yao), yi, yin, yun... Verilen bu heceler, Çince anlamlı birer sözcüktür. Bu sözcükler, Eski Türkçe sözlerde de karşımıza çıkar. Tek sestem dört sese kadar bütün hece yapıları her iki dilde de vardır (Güler, 2017: 307). Her ne kadar Çince tek heceli diller ailesi içinde, Türk dili ise eklemeli diller grubunda gösterilse de Türk dilinin ve diğer dillerin de başlangıç safhası hece büyüklüğünde sözlerden ibarettir.

Çince ile Türk lehçelerindeki “ç, y, t, n” sesleri en büyük benzerlik yönünü oluşturur. Özellikle “genizsil n” sesi Asyatik dillerin ortak ayırt edici sesidir. Korece, Türkçe gibi Transasya dillerinde olan bu ses, farklı bir dil ailesi içinde kabul edilen Çince de vardır ve yoğun biçimde kullanılır. Hatta sonu sessizle biten sözcüklerin genelinde son ses “n” veya “genizsil n” sesidir (Tuğlu, 2006: 40; Uluscu, 2021: 3).

Klasik Çince tek heceli sözlerden oluşan bir yapıdayken, günümüzde anlamsal ilgi barındıran heceler bir araya gelerek birleşik sözcük oluşturma eğilimindedir. Bazen bu sözcükleri meydana getiren ikincil heceler, ek olarak değerlendirilmektedir. Çağdaş Çince eklerin çoğu geçmişteki bağımsız sözcüklerin ya da köklerin değişiminden oluşmuştur. Sözcük ya da sözcük köklerinin gerçek anlamını yitirerek dilbilgisel hale gelmenin bir sonucudur (Unudulmazbaş, 2015: 46). Türk lehçeleri de başlangıçta tek heceli sözcüklerden oluşurken, zamanla birleşme yoluna gitmiş, ikincil sözcüklerin bir kısmı da ek adı verdiğimiz yapıya dönüşmüştür (İlhan, 2019: 189). Bu noktada Türk lehçeleri ile Çincenin benzer süreçlerden geçtiği görülmektedir. Ekler arasında sağlam bir ortaklık söz konusu olmamakla birlikte bazı eklerin her iki dilde de benzer fonksiyonda olması dikkat çekicidir. Bu ekler içindeki 者 zhě (okunuşu cı, cie) ve 师 shī (şı) ekleri her iki dilde de meslek adı, sıfat veya bir yapıya bağlılık anlamı katmaktadır (Ma, 2016: 43).

厨师 chúshī (çuşu) “aşçı” (Yao, 2009: 208)”

战士 “zhànshì-cenkçi, savaşçı” (Zhao 1993, 11)

民族主义者 mínzú zhùyìzhě (minzu cuyıcı) “milliyetçi” (Yao, 2009: 951)”

老者lǎozhě “yaşlı adam”; 长者zhǎngzhě “yaşça büyük kimse”

来者láizhě “gelen kimse” (Unudulmazbaş, 2015: 64)

Türk dili ile Çince arasındaki benzer yönlerden biri de ikilemelerdir. Çince de konuşma ve yazı dilinde yoğun olarak ikileme kullanımı göze çarpmaktadır.

马马虎虎 mǎmǎhūhū “şöyle böyle” (Yao, 2009: 904)

慢慢吞吞mànman tūntūn “yavaş yavaş” (Yao, 2009: 913)

花花绿绿 huāhuā lǜlǜ “rengarenk”;

形形色色 xíngxíngsèsè “çeşit çeşit” (Unudulmazbaş, 2015: 28)

Türk lehçelerinde gördüğümüz ölçü sözcükleri Çince de daha da ayrıntılı şekilde vardır. Her tür varlık veya kavram için ayrı birer ölçü sözcüğü görülür:

一位老师 Yī wèi lǎoshī “bir (saygın) öğretmen” (Yao, 2009: 805)

一个人 Yī gè rén “bir (tane) insan” (Yao, 2009: 1147)

一头蒜 yītóu suàn “bir (baş) sarımsak” (Yao, 2009: 1330)

一台电视 Yī tái diànshì “bir (kurulmuş) televizyon” (Yao, 2009: 1342)

Eski Türkçedeki “mu” soru edatı, Çince de “吗ma” şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Bu iki sözcüğün aynı kökenden gelip gelmediği araştırılmaya değer bir diğer noktadır.

好吃吗? Hào chī ma? “Lezzetli mi?” (Yao, 2009: 517)

Türk dilinde ve Çince de aynı kökten geldiği düşünülen birçok sözcük vardır:

bahşı ~ pahşı = Chin. 博士bóshì “öğretmen, üstat, usta” (Caferoğlu, 2015: 31)

bur (br) = Chin. 佛Fó Buda (Wilkens, 2021: 200)

čač = Chin. 碑磔 > 碎磔chēqú “firuze, turkuaz, kaş” (Mo. čaš) (Wilkens, 2021: 215)

čaŋ = Chin. 踮 > 踮zhēng “küçük çan (ritüel eşyası)” (Mo. čang; Lessing 2003: 264)

čín = Chin. 真 > 真zhēn “gerçek, doğru” (Wilkens, 2021: 228)

čintan ~ čint(a)n = Chin. 旃檀 zhāntán < Skt. candana “sandal” (Wilkens, 2021: 233)

ka = Chin. 家 > 家jiā “akraba” < ka kadaš (Wilkens, 2021: 316)

kars = harse < Chin. 褥子hèzi “yün kumaş, çuval gibi kumaş” (Wilkens, 2021: 339)

keŋ = Chin. 廣 > 廣guāng “bol, uzun, ayrıntılı, kapsamlı, yayılmış” (Wilkens, 2021: 364)

kın = Chin. 鞞jiān veya 劍jiàn “(kılıç için) kın” (Wilkens, 2021: 371)

- kıvtu = Chin. 鉸刀 > 较刀jiǎodāo “makas” (Wilkens, 2021: 375)
- kunçuy = Chin. 公主 gōngzhǔ “kadın, prenses, kraliçe, eş” (Wilkens, 2021: 423)
- küg = Chin. 曲 qū “şarkı, melodi, nağme” (Wilkens, 2021: 437)
- oŋ = Chin. 王 wáng “prens, hükümdar” (Wilkens, 2021: 510)
- Pak = Chin. 白bái “beyaz, pak” (Wilkens, 2021: 549)
- saŋun = Chin. 將軍 > 将军jiāngjūn “general, paşa” (Tekin, 2016: 308)
- sır = Chin. 漆qī “cila, vernik, vernikli nesne, vernikli” (Mo. sir) (Wilkens, 2021: 610)
- sıcı < sı-tsı (br) = Chin. 四至 sìzhì “sınır” (Wilkens, 2021: 611)
- sin = Chin. 蝶 xīn “on gök dizisinin sekizinci halkası” (Wilkens, 2021: 614)
- şuu = Chin. 水shuǐ “su” (Wilkens, 2021: 658)
- tāŋ ~ t(ā)ŋ = Chin. 等děng “aynı, benzer, denk” (Mo. teng) (Şirin, 2014: 75)
- tıŋ = Chin. 听 < 聽tīng “dinleme, işitme; ses, çingırtı” (Wilkens, 2021: 715)
- toŋ- = Chin. 凍 > 冻dòng “donmak, donarak ölmek, üşümek” (Wilkens, 2021: 731)
- toyın ~ toyin = Chin. 道人 > 道人dàoren “Budist rahip” (Mo. toyin) (Wilkens, 2021: 735)
- tsui = Chin. 罪 > 罪zuì “günah, suç, kabahat” (Wilkens, 2021: 751)
- yinçü = Chin. 珍珠zhēnzhū “inci” (Wilkens, 2021: 904)
- beŋgü (=Çince man “bin” + ko “eski” > Korece manko ‘sonsuz’) (Räsänen, 1969: 334b)
- soğan = 蒜suàn “sarımsak” (Yao, 2009: 1330)
- tayfun = 台风táifēng “tayfun, kasırga” (Yao, 2009: 1342)
- çay = 茶chá “1.çay ağacı ve yaprakları 2.içilen çay” (Yao, 2009: 144)
- beg = bo 伯 “bey”; kap = jia 甲 gap “kap” (İnayet 2004, 1403)
- beg, bey = Çince 百bǎi “yüz kişinin başı” (Clauson: 322) (Yong, 1999: 227).
- bi 匕 bıçak; bi 畀 birmek / virmek / vermek; bo 博 bol, çok;
- bo 帛 bez /böz; bu 布 bez / böz; che 撤 çekilmek; er 儿 er/erkek;
- ge 割 kesmek; gu 鵠 kuğu; guang 广 geniş/keng; he 何 ka “nasıl, ne, nere”;
- hu 拈 ku;t huo 火 ot; kuang 矿 kan “maden”; ti 踢 tepmek; ti 剔 tıtmak “ufalamak”;
- tu 土 tupa / toprak; ya 涯 yar / uçurum; yan 炎 yanmak;
- you 油 yağ; zhan 战 ceng; kao 烤 kavurmak (İnayet 2004, 1406)

Türk lehçelerinde yukarıda verdiğimiz ortak kökler dışında başka Çince sözcükler de bulunmaktadır. Özellikle Eski Uygurca döneminde Budizm etkisiyle çok sayıda Çince sözcük Uygurcaya geçmiştir (Elmalı, 2020: 61). Son dönemde de Çin kültürünün baskılayıcı etkisiyle ticaret, spor, bilim, hukuk, askerlik vb. alanlara ait birçok Çince terimin Yeni Uygurcaya dahil olduğu görülmektedir.

Yine Türkiye Türkçesinin de dahil olduğu çeşitli Türk lehçelerinde Çince'den geçtiği düşünülen birtakım sözcükler yer almaktadır (Yakup, 1990-96).

Bu iki dil arasında anlamsal kurgularda, metaforlarda ve bakış açısında da bir benzerlik söz konusudur. Argo kullanımlar ve olumsuz içerikli benzetmeler Türk halk kültüründeki gibidir.

母狗 mǔgōu “1.dişi (kancık) köpek 2.or.spu, şirret kadın” (Yao, 2009: 967)

花魁 huākuí “çiçeklerin kraliçesi (eski zamanlarda fahişelerin lakabı)” (Yao, 2009: 554)

Yine akrabalık adlarında ve hitaplarda Çince ve Türk dili, kültürü arasında ortak birtakım yaklaşımlar söz konusudur:

爸爸 bàba “baba” (Maimaitiaili; 2019: 79)

哥哥 gēge “ağabey, abi, büyük erkek kardeş” (Yao, 2009: 439)

奶奶 nǎinai “nine” (Yao, 2009: 976)

师傅 shīfu “usta” (Yao, 2009: 1246)

阿姨 āyí “1.teyze 2.anne ile yaşıt kadınlar 3. bebek bakıcısı” (Necip, 2013: 24)

Türk ve Çin kültüründe toplumların hayata bakışı, yaşam biçimleri ve sanatsal faaliyetleri çok farklı değildir. Şiir anlayışlarındaki yakınlık da dikkat çekicidir. Türk şiirinde görülen hece ölçüsünün farklı kalıpları ile yazılmış, söylenmiş şiir formları Çince'de de vardır:

七言诗 qīyánshī “yedi karakterli, yedi heceli şiirler” (Yao, 2009: 1063)

七古 qīgū “Tang öncesi yedi heceli uyaklı şiirler” (Yao, 2009: 1063)

古体诗 gǔtǐshī “Tang dönemi öncesine ait yedi heceli bir şiir türü” (Yao, 2009: 467)

绝句 juéjù “5-7 heceli dört dizeden oluşmuş, uyaklı şiirler” (Yao, 2009: 727)

骚体 sāotǐ “altı heceli beyitlerden oluşan şiir” (Yao, 2009: 1187)

四言诗 sìyánshī “Han dönemine ait dört heceli bir şiir formu” (Yao, 2009: 1320)

五绝 wǔjué “beş heceli ve dörtlüklerden oluşan şiir” (Yao, 2009: 1469)

五言诗 wǔyánshī “tek dizeli beş heceli şiir” (Yao, 2009: 1470)

4. Kültürel Ortaklıklar

Türklerin eski dini olan Gök Tanrı inancı ile Çin mistik kültürünün önemli bir parçası olan Daoizm inancının benzer kavram ve ritüellere sahip olduğu görülmektedir. Eksen Çağı'nın dönemi itibarıyla Doğu'dan Batı'ya uzanan küresel aydınlanmasının karakteristik özelliklerini kendisinde barındırdığını düşündüğümüz Daoizm, gerek bu Çağ'ın felsefi düşünme biçimini aşkın ve kapsamlı bir içerikle içermesi ile gerekse de eski Türk kozmogonisi ve Chou

dönemi Çin düşüncesi ile yakın ilişkide olması ile önem kazanmıştır (Kurşunoğlu, 2020: 8). Daoizm, sahip olduğu evrensel dikotomik felsefe ile Türklerin gök-yer dualitesine dayalı kozmogonik anlayışını yansıtmaya açısından önem kazanmıştır (Kurşunoğlu, 2020: 12). Daoizm bir toplum felsefesinden çok elit kesimin felsefi akidesi olmuş, MÖ 3. yüzyıldan itibaren eski Türklerin dini olan Şamanizm'den birçok unsurları bünyesine almış ve Konfüçyanizm de bundan etkilenmiştir (Kurşunoğlu, 2020: 13). Eski Çin-Türk kozmogonisini şekillendiren gök-yer dikotomisi ve bunların arasındaki kağan olarak insanın konumu ile Daoizm'in xingxang ve chi üçlemesi büyük benzerlik içindedir (Esin, 2001: 23).

Gök Tanrı inancında imparator, Tanrı'nın oğludur. Bu durumu Çin Daoist kültüründe de görmekteyiz:

天驕 Tiānjiāo “Tanrının oğlu, imparator” (Yao, 2009: 1369)

天皇 tiānhuáng “Tanrının Oğlu, imparator, mikado” (Yao, 2009: 1369)

Ölünce göğe yükselme inancı her iki inanışta da vardır:

升天 shēng//tiān (e.) göğe yükselmek, uştmaha gitmek, ölmek (Yao, 2009: 1232)

Atalar kültü ve buna bağlı ritüeller, büyü ve kehanet işleri Daoist inançta da görülür:

妖道 yāodào “Daoist büyücü, şaman” (Yao, 2009: 1744)

珑 lóng “yağmur duasında kullanılan ejderha desenli yeşim taşı” (Yao, 2009: 873)

南面 nánmiàn “güney, güneye bakmak, kral olmak” (Yao, 2009: 979)

七 qī “kişinin ölümünün 7. gününde yapılan tören” (Yao, 2009: 1063)

符咒 fúzhòu “Daoistlerin sihirli figürleri ve büyüler” (Yao, 2009: 407)

醮 jiào “Daoist kurban merasimi” (Yao, 2009: 666)

神符 shénfú “Daoist keşişlerin ruhları çağırma figürleri” (Yao, 2009: 1227)

玉皇大帝 Yùhuáng Dàdì “Yeşim İmparatoru” (Yao, 2009: 1728)

夔夔 bìxì “efsanevi kaplumbağa, kağlumbağa kaidesi” (Orhun Yazıtları'nda olduğu gibi taş anıtların altına konmuştur.) (Yao, 2009: 72)

龟跌 guīfū “bir taş tabletin kaplumbağa biçimli kaidesi” (Yao, 2009: 490)

5. Değerlendirme ve Sonuç

Yukarıda verdiğimiz örneklerde de görüldüğü üzere Türk lehçelerindeki pek çok hususun, Asya toplumlarına ait çok sayıda unsurun her iki dil ve kültürde de var olduğunu gözlemlemek mümkün. Benzer örneklerin yapılacak araştırmalarla artacağını varsayabiliriz.

Her ne kadar farklı dil aileleri içinde gösterilse de Çin ve Türk kültürlerinin, binlerce yıldan beri yan yana, hatta iç içe olduğu görülmektedir. Zira Türkçe, Korece, Japonca ve Çince dillerini meydana getiren topluluklar Doğu Asya,

Kuzeydoğu Çin topraklarında ulus haline gelmişler, bu bölgeden Asya coğrafyasına dağılmışlardır. Bu durum bölgedeki Türk, Moğol, Japon, Kore, Çin toplumlarının kültürünü ve dilini etkilemiş, onları birbirine yaklaştırmıştır. Türkçe ve Çinceye bu bağlamda bakılırsa bu iki dilin birçok benzerlik içerdiği görülecektir. Söz varlığı noktasındaki ortaklıkların yanı sıra söz yapısı, cümle kuruluşu ve çeşitli anlamlandırmalarda bu hususu görmek olasıdır. Belli seslerin her iki dilde de yoğun şekilde kullanılıyor olması, morfolojik yakınlıklar da dikkat çekicidir. Yine aynı bölgeden ortaya çıkan bu kültürlerde birçok dinsel ve folklorik benzerliğin, yakınlığın olduğu da göze çarpmaktadır.

6. Kaynakça

- AKAR, Ali (2020). *Bilge Tonyukuk Yazıtı*. İstanbul: Ötüken.
- CAFEROĞLU, Ahmet (2015). *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- CHEN, Chien-Hsun (2006). *Koşaç Tümceleri: Evrensel Dilbilgisi Çerçevesinde Türkçe ve Çincenin Karşılaştırılması*. Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- CLAUSON, Sir Gerhard (1972). *An Etymological Dictionary Of Pre Thirteenth Century Turkish*. Oxford University Press.
- ELMALI, Murat (2020). "Eski Uygurcada Alıntı Sözcükler ve Eski Uygurca-Çince Ödünçleme Sistemi". *Dilbilim Dergisi*, 34, 57-71.
- ERDOĞDU, İnci (2016). "Arapça ve Farsçanın Çinceye Etkisi". *Nüsha*, 16/43: 179-188.
- ESİN, Emel (2001). *Türk Kozmolojisine Giriş*. İstanbul: Kabcacı.
- GÜLER, Mehmet (2017). *Bir Çin Atasözü Der ki*. Ankara: Kitap 72.
- İLHAN, Nadir (2019). "Türkçede Kelimelerin Ekleşmesiyle Ortaya Çıkan Ekler". *Jass Studies-The Journal of Academic Social Science Studies*, 75: 149-162
- İNAYET, Alimcan (2004). "Türkiye Türkçesi İle Çincedeki Benzer kelimeler Üzerine" V. *Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri 1*. Ankara: Türk Dil Kurumu, 1399-1408.
- KURŞUNOĞLU, Mustafa Said (2020). "Eksen Çağı'nda Türk Kozmogonisi, Eski Çin (Chou) Düşüncesi ve Antik Grek Felsefeleri Taoizm Etrafında Bir Araya Geliyor: Taoizm ve Timaios Diyalogunun Yapısal İlişkileri". *Temaşa Felsefe Dergisi*, 13, 6-32.
- LESSİNG, Ferdinand (2003). *Moğolca Sözlük* (Çev. Günay Karaağaç). Ankara: TDK.
- Lİ, ZHIYU (2004). *Türkçe'de ve Çince'de Üye Değişirimi Yapan Eylemler Üzerine Bir Çalışma*. Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- MA, Lijiana (2016). *Çince ve Türkçede isimlerin Biçimbilimsel Karşılaştırılması*. Yüksek Lisans Tezi. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü.
- MAİMAİTİAİLİ, N. (2019). *Çağdaş Uygurcanın Ağzları ve Söz Varlığı*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- NECİP, Emir Necipoviç (2013). *Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü* (Çev. İktil Kurban). Ankara: TDK.
- ÖZ AÇIK, Gülhan (2017). *Dil Akrabalığı Ve Altay Dillerinin Akrabalığı Araştırmaları Hakkında Bir Değerlendirme*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Ankara: Hacettepe Üniversitesi SBE.
- ÖZTÜRK, Müesser (1990). *Çağdaş Uygurca ve Çince'de 1829 Temel Sözlük*. Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- RÄSÄNEN, Martti (1969). *Versuch Eines Etymologischen Wörterbuchs Der Türksprachen*. Helsinki: Suomalais-Ugrilainenseura.
- SCHUESSLER, Axel (2007). *Abc Etymological Dictionary of Old Chinese*. Honolulu: University Of Hawaii Press.
- ŞİRİN, İzzet (2014). *Uygur Sivil Dokümanlarının Söz Varlığı*. Yüksek Lisans Tezi. Eskişehir: Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- TEKİN, Talat (2016). *Orhon Türkçesi Grameri*. Ankara: TDK.

- TUĞLU, Simay Erden (2006). *Türkçe ve Çincenin Ses Yapıları Açısından Karşılaştırılması*. Yüksek Lisans Tezi. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- ULUSCU, Gizem (2021). *Eski Türkçedeki Geniz Seslerinin Tarihi ve Modern Türk Dillerindeki Gelişimi*. Yayımlanmamış Doktora Tezi. İstanbul: İstanbul Medeniyet Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü.
- UNUDULMAZBAŞ, Feyza (2015). *Çağdaş Çincenin Ek Sistemi*. Yüksek Lisans Tezi. Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- WILKENS, Jens (2021). *Handwörterbuchdesaltuigurischen, Altuigurisch – Deutsch – Türkisch (Eski Uygurcanın El Sözlüğü)*. Göttingen: Erschienen im Universitäts verlag.
- YAKUP, Abliz vd. (1990). *Uygur Tilinin İzahlık Lügiti*. Pekin: Milletler Neşriyatı.
- YAO, Xiaoping (2009). *HànYīng Cidiǎn 汉英词典*. Beijing: Foreign Language Research Press.
- YONG, Songli (1999). *Türk Dillerinde Akrabalık Adları*. İstanbul: Simurg.
- ZHAO, Shijie (1993). *Uygur Tilining Söz Yasaş Kaideliri- (维吾尔构词法wéiyúgòu cífǎ)*. Şinjiang: Xinjiang Renmin Chubanshe.

Belirtlilik Kavramı Çerçevesinde “Dehşet”, “Manyak” ve “Korkunç” Dilsel Birimlerinin Türkçe Ulusal Derlemindeki (1989-2013) Kullanımları Üzerine

Use of The Lexical Units "Dread", "Maniac" and "Terrible" with in The Framework of The Concept of Markedness in The Turkish National Corpus (1989-2013)

Aylin Çakır

Dr., Milli Eğitim Bakanlığı

Aydın/Türkiye

e-posta umaybengu@gmail.com

orcid 0000-0002-1656-4076

doi 10.54316/dilarastirmalari.1228022

Atıf

Citation

Çakır, Aylin (2023). Belirtlilik Kavramı Çerçevesinde “Dehşet”, “Manyak” ve “Korkunç” Dilsel Birimlerinin Türkçe Ulusal Derlemindeki (1989-2013) Kullanımları Üzerine. *Dil Araştırmaları*, 33: 165-176.

Başvuru

Submitted

01.01.2023

Revizyon

Revised

04.03.2023

Kabul

Accepted

25.06.2023

Çevrimiçi Yayın

Published Online

27.11.2023

Öz

Dilde kullanılma sıklığı yüksek olan yapıların beklenirliği yüksektir. Beklenirlik ile belirtlilik kavramı arasında ters bir orantı vardır. Başka bir deyişle beklenirliği yüksek olan dil yapılarının belirtlilikleri düşükken beklenirliği düşük olan yapıların ise belirtliliği yüksektir. Bir dildeki bazı dilsel yapılar zamanla belirtisizleşme sürecine girer. Belirtisizleşme sürecine giren dilsel birimlerin yerine yeni dilsel birimler girmeye başlar. Bu çalışmada Türkçede “dehşet”, “manyak”, “korkunç” dilsel birimlerinin kullanımları Türkçe Ulusal Derleminde (TUDv3.0) sorgulanmış, bu dilsel birimlerin farklı anlamda ve görevde dilsel birimler yerine kodlanıp kodlanmadığı bulgulanmaya çalışılmıştır. Buna göre “çok güzel”, “çok iyi”, “çok eğlenceli” gibi dilsel birimler ile “çok”, “çok fazla” ve “aşırı” zarfları belirtisizleşmeye başlamıştır. Bu dilsel birimlerin bıraktığı boşluk, yerini yeni belirtili birimler olan “dehşet”, “manyak” ve “korkunç” dilsel birimlerine bırakmaktadır. Derlem tabanlı yapılan araştırma sonucuna göre Türkçede olumsuz anlamlı ad, sıfat ve zarf olarak kullanılan “dehşet”, “manyak”, “korkunç” dilsel birimleri miktar zarfı olarak kullanılmaya başlamıştır.

Anahtar Kelimeler: Bilişsel Dilbilim, İşlevsel Dilbilgisi, Belirtlilik Kavramı, Belirtlilik Kayması, TUDv3.0

Bu makale en az iki hakem tarafından incelenmiş ve makalede intihal bulunmadığı teyit edilmiştir.

This article has been reviewed by at least two referees and confirmed to be free of plagiarism.

ABSTRACT

The expectancy of the structures with a high frequency of use in a language is high. There is an inverse proportion between the concepts of expectancy and markedness. In other words, language structures with high expectancy have low markedness, while structures with low expectancy have high markedness. Some linguistic structures in a language enter the process of ambiguity in time. Linguistic units that enter the process of ambiguity have to be replaced by new linguistic units.

In this study, the use of the linguistic units "dread", "maniac", "terrible" in Turkish was questioned in the Turkish National Corpus (TUDv3.0), and it was tried to find out whether these linguistic units were coded instead of linguistic units in different meanings and tasks. Accordingly, linguistic units such as "very nice", "very good", "very entertaining" and the adverbs "very", "too much" and "extremely" started to become ambiguous. The void left by these linguistic units has to be left to its place to the newly specified units, "dread", "maniac", and "terrible". According to the results of the corpus-based research, the linguistic units of "dread", "maniac", "terrible", which are used as negative nouns, adjectives and adverbs in Turkish, have started to be used as adverbs of quantity.

Keywords: Cognitive Linguistics, Functional Grammar, The Concept of Markedness, Markedness Shift, TUDv3.0

EXTENDED ABSTRACT

The Purpose of the Study

In recent times, it is assumed that negatively connotated linguistic units such as "dehşet" (awful), "manyak" (crazy), and "korkunç" (terrible) have started to be used in Turkish in place of positively connotated linguistic units, and they are used as adverbs of degree beyond their noun, adjective, and adverbial roles. This study aims to investigate the semantic shift in the meanings of these linguistic units and the process of their becoming unmarked.

Research Questions

Do the linguistic units "dehşet," "manyak," and "korkunç" undergo semantic or functional changes in TUDv3.0 (Turkish National Corpus v3.0)? If these linguistic units are used beyond their original meanings, in what contexts are they used? What might be the reason for their usage beyond their original meanings?

Theoretical Framework

In a language, grammatical structures that are used frequently tend to have higher expectedness. However, there is an inverse relationship between expectedness and markedness. In other words, linguistic units with lower expectedness are more marked. The degree of markedness of a linguistic unit can change over time depending on its frequency of use, gradually decreasing and disappearing. This phenomenon is known as markedness shift. Linguistic units with lower expectedness receive more attention compared to those with higher expectedness. Generally, less frequently used linguistic units have a higher degree of markedness. The process of becoming unmarked is gradual, and the gap left by a linguistic unit undergoing unmarkedness is filled by a new marked unit, thus creating a new marked unit. When the expectedness of this new marked unit increases, it is replaced by other new marked units. The human mind tends to focus on newer and less familiar phenomena (Dik 1997).

Method

The study employs a Corpus-Based Approach. The Turkish National Corpus v3.0 (TUDv3.0), a comprehensive and well-represented general corpus, is chosen to create the database (Aksan et al., 2012). TUDv3.0 contains 50 million tagged words, making it a highly representative corpus of contemporary Turkish. Queries are conducted as a simple query across the entire corpus, including written and spoken texts from 1989 to 2013. First, the linguistic units "dehşet," "manyak," and "korkunç" are searched within the database. The usages of these negatively connotated linguistic units in Turkish are examined, and instances with positive connotations are separated. The data obtained is then interpreted within the framework of the concept of markedness.

Results and Evaluation

In this study, the usages of the linguistic units "dehşet," "manyak," and "korkunç" in Turkish are queried in the Turkish National Corpus v3.0 (1998-2013) to determine whether they are used with semantic or functional changes. It is found that these linguistic units are used with semantic and functional shifts. Consequently, "dehşet," "manyak," and "korkunç" linguistic units, when used negatively, mainly function as adverbs of degree. These linguistic units are not typically considered adverbs of degree in Turkish grammar books. It is even stated that these uses stem from translation (Akbayır 2003). However, their usage is not due to translation but rather to markedness shift.

In TUDv3.0, "korkunç" is used in 3208 different sentences, with 27 usages undergoing semantic and functional shifts. It is used 25 times in the sense of "very" or "excessive" and once each in the senses of "very fast" and "very good." Particularly in its usage with the meaning "very" or "excessive," it functions as an adverb of degree.

The linguistic unit "manyak" is used in 390 different sentences in TUDv3.0, with 10 usages undergoing semantic and functional shifts. It is used 5 times in the sense of "very beautiful," 2 times in the sense of "too much," and once each in the senses of "very fun," "very good," and "excessive." In its usages with the meanings "too much" and "excessive," it functions as an adverb of degree.

The linguistic unit "korkunç" is used in 3208 different sentences in TUDv3.0. It is used 25 times in the sense of "very" or "excessive" and once each in the senses of "very good" and "very fast." In all 25 usages with the meaning "very" or "excessive," it functions as an adverb of degree.

Since unmarking is a process, the gap left by a linguistic unit undergoing unmarking is filled by a new marked unit. Thus, it seems that the gap left by linguistic units like "çok güzel" (very beautiful), "çok iyi" (very good), "çok eğlenceli" (very fun) and "çok" (very), "çok fazla" (too much), and "aşırı" (excessive) is being filled by new marked linguistic units like "dehşet," "manyak," and "korkunç."

Based on this research, it can be concluded that there are words in the minds of Turkish speakers where markedness shift has occurred. In other words, the human mind has directed its attention to newer and less familiar phenomena.

0. Giriş

En geniş tanımla anlam, dilde birer gösterge niteliğiyle yer alan, insanın dünya bilgisine dayalı birtakım belirleyicileri bulunan sözcüklerin bir bağlam ve belli bir konu içinde ilettikleri kavram olarak tanımlanmaktadır (Aksan, 1999). Sözcüğün anlamı, onun dil içindeki kullanımınıdır. Bir başka deyişle anlam, sözcüğün içinde bulunduğu bağlama ve onun üretildiği artalana bağlıdır. Korkmaz (1992)'de anlamı, sözcüğün söz içindeki diğer öğelerle bağlantılı olarak zihinde yarattığı

kavramlardan her biri olarak tanımlar. Vardar (1998)'e göre anlam, dil içi bağtıların yanı sıra bağlam tarafından da belirlenir.

Anlam, bir sözcüğün içinde bulunduğu metindeki diğer öğelerle girdiği etkileşime göre şekillendiği için sözcük, içinde bulunduğu bağlam kadar farklı anlamda bulunabilir.

Bir sözcüğün anlamı, kullanıldığı kültüre, o sözcüğü kullanan bireylerin bilişsel artalanına, en önemlisi de içinde bulunduğu bağlama göre değişiklik gösterebilir. Dili oluşturan sözcükler farklı kurulumlar içinde bulunabildiği gibi değişik etkenlerle değişik anlamlarda da kullanılabilir (Aksan, 1994). Kısacası, bir sözcüğü bağlamdan ayrı değerlendirmek mümkün değildir. Bir sözcüğün yeni anlamlarda kullanılması, sadece bireyin değil toplumun da düşünce yapısını gösterir.

Buraya kadar yüzeysel olarak ele alınan anlamın toplumun kültürel yapısıyla bağlantılı olarak değiştiği söylenebilir. Zamanla değişen ve farklı anlamlarda kullanılmaya başlanan sözcükler sayesinde o dili konuşan toplumun düşünce yapısı hakkında da ipuçları yakalanabilir.

Özellikle son dönemde Türkçede “dehşet”, manyak, “korkunç” gibi olumsuz anlam taşıyan dilsel birimlerin olumlu anlam içeren dilsel birimler yerine kullanılmaya başlandığı ve ad, sıfat ve durum zarfı görevleri dışında miktar zarfı olarak kullanıldığı varsayılmaktadır. Adı geçen dilsel birimler dışında olumsuz anlamdan olumlu anlama kaymaya başlayan; ad, sıfat, durum zarfı dışında miktar zarfı olarak kullanılan dilsel birimler olabilir. Ancak bu çalışmanın inceleme nesnesi yalnız bu üç dilsel birimdir.

Buna göre derlemede olumlu anlamda kullanılan “dehşet”, “manyak” ve “korkunç” dilsel birimlerinin hangi anlam ve görevlerde kullanıldığını bulgulamak; yeni bir anlam ve görevde kullanılıyorsa bu yeni anlamları ve görevleri belirlemek ve değişimin nedenleri hakkında çıkarımda bulunmak çalışmanın amaçlarıdır.

Bu amaçlara yönelik olarak çalışmanın araştırma soruları şunlardır:

- i. “Dehşet”, “manyak” ve “korkunç” dilsel birimleri TUDv3.0’da anlam veya görev değişimine uğrayarak kullanılmakta mıdır?
- ii. Söz konusu bu dilsel birimler, kendi anlamları dışında kullanılıyorsa hangi anlamlarda kullanılmaktadır? Kendi anlamları dışında kullanılıyorsa bunun nedeni ne olabilir?

Yukarıdaki araştırma sorularını yanıtlamak amacıyla öncelikle çalışmanın kuramsal çerçevesi tanıtılacak, ardından incelenecek dil verilerini içeren veri tabanının nasıl oluşturulduğuna ilişkin bilgi sunulacaktır. Tüm bunların sonucunda elde edilen bulgular yorumlanacak ve sonuç bölümüyle çalışma sonlandırılacaktır.

1. Kuramsal Çerçeve

Bir dilde kullanılma sıklığı yüksek olan dilbilgisel yapılar vardır. Bu yapıların beklenirlik dereceleri daha yüksektir. Ancak beklenirlik derecesi ile “belirtlilik” oranı arasında ters bir orantı vardır. Başka bir deyişle dilde beklenirlik derecesi düşük olan yapılar daha “belirtlili”dir. Dilsel birimlerin belirtlilik değeri yinelenme sıklığına bağlı olarak zamanla değişebilmekte, belirtlilik değeri dereceli olarak zamanla düşerek yok olabilmektedir. Bu duruma belirtlilik kayması (*markedness shift*) denir. Bu nedenle beklenirlik derecesi düşük olan yapılara gösterilen dikkat, beklenirlik derecesi yüksek olanlara göre daha yoğundur. Genel olarak görece az sıklıkta kullanılan dilbilgisel birimler, daha yüksek belirtlilik değerine sahiptir. Belirtisizleşme bir süreçtir ve bu süreçte belirtisizleşmeye başlayan dilsel birimin bıraktığı boşluk, yerini yeni bir belirtili birime (*marked form*) bırakır. Böylece yeni bir belirtili birim oluşur. Bu yeni belirtili birimin beklenirlik derecesi artınca yerini başka yeni belirtili birimlere bırakır. İnsan zihni, dikkatini daha yeni ve daha az bilindik olgulara yöneltir. Belirtlilik değeri, Çizelge 1’deki gibi soyut bir örnek üzerinden açıklanabilir (Dik 1997:41).

Çizelge 1. Belirtlilik Değerinin Soyut Gösterimi (Dik 1997: 41)

a.	-----+-----
b.	--+-----+-----+-----
c.	-+-----+-----+-----
ç.	+++++---+-----+-----+-----
d.	+++++-----+-----+-----

Çizelge 1’e göre (a)’daki on dokuz değerden sadece bir tanesi artıdır. Bu nedenle artı değer, yüksek derecede belirtlidir. Bilgi kuramı çerçevesinde değerlendirildiğinde ise artı, daha yüksek bilgi değeri derecesine sahiptir. (b)’de de artı değerler nicel olarak daha az olduğu için belirtlidir. (a) ile (b) karşılaştırıldığında (a), (b)’ye göre daha belirtlidir. (c)’de artılar ile eksikler sayıca eşittir. Dolayısıyla biri, diğerine göre daha belirtili değildir. (ç)’de eksi değerler sayıca az olduğundan daha belirtlidir. (d)’de ise eksi değer, yüksek derecede belirtlidir. Dolayısıyla belirtlilik, niceliksel olarak görülme sıklığı ile ters orantılıdır (Dik 1997:41).

Başlangıçta daha az kullanılan yapılar, bilinç düzeyinde daha çok fark edilir. Belirtlilik kayması sürecinin evreleri Çizelge 2’de simgeleştirilmiştir (Dik 1997: 46).

Çizelge 2. Belirtlilik Kayması Sürecinin Evreleri (Dik 1997: 46)

	Belirtli	Belirtisiz	Kullanım Dışı
1. Evre	B	A	
2. Evre		B	A
3. Evre	C	B	

1. Evrede A ve B eş zamanlı olarak kullanılır ancak B, A'ya göre daha belirtilidir. 2. Evrede belirtisiz biçimde olan A, yerini zamanla B'ye bırakmış ve A arkaik varyant konumuna gelmiştir. 3. Evrede ise B'nin yerini C gibi yeni bir belirtili biçim almıştır. Bu durum bir döngü şeklinde sürekli devam eder ve bir süre sonra yeni bir süreç başlar (Dik 1997: 46-47).

2. Veritabanı ve Yöntem

Çalışmada *Derlem Temelli Yöntem* (Corpus-Based Approach) kullanılmıştır. Çalışmanın veritabanını oluşturmak için oldukça geniş kapsamlı ve iyi bir temsil yeterliliğine sahip, genel amaçlı bir derlem olan Türkçe Ulusal Derlemi (TUDv3.0, sürüm 3, <http://v3.tnc.org>) tercih edilmiştir (Aksan ve diğerleri, 2012). TUDv3.0'da 50 milyon sözcük etiketlendiğinden günümüz Türkçesini temsil gücü yüksek olan bir derlemdir. Sorgulamalar, 1989 – 2013 tarih aralığındaki yazılı ve sözlü metinleri içerecek biçimde ve tüm derlem üzerinde basit sorgulama olarak yapılmıştır.

Öncelikle “dehşet”, “manyak” ve “korkunç” dilsel birimleri veritabanında taranmıştır. Türkçede olumsuz anlamda kullanılan bu dilsel birimlerin kullanımları incelenmiş, kullanımlar arasından olumlu anlam içerenler ayrılmıştır. Daha sonra elde edilen veriler, “belirtlilik” (*markedness*) kavramı çerçevesinde yorumlanmıştır.

Türkçe Ulusal Derlemi'nde (TUDv3.0) sorgulanan dilsel birimlerin görüldüğü metin sayısı, gözlenen ve normalleştirilmiş sıklık ile ilgili ham veriler aşağıda sunulmuştur.

Görsel 1. “Korkunç” Dilsel Birimine İlişkin Sorgulama

Görsel 2. “Dehşet” Dilsel Birimine İlişkin Sorgulama

Görsel 3. “Manyak” Dilsel Birimine İlişkin Sorgulama

Araştırma konusu olan dilsel birimler, TUDv3.0’da sorgulandıktan sonra sorgu ekranında “Tümce Görünümü” seçilmiştir. Bu veriler Excel düğmesine tıklanarak Microsoft Excel dosyası olarak saklanmıştır. Saklanan bu dosyalar incelenmiş ve adı geçen dilsel birimlerin olumlu anlam içeren kullanımları ayıklanmıştır.

3. Bulgular ve Yorumlar

Çalışmanın veritabanında yer alan tümceler incelenmiş ve “manyak”, “dehşet”, “korkunç” dilsel birimlerin olumlu anlamdaki kullanımları saptanmıştır. Daha sonra bu dilsel birimlerin hangi dilsel birimlerin yerine geçtiği ve hangi görevlerde kullanıldığı belirlenmiştir. Buna göre aşağıdaki veriler elde edilmiştir:

Çizelge 3. TUDv3.0 Sorgularından Elde Edilen Ayıklanmış Veriler

Sözcük	Gözlenen Sıklık	Ayıklanmış Tümce Sayısı
Korkunç	3208	27
Manyak	390	10
Dehşet	850	9

Çizelge 4. “Manyak”, “Dehşet”, “Korkunç” Dilsel Birimlerin Olumlu Anlamda Kullanımları

	Künye	Tümce	Anlamı
1	S-BEABX{-0085-9	Mersinde çok gezilecek yerler var ha değişik güzel yerler böyle. Manyak harbi Mersin cennette bizim haberimiz yok ha.	Çok güzel
2	S-BEABX{ 0085-8	Manyak yerler var manzaralar var.	Çok güzel
3	S-BEABX{-0085-8	Gezilecek görülecek çok yer var. Silifke’yi geç, Ayvagediği’ni geç, oraları geç yukarıları bir gör, çok manyak yerler var.	Çok güzel
4	S-BEABX{-0085-40	Bu arada Kız Kalesi manyak olmuş haa! Kız Kalesi’ni değiştirmişler şey böyle değişik şeyler. Öyle pislik felan da yokmuş arkadaşlar anlatıyor.	Çok güzel
5	S-BEABXB-0073-43	Ay ne güzel hava manyak oldu.	Çok güzel
6	W-UI45F1D-4815-161	Bu kitaplar deli manyak tiraj yaptı. Filmleri çekildi.	Çok fazla
7	W-XI45E1C-5070-155	Bütün mağazalarda manyak gibi indirim varken millet dans ederek alışveriş yaparken niye saatlerce dandik bir plastik maske için sırada bekler ki insanlar?	Çok fazla

8	W-QI45F1D-4067-189	Jet ski ve su kayağı manyak iki olay arkadaşlar, kesinlikle yapın derim.	Çok eğlenceli
9	W-RI09C2A-0023-234	İnanmıyorum manyak güzel! diye ilişiyor yanımıza. Nedir manyak güzel olan?	Çok, aşırı
10	W-TI45F1D-4711-171	Yok lan süper, manyak serinliyorsun.	Çok iyi
11	S-BEABX[-0163-1	Çok güzel ama ya. Dehşet yani.	Çok güzel
12	S-AEABUZ-0022-4	Atilla abinin böyle dehşet bir özetlediği olaylar vardı.	Çok iyi
13	S-BEABX[-0163-2	Dehşet güzeldi.	Çok, aşırı
14	S-BEABX[-0163-3	Yemekleri dehşet güzel yok böle bi şe ya.	Çok, aşırı
15	W-TI45F1D-4814-286	Çıktım Cevahir'den Profilo Alışveriş Merkezi'ne yürüdüm, burada Tekin Acar'ın dehşet bir mağazası var, artık freeshoptan alışverişe son, her şeyleri buradan alacağız.	Çok iyi
16	W-OG24D1B-3361-389	Kendi adlarını taşıyan "Savage Garden" ile 11 milyon gibi dehşet bir satış rakamına ulaşan grup, ticari markalarını daha 1997'de tescil ettirdi.	Çok fazla
17	W-PA16B1A-0917-99	Ama detaylarda dehşet bir ruh zenginliği ve beni kendine aşık eden bir sadelik var.	Çok fazla
18	W-NE09C0A-0260-544	Murat diye akıllı bir oğlan var, altı yıldır gördüğüm belki en dehşet öğrenci. Beş parası yok oğlanın, çok zeki bir çocuk.	Çok başarılı
19	W-MG37C3A-0024-569	Oysa o çizgilere kesinlikle oturtulamazdı Berke Vardar; tam tersine, ilgi alanıyla da, ortaya koyduklarıyla da bir bakıma çelişen 'kostak delikanlı' bir tarzı vardı; dehşet esprili, renkli, afacan karakter özellikleri öne çıkardı.	Çok fazla
20	W-JI09C1A-0558-1748	En çok şaşırdığımız nokta ise birbirimize korkunç benzediğimizi fark etmek olmuştü.	Aşırı, çok fazla
21	W-KD39C4A-1085-2334	Korkunç derecede içe dönük.	Aşırı, çok fazla
22	W-SI22C2A-0449-2070	Hava korkunç sıcaktı ve arabanın motoru aniden stop etti.	Aşırı, çok fazla
23	W-NI09C2A-0592-2437	Ben, o günlerde zayıf bünyeli olduğum için, Ankara'nın korkunç soğuklarında ikide bir hastalanırdım, bademciklerim şişer, ateşim çıkar, her ay en az üç-dört gün okulun revirinde yatardım.	Aşırı, çok fazla
24	W-GA16B3A-0794-551	...birbirimize önce korkunç saygı sonra sevgi ve bütün duygularla bakıyorduk yıllardır tanışmış gibi...	Aşırı, çok fazla
25	W-HI27D1B-2824-358	Dışardaki korkunç ayaz, gözyaşlarıyla ıslanan yanaklarına bir tokat gibi çarptı.	Aşırı, çok fazla

26	W-HI37E1B-3052-1427	Zaten ben korkunç gerginim.	Aşırı, çok fazla
27	W-TI22C3A-0750-780	" Korkunç güzel" tanımlamasındaki gibi...	Aşırı, çok fazla
28	W-TI44F1D-4752-1591	Bazen ise korkunç özlüyorum onu.	Aşırı, çok fazla
29	W-KA16B4A-0147-89	Fakat işte önemli olan buydu. Kulaktan kulağa yayılan korkunç bir cazibe vardı ortalıkta. Ve bu en sükseli şeydi.	Aşırı, çok fazla
30	W-XI45E1C-5070-43	Oldukça şık hanımların yanı sıra korkunç rüküşlükte kızlar da var maalesef.	Aşırı, çok fazla
31	W-IE39C2A-1340-1721	İşte bu binbir gece masalları içinde yaşayan ortaçağ sultanlarının yanında korkunç zengin bir devlet daha vardır 13.220 dolar kişi başına düşen geliriyle: İsrail.	Aşırı, çok fazla
32	W-TI09C3A-1229-3	İçimde korkunç sevinç duyguları vardı. İçimden haykırmak geliyordu.	Aşırı, çok fazla
33	W-GD39C3A-0381-323	Anne-baba ocağında yıllarca sade birer yaşam sürdüren Çiller'ler, İstanbul Bankası hikâyesinin ardından on yıl içinde korkunç bir servet yapmayı başarmışlardı.	Aşırı, çok fazla
34	W-TI09C3A-1229-3	0 zaman hayat korkunç yoğun geçiyordu.	Aşırı, çok fazla
35	W-RE39C2A-0358-568	Korkunç kârlı bir işti.	Aşırı, çok fazla
36	W-CG09C5A-0218-2027	"Korkunç, korkunç güzel bir şiir" diye söyleniyor.	Aşırı, çok fazla
37	W-DA16B3A-1494-327	Adı sanı bilinmeyen bir ülkenin adı sanı duyulmamış genç bir yeteneği olarak uluslararası alanda korkunç bir hızla yükselmişti.	Aşırı, çok fazla
38	W-LA16B4A-0149-1573	Bu, korkunç bir güzellik ve masumiyet katıyor olan bitene.	Aşırı, çok fazla
39	W-JG09C2A-0593-548	Çok genel biçimde elbette Türk sinemasının 1960'larla birlikte büyük bir atılım yapması, film sayısının korkunç bir ivmeyle artarak 1960'lar sonunda yılda 250, hatta 300 gibi inanılmaz bir sayıya yükselmesi, bu furya içinde sözü edilen yıldızların uzunca bir dönemde yılda 10-12 film çekerek seyircinin karşısına sürekli ve düzenli biçimde çıkmaları...	Aşırı, çok hızlı
40	W-FA16B2A-1037-1536	Onun gibi, böylesine coşkulu, dişiliğini böylesine rahatlıkla sergileyen, onunla birlikte olanın erkeklğine böylesine önemseyerek öncelik veren, âdeta kutsayan, okşayılarıyla, sarılılarıyla ve	Çok iyi

		doyumun doruğuna ulaştığındaki ürkütücü haz titreyişleriyle, sevişmenin dayanılmaz heyecanını ve başka hiçbir zevkle karşılaştırılmayacak o korkunç kıvamını karşısındakine bu kadar yoğun bir biçimde duyumsatabilen bir başka kadın düşleyemezdi.	
41	W-HI37C3A-2949-757	Hepsinin arkasında (Fügen) korkunç güzel bir rüya.	Aşırı, çok fazla
42	W-IE39C2A-2619-518	Devletin alay ettiği Kürtler acılarını içlerine atıyor, evlatlarının öldürüldüğü günlerde bile korkunç bir sabır ve sebat göstererek ağlamıyorlardı bile.	Aşırı, çok fazla
43	W-PG37E1B-2923-2135	Deniz insanı karaya ayak bastığında, o anda, yeni gelmesine karşın denize korkunç bir özlem duyar.	Aşırı, çok fazla
44	S-ADABAo-0310-8	26 ülkeden korkunç derecede bir talep geldi.	Aşırı, çok fazla
45	S-ADBBAo-0443-20	Ben korkunç derecede sıkıştım yani çocuğum sonuçta.	Aşırı, çok fazla
46	W-KD39C4A-1085-2406	Şiir korkunç bir çalışma gerektiriyor."Onu en iyi şekilde nasıl söyleyebilirim." Mesele burada.	Aşırı, çok fazla

“Manyak”, “dehşet”, “korkunç” dilsel birimlerinin TUDv3.0 sorguları sonucunda gözlenen sıklığı sırasıyla 390, 850 ve 3208’dir. Söz konusu sözcüklere ilişkin ayıklanmış tümce sayıları sırasıyla 10, 9 ve 27’dir. Başka bir deyişle “manyak” sözcüğü 10, “dehşet” sözcüğü 9, “korkunç” sözcüğü ise 27 tümcede farklı anlamlarda kullanılmıştır.

Çizelge 5. Olumlu Anlamda Kullanılan “Manyak”, “Dehşet”, “Korkunç” Dilsel Birimlerinin Görevleri

	İSİM	SIFAT	ZARF
Manyak	1	4	5
Dehşet	1	4	4
Korkunç	-	5	22

Çizelge 5’te olumlu anlamda kullanılan “manyak”, “dehşet”, “korkunç” dilsel birimlerinin TUDv3.0 sorguları sonucunda ad, sıfat ve zarf olarak kullanımları verilmiştir. Bu kullanımlar arasından özellikle yeni görev olan miktar zarfı olarak kullanılma sayısı bulgulanmıştır. Buna göre adı geçen dilsel birimler sırasıyla 3, 5 ve 25 kez miktar zarfı olarak kullanılmıştır.

4. Tartışma ve Sonuç

Bir dilde kullanılma sıklığı yüksek olan dilsel birimler vardır. Bu dilsel birimlerin beklenirlik dereceleri daha yüksektir. Beklenirlik derecesi yüksek olan dilsel birimlerin “belirtlilik” oranı daha düşüktür. Beklenirlik derecesi düşük olan dilsel birimler daha “belirtili”dir. Dilsel birimlerin belirtlilik değeri; yinelenme

sıklığına bağlı olarak zamanla değişebilmekte, belirtililik değeri dereceli olarak zamanla düşerek yok olabilmektedir. Bu duruma belirtililik kayması (*markedness shift*) denir. Bu çalışmada Türkçede “dehşet”, “manyak”, “korkunç” dilsel birimlerinin kullanımları Türkçe Ulusal Derleminde (TUDv3.0) (1998-2013) sorgulanmış, bu dilsel birimlerin farklı anlamda ve görevde dilsel birimler yerine kodlanıp kodlanmadığı bulgulanmaya çalışılmıştır.

TUDv3.0’den elde edilen verilerin incelenmesi sonucunda “dehşet”, “manyak”, “korkunç” sözcüklerinin anlam ve görev değişimine uğrayarak kullanıldığı görülmüştür. “Dehşet”, “manyak”, “korkunç” sözcüklerinin hangi dilsel birim ve zarfların yerine kullanıldığı betimsel olarak saptanmaya çalışılmıştır. Buna göre “çok güzel”, “çok iyi”, “çok eğlenceli” gibi dilsel birimler ile “çok”, “çok fazla” ve “aşırı” zarfları belirtisizleşmeye; bu dilsel birimlerin bıraktığı boşluk, yerini yeni belirtili birimler olan “dehşet”, “manyak” ve “korkunç” dilsel birimlerine bırakmaya başlamıştır. Derlem tabanlı yapılan araştırma sonucuna göre Türkçede olumsuz anlamlı ad, sıfat ve zarf görevindeki “dehşet”, “manyak”, “korkunç” dilsel birimleri; çoğunlukla miktar zarfı olarak kullanılmaktadır. Adı geçen dilsel birimler, Türkçe dilbilgisi kitaplarında miktar zarfı olarak sayılmaz. Hatta bu kullanımların çeviriden kaynaklandığı belirtilir (Akbayır 2003). Ancak bu dilsel birimlerin kullanımının çeviriden değil, belirtililik kaymasından kaynaklandığı düşününcesindeyiz.

TUDv3.0’da “korkunç” dilsel biriminin 3208 ayrı tümcede kullanıldığı, 27 kullanımda anlam ve görev değişimine uğradığı belirlenmiştir. Söz konusu dilsel birim; 25 ayrı kullanımda “aşırı, çok fazla” anlamında kullanılırken birer kez de “çok hızlı” ve “çok iyi” anlamında kullanılmıştır. Özellikle “aşırı, çok fazla” anlamındaki kullanımlarında miktar zarfı olarak görev yapmaktadır.

“Manyak” dilsel birimi, TUDv3.0’da 390 ayrı tümcede kullanılmış, 10 ayrı kullanımda anlam ve görev değişimine uğramıştır. 5 kez “çok güzel”, 2 kez “çok fazla”, birer kez de “çok eğlenceli”, “çok iyi” ve “aşırı” anlamlarında kullanılmıştır. “Çok fazla”, “aşırı” anlamlarındaki üç kullanımda miktar zarfı görevindedir.

“Korkunç” dilsel biriminin TUDv3.0’da 3208 ayrı tümcede kullanıldığı belirlenmiştir. Söz konusu dilsel birim; 25 ayrı kullanımda “aşırı, çok fazla” anlamında kullanılırken birer kez de “çok iyi” ve “çok hızlı” anlamlarında kullanılmıştır. “Aşırı”, “çok fazla” anlamındaki yirmi beş kullanımda miktar zarfı olarak görev yapmaktadır.

Belirtisizleşme bir süreç olduğundan zamanla belirtisizleşme sürecine giren dilsel birimin bıraktığı boşluk, yerini yeni bir belirtili dilsel birime bırakmıştır. Böylece “çok güzel”, “çok iyi”, “çok eğlenceli” gibi dilsel birimleri ile “çok”, “çok fazla” ve “aşırı” zarflarının bıraktığı boşluk; yerini yeni belirtili dilsel birimler olan “dehşet”, “manyak” ve “korkunç”a bırakıyor gibi görünmektedir.

50 milyon sözcüğün etiketlendiği ve bu nedenle günümüz Türkçesini temsil gücü yüksek olan bir derlem olan TUDv3.0’daki kullanımlar pek çok açıdan yol gösterici bilgi vermektedir. Buna göre Türkçe konuşurların zihninde belirtililik

kaymasının (*markedness shift*) gerçekleştiği sözcüklerin olduğu söylenebilir. Yani insan zihni, dikkatini daha yeni ve daha az bilindik olgulara yöneltmiştir.

Yukarıda da değinildiği gibi belirtisizleşme bir süreçtir. Zamanla “dehşet”, “manyak” ve “korkunç” sözcükleri de belirtisizleşmeye ve yerini kendinden daha belirtili olan yeni dilsel birimlere bırakmaya başlayacaktır.

Kullanılan derlem 1989-2013 yılları arasındaki dil verilerinin etiketlenmesiyle oluşmuş bir derlemdir. Çalışmanın devamı niteliğinde başka bir makalede 2013’ten sonraki dil verilerinin incelenmesi planlanmaktadır. Böyle bir çalışmada adı geçen dilsel birimlerin kullanım sıklığının artması, yeni anlamlar ve görevler kazanması olasıdır. Benzer çalışmalar, nicel olarak daha büyük veriler ile de yapılabilir.

Hatta hazırlanacak derlemler ile adı geçen dilsel birimlerin kazandığı yeni anlamların ve görevlerin dil kullanıcılarının yaşlarına ve sosyoekonomik durumlarına göre değişip değişmediği de tespit edilebilir.

Benzer çalışma Kazakça, Kırgızca, Özbekçe gibi farklı Türk lehçelerinde de yapılarak Türk lehçeleri arasında belirtisizleşen dilsel birimler karşılaştırılabilir.

İnceleme nesnesi olan üç dilsel birim dışında farklı dilsel birimlerde de belirtililik kaymasının olup olmadığı incelenebilir.

5. Kaynakça

- AKBAYIR, Sıddık (2003). *Dil ve Diksiyon: Yazılı ve Sözlü Anlatım Bozuklukları*. Ankara: Akçağ.
- AKSAN, Doğan (1994). “Ana Dili”. *Dil Dergisi: Doğan Aksan Özel Sayısı*. Ankara: Tömer.
- AKSAN, Doğan (1999). *Anlambilim: Anlambilim Konuları ve Türkçenin Anlambilimi*. Ankara: Engin.
- AKSAN, Doğan (2000a). *Her Yönüyle Dil: Ana Çizgileriyle Dilbilim*. Ankara: TDK.
- AKSAN, Doğan (2000b). *Türkiye Türkçesinin Dünü, Bugünü, Yarını*. Ankara: Bilgi.
- AKSAN, Yeşim et al. (2012). “Construction of the Turkish National Corpus (TNC)”, *Proceeding of the Eight International Conference on Language Resources and Evaluation (LREC 2012)*. İstanbul, İstanbul, 3223-3237. <http://www.lrec-conf.org/proceedings/lrec2012/papers.html>
- AKSAN, Yeşim; YALDIR, Yılmaz (2012). “A corpus-based word frequency list of Turkish: Evidence from the Turkish National Corpus”. *The Szeged Conference: Proceedings of the 15th international conference on Turkish linguistics* (Yay.: E. Kincses-Nagy ve M. Biacsi). Szeged: Studia Uralo-Altaica, 47-58.
- DİK, Simon Cornelis (1997). “The Theory of Functional Grammar” (*Part I: The Structure of the Clause*). (Edt. Kees Hengeveld). Second, Revised Edition. Functional Grammar Series 20. New York.
- KORKMAZ, Zeynep (1992). *Grammer Terimleri Sözlüğü*. Ankara: TDK.
- VARDAR, Berke (1998). *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: ABC.

Ali'nin Kıssa-i Yûsuf'undaki Karışık Lehçeliliğin Nedeni Üzerine

On the Cause of Dialect Mixing in 'Ali's Qissa'i Jūsuf

Samet Onur

Dr.

Kırklareli/Türkiye

e-posta samet.onur.yoruk@gmail.com

orcid 0000-0001-8675-9840

doi 10.54316/dilarastirmalari.1347980

Atıf

Citation

Onur, Samet (2023). Ali'nin Kıssa-i Yûsuf'undaki Karışık Lehçeliliğin Nedeni Üzerine. *Dil Araştırmaları*, 33: 177-190.

Başvuru

Submitted

22.08.2023

Revizyon

Revised

28.09.2023

Kabul

Accepted

16.10.2023

Çevrimiçi Yayın

Published Online

27.11.2023

Bu makale en az iki hakem tarafından incelenmiş ve makalede intihal bulunmadığı teyit edilmiştir.

This article has been reviewed by at least two referees and confirmed to be free of plagiarism.

Öz

Ali'nin *Kıssa-i Yûsuf'u* hem Doğu hem de Batı Türkçesi özellikleri göstermesi nedeniyle yaklaşık 200 yıldan beri Türkologların ilgisini celbetmeye devam etmektedir. Bugüne dek eserdeki karışık lehçeliliğin nedeni üzerine birçok farklı yorum yapılmıştır. Araştırmacıların kahir ekseriyeti eserde görülen Harezmi Türkçesi özelliklerine istinaden Ali'nin Harezmi bir Oğuz Türkü olduğunu ve eserini Türkistan'da yazdığını iddia etmişlerdir. Eserin Hakaniye Türkçesinden Eski Oğuz Türkçesine geçiş dönemini temsil ettikleri düşünülen "karışık dilli" eserlerden olduğunu savunan araştırmacılar da olmuştur. Bu çalışmada, *Kıssa-i Yûsuf'ta* görülen Doğu Türkçesi bilhassa da Harezmi Türkçesi unsurlarının, XIII. yüzyıldan kalma eski unsurlar olmadığına işaret edilmiştir. Bu unsurlar, XVII ve XIX. yüzyıllar arasında İdil boyunda yazılan eserlerde görülen yani Eski İdil Türkçesinde muhafaza edilmiş olan Harezmi Türkçesi unsurlarından ibarettir ve *Kıssa-i Yûsuf'a* müstensihler tarafından dâhil edilmişlerdir. Aslen Eski Oğuz Türkçesiyle yazılıp İdil boyunda müstensihlerin Harezmi Türkçesi unsurları dâhil ettikleri *Kesikbaş Kitabı* ile *Ana ve Oğul Destânı* gibi karışık lehçe özellikleri gösteren başka metinler de mevcuttur. Ali'nin *Kıssa-i Yûsuf'undaki* karışık lehçeliliğin nedeni doğrudan doğruya İdil boyundaki müstensihlerdir.

Anahtar Kelimeler: Kıssa-i Yûsuf, Harezmi Türkçesi, Eski Oğuz Türkçesi, karışık dilli eserler, İdil boyu

ABSTRACT

'Ali's work called *Qissa'i Jūsuf* continues to attract the attention of Turcologists for nearly 200 years because it shows the linguistic features of both Eastern Turkish and Western Turkish.

To date, many different interpretations have been made on the cause for the dialect mixing in the work. The majority of the scholars claimed that 'Ali was an Oghuz from Khwarezm and wrote his work in Turkestan, based on the Khwarezmian Turkish features seen in the work. There were also scholars who argued that the work is one of the "mixed-language texts", which are thought to represent the transition period from the Karakhanid Turkish to the Old Oghuz Turkish. In this study, it has been pointed out that the Eastern Turkish elements seen in *Qissa'i Jūsuf*, especially the Khwarezmian Turkish elements, are not old elements from the 13th century. These elements are Khwarezmian Turkish elements that appear in works written in the Volga region between the 17th and 19th centuries and they were added in *Qissa'i Jūsuf* by copyists. There are other texts, such as *Kisekbash* and *Ana ve Ogul*, which were originally composed in the Old Oghuz language and show elements of Khwarezmian Turkish due to copyists from the Volga region. The dialect mixing in the 'Ali's *Qissa'i Jūsuf* was caused by the copyists.

Keywords: *Qissa'i Jūsuf*, Khwarezmian Turkish, Old Anatolian Turkish, mixed-language texts, Volga region

EXTENDED ABSTRACT

Introduction

The work titled *Qissa'i Jūsuf*, written by a poet named 'Ali in the first half of the 13th century, continues to attract the attention of Turkologists from all over the world for about 200 years due to its mixed-language features. It is not known where 'Ali lived and where he composed his work. The majority of the scholars have claimed that Ali was an Oghuz from Khwarezm and wrote his work in Turkestan based on the features of Khwarezmian Turkish which are seen in the work. This article focuses on the cause of dialect mixing in *Qissa'i Jūsuf*.

Research Problem

Qissa'i Jūsuf's language has features of both Old Oghuz Turkish and Khwarezmian Turkish. However, the Old Oghuz Turkish elements in the work are much more numerous. In the 13th or 14th century, it is not possible to find so many Oghuz elements in any work written in Khwarezmian Turkish as in this one. It should be explained why the language of the work is very different from other Khwarezmian Turkish works. The Khwarezmian Turkish words that appear in the work, which are thought to be old words from the 13th century, are as follows: *adağ*, *edgü*, *id-*, *İdi*, *keğin*, *kağgu*, *kağgur-*, *yığ*, *yığlandur-*. On the other hand, the following words always appear in the work with the shift /*đ*/ > /*y*/: *ayır-*, *boy*, *çıyan*, *eyer*, *kèy-*, *qoy-*, *öyle*, *toy-*, *uy-*, *uyu-*, *yayıl-*. It needs to be explained why /*đ*/ is only preserved in certain words.

Literature Review

Many explanations have been proposed to explain the dialect mixing in the work. There are also many different guesses as to where the work was written. The first explanation was held by many scholars, such as, Houtsma, Köprülü, Caferođlu, Ligeti, Bodrođligeti, Tenishev, Nadjib, Borovkov, Gülensoy and Yaman. These scholars proposed that 'Ali was an Oghuz and *Qissa'i Jūsuf*'s was written in Turkestan (Khwarezm), based on the Khwarezmian Turkish elements seen in the work. The second proposed explanation has been that the language of this work represents the transition from Karakhanid Turkish to Old Oghuz Turkish. This view was defended by Mansurođlu and Korkmaz. The third explanation was propounded by Brockelmann. He proposed that the number of Oghuz elements in the work, both lexical and

morphological, is much higher and *Qissa'i Jûsuf* is the oldest work of Ottoman literature. The fourth explanation is that *Qissa'i Jûsuf* was written in the Volga region and it was the first work of Bulgar-Tatar literature. According to this view defended by Tatarstan researchers such as Marjani, Ganieva, Bashirova, one of the written language variants during the Bulgarian Khaganate period had the characteristics of both Oghuz Turkish and Eastern Turkish, and *Qissa'i Jûsuf* was written in this language. The fifth explanation was propounded by Quliyev. According to Quliyev, the work has many features of Azerbaijani Turkish and is the first work of Azerbaijani literature.

Methodology

In this article, it has been pointed out that the elements of Eastern Turkish, especially Khwarezmian Turkish, seen in *Qissa'i Jûsuf* are not old elements dating from the 13th century. These elements are Khwarezmian Turkish elements found in the works written in the Volga region between the 17th and 18th centuries, i.e., retained in "Old Volga Turkish", and were added in *Qissa'i Jûsuf* by the copyists. This result was obtained using comparative-historical methods. There are also other mixed-language texts that, such as the Kisekbash and the Ana ve Ogul, which were originally composed in Old Oghuz Turkish, but in which copyists from the Volga region added elements of Khwarezmian Turkish. Moreover, it is possible to find all the words with /d/ seen in *Qissa'i Jûsuf* in many works written in the Volga region between the 17th and 19th centuries and all copies of the *Qissa'i Jûsuf* were copied in the Volga region during this period.

Conclusions

The strong and long-lasting influence of Khwarezmian Turkish in the Volga region, which lasted until the 19th century, has been overlooked, and this has misled scholars as to the cause of the dialect mixing in *Qissa'i Jûsuf*. Explanations such as that *Qissa'i Jûsuf* was written in Turkestan (Khwarezm) or that it represents the transition from Karakhanid Turkish to Old Oghuz Turkish or that it is the first work of Tatar literature do not reflect the truth. *Qissa'i Jûsuf* was originally composed in Old Oghuz Turkic, and elements of Eastern Turkish and especially Khwarezmian Turkish were added to the work by copyists in the Volga region, i.e., the dialect mixing in the work was caused by the copyists.

0. Giriş

Ali'nin *Kıssa-i Yûsuf*'u, Türk edebiyatının Yusuf ve Züleyha konulu ilk eseri olarak kabul edilmektedir. Eser dörtlükler hâlinde ve 12'li (4+4+4) hece ölçüsüyle oluşturulmuştur. Köprülü'ye göre *Kıssa-i Yûsuf* hikmet tarzında yazılmıştır ve eserin müellifi Ali bir Yesevi takipçisidir (Köprülü 1980: 235). Eserin nüshalarında telif tarihi olarak ekseriyetle H 630 (M 1233) yılı görülmektedir. Bununla beraber bazı nüshalarda bu tarih H 609 (M 1212) olarak karşımıza çıkar (Cin 2011: 60; KÜ 79b). Eserin müellifi Ali'nin kim olduğuna, nerede ve ne zaman yaşadığına dair herhangi bir tarihî kayıt mevcut değildir. Türkmen kaynaklarında *Kıssa-i Yûsuf*'un müellifi Harezmi'de doğup Ürgenç medreselerinde müderrislik yapmış Türkmen şairi Ali Mihrhocaoğlu olarak kabul edilmektedir. Tatar kaynaklarında ise Kul Ali adıyla anılan müellifin İdil Bulgar Hanlığı hükümdarı Abdullah Han'ın torunu olan Mirhacı'nın oğlu olduğu, İdil boyunda doğduğu ve Harezmi'ye giderek uzun yıllar burada müderrislik yaptığı kabul edilmektedir. Her iki rivayet de Taceddin Yalçigul'un 1805 yılında yazdığı *Tevârih-i Bulgariye* adlı eserde verdiği hayalî şecereye dayanmaktadır (Usmanov 1972: 165-166; Cin 2011: 59).

Kıssa-i Yûsuf'un hemen hepsi İdil boyunda XVIII-XIX. yüzyıllarda istinsah edilmiş çok sayıda nüshası mevcuttur. Kazan'da 130, Petersburg'da 10; Ufa, Dresden, Berlin, Bakü ve Ankara'da birer nüsha tespit edilmiştir. Dresden, Berlin ve Bakü nüshaları da Kazan menşelidir (Beşirova 2015: 243). 06 Mil Yz A 7522/2 arşiv numaralı Millî Kütüphane nüshasında /ş/ ~ /ç/ nöbetleşmesi dikkat çekmektedir (Cin 2011: 82-85). Bu fonetik hadise Kırım-Tatar Türkçesinin Kuzey ağzında görülür (Aydın ve Adzhumerov 2014: 213). Bu nüshada Kazan nüshalarında görülen üç noktalı vav (ǰ) harfi de kullanılmamıştır. Millî Kütüphane nüshası kuvvetle muhtemel Kırım'da istinsah edilmiştir.

1. Kıssa-i Yûsuf'un Dili ve Yazıldığı Yer Üzerine Görüşler

Ali'nin *Kıssa-i Yûsuf*'undan ilk olarak 1831 yılında Dresden Kraliyet Kütüphanesindeki el yazmalarının kataloğunu hazırlayan Fleischer bahsetmiş ve eserin dilinde Tatar ve Oğuz Türkçesi özellikleri görüldüğüne dikkat çekmiştir (1831: 72).

Şihabüddin Mercani, 1897 yılında yayımlanan *Müstefâdü'l-ahbâr fî-Ahvâli Kazan ve Bulgar* adlı eserinde *Nehcü'l-Ferâdis* ve *Nasîhatü's-Sâlihîn* ile beraber zikrettiği *Kıssa-i Yûsuf*'u İdil Bulgarlarına atfetmiş ve bu eserlerin Osmanlı, Çağatay, Türkmen ve Kazakistan lisanlarından farklı özellikler gösterdiğini belirtmiştir (1897: 13).

Houtsma, 1889 yılında yayımlanan makalesinde Ali'nin *Kıssa-i Yûsuf*'unun dilinin *Kutadgu Bilig* ve *Kısas-ı Rabgûzî* ile aynı olduğunu ve bu eserin Türkistan'da muhtemelen de Buhara'da yazılmış olduğunu iddia etmiştir (1889: 73).

Yine 1889 yılında Berlin Kütüphanesindeki Türkçe el yazmalarının kataloğunu hazırlayan Pertsch *Kıssa-i Yûsuf*'un Tatar lehçesiyle yazıldığını iddia etmiştir (1889: 359).

1917 yılında yayımlanan makalesinde eseri ayrıntılı şekilde inceleyen Brockelmann (1917) ise gerek leksikolojik gerekse morfolojik bakımdan Oğuzca unsurların çok daha fazla olduğuna işaret ederek *Kıssa-i Yûsuf*'u Osmanlı edebiyatının en eski örneği olarak göstermiştir.

Köprülü, *Türk Edebiyatı Tarihi* adlı eserinde bir taraftan “eski Doğu Türkçesi” bir taraftan da Batı Türkçesi özellikleri gösterdiğini belirttiği *Kıssa-i Yûsuf*'un Harezmi sahasında yazıldığını veya eserini başka bir yerde yazmış olsa bile Ali'nin Harezmi bir Oğuz Türkü olduğunu iddia etmiştir (1980: 235-236).

Caferoğlu da “Müşterek Orta Asya Türkçesinin en çok karışık şiveli” olarak tavsif ettiği *Kıssa-i Yûsuf*'u Harezmi'nin Oğuzlarla meskûn bir bölgesinde, Oğuz Türkçesi tesiri altında yazılmış bir eser olarak kabul etmiştir (2000: 141).

Mansuroğlu, Ali'nin *Kıssa-i Yûsuf*'unda Oğuz Türkçesi özelliklerinin yanında Eski Türkçenin devamı sayılabilecek bazı özellikler de bulunduğunu belirterek

onu Hakaniye Türkçesinden Eski Oğuz Türkçesine geçiş dönemini temsil ettikleri iddia edilen “karışık dilli eserler” arasına dâhil etmiştir (1960: 373).

Bodrogligeti, Lajos Ligeti'nin çeşitli lisani ölçütlere dayanarak Ali'nin eserinin Harezmi Türkçesi eserleri arasında yer aldığını kanıtladığını ve eserin edebî özelliklerinin de aynı noktaya işaret ettiğini belirtmiştir. Ona göre de Ali'nin eseri Eski Türkçenin edebî geleneklerinin muhafaza edildiği Altınordu - Harezmi sahasında yazılmıştır (1966: 97).

Saadet Çağatay, eserin dili ve sahası noktasında kesin hüküm vermekten kaçınmakla beraber *Kıssa-i Yûsuf*'ta /d/ sesinin bir çok yerde görülmesini eski şekillerin muhafaza edildiğine ve eserin bu sesin henüz /y/'ye dönmediği bir devir ve muhitte yazıldığına açık deliller olarak kabul etmiştir (1977: 98-99).

Zeynep Korkmaz, *Kıssa-i Yûsuf*'taki lehçe karışıklığının müstensihlerden kaynaklanmadığını, eserin yazıldığı devrin genel dil yapısı yapısıyla ilgili organik bir karışıklık olduğunu iddia etmiştir. Ona göre bu gibi eserler Hakaniye Türkçesinden Eski Oğuz Türkçesine geçiş dönemini temsil etmektedirler (1974: 46).

Tenişev eserdeki /d/ sesi barındıran Türkçe sözcüklere ve bazı başka filolojik delillere istinaden *Kıssa-i Yûsuf*'ta kesin olarak Harezmi Türkçesi tesiri olduğunu belirtir (1987: 270). Ona göre *Kıssa-i Yûsuf*'ta en alt katman olarak Harezmi Türkçesi ve Oğuz Türkçesi unsurları bir arada bulunur. Kazan Tatar Türkçesi unsurları ise eserin İdil boyunda çok rağbet görmesi nedeniyle müstensihler tarafından metne dâhil edilmişlerdir. Tenişev eserin XIII. yüzyıl başlarında yazılmış olması nedeniyle Harezmi Türkçesi özellikleri göstermesinin şaşırtıcı olmadığını belirtmiş ve eserde Harezmi Türkçesi özellikleri görülmesine istinaden Brockelmann'ın eseri Anadolu menşeli göstermesine itiraz etmiştir. Ona göre de Ali'nin eseri Türkistan'da Harezmi'nin kuzeyinde yazılmıştır (1987: 272-273).

Emir Nadjib de Oğuz-Kıpçak eseri olarak telakki ettiği *Kıssa-i Yûsuf*'un Harezmi'de yazıldığını düşünmüş, eserdeki yoğun Oğuzca tesirinin de Ali'nin Oğuzlar arasında uzun süre yaşamış olmasından kaynaklanabileceğine dikkat çekmiştir (1989: 79).

Doerfer, *Kıssa-i Yûsuf*'un muhtemelen Kıpçak Türkçesiyle yazılmış olduğunu ve müstensihler nedeniyle Oğuz Türkçesi tesirine maruz kaldığını iddia etmiştir (1977: 132).

Borovkov, Brockelmann'ın *Kıssa-i Yûsuf*'u gereksiz bir acelelikle Türkiye Türkçelerinin edebî eserleri arasına kattığını ancak bu eserin Türkistan kökenli olduğuna artık hiç kimsenin şüphe duymadığını ifade etmiştir (2002: 24).

Tuncer Gülensoy, *Kıssa-i Yûsuf*'ta Hakaniye Türkçesi ile Oğuz ve Kıpçak Türkçelerine ait özellikler bulunduğunu ve buradan hareketle müellif Ali'nin XII. yüzyılın sonlarıyla XIII. yüzyılın ilk yarısında Harezmi çevresinde yaşamış olduğunun söylenebileceğini belirtmiştir (1989: 379).

Bedri Sarıca Türkistan'dan Anadolu'ya gelen müelliflerin burada kalabalık Oğuz Türkleriyle karşılaştıklarını, böylece bir lehçe karışıklığının ortaya çıktığını ve bu

müelliflerin eserlerine hem Doğu hem de Batı Türkçesi özelliklerini yansıttıklarını belirtmiştir. Sarıca *Kıssa-i Yûsuf*'u da bu eserlerden biri olarak kabul etmiştir (1994: 128).

Ali Cin “karışık dilli” eserler içerisinde özel bir yeri olduğunu düşündüğü *Kıssa-i Yûsuf*'un XIII. yüzyıl Türk dünyasındaki siyasi hareketlilik, ekonomik ve kültürel karışıklık içerisinde Dede Korkut Hikâyeleri gibi halk arasında uzun süre sözlü gelenekte yaşatıldıktan sonra yazıya geçirildiğini iddia etmiştir (2011: 157).

Kıssa-i Yûsuf'un Dresden nüshası üzerine doktora tezi hazırlayan Hakan Yaman, Ali'nin eserini Doğu Türkçesi konuşulan bir coğrafyada yazdığı ve eserin sonradan Batı Türklük sahasına geldiği kabul edildiği takdirde eserde görülen karışık lehçeliliğin izah edilebileceğini belirtmiştir (2005: 96-97).

İlkin Kuliyev dil özelliklerinden hareketle *Kıssa-i Yûsuf*'u Azerbaycan Türkçesinin ilk edebî eserlerinden biri olarak kabul etmiştir (2011: 32).

Tataristan'da yapılan çalışmalarda ise *Kıssa-i Yûsuf* ekseriyetle İdil Bulgarlarından kalma bir eser olarak telakki edilmiş hatta Tatar edebiyatının ilk eseri olarak kabul edilmiştir (Ganiyeva 1988: 170; Beşirova 2015: 7; İbrahimov 2019: 506).

2. Kıssa-i Yûsuf'taki Karışık Lehçeliliğin Nedeni

Bir önceki bölümde görüldüğü üzere Ali'nin *Kıssa-i Yûsuf*'unun nerede yazıldığı ve neden karışık lehçe özellikleri gösterdiği noktasında birçok farklı görüş ileri sürülmüştür. Eserin Harezmi'de yazıldığını ve Ali'nin Harezmi bir Oğuz Türkü olduğunu savunan araştırmacıların temel dayanak noktası *Kıssa-i Yûsuf*'ta karşımıza çıkan Harezmi Türkçesi unsurlarıdır. Bu unsurlar eserin Harezmi'de yazıldığını kabul eden tüm araştırmacılar tarafından XIII. yüzyılda yazılan müellif nüshasından kalan eski şekiller olarak telakki edilmişlerdir. Bu ön kabulün nedeni, ilk olarak 1928 yılında Samoyloviç tarafından ortaya atılıp 50'li ve 60'lı yıllarda Eckmann'ın çalışmalarıyla genel kabul gören ve Harezmi Türkçesini Hakaniye Türkçesi ile Nevâyî Türkçesi arasında, XIII-XIV. yüzyıllarda varlık göstermiş bir “geçiş dili” olarak kabul eden teoridir (Samoyloviç 1941: 91; Eckmann 2014: 1). Bu teoriye göre Harezmi Türkçesi Timürlüler zamanında yerini kendisinden çıkmış olan “Çağataycaya” bırakmak üzere sönüp gitmiş ve “Çağatayca” İdil boyunda yaşayan Müslüman Türkler tarafından da XVI. yüzyıldan XX. yüzyıla kadar ortak yazı dili olarak kullanılmıştır (Eckmann 1960: 41; Eckmann 2014: 1). Ne var ki İdil boyunda XVI. yüzyılda yazılan *Nasihâtü's-Sâlihîn, Sıfatü'l-Kıyâmet, Münebbihât Tercümesi, Nûr-i Sudûr, Tuhfe-i Merdân, Hikâyet-i Bî-namâz, Kıssa-i Hubbî Hoca* gibi eserlerde Harezmi Türkçesinin doğrudan doğruya devamı sayılabilecek bir dil kullanıldığı görülmektedir (Onur 2021). XVII. yüzyıla gelindiğinde ise İdil boyunda yazılan eserlerde oldukça güçlü şekilde Osmanlı Türkçesi tesiri göze çarpar. XVIII. yüzyılda Nevâyî Türkçesi unsurları ve mahallî unsurlar da artmaya başlar. İşte İdil boyunda Harezmi Türkçesi temelinde gelişip farklı prestij lehçeleri ile mahallî unsurların

da tesirinde kalan ve XVII. yüzyıl ile XIX. yüzyıl arasında ortak yazı dili olarak kullanılan “Eski İdil Türkçesi” olarak adlandırdığımız bu edebî dilde de Harezmi Türkçesinin birçok karakteristik özelliği XIX. yüzyıla dek muhafaza edilmiştir.

Kıssa-i Yûsuf'ta karşımıza çıkan en belirgin Harezmi Türkçesi unsurları /d/ sesi barındıran Türkçe sözcüklerdir. Araştırmacıların bu sözcükleri XIII. yüzyıldan kalma Harezmi Türkçesi unsurları hatta Eski Türkçe veya Hakaniye Türkçesi unsurları olarak ele aldıkları görülmektedir (Çağatay 1977: 99; Tenişev 1987: 270; Caferoğlu 2000: 138; Uyğur 2003: 32; Yaman, 2005: 53; Beşirova 2015: 265; Bakirov 2022: 30). *Kıssa-i Yûsuf* üzerine yapılan çalışmalarda görülen /d/ sesi barındıran Türkçe sözcükler şunlardır: *adağ* (B 1092, D 1080), *êdgü* (B220, D 100), *id-* (B 1718, D 1722), *İdi* (B 51, D 1625), *kaçgu* (B 234, D 234), *kağgur-* (B 1045), *keğin* (B 2049, D 1807), *yıd* (B 4575), *yıdlandur-* (D 293)

Bununla beraber metinde *ayır-* (D 2426), *boy* (D 1402), *çıyan* (D 480), *eyer* (D 3265), *kêy-* (D 566), *ko-y-* (D 63), *öyle* (D 4729), *toy-* (D 3170), *uy-* (D 372), *uyu-* (D 90), *yayı-* (D 778) gibi sözcükler sadece /y/'li şekilleriyle tanıklanmaktadır. Bu noktada mühim bir soru ile karşı karşıya kalmaktayız: Şayet *Kıssa-i Yûsuf*'ta tanıklanan /d/'li sözcükler XIII. yüzyılda yazılan müellif nüshasından kalma eski şekiller ise /d/ sesi niçin sadece *adağ*, *êdgü*, *id-*, *İdi*, *keğin*, *kaçgu*, *kağgur-*, *yıd* ve *yıdlandur-* sözcüklerinde karşımıza çıkmaktadır? Bu sorunun cevabı yukarıda kısaca değindiğimiz Eski İdil Türkçesinde mahfuz kalan Harezmi Türkçesi unsurlarında gizlidir. *Kıssa-i Yûsuf*'ta tanıklanan /d/'li sözcüklerin tamamını İdil boyunda XVII. yüzyıl ile XIX. yüzyıl arasında yazılmış Mevla Kulu hikmetleri (XVII. yy.), *Defter-i Çingiznâme* (XVII. yy.), Abdülmennan Müslimoglu'nun şiirleri ve Rahimkul Ebubekiroğlu'nun mensur metni (XVIII. yy.), *Karışık Lehçeli Vatikan Yazması* (XVIII. yy.), *Risâle-i Azîze* (XVIII. yy.) ve *İmân Ma'nâsı ve hem Faziletleri* (XIX. yy.) gibi eserlerde görmek mümkündür. *ayır-*, *boy*, *çıyan*, *eyer*, *kêy-*, *ko-y-*, *öyle*, *toy-*, *uy-*, *uyu-*, *yayı-* gibi sözcükler ise Eski İdil Türkçesinde de sadece /y/'li şekilleriyle tanıklanırlar. Bir başka ifadeyle *Kıssa-i Yûsuf*'ta tanıklanan /d/'li sözcükler XIII. yüzyıldan kalma eski şekiller değil XVII-XIX. yüzyıllar arasında İdil boyunda yazılan birçok telif eserde de karşımıza çıkan ve bizzat müstensihler tarafından bu dönemde metne dâhil edilmiş olan sözcüklerdir. Aşağıda mezkûr sözcüklerin XVII-XIX. yüzyıllar arasında Eski İdil Türkçesiyle yazılan telif eserlerdeki kullanım örnekleri gösterilmiştir:

- **adağ:**

adağınġ ejdehâ ağzına tuş eylese (RA 175)

adağı tofrağını alıp yüzlerine közlerine sürterler (VY 70a/02)

- **êdgü:**

sendin baŋga êdgü yolnu aŋlamak / sendin olur êdgü yolnu yollamak (AŞ 68a/10-11)

ümme-lerninġ êdgü bolmağı dîn birle-dür (RA 24)

Allâhu te'âlâ anınġ için kâmil êdgülik yazar (İM 8)

- **id-:**

bir eki üç kişi idüñgiz (DÇ 12a/09)

emrini ayğuçı iddi Ehad (AŞ 82a/10)

Yār mānga bölek idmiş akça yavlık (MH)

- **İdi:**

bu sözüm-ning rāstlıkına güvāhim İdi 'azze ve celle özidir (RA 24)

Rahmān İdim ustağ kapuğın açmış erken (MH)

- **kaçgu:**

kağgusı katığ boldı (VY 74a/08)

- **kağgur-:**

dünyā kayğusı üçün kağgurup āhıret mülkidin kuruğ kalmağıl (RA 114)

- **keğin:**

bir neçe rüzgār keçürdükdin keğin (RM 08a/4-6)

toğmışda keğin uluğ-luğa tēggey-men (VY 72b/16-73a/01)

Bu süre indükden keğin ol hülkdin tevbe eyledi (RA 132)

- **yıd / yıdla-:**

hüb yıd kerek bolsa andın hüb yıdlar koğular çıkar erdi (RA 13)

nerse yıdlamağ üçün (VY 66b/08)

Kıssa-i Yūsuf nüshalarında üç noktalı vav (ﻯ) harfiyle yazıldıkları görülen sözcüklerin de XIII. yüzyıldan kalma eski şekiller olarak telakki edildikleri görülmektedir (Yaman 2005: 45). Üç noktalı vav (ﻯ) harfi, üç noktalı fe (ف) harfinin İdil boyunda yazılan eserlerde görülen muadilidir. Üç noktalı fe harfi ilk olarak XI. yüzyılın ortalarında İrani dillerle yazılmış el yazmalarında görülmektedir. İslamiyete intisap ettikten sonra Arap harflerini kullanmaya başlayan İrani halklar kendi dillerinde bulunup Arapçada bulunmayan bazı sesler için yeni harfler türetmişlerdir. Üç noktalı fe harfi bu süreçte Arap alfabesindeki fe (ف) harfine iki nokta eklenerek türetilmiştir (Orsatti, 2019: 42). İslamiyet'e intisap eden Türkler de İrani halkların tecrübelerinden faydalanarak bu harfi Türkçe sözcüklerin yazımında kullanmaya başlamışlardır. *Dīvānu Lugāti't-Türk*'te Hakaniye Türkçesinde üç noktalı fe harfiyle temsil edilen sesin Arap fe'si ile gerçek be arasında bir ses olduğu ve Oğuzlar ile onları takip edenlerin bunu waw'a (و) çevirdikleri belirtilmiştir (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 12). Buna göre Hakaniye Türkçesinde üç noktalı fe harfiyle temsil edilen ses dış-dudak ve'si, Oğuz Türkçesindeki waw ile temsil edilen ses ise Türkmen Türkçesinde bugün de mevcut olan çift dudak we'si olmalıdır (Şahin 2017). Bu bağlamda değerlendirildiğinde Nevâyî ile beraber Türkistan'da üç noktalı fe harfinin yerini waw harfine bırakması da bir fonetik değişime değil eski imla geleneğinin terk

edilmesinden kaynaklı bir imla değişimine işaret etmektedir. Zira Arap harfleriyle yazılan Farsça metinlerde de ilk dönemlerde görülen üç noktalı fe harfinin yerini sonradan waw harfinin aldığı görülmektedir (Sedighi ve Shabani-Jadidi 2018: 35). İdil boyunda ise Harezmi Türkçesi imla geleneğine bağlı kalınarak hem üç noktalı fe harfi hem de ondan geliştirilen üç noktalı vav harfi XIX. yüzyıla dek muhafaza edilmiştir. Tespit edebildiğimiz kadarıyla üç noktalı vav harfinin kullanıldığı en eski metin, *Kıssa-ı Rabgûzî*'nin Rusya Bilimler Akademisi Şarkiyat Enstitüsünde C 245 arşiv numarasıyla saklanan ve M 1560 yılı civarında istinsah edilmiş olan nüshasıdır (Boeschoten ve O'kane, 2015: XXIII, XXVI). İdil boyunda XVII. yüzyıldan XIX. yüzyıla kadar yazılan hemen her metinde Eski İdil Türkçesinin karakteristik bir imla özelliği olarak bu harfi görmek mümkündür. Bu çerçevede *Kıssa-i Yûsuf* nüshalarında üç noktalı vav ile yazılan *ev* (B 4685), *savçı* (D 3508), *sev-* (D 220), *yavlağ* (D 218), *yavuz* (B 591) vb. sözcüklerin de XIII. yüzyıldan kalma eski şekiller olmadıklarını söylemek mümkündür.

Tenişev *Kıssa-i Yûsuf*'ta görülen ve Harezmi Türkçesi özellikleri olarak kabul ettiği dil özelliklerini ayrıntılı şekilde ele almıştır (Tenişev 1987: 270-271). Ne var ki Tenişev'in üzerinde durduğu *men* zamiri, $\{+GA\}$ yönelme durum eki, $\{+nI\}$ belirtme durum eki, $\{+dIn\}$ ayrılma durum eki, *er-* ek fiili gibi unsurların hemen hepsi Harezmi Türkçesinin ayırt edici özellikleri değil genel olarak Doğu Türkçesi unsurlarıdır. Tenişev'in dikkat çektiği özelliklerden sadece $\{-(y)Ur\}$ geniş zaman eki karakteristik bir Harezmi Türkçesi özelliği olarak değerlendirilebilir (Eckmann 1958: 124). Bununla beraber ünlüyle biten fiillerden sonra gelen bu ek de Eski İdil Türkçesinde muhafaza edilen Harezmi Türkçesi unsurlarından biridir ve İdil boyunda yazılan eserlerde XIX. yüzyıla dek kullanılmıştır:

ündeyür (VY 72b/02), *tâyürler* (VY 70a/07), *birleyürler* (VY 67b/11),
dâyürler (RA 149), *tileyürler* (EF 6)

Görüldüğü üzere Ali'nin *Kıssa-i Yûsuf*'unun hemen hepsi XVIII-XIX. yüzyıllarda İdil boyunda istinsah edilmiş olan nüshalarında karşımıza çıkan ve XIII. yüzyıldan kalma eski şekiller olarak telakki edilen Harezmi Türkçesi unsurları, aslında yazmaların istinsah edildiği dönemde Eski İdil Türkçesinde mahfuz olan Harezmi Türkçesi unsurlarından ibarettir. Ali'nin eseri esasen Eski Oğuz Türkçesi özellikleri göstermektedir (Caferoğlu 2000: 141). Eserdeki Oğuzca unsurlar birçok farklı çalışmada defaatle ele alındığı için burada tekrar üzerinde durulmayacaktır (Brockelmann 1917; Çağatay 1977: 98-99; Tenişev 1987: 271-272; Kulişev 2011). *Kıssa-i Yûsuf*'taki baskın Oğuzca özelliklerle beraber görülen ve eserin "karışık dilli eserler" kategorisine sokulmasına neden olan Doğu Türkçesi özellikleri ise şunlardır: Söz başında $\{b-\} > \{m-\}$ değişimi görülen *men*, *min-*, *munlar* gibi sözcükler tanıklanması, söz başında $\{t-\}$ sesinin muhafaza edildiği *tag*, *tê-*, *toğrı* gibi sözcükler tanıklanması, söz başında $\{b-\}$ sesinin muhafaza edildiği *bar*, *bar-*, *bêr-* gibi sözcükler tanıklanması, *bol-* fiilinin tanıklanması, birden fazla heceli sözcüklerde iç seste ve son seste $\{g\}$ sesinin korunması, $\{+nI\}$ yükleme durum eki, $\{+dIn\}$ ayrılma durum eki ve $\{+nIng\}$ ilgi ekinin tanıklanması. Ne var ki metinde Doğu Türkçesi özellikleri gösteren örneklerin sayısı Oğuzca özellikler gösteren örneklere nazaran çok daha azdır (Uygur 2003: 20-21; Cin 2011: 154-157). Bu Doğu Türkçesi özelliklerinin de

metinde tanıklanan /d/’li sözcükler gibi aslen Eski Oğuz Türkçesiyle yazılmış bir metne müstensihler tarafından İdil boyunda dâhil edildiklerini söylemek mümkündür.

2.1. Eski Oğuz Türkçesinden Eski İdil Türkçesine Aktarılan Metinler

Ali’nin *Kıssa-i Yûsuf*’u gibi aslen Eski Oğuz Türkçesiyle yazılıp İdil boyunda müstensihlerin elinde karışık lehçeli hâle gelen başka metinler de mevcuttur. Üstelik bu metinlerde de tıpkı *Kıssa-i Yûsuf*’ta olduğu gibi Harezmi Türkçesi unsurları görülmektedir. Mesela *Ana ve Oğul Destânı* olarak bilinen eser bunlardan biridir. Tataristan’da yapılan çalışmalarda *Ana ve Oğul Destânı* da *Kıssa-i Yûsuf* gibi İdil Bulgar Hanlığı zamanına tarihlendirilmektedir (Beşirova 2015: 7; Bakirov 2022). Metinde hem Doğu hem de Batı Türkçesi özellikleri görülmesi ve *adağ*, *édgü* gibi Harezmi Türkçesi unsurları tanıklanması araştırmacıların bu eseri XIII. yüzyıla tarihlendirmelerine neden olmuştur (Beşirova 2015: 265). Hâlbuki *Ana ve Oğul Destânı*’nın karışık lehçe özellikleri göstermesinin ve /d/’li sözcükler ihtiva etmesinin nedeni, bu eserin Eski Oğuz Türkçesiyle yazılmış *Hatun Destânı*’nın Eski İdil Türkçesine aktarılmasıyla oluşturulmuş olmasıdır:

Tablo 1. *Hatun Destânı* ve Eski İdil Türkçesine Aktarımı

Eski Oğuz Türkçesi (Köktekin 1999; Taşkesenlioğlu 2019)	Eski İdil Türkçesi (Kol. 39, Liste 1, Nu. 3524)
Varıdı Ka’be şehrinde bir hatun Dünyâyı virüp âhireti almış şatun (01)	Var édi Ka’be şehrinde bir hatun Dünyâsın bérüp âhiretni aldı satun (01)
Dünyâsını âhirete satmışdı Eyü [ad] ile ‘âlemi dutmışdı (02)	Dünyâsın âhiretge satmış édi Édgü at birle dünyâni dutmış édi (02)
Eyü [ad] ile yürürdi ol fakîr Yavuz adlu iki cihânda haķîr (03)	Yavuz atlıg eki cihânda haķîr Édgü at birle yörtür édi ol fakîr (03)
Namâzını kazâyâ kıomazıdı Hiç kimseniñ ‘aybını dimezidi (04)	Namâznı kazâyâ kıoymaz édi Kimse-ning ‘aybını hem demez édi (04)
Hızır İlyâs gelür-idi kıatına Didiler müştâķ-idi şöhbetine (05)	Hızır İlyâs kelür édi kıatına Körmekke müştâķ édi şöhbetine (05)
...	...

İdil boyunda *Késikbaş Kitâbı* veya *Başlagalı* adlarıyla bilinen eser de karışık lehçe özellikleri göstermekte ve *Kıssa-i Yûsuf*’ta gördüğümüz /d/’li sözcüklerin neredeyse hepsini ihtiva etmektedir. Mercani *Nehcü’l-Ferâdis*, *Nasîhatü’s-Sâlihîn* ve *Kıssa-i Yûsuf* ile beraber bu eseri de İdil Bulgarlarına atfetmiştir (Şihabüddin Mercani 1897: 13). Tenişev, Abilov, Tahircanov ve Minnegilov gibi

araştırmacılar ise bu eseri XIII-XIV. yüzyılda Altınordu sahasında yazılmış bir eser olarak kabul etmişlerdir (Tenişev 1987: 274; Beşirova, 2015: 286). Tataristan'da yapılan çalışmalarda *Kesikbaş Kitâbı*'nın XV. yüzyılın ikinci yarısında Kirdeci Ali tarafından Eski Oğuz Türkçesine aktarıldığı iddia edilmektedir (Beşirova, 2015: 287). Ne var ki iki metin mukayese edildiğinde bu iddianın doğru olmadığı görülmektedir. Mesela Eski Oğuz Türkçesiyle yazılan metindeki *viribi-* (110) fiili İdil boyunda yayılan metinde *bërip id-* (88) şeklinde karşımıza çıkar. Hâlbuki bu terkip Harezmi Türkçesinde *bërip id-* şeklinde değil *idi bër-*, *ide bër-* veya *idü bër-* şeklinde kurulmaktadır (Demiral 2012: 488-489). *Kısası-i Yûsuf* ve *Ana ve Oğul Destânı* gibi *Kesikbaş Kitâbı*'nın da karışık lehçe özellikleri göstermesinin ve /d/’li sözcükler ihtiva etmesinin nedeni, bu eserin Eski Oğuz Türkçesiyle yazılmış *Kesikbaş Destânı*'nın Eski İdil Türkçesine aktarılmasıyla oluşturulmuş olmasıdır:

Tablo 2. *Kesikbaş Destânı* ve Eski İdil Türkçesine Aktarımı

Eski Oğuz Türkçesi (Argunşah 2002)	Eski İdil Türkçesi (<i>Kesik Baş Kitâbı</i> 1903)
‘Avratımı aldı gitti kuyuya Ƙayǵu koymaz gözlerümi uyuya (35)	Hem hëlälîm aldı kirdi kuyuǵa Ƙadǵu koymaz közlerimni uykuǵa (34)
Yedi gün yedi gice iner-idi Geh başı geh ayaǵı döner-idi (70)	Yeti küni hem tüni iner edi Kâh başı kâh adaǵı tönör edi (60)
Sekizinci gün ‘Alî ayaǵı irdi yire Bir sâ‘at oturdı ‘aqlın dire (74)	Sekizinci kün adaǵı tégdi yere Bir dem olturdı ‘Alî ‘aqlın tire (61)
Ƙamunuñ eli ayaǵı baǵlıdur Dīv elinden cigerleri taǵlıdur (85)	Barça-sı-ning el adaǵı baǵlıdur Dīv elindin cigerleri daǵlıdur (69)
Hele anda varısaram ben saña Kim viribidi seni benden yaña? (110)	Hâlâ men baram tédim anda sanǵa Seni munda kim bërip iddi manǵa? (88)
‘Alî eydür bunda Haǵ viridi beni Päre päre eyleyem şimdi seni (111)	‘Alî aytur Haǵ bërip iddi meni Päre päre kıluram bu dem seni (89)
Ol dīv eydür biñ yaşadum dimedüm Geçdi ‘ömrüm dîn Ƙayusun yimedüm (124)	Ol dīv aytur tamâm ming yaşadım Munça ‘ömrüm Ƙadǵusını yemedüm (104)

3. Sonuç

Kıssa-i Yûsuf'ta Eski Türkçe ve Hakaniye Türkçesiyle de ilişkilendirilen Harezmi Türkçesi unsurlarının görülmesi birçok araştırmacının Ali'nin Harezmi olduğunu ve eserini Harezmi'de yazdığını düşünmelerine neden olmuştur. Bu hatalı çıkarımın nedeni Harezmi Türkçesinin İdil boyunda XIX. yüzyıla dek süren güçlü ve uzun soluklu tesirinin anlaşılammış olmasıdır. *Kıssa-i Yûsuf*'ta tanıklanan *adağ*, *edgü*, *id-*, *İdi*, *keğin*, *kaçgu*, *kağgur-*, *yıd* ve *yıdlandır-* sözcükleri, Harezmi Türkçesini ve onun özelliklerini XIII-XIV. yüzyıllar arasına sıkıştırılan “geçiş dili” teorisi nedeniyle XIII. yüzyıldan kalma eski şekiller olarak kabul edilmişlerdir. Ne var ki bu sözcüklerin tamamını XVII ve XIX. yüzyılda İdil boyunda yazılan eserlerde görmek mümkündür. Üstelik aslen Eski Oğuz Türkçesiyle yazıldıklarını kesin olarak tespit edebildiğimiz ve İdil boyunda lehçe karışmasına maruz kalan *Kesikbaş Kitâbi* ve *Ana ve Oğul Destânı* gibi başka metinler de mevcuttur. Bu metinlerde de Harezmi Türkçesi özellikleri tanıklanmaktadır. Mesela *Kesikbaş Kitâbi*'nda *adağ* (14, 60, 61, 69, 128), *edgü* (03), *id-* (09, 21, 88, 89), *İdi* (129), *kaçgu* (34, 103) ve *kağgur-* (59, 100) gibi sözcükler görülmektedir. *Kıssa-i Yûsuf*'ta görülen karışık lehçeliliğin Hakaniye Türkçesinden Eski Oğuz Türkçesine geçişi temsil ettiği iddiası da gerçeği yansıtmamaktadır. *Kıssa-i Yûsuf*'ta, *Kesikbaş Kitâbi*'nda ve *Ana ve Oğul Destânı*'nda görülen karışık lehçelilik doğrudan doğruya İdil boyundaki müstensihlerden kaynaklanmaktadır. Bu bağlamda *Kıssa-i Yûsuf*'un İdil Bulgarlarıyla ilişkilendirilmesi ve “Tatar edebiyatının” başlangıç eseri olarak kabul edilmesi de tabiatıyla doğru değildir.

Ali'nin eseri esasen Eski Oğuz Türkçesi özellikleri göstermektedir. Doğu Türkçesi özelliklerinin metne İdil boyunda müstensihler tarafından dâhil edilmiş olmaları Brockelmann'ın *Kıssa-i Yûsuf*'un Anadolu'da yazılmış olduğuna dair tespitinin doğruluğuna işaret etmektedir. *Kıssa-i Yûsuf*'taki karışık lehçeliliğe bu çerçeveden bakıldığında eserle ilgili problemlerin büyük bir kısmı çözüme kavuşmaktadır. Bununla beraber hâlen çözülmeyi bekleyen bir problem daha mevcuttur. *Kıssa-i Yûsuf*'un *Kesikbaş Kitâbi*'nin aslı olan *Kesikbaş Destânı* veya *Ana ve Oğul Destânı*'nin aslı olan *Hatun Destânı* gibi saf Oğuz Türkçesiyle yazılmış bir nüshası ele geçmemiştir. Millî Kütüphane nüshası Türkiye'de bulunsa da dil özellikleri bu nüshanın Kırım'da istinsah edildiğine işaret etmektedir. Türkiye kütüphanelerinde Ali'nin *Kıssa-i Yûsuf*'unun bunun dışında herhangi bir nüshası tespit edilmemiştir. Eserin Türkiye veya Kazan kütüphanelerinde müstensih müdahalelerinden uzak saf Oğuz Türkçesiyle yazılmış bir nüshasının tespit edilmesi hâlinde *Kıssa-i Yûsuf*'la ilgili problemlerin tamamı çözülmüş olacaktır.

4. Kısaltmalar ve Kaynakça

- ARGUNŞAH, Mustafa (2002) *Kırdecî Ali, Kesikbaş Destanı*. Ankara: Kültür Bakanlığı.
 AŞ = Abdulmennan Müslimoğlu'nın Şiirleri: *Mecmua*, Galimcan İbrahimov Dil ve Edebiyat Araştırmaları Enstitüsü. Mirashane. № 28.
 AYDIN, Ayşe; ADZHUMEROV, Reshide (2014). “Kırım Halk Yırlarında Belli Başlı Ses Özellikleri”. *TÜRÜK Uluslararası Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi*, 1/4: 197-218.
 B = *Kıssa-i Yûsuf*'un Berlin nüshası: (Uygur 2003)

- BAKIROV, Marcel Khaernasovich (2022). "The Poem "Ana və Uğyl" ("Mother And Son") – The Coeval of the Poem "Kyyssai Yusuf". *Tatarica*, 18: 28-45.
- BEŞİROVA, İlida (Edt.) (2015). *Tatar Edebi Tele Tarihi (13. Gasir - 20. Yüz Başı)*, 1, Kazan: Tehsi.
- BODROGLIGETI, András (1966). "On The Prosody of 'Alī's Qissa-i Yûsuf". *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 19/1: 79-97.
- BOESCHOTEN, Hendrik Erik; O'KANE, John (2015). *Al-Rabghūzī. The Stories of the Prophets. Qışaş al-Anbiyā': An Eastern Turkish Version (Second Edition)*. 2 vols. Leiden & Boston: Brill.
- BOROVKOV, Aleksandr Konstantinoviç (2002). *Orta Asya'da Bulunmuş Kur'an Tefsirinin Söz Varlığı (XII-XIII. Yüzyıllar)* (Çev. Halil İbrahim USTA - Ebülfez AMANOĞLU). Ankara: Türk Dil Kurumu.
- BROCKELMANN, Carl (1917). *Ali's Qissa'i Jûsuf, der Älteste Vorläufer der Osmanischen Literatur*. Berlin: Verlag.
- CAFEROĞLU, Ahmet (2000). *Türk Dili Tarihi II*. İstanbul: Enderun.
- CİN, Ali (2011). *Türk Edebiyatının İlk Yûsuf ve Züleyhâ Hikâyesi: Ali'nin Kısası-yı Yûsuf'u*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- ÇAĞATAY, Saadet (1977). *Türk Lehçeleri Örnekleri, VIII. Yüzyıldan XVIII. Yüzyıla Kadar*. Ankara: Ankara Üniversitesi.
- D = *Kısası-i Yûsuf*'un Dresden nüshası: (Yaman 2005)
- DÇ = *Defter-i Çingiznâme*: (Ivanics ve Usmonov 2002)
- DEMİRAL, Abdullah (2012). *Harezmi Türkçesinde Birleşik Fülleler*. Doktora Tezi. Diyarbakır: Dicle Üniversitesi.
- DOERFER, Gerard (1977). "Das Chorasantürkische". *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten*, 25: 127-205.
- ECKMANN, Janos (1958). "Çağatay Dili Hakkında Notlar". *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten*, 6: 115-126.
- ECKMANN, Janos (1960). "Küçük Çağatay Grameri". *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 10/1: 41-64.
- ECKMANN, Janos (2014). *Harezmi, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar (Haz. Osman Fikri SERTKAYA)*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- EF = *Kitâb-ı Müstetâb Şeref-meâb Evrâd-ı Fethiye*, Kazan, Kazan Üniversitesi Matbaası, 1888.
- ERCİLASUN, Ahmet Bican; AKKOYUNLU, Ziyat (2014). *Kâşgarlı Mahmud Divânı Lugâtı't-Türk (Giriş - Metin - Çeviri - Notlar - Dizin)*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- e-T = Tatarskaya Virtual'naya Gimnaziya (2010). Mevlu Kuliy. https://tatar.org.ru/_educ/virt-gimn/books/9adabcyr/25.html (Erişim Tarihi: 10.08.2023).
- FLEISCHER, Henricus Orthobius (1831). *Catalogus Codicum Manuscriptorum Orientalium Bibliothecae Regiae Dresdenis*. Leipzig: Fr. Chr. Guil. Vogel.
- GANİYEVA, Rezeda (1988). *Vostoçnyy Renessans i Poet Kul Gali*, Kazan: İzd-vo KGU.
- GÜLENSOY, Tuncay (1989). "Ali". *İslâm Ansiklopedisi*, 2, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 379.
- HOUTSMA, Martin Theodoor (1889). "Ein alttürkisches Gedicht". *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, 53: 69-98.
- IVANICS, Maria; MIRKASYM, USMANOV (2002). *Das Buch der Dschingis-Legende (Dâftâr-i Çingiz-Nâmâ) I (Vorwort, Einführung, Tränskription, Wörterbuch, Faksimiles)*. Szeged: Studia Uralo-Altaica.
- İBRAHİMOV, Elçin (2019). "Ali'nin Kısası-i Yûsuf Eserinde Eski Oğuzcannın Dil Özellikleri". *Yeni Türkiye*, 25/106: 506-509.
- İM = *İmân Ma'nâsı ve hem Faziletleri ve Sevâbları Beyânındadır* (1885). Kazan, Kükübin. *Kesik Baş Kitâbı* (1903). Kazan: Kerimiye.
- KORKMAZ Z. (1974) "XI-XIII. Yüzyıllar Arasında Oğuzca", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten*, 21-22: 41-48.
- KÖKTEKİN, Kazım (1999). "Eski Anadolu Türkçesi ile Yazılmış Hatun Destanı ve Dili". *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 12/1: 1-29.

- KÖPRÜLÜ, Mehmet Fuat (1980). *Türk Edebiyatı Tarihi*. İstanbul: Ötügen.
- KULİYEV, İlkin (2011). *Kul Elinin "Kisseyi-Yusif" Poemasının Dili (Metodik Vesait)*. Bakü: Mütercim.
- KÜ = *Kıssa-i Yüsuf*'un Kazan Üniversitesi nüshası: Ali. *Kıssa-i Yüsuf*. Kazan Devlet Üniversitesi Kütüphanesi. № 739.
- MANSUROĞLU, Mecdu (1960). "Şerhü'l-Menâr'ın Dili Hakkında", *V. Türk. Tarih Kongresinde Sunulan Tebliğler*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 367-374.
- MH = Mevla Kuli Hikmetleri (e-T 2010)
- NADJIB, Emir (1989). *İssledovaniya po İstorii Tyurskix Yazıkov XI-XIV vv*. Moskva: Nauka.
- ONUR, Samet (2021). "Harezmi Türkçesinin İdil Boyunda Devamı ve Nasihatü's-Sâlihîn". *Orta Türkçe Döneminin İlk Evresi: Sorunları ve Çözüm Önerileriyle Harezmi Türkçesi* (Edt. Yaşar Şimşek). Ankara: Akçağ, 373-404.
- ORSATTI, Paola (2019). "Persian Language in Arabic Script: The Formation of the Orthographic Standard and the Different Graphic Traditions of Iran in the First Centuries of the Islamic Era". *Creating Standards* (Edt. Dmitry Bondarev - Alessandro Gori - Lameen Souag). Berlin-Boston: De Gruyter, 39-72.
- PERTSCH, Wilhelm (1889). *Verzeichniss der Türkischen Handschriften der Königlischen Bibliothek zu Berlin*. Berlin: A. Asher & Company.
- RA = *Risâle-i Azîze*: Taceddin Yalçigul (1897). *Risâle-i Azîze Şerh-i Sebâtü'l-Âcizîn*. Kazan: Dombrevski.
- RM = Rahimkul Ebubekiroğlu'nun Metni: *Mecmua*, Galimcan İbrahimov Dil ve Edebiyat Araştırmaları Enstitüsü. Mirashane. № 28.
- SAMOYLOVIÇ, Aleksandr Nikolaeviç (1941). "Orta Asya Edebi Dili Tarihine Dair" (Çev. Abdulkadir İnan). *Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları 1940-1941 - Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi Yılık Çalışmaları Dergisinin 1. Sayısından Ayrı Basım*. İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, 73-95.
- SARICA, Bedri (1994). "Olga-Bolga Sorunu ve Yeni Bir Kitâb-ı Güzide Nüshası Üzerine". *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 1/1: 123-136.
- SEDİGHİ, Anousha; SHABANI-JADIDI, Pouneh (2018). *The Oxford Handbook of Persian Linguistics*. Oxford: Oxford University.
- ŞAHİN, Fatma Yelda (2017). "Üç Noktalı Fe" Harfinin Ses Karşılığı Oğuzların /w/ Karahanlıların /v/ Ünsüzü Kullanımı". *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, 65/2: 351-413.
- Şihabüddin Mercani (1897). *El Kısmü'l-Evvel min Kitâbu Müstefâdü'l-Ahbâr fi-Ahvâli Kazan ve Bulgar*. Kazan: Dombrevski.
- TAŞKESENLİOĞLU, Lokman (2019) "Mevlitlerin Anonim Bölümlerinden Olan Hâtûn Destanı ve Yeni Tespit Edilen Bir Nüsha Üzerine Değerlendirmeler". *Uluslararası 19 Mayıs Multidisipliner Çalışmalar Kongresi*. (Edt. Hanhasan oğlu Hasanağa RAMAZANLI - Samira KHADHRAOUI-ONTUNÇ). Samsun: İksad, 20-32.
- TENİŞEV, Edhem Rahimoviç (1987). "O Yazıke Poemi Kul Gali «Kıssa-i Yusuf»". *Turcologica*, 268-276.
- USMANOV, Mirkasım Abdulahatoviç (1972). *Tatarskiye İstoricheskiye İstochniki XVII—XVIII vv*. Kazan: Kazan Devlet Üniversitesi.
- UYĞUR, Sinan (2003). *Ali'nin Kıssa-i Yüsuf'u (Giriş-İnceleme-Metin-Sözlük)*. Yüksek Lisans Tezi. Erzurum: Atatürk Üniversitesi.
- VY = *Karışık Lehçeli Vatikan Yazması*: ATALAN, Soner (2021) "Karışık Tarihî Lehçeli Vatikan Yazması: Vat.Turc.431", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 18/2: 203-243.
- YAMAN, Hakan (2005). *Die Yüsuf-Legende in der Version von 'Ali Nach dem Dresdener Manuskript Eb. 419*. Doktora Tezi. Göttingen: Göttingen Üniversitesi.

Karahanlı Türkçesinde id- Fiilinin İstemi

Valency of id- Verb In Karakhanid Turkic

Özge Eker Kavalçalan

Dr., Akdeniz Üniversitesi

Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Antalya/Türkiye

e-posta ozgeker@gmail.com

orcid 0000-0003-0977-8110

doi 10.54316/dilarastirmalari.1309513

Atıf

Citation

Eker Kavalçalan, Özge (2023). Karahanlı Türkçesinde id- Fiilinin İstemi. *Dil Araştırmaları*, 33: 191-213.

Başvuru

Submitted

04.06.2023

Revizyon

Revised

24.07.2023

Kabul

Accepted

24.08.2023

Çevrimiçi Yayın

Published Online

27.11.2023

Bu makale en az iki hakem tarafından incelenmiş ve makalede intihal bulunmadığı teyit edilmiştir.

This article has been reviewed by at least two referees and confirmed to be free of plagiarism.

ÖZ

Bu çalışmada Karahanlı Türkçesi dönemine ait Dîwânu Lugâti't Türk, Kutadgu Bilig, Atebetü'l- Hakâyık, Divân-ı Hikmet, TİEM 73 ve Rylands Kur'an Tercümesinde geçen id-~iy- fiilinin yönettiği durum eklerinin ve edatların oluşturduğu istem çerçeveleri sözdizimsel bağlamda incelenecektir. İstem üzerine teorik anlamda pek çok değerli çalışma bulunmaktadır. Fakat, tek bir fiili ele alan müstakil istem çalışmaları oldukça azdır. Tek bir fiilin istem çerçevesi bütün bağlamlarıyla ayrıntılı olarak betimlenebilir. Çünkü, bu şekilde fiilin diğer öğelerle bağlantısı hakkında nitel ve nicel açıdan daha fazla bilgi alınmaktadır. Çalışmada korpus olarak Karahanlı Türkçesi dönemine ait Dîwânu Lugâti't Türk, Kutadgu Bilig, Atebetü'l- Hakâyık, Divân-ı Hikmet, TİEM 73 ve Rylands Kur'an Tercümesi taranmıştır. Fakat, id-/ iy- fiili örneklerine Divân-ı Hikmet'te rastlanmamıştır. Atebetü'l-Hakâyık'ta çok sınırlı olmakla birlikte örnekler çoğunlukla Kutadgu Bilig'den ve Karahanlı Türkçesi Kur'an tercümelerinden derlenmiştir. Karahanlı Türkçesi dönemindeki id- fiilinin art zamanlı istem görünümünün betimlenmesi, belli bir dönemde durum eklerinin ve edatların fiillerle kurduğu bağlantıları aktarmak adına önemli olacaktır. id-fiilinin söz diziminde yalın, belirtme, ayrılma, bulunma, yön gösterme durumu ekleriyle ve edatlarla ne ölçüde gramatikal bağlantı kurduğu metin merkezli aktarılacaktır. Çalışmanın sınırlarına sadece tek çekimli id- fiili dahil edilmiştir. Başta TİEM 73 ve Rylands Kur'an tercümeleri olmak üzere id- fiilinin yer aldığı yan cümleler, birleşik fiiller, edilgen ve olumsuz yapılarının ayrıntılı istem çerçeveleri başka çalışmaların konusu olarak bırakılmıştır. Bu bağlamda id- fiilinin Karahanlı Türkçesi dönemi metinlerinde durum ekleri ve yer yer edatlarla bağlantı kurduğu morfolojik ve gramatikal kategoriler, buldukları söz dizim/ cümle yapıları içerisinde betimlenecektir. Buna göre id-fiilinin en çok zorunlu bağlantı kurduğu durum eki +nI belirtme durumu ekidir. id- fiilinin en çok bağlantı kurduğu seçimlerlik öge

ise Ø eksiz belirtme durumu ekidir. id- fiili yönelme bildiren edatlardan en çok üzâ edatıyla zorunlu bağlantı kurmuştur. Ayrıca, id- fiili zarflaşmış edat “+da oza” ve morfo sentaktik “+kA teği” edatıyla da istem çerçevesi oluşturmuştur.

Anahtar Kelimeler: Dîwânu Lugâti't Türk, Kutadgu Bilig, Atebetü'l- Hakayık, Divân-ı Hikmet, TİEM 73, Rylands Kur'an Tercümesi, id- fiili, Durum Ekleri, Edat

ABSTRACT

In this study, it will be investigated valency frame that created case suffixes and prepositions ruled by the verb of id-, which is in Dîwânu Lugâti't Türk, Kutadgu Bilig, Atebetü'l- Hakayık, Divân-ı Hikmet, TİEM 73 and translation of Rylands Kur'an belonging to the Karakhanid Turkic period in syntactic context. There are many valuable theoretical studies on valency. However, there are very few distinct valency studies adressed a single verb. The valency frame of a single verb can be described in detail as a whole its contexts. Because, in this way, more information is obtained about the connection of the verb with other elements in terms of qualitative and quantitative. In the study, Dîwânu Lugâti't Türk, Kutadgu Bilig, Atebetü'l-Hakayık, TİEM 73 and Rylands Kur'an Translation, belonging to the Karakhanid Turkish era, were scanned as corpus. But, the examples of verb id-/ ıy- have not encountered in the Divan-ı Hikmet. Although bounded in Atebetü'l- Hakayık, the examples are mostly compiled from Kutadgu Bilig and Karakhanid Turkic Kur'an translations. Describing the diachronic valency aspects of the verb id- in the Karakhanid Turkic period will be important in order to convey the connections established by the case suffixes and prepositions with the verbs in a certain period. The extent to which the verb id- has a grammatical connection with the nominative, accusative, ablative, locative, dative, directive suffixes and prepositions in the syntax will be explained in the context of the text. Only the conjugated verb of id- is included to the boundaries of the study. Initially in the TİEM 73 and translation of Rylands Kur'an, detailed valency frames of subordinate clauses, compound verbs, passive and negative structures of the verb id- have been left as the subject of other studies. In this context, the morphological and grammatical categories in which the verb id- is associated with case suffixes and prepositions partly in the texts of the Karakhanid Turkic period will be described within the syntax / sentence structures in which it takes place. According to this accusative case suffix +nI is obligatory case suffix, which is the most established with id-verb. Non accusative case suffix Ø is optional case suffix, which is the most established with id- verb. The verb id- has established a obligatory connection with the preposition “üzâ” among the prepositions that indicate orientation. In addition, verb of id- has created valency framework morpho-syntactic prepositions “+kA teği” and adverbial preposition “+da oza”.

Keywords: Dîwânu Lugâti't Türk, Kutadgu Bilig, Atebetü'l- Hakayık, Divân-ı Hikmet, TİEM 73, Rylands Kur'an Translation, id- verb, Case Suffixes, Preposition

EXTENDED ABSTRACT

In this study, it has been investigated valency frame that created case suffixes and prepositions ruled by the verb of *id-*, which is in *Dîwânu Lugâti't Türk, Kutadgu Bilig, Atebetü'l- Hakayık, TİEM 73* and translation of Rylands Kur'an belonging to the Karakhanid Turkic period in syntactic context.

The aim of this study is to evaluate the characteristic feature of the verb *id-* in the historical Turkish language field in terms of syntactic point of view, with reference to Karakhanid Turkish texts.

There are many valuable theoretical studies on valency. However, there are very few distinct valency studies addressed a single verb. The valency frame of a single verb can be described in detail as a whole its contexts. Because, in this way, more information is obtained about the connection of the verb with other elements in terms of qualitative and quantitative. Therefore, valency studies are closely related to frequency studies. Valency studies are also an important method of classifying verbs in terms of structural and functional aspects. Also, even if a verb is repeated many times with the same syntactic features, this is an important criterion in determining the quality of the verb.

In the study, *Dîwânu Lugâti't Türk, Kutadgu Bilig, Atebetü'l-Hakayık, TİEM 73* and Rylands Kur'an Translation, belonging to the Karakhanid Turkish era, were scanned as corpus. However, examples of the verb *id-/ iy-* were not found in the *Divan-ı Hikmet*, which is one of the Karakhanid era texts. Examples of the *id-* verb, which establishes a valency framework with case suffixes, prepositions expressed direction and association, were compiled from *Dîwânu Lugâti't Türk, Atebetü'l-Hakayık, Kutadgu Bilig, TİEM 73* and Rylands Kur'an Translations. *id-* verb structures, which is only simple conjugated, have been compiled. Subordinate clauses, compound verbs, passive and negative structures formed with the *id-* verb are not mentioned.

In the introduction part, information about the historical situation of the *id-* verb is given (Hacıeminoğlu, 2019; Erdal, 2004; Ercilasun, 2014). After the introduction, the main sources related to the valency were used to define the literature research and method of the study subject (Doğan 2011; Özkan 2017; Uzunkaya, 2020; Kadioğlu, 2020). These studies have explained the subject of valency theoretically within a syntactic and logical framework. It has been applied from these sources for the theoretical framework of syntactic valency. For examples in which in findings, it has been strictly adhered to translated texts of *Dîwânu Lugâti't Türk, Atebetü'l-Hakayık* and *Kutadgu Bilig* which is given in bibliography (Atalay 2021; Arat 1988, 1992). It has been taken into consideration the Ministry of Religious Affairs Kur'an Translation in order to create an integrity for *TİEM 73* and Rylands Kur'an Translations.

The compilation method was used in this study. Five different text from the same era were scanned. This situation allowed to make a historical comparative study for the valency frame of the *id-* verb. It has not been critically approached to previous any work in the literature. Because the purpose of this article is to contribute to the studies in the literature and set an example.

In findings part of the study, there are examples in the context of the valency frame formed by the *id-* verb in terms of case suffixes, prepositions indicating direction and association. In this context, five examples from *Dîwânu Lugâti't Türk*, two from *Atebetü'l-Hakayık*, twenty from *Kutadgu Bilig*, fifty-two from *TİEM 73*, and thirty-four from Rylands Kur'an Translations were compiled about *id-* verb. Thus, there are ninety-three examples in findings part. There are seventy six example constituted the frame of valency between the *id-* verb and case suffixes. Also there are seventeen example constituted the frame of valency verb *id-* and the prepositions notified orientation. The other six examples constituted of the valency frame between the *id-* verb and the prepositions expressed association.

Accusative case suffix +nI is obligatory case suffix the most established with id- verb. This usage found in forty places. Non accusative case suffix Ø is optional case suffix the most established with id- verb. It comes about in thirty two places. The verb id- has established a obligatory connection with the preposition üzä among the prepositions indicated orientation. It comes about in fourteen places. The verb id- has also formed a valency framework with the case suffixes, in which alternate uses are seen. The verb id- has established a obligatory connection with locative case suffix used in task of ablative case suffix, in eleven places.

Handling a verb with all it's uses in historical texts, it allows us to make more accurate interpretations of the verb based on quality and quantity. In addition to prepositions, the connection between the case suffixes and the verb has been at the forefront. Therefore, such a study opens the door different issues. For example, the idea comes to mind that case suffixes can be also established independently valency frame with different morphemes other than verbs.

0. Giriş

Kök fiil kategorisindeki idh-/ıy- (Hacıeminoğlu 2019: 129), bir tarafı isim unsuru olan birleşik fiiller (söz id-, tapug id-) oluşturmasının (Ercilasun 2014: 99- 100) yanında tarihî dönemlerde yardımcı fiil durumunda gönder-, serbest bırak-anlamında tamamen gerçekleştirilmiş eylem; tasvirî birleşik fiil açısından ise tamamlanmışlık ve olmuş bitmişlik çizgisinde leksikal bir fiil olarak değerlendirilir (Erdal 2004: 256- 257).

Bu çalışmada Karahanlı Türkçesindeki id- fiilinin istem çerçevesi için Uzunkaya (2020)'nin Uygur Türkçesi metinlerine uyguladığı istem modeli kullanılmıştır. Uzunkaya, fiillerin zorunlu katılanlarını []; seçimlik katılanlarını (); fiilin bağlantı kurduğu tamlayıcıları +; söz dizimsel açıdan bağlantı kurduğu durum ekli tamlayıcıları → işaretiyle vurgulamıştır (Uzunkaya 2020: 46).

İlk bölümde istemin söz dizimsel çerçevesi hakkında bilgiler verilmiştir (Uğurlu 2001; Erdem 2006; Doğan 2011; Özkan 2017; Uzunkaya 2020). İkinci bölümde Dîwânu Lugâti't Türk (DLT), Kutadgu Bilig (KB), Atebetü'l- Hakayık (AH), Divân-ı Hikmet (DH), Türk İslâm Eserleri Müzesi Doğu Türkçesi Kur'an Çevirisi (TİEM 73) ve Rylands Kur'an Tercümesi (RKT)'nin oluşturduğu Karahanlı Türkçesi eserlerindeki id- fiili, yirmi iki anlamda sınıflandırılmıştır. Durum ekli tamlayıcılar italik şekilde vurgulanmıştır. Edatlara yeri geldikçe değinilmiştir. Değerlendirme ve sonuç bölümünde istem konusuyla ilgili çalışmalarla birlikte Karahanlı Türkçesindeki id- fiilinin durum ekleriyle kurduğu istem çerçeveleri betimlenmiştir.

1. İstem

Fiillerin çekim ekleri almış veya çekim ekleri görevi üstlenen takılar alan nesnelere bağlantı kurması, istemin çalışma alanını oluşturmaktadır. Durum ekli tamlayıcı (Kahraman 1996) ve valens (Uğurlu 2001) olarak adlandırılan istem, söz dizimindeki gerektirim bilgisidir. Çekim eklerinden olan hâl ekleriyle fiiller

arasındaki bağlantıdır (Ergin 2009: 239; Banguoğlu 2019: 386). “Fiillerin belirli tamlayıcılar isteme kabiliyeti ve fiillerin cümledeki öğelerle olan ilişkisidir.” (Doğan 2011: 9). Belirli sözcüklerin veya biçimbirimlerin, fiillerle bağlantısı sonucu ortaya çıkan zorunlu ve seçimlik öğelerdir (Erdem 2006: 41). Fiiller, durum ekleri yanında edatlarla da işaretlenebilirler veya istem çerçevesi kurabilirler (Uzunkaya 2020: 2; Kadioğlu 2020: 222). Bunlar edat ekli tamlayıcılar olarak adlandırılır ve belirli edatlarla meydana gelir (Doğan 2014: 92).

İstem, söz dizimsel ve mantıksal istem olarak ikiye ayrılmaktadır. Söz dizimsel istem, cümlelerin mantıksal ve anlamsal isteminin biçimsel olarak katılan, eyleyen veya tümleçler arasındaki dilbilgisel ilişkilerle yüzeydeki görünümüdür (Doğan 2011: 51; Özkan 2017: 84; Uzunkaya 2020: 44). Sözdizimsel istemde fiilin yönetme, bağımsallık ve istem ilişkisiyle bağlı katılanlarının sayısı işaret edilir (Özkan 2017: 84). “Fiillerin cümlede aldığı katılanlarının/ eyleyenlerinin bazıları zorunludur bazıları da seçimlidir.” (Doğan 2011: 29). Fiilin çevresinden çıkartıldığında cümlelerin dil bilgiselliğini bozan tamlayıcılar, zorunlu istem (Doğan 2011: 53); cümleden çıkarıldığında anlamın değişmediği tamlayıcılar seçimlidir. Söz dizimindeki bu katılanlar kelime olabileceği gibi biçim birimler de olabilir. Biçim birimler de fiilin ortaya çıkabilmesi için gerekli olan zorunlu öğeler olabilir. O çiçek/ çiçeği sever cümlesinde sev- yüklemının gerçekleşebilmesi için eksiz veya +1 ekli zorunlu bir nesneyi ister (Karahan 2010: 13). Fiilin aldığı zorunlu ve seçimlik öğeler morfolojik istem işaretleyicileridir. Mantıksal istem ise fiilin gerçekleşme sürecindeki soyut yapıları oluşturmaktadır. Çalışmaya konu ettiğimiz söz dizimsel istem, fiil ve tamlayıcılarının zihinsel ve semantik rollerinin yüzey yapıdaki görünümleridir.

1.1. İstem, Durum Ekleri ve Edatlar

Cümlede eklemledikleri kök ve gövdelerin oluşturduğu öğeler arası anlamsal bağlantıyı kuran hâl kategorisi, ad soylu sözcüklerin yüklem göre aldığı konumu belirlemektedir. Nesnelere ve hareketleri ifade cümledeki öğeler çekim ekleri bağlayıcı unsurlarını almalıdır (Ergin 2009: 124- 125; Korkmaz 2009: 22). Türkçe cümlede isim soylu sözcükler yüklem bağlı olarak belli durum ekleri alırlar. [Aç-mak] fiilinin [+i] (Ayşe kapı-yı açtı); [bak-mak] fiilinin [+e] (Ayşe kapı-ya bakıyor); [otur-mak] fiilinin [+de] durum eklerini gerektirmesi (Ayşe, Kanlıca’da oturuyor) farklı fiillerin farklı durum eklerini gerektirmesi konusunu temelde örnelemektedir (Akerson 2016: 132). “Fiilin bu ekleri alan eyleyenleri cümlede yönetme kapasitesi onun istemini oluşturur.” (Doğan 2011: 26). Bu gerektirim her fiilin bir yönetim çerçevesi olduğunu ortaya çıkarır.

“Fiilin bitimli veya bitimsiz niteliğine göre ihtiyacı olan boşluğu anlamsal açıdan dolduran yapılar” (Uğurlu 2001: 201) olan istem, “cümlede yüzey yapıda fiilin çevresinde yer alan tamlayıcılarla sınırlı olmayıp fiilin alabileceği ve yönetebileceği tamlayıcıları kapsar.” (Uzunkaya 2020: 19). Bunlar, eyleyen (Doğan 2011: 51); katılan/ aktant/ participant (Erdem 2006: 41; Uzunkaya 2020); yüklem belirleyicisi (Gabain 1988: 110)’dir. Fiilin yönetim çerçevesinde bulunan bu eyleyenler fiilimsilerle, yalın isimlerle, yapım ve çekim eklerini almış

sözcüklerle de kullanılabilir (Gabain 1988: 110). Fiiller, edatlarla da istem çerçevesi oluşturabilir (Doğan 2011; Uzunkaya 2020; Kadioğlu 2020). Edatlar, istem çerçevesi oluşturan sözlüksel unsurlar içerisinde önem bakımından fiillerden sonra gelir (Doğan 2014: 106, 108). Karahanlı Türkçesinde durum ekleri, yalın hâl { }; belirtili isim tamlaması veya isim grubu kuran ilgi hâl durumu ekleri (+ning/ +ning, +nung/ +nüng); belirtili nesneyi oluşturan yüklem/ belirtme hâl durumu ekleri (+g, +n, +nı/ +ni, +ı/ +i); yer tümleci oluşturan yönelme (+ka/ +ke, +ga/ +ge, +a/ +e) ve bulunma hâl durumu ekleri (+da/ +de, +ta/ +te); zarf ve yer tümleci oluşturan ayrılma hâl durumu ekleri (+da/ +de, +ta/ +te, +dın/ +din, +tın/ +tin, +dun/ +dün); zarf ve edatlaştırma yapan eşitlik (+ça/ +çe), vasıta (+n), yön gösterme durumu ekleri (+garu/ +gerü, +karu/ +kerü > +aru/ +erü, +ra/ +re, +ru/ +rü) (Hacıeminoğlu 2019: 29- 31; Canpolat 1992: 11) şeklinde dokuz kategoride yer alır. Karahanlı Türkçesinde cümle unsurları arasında farklılık, benzerlik, miktar, mekân, zaman, yön, neden, durum, karşılaştırma bildiren edatlar ise genellikle fiil ve isim kökenli olarak karşımıza çıkar. Vasıta, araç, birliktelik anlamındaki birlä; yön bildiren tapa; mekân ve yön bildiren üze; yönelme durumu eki ile kullanılan –a kadar anlamındaki tegi edatları (Hacıeminoğlu 2019: 79- 94) da id- fiilinin istem çerçevesinde betimlenmiştir.

2. Karahanlı Türkçesinde id- Fiilinin İstemi

2.1. id-: birini gönder-

2.1.1. [2] → [yalın d.] + [belirtme d.e.]

KB'de yönelme durumu eki olmaksızın id- fiili, +nı/ +ni, +g ve +ı/ +i belirtme durumu ekleriyle söz dizimsel ve anlamsal açıdan zorunlu bağlantı kurmuştur. Bu bağlantılar tek bir durum ekiyle sağlanmamaktadır. KB 3202'de id- fiili, +nı ve +g belirtme durumu ekleriyle aynı istem çerçevesindedir.

қадашын *ıdtım* bu Ögdülmişig
sözümni tegürgey uқup bilmişig (KB 3202).

Akrabani, Ögdülmiş'i *gönderdim*; sözümü ve anlayıp, bildiklerini sana
eriştirecektir.

bu aydı *mini ıdtı* odğurmişa
saña aydı kelgil maña bir tuşa (KB 5962).

Haberci: *Beni* buraya Odgurmuş *gönderdi*; senin için, gelsin; onu bir
göreyim, dedi.

2.1.2. [2] → [yalın d.] + [belirtme d.e.]

TİEM 73 ve RKT'de birini gönder- bağlamındaki id- fiili, A'râf 7/ 80 ve Fetih 48/ 8'de +nı belirtme durumu ekiyle zorunlu istem çerçevesi oluşturmuştur.

ymä *ıdtımız lütını* ançada 120/ 4= 07/ 080 (Kök 2004: 114). “*Lût'u* da
peygamber olarak *gönderdik*.” (A'râf).

biz *ıdtımız seni* tanuk säwünç berigli kórkutuglı 376v/5= 48/8 (Ünlü 2004: 197); 37/ 30b3 = 48: 8 (Ata 2019: 137). “Şüphesiz biz *seni* bir şâhit, bir müjdeci ve bir uyarıcı olarak *gönderdik*” (Fetih).

2.1.3. [1] + (1) → [yalın d.] + (belirtme d.e.)

2.1.2’den farklı olarak TİEM 73 Yûsuf 12/ 19 ve RKT Fussilet 41/ 14’te id- fiili +ni belirtme durumu ekleriyle seçimlik istem çerçevesindedir.

ıdtılar suw tilâglilärini 174v/ 4=12/19 (Kök 2004: 168). “*Sucularını* [suya] *göndermişlerdi.*” (Yûsuf).

eger tilese idimiz *ıdğaytı* feriştelerni 35/80a1= 41: 14 (Ata 2019: 116). “Eğer Rabbimiz dileseydi (Peygamber olarak) *melekler indirdirdi.*” (Fussilet).

2.1.4. [1] + (2) → [yalın d.] + (ayrılma d.e.) + (belirtme d.e.)

TİEM 73’teki +dın ayrılma durumu ekini alan “adırlıgı säçigli kişilärindin” ve RKT’deki +nı belirtme durumu ekini almış “üstüvār”, “hakem veya seçilmiş kişiler göndermek” anlamını karşılamaktadırlar. Her iki örnekte söz konusu durum ekleri seçimliktir. Nüsha farkları ve tarihsel metinlerdeki çeviri özellikleri (Uğurlu 2001: 203) id- fiilinin istem çerçevesinde farklılık yaratmıştır.

ägär bilsä silär yarmağ olar ekki ara *ıdınlar* bir *adırlıgı säçigli kişilärindin* 62v/9= 4/35 (Kök 2004: 58); *ıdınlar* bir üstüvārni 2/ 12b3= 4: 35 (Ata 2019:8). “Endişe ederseniz, erkeğin ailesinden bir hakem, kadının ailesinden bir *hakem gönderin.*” (Nisâ).

2.1.5. [3] → [yalın d.] + [yönelme d.e.] + [belirtme d.e.]

TİEM 73’te id- fiilinin zorunlu istem çerçevesi kurduğu yönelme durumu eki, RKT’de zorunlu biçim birim durumundaki belirtme durumu ekidir.

biz *ıdtımız sağa* tanuk buştı beriçi kórkutugçı 308v/6= 33/45 (Ünlü 2004: 127). Biz *ıdtımız seni* tanuk hem müjdeci hem kórkutugçı 33/ 9b3= 33: 45 (Ata 2019: 80). “Biz *seni* bir şâhit, bir müjdeleyici, bir uyarıcı; Allah’ın izniyle kendi yoluna çağırın bir davetçi ve aydınlatıcı bir kandil olarak *gönderdik.*” (Ahzab).

2.1.6. [2] + (1) → [yalın d.] + (belirtme d.e.) + [belirtme d.e.]

TİEM 73’ten seçilen örnekte +nı/ +ni belirtme durumu ekleri “Nuh” için seçimlik; “İbrahim” için zorunlu biçim birimdir.

ıdtımız ok nūhni ibrahimni kıldımız oğlanları kızları içindä yalavaçlıknı 399v/7= 57/26 (Ünlü 2004: 224). “Andolsun, biz *Nūh’u* ve *İbrahim’i* peygamber olarak *gönderdik.*” (Hadîd).

2.1.7. [1] + (1) → [yalın d.] + (eksiz belirtme d.e.)

2.1.1 ve 2.1.2 aksine DLT, KB, TİEM 73 ve RKT’de id- fiili, gramatikal açıdan Ø görünümündeki +g, +nı, +n, +ı belirtme durumu ekleriyle söz dizimsel açıdan değil, çevirilerden hareketle anlamsal açıdan da seçimlik istem çerçevesi oluşturmuştur.

Tengri **yalavaç ıdhtı** “Tanrı **peygamber gönderdi**” (Atalay III: 438).

kapuğda ün itti beğük ündedi

kişi ıdtı tawrağ bağa kör tidi (KB 5954).

Birinin kapıda gürültü ettiğini ve yüksek sesle bağırdığını duydu Git, bak!
diye, acele **birini gönderdi**.

ıdtımız anlardın on ekki **üdründi** 81v / 3-4= 005/ 012 (Kök 2004: 76); 27/ 26a3=5: 12 (Ata 2019: 20). “Onlardan on iki temsilci -başkan- **seçmiştik**.” (Mâide).

2.1.8. [3] + (1) → [yalın d.] + (eksiz belirtme d.e) + [ayrılma d.e.] + [yönelme d.e.]

İd- fiilinin sadece Ø belirtme durumu ekiyle seçimlik istem çerçevesi oluşturduğu 2.1.7’deki duruma ek olarak bu kısımda ıd- fiili, yönelme durumu ekleriyle de bağlantı kurmuştur. KB’deki örnekte seçimlik istem çerçevesinin oluşturulduğu Ø belirtme durumu eki dışında, +dın...+a kalıp yapısını oluşturan yönelme ve ayrılma durumu ekleri de ıd- fiilinin nesne için zorunlu tuttuğu biçim birimlerdir.

bilir sen siziksiz ajun begleri

yalavaç ıdur ıldin ilke eri (KB 2593).

Şüphesiz, bilirsin ki, dünya beyleri memleket**ten** memlekete **elçi gönderirler**.

2.1.9. [2] + (1) → [yalın d.] + (eksiz belirtme d.e) + [yönelme d.e]

TİEM 73 ve RKT’deki Enfâl 8/ 12’de eksiz belirtme durumu eki seçimlik; yönelme durumu eki söz dizimsel ve anlamsal düzeyde zorunlu biçim birimdir.

ol uğurda **yarlıg ıdtı** idin fariştälärkü män silärniñ birlä män 132v/28=8/12 (Kök 2004: 127); 28/70a2= 8: 12 (Ata 2019: 34). “Hani Rabbin **meleklerle** ‘Ben sizinle beraberim’ [...] diye **vahyedyordu**.” (Enfâl).

2.1.10. [2] + (1) → [yalın d.] + [yönelme bildiren üzä] + (eksiz b.d.e)

TİEM 73’teki En’âm 6/ 61’de ıd- fiili, söz dizimsel açıdan “üzä” edatı ve Ø belirtme durumu ekiyle seçimlik istem çerçevesi oluşturmuştur.

ıdur silär **üzä küdüzçilär** 100v/7= 006/061 (Kök 2004: 95). “**Üzerinize de koruyucu melekler gönderir**.” (En’âm).

2.1.11. [1] + (2) → [yalın d.] + [ayrılma d.e.] + (ayrılma görevinde bulunma d.e.)

RKT ve TİEM 73’teki Zuhruf 43/ 46’da sözdizimsel açıdan kaynak bildiren ayrılma ve ayrılma görevindeki bulunma durumu ekleri ıd- fiiliyle zorunlu istem çerçevesindedir. Fakat bulunma durumu eki +dA, metnin günümüz Türkçesi açısından yönelme anlamındadır.

näçä **ıdtımız yalavaçdın** ozakılar içindü 358v/3= 43/6 (Ünlü 2004: 179); 36/ 38a2= 43: 6 (Ata 2019: 122). “Daha önceki **toplumlara** da nice **peygamberler göndermiştik**.” (Zuhruf).

2.1.12. [2] → [yalın d.] + [ayrılma görevinde bulunma d.e.]

TİEM 73'teki Hicr 15/ 10'da ıd- fiili, ayrılma durumu yerine kullanılan bulunma durumu ekiyle zorunlu istem çerçevesi oluşturmuştur.

ıdtımız ok sendä öñdün aşnuıklar gürürları içindä 192v/7= 15/10 (Kök 2004: 187). “Senden önceki *topluluklara* da *peygamber gönderdik*.” (Hicr).

2.1.13. [3] + (2) → [yalın d.] + [yönelme d.e.] + [yönelme d.e.] + (yönelme d.e.) + [yönelme d.e.]

TİEM 73 ve RKT'deki Nisa 4/ 163'te ıd- fiili, yönelme ekiyle sırasıyla seçimlik [Nuh'a], zorunlu [peygamberlere], seçimlik [İbrahim'e, İsmail'e, İshak'a, Yakub'a, torunlarına, İsa'ya, Eyyüb'e, Yûnus'a, Hârûn'a] ve zorunlu [Süleyman'a] biçim birim olarak istem çerçevesi oluşturmuştur.

biz *yarlıg ıdtımız sağa* nâtäg kim yarlıg ıdtımız nüñ pâygâmbârka taķı yalavaçlarķa anda keğin taķı yarlıg ıdtımız ibrahîm pâygâmbârka taķı ismâ'îl pâygâmbârka taķı ishâk pâygâmbârka taķı ya'küb pâygâmbârka taķı äsbâtkü taķı 'isâ pâygâmbârka taķı äyyüb pâygâmbârka taķı yûnus pâygâmbârka taķı hârûnka taķı sülâyman pâygâmbârka 77r/9= 4/163 (Kök 2004: 72); 27/6a3=4: 163 (Ata 2019: 18). “Biz *Nûh'a* ve ondan sonra gelen *peygamberlere* vahyettiğimiz gibi, *sana* da *vahyettik*. *İbrahim'e, İsmail'e, İshak'a, Yakub'a, torunlarına, İsa'ya, Eyyüb'e, Yûnus'a, Hârûn'a* ve *Süleyman'a* da *vahyetmiştik*.” (Nisâ).

2.1.14. [2] + (2) → [yalın d.] + [yönelme d.e.] + (eksiz belirtme d.e.) + (eksiz belirtme d.e.)

TİEM 73'teki Taha 20/ 38'de ıd- fiili, +ka yönelme durumu ekiyle zorunlu; “ilham edilenler” veya “gönderilenler” sıfat- fiil grubundaki Ø belirtme durumu ekiyle seçimlik bağlantı kurmuştur.

yarlıg ıdtımız anañķa nü kim vahy ıdlur 229v/ 5= 20/ 38 (Kök 2004: 228). “Annene ilham edilmesi gereken *[şeyleri] ilham etmiştik*.” (Tâhâ).

2.1.15. [2] + (1) → [yalın d.] + [ayrılma görevinde bulunma d.e.] + (Ø belirtme d.e.)

TİEM 73'teki Müminûn 23/32'de ayrılma durumu yerine kullanılan +da bulunma durumu eki ıd- fiiliyle zorunlu istem çerçevesindedir. Fakat anlamsal açıdan bu ek yönelme bildirmektedir. Aynı durum 2.1.11 ve 2.1.12 için de geçerlidir.

ıdtımız anlar içindä yalavaç anlardın tapnuñlar tañrıķa yoķ silârkä bir içi anda ağın, korķmaz mu silâr 250v/6= 23/32 (Ünlü 2004: 59). “*Onlara, kendilerinden*, ‘Allah'a kulluk edin, sizin O'ndan başka hiçbir ilahınız yoktur, hâlâ O'na karşı gelmekten sakınmaz mısınız?’ diye öğüt veren bir *peygamber gönderdik*.” (Mü'minûn).

2.1.16. [3] → [yalın d.] + [yönelme d.e.] + [yönelme bildiren tapa]

TİEM 73'teki Nahl 16/ 63'te ıd- fiili, +ķa yönelme ekiyle zorunlu istem çerçevesindedir. RKT Nahl 16/ 63'te ise +ķa yönelme durumu eki “tapa” edatı olarak görülmektedir. Böylece TİEM 73'te yönelme durumu ekiyle bağlantı kuran ıd- fiili RKT'de yönelme bildiren bir edatla zorunlu istem çerçevesindedir.

ıdtımız ok *gürürlarğa* sendä öngdün 200r/6= 16/63 (Kök 2004: 196); *ıdtımız* ögürler *tapa* sénde öngdin 30/ 60b1= 16: 63 (Ata 2019: 53). “Senden önceki *ümmetlere peygamberler gönderdik.*” (Nahl).

2.1.17. [3] → [yalın d.] + [belirtme d.e]+ [yönelme d.e]

Bu kısımda ıd- fiili, yönelme durumu ekiyle de bağlantı kurmuştur. DLT’ye ait ilk örnekte ıd- fiili, +ni belirtme ve yönelme durumu ekiyle zorunlu bağlantı kurmuştur. İkinci örnekte ise ıd- fiili T.3.Ş. iyelik ekine gelen +n belirtme durumu ekiyle seçimlik; yönelme durumu ekiyle zorunlu bağlantı kurmuştur. KB’de de ıd- fiili +ña yönelme ve +nı belirtme durumu ekiyle zorunlu bağlantı kurmuştur.

İdhgıl meni tokışka “beni savaşa *gönder*” (Atalay III: 172).

Ol kulın *mağğa ıdhsadı* “o kulunu bana *göndermek istedi*” (Atalay I: 276).

sağa ıdtım erdi *қадаşıңни* men
tilekim ol erdi *mağa* kelse sen (KB 3909).

Sana kardeşini göndermiş ve senin bana gelmeni istemiştim.

2.1.18. [1] + (2) → [yalın d.] + (yönelme görevinde bulunma d.e) + (belirtme d.e.)

TİEM 73’teki A’râf 7/ 111’de ıd- fiili, yönelme görevindeki bulunma durumuyla zorunlu; +nı belirtme durumu ekiyle seçimlik istem çerçevesindedir. Aynı durum RKT A’râf 7/111 için de geçerlidir.

ıdğıl kântlär içindü *tergüçilärni* 122v/3=7/111 (Kök 2004: 117); *İdğıl* kendler içinde *térdeşiler* 28/ 6b2= 7:111 (Ata 2019: 25). “Şehirlere *toplayıcılar yolla.*” (A’râf).

2.1.19. [2] + (1) → [yalın d.] + [yönelme d.e.] + (belirtme d.e.)

TİEM 73’teki Yasin 36/ 14’te ıd- fiili, yönelme durumu ekiyle zorunlu; belirtme durumu ekleriyle seçimlik bağlantı kurmuştur.

ıdtımız anlarğa *ekkägüni* yalğanğa tut(t)ılar 321v/1= 36/14 (Ünlü 2004: 141). “Biz *onlara* iki *elçi göndermiştik* de onları yalancı saymışlardı.” (Yâsîn).

2.1.20. [3] → [yalın d.] + [yönelme d.e.] + [belirtme d.e.]

TİEM 73’teki Kehf 18/ 19, A’râf 7/ 102, Sâffât 37/147’de; RKT’deki A’râf 7/ 102 ve Sâffât 37/ 147’de ıd- fiili, +ka yönelme ve +nı belirtme durumu ekiyle zorunlu bağlantı kurmuştur.

ıdınlar birägünizlärni bu yormaqınız birlä bu kântkü 215v/9= 18/19 (Kök 2004: 212). Siz birinizi şu gümüş para ile *kente gönderin* (Kehf).

ıdtımız anlarda keđin mūsā yalavaçnu biziñ bälgülärimiz birlä fir’avnğa 122r/4=7/103 (Kök 2004:116); 28/ 3b3= 7: 102 (Ata 2019: 25). “Onların ardından *Mūsâ’yu* mucizelerimizle Firavun ve yakın *çevresine gönderdik.*” (A’râf).

ıdtımız anı yüz miñ kişikü azu artğaylar ärdi 328r/8= 37/147 (Ünlü 2004: 150); 34/ 39b1= 37: 147 (Ata 2019: 97). “Biz onu yüz bin, yahut daha fazla insana peygamber olarak gönderdik.” (Sâffât).

2.1.21. [1] + (2) → [yalın d.] + (ayrılma görevinde bulunma d.e.) + (belirtme d.e.)

TİEM 73'teki Bakara 2/ 151'de ıd- fiili ayrılma görevindeki bulunma ve belirtme durumu ekiyle seçimlik çerçevededir.

ıdtımız silärniñ içindä yalavaçnu silärdin 18r/3=2/ 151 (Kök 2004: 16). “Aranızdan size [...] bir peygamber gönderdik.” (Bakara).

2.1.22. [3] + (2) → [yalın d.] + (belirtme d.e.)+ [belirtme d.e.] + (belirtme d.e.) + [yönelme d.e.]

TİEM 73'teki Mü'mîmûn 23/ 45'te ıd- fiili, yönelme durumu eki yanında, belirtme durumu ekiyle seçimlik [Müsânı] ve zorunlu [Hârûnnı] bağlantı kurmuştur.

ıdtımız müsânı қадаш Hârûnnı. fir'avnқа bälğülärimiz birlä bir hüccät birlä bälğülüg 251v/1= 23/45 (Ünlü 2004: 60). “Mûsâ ve kardeşi Hârûn'u mucizelerimizle ve apaçık bir delille Firavun [ve ileri gelenleri]ne peygamber olarak gönderdik.” (Mü'minûn).

2.1.23. [3] → [yalın d.] + [belirtme h.e.] + [yönelme bildiren tapa] + [yönelme d.e.]

TİEM 73 ve RKT'de yönelme durumu eki ve yönelme bildiren edatlar arasında nöbetleşe kullanımlar vardır. ıd- fiili, morfolojik (+ka) ve sözlüksel (tapa) biçim birimiyle zorunlu istem çerçevesindedir.

rastlık üze *ıdtımız yalavaçnu bizing belğülerimiz birle Firavn tapa anıñ boğnınga 36/ 56a2= 43: 46 (Ata 2019: 124). ıdtımız oq müsâ yalavaçnu bizing bälğülärimiz birlä fir'avnқа anıñ gürühıya 360r/4= 43/46 (Ünlü 2004: 182). Mûsâ'yı mucizelerimizle Firavun'a [...] göndermiştik.” (Zuhruf).*

2.1.24. [3] → [yalın d.] + [belirtme d.e.] + (eksiz yönelme d.e.)

TİEM 73'teki Ra'd 13/30'da ıd- fiili, belirtme durumu ekiyle zorunlu, söz diziminde belirtilmemiş yönelme durumu ekiyle seçimlik istem çerçevesindedir.

ıdtımız seni ümmät içindä küçti ök anda öñdün ümmätlär 186r/4= 13/30 (Kök 2004: 180). “Seni, kendilerinden önce nice ümmetlerin geçmiş olduğu bir ümmete gönderdik.” (Ra'd).

2.1.25. [3] → [yalın d.] + [belirtme d.e.] + [birliktelik/ birlä edatı]

TİEM 73'teki Bakara 2/ 119'da, ıd- fiili, +nı belirtme durumu eki ve “birlä” edatıyla zorunlu istem çerçevesindedir.

biz *ıdtımız seni könilik birlä säwünç berigli kórkuıtıgı 14r/8= 002/ 119 (Kök 2004: 13). “Biz seni hak ile; müjdeleyici ve uyarıcı olarak gönderdik.” (Bakara).*

2.2. ıd-: bir şey gönder-

2.2.1. [1] + (1) → [yalın d.] + (eksiz belirtme d.e.)

KB’de ıd- fiili yönelme durumu eki olmaksızın eksiz belirtme durumu ekini seçimlik olarak almıştır.

törütü bayat bu ajunuğ bilip
yigü içgü ıdı halaldin kılıp (KB 3404).

Tanrı bu dünyayı bilerek yarattı; helalinden *yiyecek* ve *içecek gönderdi*.

2.2.2. [1] + (3) → [yalın d.] + (belirtme d.e.) + (yönelme d.e.) + (eksiz belirtme d.e.)

DLT’de “bir şey gönder-” anlamındaki ıd- fiili, ilk örnekteki T.3.Ş. iyelik eki üzerine gelen +n belirtme durumu ekiyle zorunlu; ikinci örnekte ise eksiz belirtme durumu ekiyle seçimlik, yönelme durumu ekiyle ise zorunlu bir istem çerçevesi oluşturmuştur.

tonın ıdıhtı “*elbise gönderdi*” demektir (Atalay II: 312).
Ol manğa at ıdıhtı “o bana *at gönderdi*” (Atalay III: 438).

2.2.3. [1] + (2) → [yalın d.] + (yönelme görevindeki belirtme d.e.) + (eksiz belirtme d.e.)

KB’de ise ıd- fiili yönelme görevindeki +n belirtme durumu ekiyle zorunlu; Ø belirtme durumu ekiyle seçimlik istem çerçevesi oluşturmuştur.

ajun tındı ornap bu hağan öze
anın ıdı dünya *taşuklar* tüze (KB 93).
Hakan tahta oturunca, dünya asayiş buldu; bundan dolayı dünya *ona* şahane *hediyeler gönderdi*.

2.2.4. [3] → [yalın d.] + [yönelme görevinde yön gösterme d.e.] + [belirtme d.e.]

KB’de ıd- fiilinin istem çerçevesi kurduğu bir diğer zorunlu biçim birim ise yön gösterme durum ekidir. +n belirtme durumu ekiyle de seçimlik bağlantı kurmuştur.

özüm kalsa yalnız kara yir katın
mağar ıdığıl anda öküş rahmetin (KB 395).
Kara yer altında tek başıma kalınca, orada da sayısız *rahmetini bana ulaştır*.

2.2.5. [3] → [yalın d.] + [belirtme d.e.] + [yönelme d.e.]

AH’da ise ıd- fiili, belirtme ve yönelme durumu ekleriyle zorunlu istem çerçevesindedir.

Bölek ıddım anı şahımğa men ök
Havadarlığımı tükel bilsü tip
Ben *onu şâhıma* bağlılığımın bir nişânesi olsun diye *hediye gönderdim* (AH 79-80).

2.2.6. [2] + (1) → [yalın d.] + [yönelme d.e.] + (belirtme d.e)

RKT'de Nisâ 4/ 174 ve Şûrâ 42/ 52'de id- fiili +ke ve +ña yönelme durumu ekleriyle zorunlu, +nı belirtme durumu ekiyle seçimlik bağlantı kurmuştur. Şûrâ 42/ 52'deki durum TİEM 73 için de geçerlidir. Bahsettiğimiz +ke ve +ña yönelme durumu ekleri yanında Tâhâ 20/ 80'de olduğu gibi id- fiili +nı belirtme durumu ekleriyle seçimlik ve “üze” edatıyla da zorunlu bir istem çerçevesi oluşturur.

İdîngizdin takı *ıdtımız sizke nürnü* belgüüg 27/14a2= 4: 174 (Ata 2019: 19). “Size Rabbinizden kesin bir delil (Hz. Muhammed) geldi ve *size* apaçık bir *nur* (Kur'an) *indirdik.*” (Nisâ).

yarlıg ıdtımız sanğa cabra'îlni öz yarlığımızdın 357r/3= 42/52 (Ünlü 2004:179); *yarlıg ıdtımız sanğa* rûhnı yarlığımız birle 36/ 35a2=42: 52 (Ata 2019: 121). “*Sana* da, emrimizle, bir *ruh* (kalpleri diriltten bir kitap) *vahyettik.*” (Şûrâ).

ıdtımız sizing üze yandak *şekeri* hem buldurçın *etini* 31/ 60b2= 20: 80 (Ata 2019: 69). “*Size* kudret helvası ile bildircim eti *lüftettik.*” (Tâhâ).

2.2.7. [4] → [yalın d.] + [yönelme d.e.] + [belirtme d.e.] + [eşitlik d.e]

RKT Mâide 5/ 48'de id- fiili yönelme, belirtme ve eşitlik durumu ekiyle zorunlu istem çerçevesindedir.

ıdtımız sanğa bitigni sezâsınça çingarıglı ol kim anda öngdin ol bitigdin 27/53b1= 5: 48 (Ata 2019: 24). “*Sana* da o *Kitab'ı* (Kur'an'ı) hak, önündeki kitapları doğrulayıcı, onları gözetici olarak *indirdik.*” (Mâide).

[4] → [yalın d.] + [yönelme d.e.] + [belirtme d.e.] + [nitelik/ birle]

TİEM 73 Nisâ 4/ 105'te id- fiili, yönelme, belirtme durumu ekleri ve “birle” edatıyla zorunlu istem çerçevesindedir.

biz *ıdtımız sanğa* bitigni könilik *birle* 26/72b2= 4: 105 (Ata 2019: 14). “Biz *sana* Kitab'ı (Kur'an'ı) hak olarak *indirdik.*” (Nisâ).

2.2.8. [1] + (2) → [yalın d.] + (belirtme d.e.) + (yön gösterme d.e.)

TİEM 73 Mâide 5/ 31'de söz dizimsel ve anlamsal açıdan eksiz belirtme ve yönelme durumu eki; RKT'de ise belirtme ve yön gösterme durumu eki seçimlidir.

ıdtı tañrı bir *karğa* üşâyür yâr içindâ kömgü üçün ölügni nâtäg kömâr kaşaşınıñ uwutnı 84r /1= 5/31 (Kök 2004: 79). *ıdtı* Tañrı bir *karganı* üşâyür yer içinde, körkitmek üçün *angar* neteg örter kashaşınıñ 'avretini 27/ 39b2=5: 31 (Ata 2019: 22). “Nihayet Allah, *ona* kardeşinin ölmüş cesedini nasıl örtüp gizleyeceğini göstermek için yeri eşeleyen bir *karga gönderdi.*” (Maide).

2.2.9. [1] + (1) → [yalın d.] + (belirtme d.e)

KB'de id- fiili, T.2.Ş iyelik ekine gelen +ni belirtme durumu ekiyle zorunlu istem çerçevesindedir.

kerek *ıd* köçür*ni* kerek ıdmağıl
 özün köçgü ahır usal bolmağıl (KB 4816).
Göçünü ister *gönder*, ister gönderme; fakat sonunda kendin nasılsa
 göçeceksin, gafil olma.

2.2.10. [3] + (2) → [yalın d.] + [belirtme d.e] + (belirtme d.e.) + [eşitlik d.e]

RKT'deki Tâhâ 20/ 113'te ıd- fiili, +nı belirtme durumu ekiyle zorunlu [*anı*] ve seçimlik [Kur'ân*ı*], eşitlik durumu ekiyle ise zorunlu istem çerçevesindedir. Söz dizimsel sıralanış istem çerçevesinin oluşmasında rol oynamaktadır.

*ıd*tımız *anı* Kur'ân*ı* tâzîçe 31/87a1= 20: 113 (Ata 2019: 71). “Biz *onu* Arapça bir Kur'an olarak *indirdik*.” (Tâhâ).

2.2.11. [2] → [yalın d.] + [belirtme d.e]

TİEM 73'teki A'râf 7/57'de +ni belirtme durumu eki ıd- fiili için zorunlu biçim birimdir.

ol ol ıdı *ıdur* yällr*ni* ästürü säwünç anıy soyurkamağında öñdün 118r/4=007/057 (Kök 2004: 112). “O, *rüzgârları* rahmetinin önünde müjde olarak *gönderendir*.” (A'râf).

[2] → [yalın d.] + [yönelme bildiren üze] + (belirtme d.e)

RKT Nisâ 4/ 113'te ıd- fiili, +nı belirtme durumu eki ve yönelme bildiren “üze” edatıyla zorunlu istem çerçevesindedir.

ıdı Tanğrı sening *üze* bitig*ni*, üstüvârlık*ı* 26/77a3= 4: 113 (Ata 2019: 14). “Allah *sana* kitabı (*Kur'an'ı*) ve *hikmeti indirmiş*.” (Nisâ).

2.3. ıd-: haber gönder-, ilan et-, haber ver-

KB'de ıd- fiili, yön gösterme ve yönelme durumu ekiyle zorunlu; eksiz belirtme durumu ekiyle seçimlik bağlantı kurmuştur (b. 3913, 3846). Aynı şekilde TİEM 73'teki Mü'mimün 23/27'de ise yön gösterme durumu ekiyle zorunlu; AH'da ise, yönelme ve eksiz belirtme durumu ekiyle seçimlik bağlantı kurmuştur.

2.3.1. [2] → [yalın d.] + [yön gösterme d.e.]

ayur bu kadaşın irig sözlemiş
*ağar torğu ıd*tım tiken çiknemiş (KB 3846).
 Kardeşin çok haşın cevap vermiş; ben *ona ipek gönderdim*, o ise, diken işlemiş dedi.

2.3.2. [2] → [yalın d.] + [yönelme d.e.]

şekerde süçigrek *söz ıd*tım sağa
 ağuda açığ keldi yanğı mağa (KB 3913).
Sana şekerden daha tatlı *söz gönderdim*; karşılığı bana zehirden daha acı olarak geldi.

2.3.3. [2] → [yalın d.] + [yön gösterme d.e.]

yarlıg ıdtımız ajar kim etgil kâmini biziñ közü<mü>z biziñ yarlıgımız birlä 249r/8= 23/27 (Ünlü 2004: 58). [*Nûh'a*] “Bizim gözetimimiz altında ve vahyimize göre o gemiyi yap” diye *vahyettik.*” (Mü’mîmûn).

2.3.4. [2] → [yalın d.] + [yönelme d.e.]

Yime tört işingē *ıdur* men *selam* (AH 31).

Yine (onun) dört arkadaşına *selam gönderirim* (Arat 1992: 83).

2.3.5. [2] → [yalın d.] + [yönelme d.e.]

TİEM 73’teki Bakara 2/ 99’da eksiz belirtme durumu eki seçimlik biçim birimken çevirideki yer değişikliğiyle birlikte zorunlu biçim birim durumuna gelmiştir.

ıdtımız ok sağa bālgülär *nişānlar* 12r/3=2/99 (Kök 2004: 11). “*Sana* apaçık *âyetler indirdik.*” (Bakara).

2.3.6. [3] → [yalın d.] + [yönelme görevinde bulunma d.e.] + [belirtme d.e.]

TİEM 73’teki Fussilet 41/ 12’de yönelme anlamındaki bulunma eki ve +ni belirtme durumu eki zorunlu ögedir.

yarlıg ıdtı tegmä kök içindü *işini* 349v/2= 41/12 (Ünlü 2004: 171); 35/ 78a3= 41: 12 (Ata 2019: 115). “Her göge kendi *işini bildirdi.*” (Fussilet).

2.3.7. [3] → [yalın d.] + [yönelme d.e.] + [eksiz belirtme d.e.]

TİEM 73 ve RKT’deki Tâhâ 20/ 77’de id- fiili, +ka yönelme ve Ø belirtme durumu ekiyle seçimlik bağlantı kurmuştur.

yarlıg ıdtımız mûsâka 232r/ 2= 20/77 (Kök 2004: 230); 31/59a2= 20: 77 (Ata 2019: 69). “*Mûsâ’ya* [...] *vahyettik.*” (Tâhâ).

2.3.8. [1] + (1) → [yalın d.] + [eksiz belirtme d.e.] +[vasita/ birlä]

TİEM 73 ve RKT’deki Şûrâ 42/ 51’de ana metinde id- fiili “birle” edatı ve Ø belirtme durumu ekiyle zorunlu istem çerçevesi oluşturur. Fakat çeviride bu anlam yönelme ve belirtme durumu ekleriyle karşılanmıştır.

azu ıdur yalavaç *yarlıg ıdur* anıñ yarlıgı *birlü nâ tülüsü* 357r/2= 42/51 (Ünlü 2004: 179); 36/ 34b1= 42: 51 (Ata 2019: 121). “Yahut bir elçi gönderip, izniyle *ona dilediğini vahyeder.*” (Şûrâ).

2.3.9. [3] → [yalın d.] + [belirtme d.e.] + [yönelme bildiren tapa edatı]

TİEM 73 Nûh 71/1’de id- fiili belirtme durumu eki ve yönelme bildiren “tapa” edatıyla zorunlu istem çerçevesi oluşturmuştur.

biz *ıddımız nûh* yalavaçnı öz boğunu *tapa* korkutıl bođunuñnı qalmazda öñdün anlarqa ağırtğan kın 423v/2= 71/1 (Ünlü 2004: 249). “Biz *Nûh’u*, ‘Kendilerine can yakıcı bir azap gelmeden önce halkını uyar’ diyerek kavmine *gönderdik.*” (Nûh).

2.3.10. [5] → [yalın d.] + [yönelme bildiren edatı] + [yönelme d.e.] + [belirtme d.e.] + [yönelme bildiren tapa edatı]

TİEM 73 ve RKT’de ıd- fiili, zarf görevindeki edatlarla da zorunlu istem çerçevesi oluşturmuştur. RKT’deki A’râf 7/ 117’de ıd- fiili +nı belirtme durumu ve yönelme bildiren “tapa” çekim edatıyla zorunlu bağlantı kurarken, TİEM 73’teki Araf 7/ 117’de ise +ka yönelme ve +nı belirtme durumu ekleri yanında diye anlamındaki “tep” edatıyla zorunlu istem çerçevesi kurar.

Yarlıg *ıdtımız* Mûsâ *tapa* kemişgil tayakıngnı 28/8a3=7: 117 (Ata 2019: 26); yarlıg *ıdtımız* mûsâkâ kâmişgil *tep* tayakıngnı 122v/7= 7/117 (Kök 2004: 117). “Biz de *Mûsâ’ya* ‘Asânu at!’ *diye vahyettik.*” (A’râf).

Aynı söz diziminde birden fazla edatla da istem çerçevesi oluşturulmuştur. TİEM 73 Zâriyât 51/ 38’de ıd- fiili, “tapa” ve “birlâ” edatıyla zorunlu istem çerçevesindedir.

ıdtımız fir’avn *tapa* bâlgülüg huccât *birlâ* 384r/4= 51/38 (Ünlü 2004: 206). “Biz [onu] açık bir delil *ile Firavun’a göndermiştik.*” (Zâriyât).

2.4. ıd-: bırak-

KB’deki bu beyitte ıd- fiili, Ø belirtme durumu ekiyle seçimlik bağlantı kurar. Söz diziminde yer almamakla birlikte “beni” belirtili nesnesi anlamsal olarak yer almaktadır.

[2] → [yalın d.] + (Ø belirtme d.e.)

aça sözledim söz maña emdi büt
ıdayın tise *ıd* kalı tutsa tut (KB 750).
Sözümü açıkça söyledim, imdi bana inan; *beni* elden kaçırmak istersen, *bırak*;
eğer tutmak istersen, tut.

2.5. ıd-: süre ver-

[3] → [yalın d.] + [belirtme d.e.] + [+ka tegi]

TİEM 73 ve RKT’deki Zümer 39/42’de ıd- fiili, +nı belirtme durumu eki ve zaman açısından +e kadar anlamındaki “+kA tegi” morfo sentaktik yapısıyla zorunlu istem çerçevesi oluşturmaktadır.

ol hüküm kılmış bolsa anıñ üzâ ölümni *ıdur* tağı birni atalmış vakt*ka tegi* 338v/ 4-5= 39/42 (Ünlü 2004: 160); 35/1b2 = 39: 42 (Ata 2019: 106). Ölümüne hükmettiklerini tutar, *diğerlerini* ise belli bir süreye *kadar* (hayata) *salar* (Zümer).

2.6. ıd-: işaret gönder-

[2] + (1) → [yalın d.] + [belirtme d.e.] + (belirtme d.e.)

TİEM 73’teki Hicr 15/22’de +nı belirtme durumu eki söz dizimsel açıdan sıfat-fiilden önce geldiğinde zorunlu, sıfat- fiilden sonra geldiğinde ise seçimlik ögedir.

ıdtımız yellârni yıgaçlarını yüklüg kılığlı 193r/7=15/22 (Kök 2004: 188). “Biz, *rüzgârları* aşılavıcı olarak *gönderdik.*” (Hicr).

[2] + (1) → [yalın d.] + (belirtme d.e.) + [yönelme bildiren üze edatı]

RKT Âl-i İmrân 3/ 154'te +nı/+ni belirtme durumu ekiyle seçimlik, yönelme bildiren “üze” edatıyla zorunlu istem çerçevesi oluşturulmuştur.

ıdı sizin ^{widehat}*üze* gamda kiğin *im̄inlikni*, *ıdıku* kim umızmak kelip örter bir ögürni sizdin 25/ 17a3= 3: 154 (Ata 2019: 5). “O kederin ardından (Allah) *üzerinize* içinizden bir kısmını örtüp bürüyen bir *güven*, bir *uyku indirdi*.” (Âl-i İmrân).

2.7. id-: sonlandır-

[2] → [yalın d.] + (eksiz belirtme d.e.)

KB'de id- fiili, söz diziminde yönelme durumu eki olmaksızın, Ø belirtme durumu ekiyle seçimlik istem çerçevesindedir.

teğip akru elgin tokıdı kapuğ
turup çıktı odğurmuş *ıdı tapuğ* (KB 3291).
Gelip, eli ile yavaşça kapıyı çaldı; Odgurmuş ibadeti *biraktı*, yerinden kalktı.

2.8. id-: boşa-, boşan-

[2] → [yalın d.] + [belirtme d.e.] + [yönelme d.e]

TİEM 73 ve RKT'deki Ahzâb 33/49'da id- fiili, yönelme durumu ekiyle seçimlik, belirtme durumu ekiyle zorunlu istem çerçevesi oluşturmuştur.

mut'a beriñlär anlar*ka ıdıñlar* anlarını körklüg ıdmağ 308r/2= 33/49 (Ünlü 2004: 127- 128); 33/ 11b2= 33: 49 (Ata 2019: 81). “*Onları* bir şeyler vererek memnun ediniz ve güzelliikle *boşayınız*.” (Ahzâb).

2.9. id-: harca-, gönder-, feda et-, gönder-/ çabala-

KB'de harca- olarak anlamlandırılan id- fiili +ka yönelme ve +nı belirtme durumu ekiyle zorunlu; gönder- ve feda et- anlamlarındaki id- fiilleri söz diziminde Ø belirtme durumu ekleriyle seçimlik; göndermeye çabala- anlamındaki id- ise +nı belirtme durumu ekiyle zorunlu istem çerçevesi oluşturmuştur. Id- fiilinin durum ekleri açısından istem çerçeveleri söz dizimsel özelliklere göre değişmektedir. KB 5178'de “+den önce” anlamındaki “+de oza” zarflaştırılmış edatından sonra belirtme durumu eki seçimlik, öncesinde ise zorunlu ögedir.

2.9.1. [3] → [yalın d.] + [yönelme d.e.] + [belirtme d.e.]

karılığta kor yok köni turdum erse
yawalık*ka* isiz tiriglikni *ıdı*tım (KB 6527).
Eğer doğru bir hayat yaşamış olsa idim, ihtiyarlığın da zararı yoktu; fakat ne yazık ki, *onu boş yere sarfettim*.

2.9.2. [2] + (1) → [yalın d.] + (eksiz belirtme d.e./ belirtme d.e.)

aya beg boluğlı buğunda burun
burun *ıdı* bu *beglik* sen itgil orun (KB 5298).
Ey halkın ileri geleni olan bey, bu beyliğı önceden *birak* ve kendine bir yer hazırla.

2.9.3. [3] → [yalın d.] + [belirtme d.e.] + [zarflaştırılmış edat]

sağa tegdi emdi bu ordu orun

köçüğünü özünü *de oza ıd* burun (KB 5178).

Bu saray ve taht şimdi sana ulaştı; *göçünü* kendinden önce *gönder*.

2.10. ıd-: izin ver-

[3] → [yalın d.]+ [belirtme d.e.] + [birlä]

TİEM 73'teki Yûsuf 12/ 63'te belirtme durumu eki ve "birlä" edatıyla zorunlu istem çerçevesi kurulmuştur. Aynı durum 2.11'de bulunan TİEM 73 ve RKT'deki Tâhâ 20/ 47'de geçen ıd- fiili için de geçerlidir.

ıdğıl biziñ *birlü* karındaşımıznu 178v/2= 12/63 (Kök 2004: 172). "*Kardeşimizi* bizimle beraber *gönder*." (Yûsuf).

2.11. ıd-: serbest bırak-

[3] → [yalın d.]+ [belirtme d.e.] + [birlä]

ıdğıl biziñ *birlü* tañrı kulu oğlanını 230r/6= 20/ 47 (Kök 2004: 228); 31/47b3= 20: 47 (Ata 2019: 67). "*İsrailoğullarını* (serbest bırak ve) bizimle *gönder*." (Tâhâ).

2.12. ıd-: uyar-

[3] → [yalın d.]+ [yönelme d.e.] + [belirtme d.e.]

TİEM 73'teki Kâf 50/ 28'de ıd- fiili, Ø belirtme ve +kâ yönelme durumu ekiyle zorunlu; RKT'de ise +nı belirtme ve +ke yönelme durumu ekiyle zorunlu istem çerçevesindedir.

seziksiz turur *ıdtım* silärkü *korqutmaq* 382r/2= 50/28 (Ünlü 2004: 204); Çınok ilgerü *ıdım* sizke va *ıdını* 37/ 76b1= 50: 28 (Ata 2019: 142). Çünkü ben bu (konudaki) uyarıyı size [önceden] *yaptım* (Kâf).

2.13. ıd-: cezalandır-

2.13.1. [1] + (1) → [yalın d.]+ (belirtme d.e./ eksiz belirtme d.e.) + [yönelme bildiren üzä]

TİEM 73 ve RKT'deki A'râf 7/ 133'te +nı belirtme ve Ø belirtme durumu eki seçimlik; "üze" edatı ise zorunlu biçim birimdir.

ıdtımız anlar *üzä* kanatlığ *çäkürgä* tağı yadağ *çäkürgä* tağı *bakalar* tağı *kanlar* 123v/7= 7/ 133 (Kök 2004: 118). *ıdtımız* olar *üze* akar suwnı, çekürgeñi, yadağ *çäkürge* hem bakalar hem *kannı* 28/ 15a1= 7: 133 (Ata 2019: 27). Onların *üzlerine tûfan, çekirge, haşarat, kurbağalar* ve *kan gönderdik* (A'râf).

2.13.2. [1] + (1) → [yalın d.]+ (eksiz belirtme d.e.)

RKT'deki Tevbe 9/ 26'da ıd- fiili, söz dizimindeki Ø belirtme durumu ekiyle seçimlik istem çerçevesi oluşturur.

ıdtı süler körmez sizler anı 29/ 19b1= 9: 26 (Ata 2019: 39). "Sizin göremediğiniz *ordular indirdi*." (Tevbe). 2.13.3. [2] + (1) → [yalın d.]+ (belirtme d.e.)+[yönelme bildiren üze edatı]

TİEM 73 ve RKT'deki Meryem 19/ 83; Fussilet 41/ 16; Fil 105 /003'teki id- fiili +nı/ +ni belirtme durumu ekiyle seçimlik; "üze" edatlarıyla zorunlu istem çerçevesi oluşturmuştur.

biz *ıd*tımız yaklârni tanığlılar *üzâ* 227v/8= 19/83 (Kök 2004: 225); 31/ 32a1= 19: 83 (Ata 2019: 64). "Biz, inkârcıların *üzerine* [kendilerini isyana itip duran] *şeytanları saldı*k." (Meryem).

*ıd*tımız anlar *üzâ* yâlni sığan bir batğan nağs künlâr içindâ 349v/9= 41/16 (Ünlü 2004: 171); 35/ 81a3= 41: 16 (Ata 2019: 116). "O mutsuz kara günlerde *üzerlerine* dondurucu bir *rüzgâr gönderdik*." (Fussilet).

*ıd*tı anlar *üzâ* *kuşları* gürüh gürüh 448r/8= 105/003 (Ünlü 2004: 285). "Üzerlerine balçıktan pişirilmiş taşlar atan sürü sürü *kuşlar gönderdi*." (Fil).

2.14. id-: ödüllendir-

[1] + (2) → [yalın d.] + [yönelme bildiren üze edatı] + (belirtme d.e.)

TİEM 73'te Nûh 71/ 11'deki id- fiili, söz dizimsel yüzeydeki +nı belirtme durumu ekiyle seçimlik, "üze" edatıyla zorunlu istem çerçevesi oluşturur. TİEM 73 Hûd 11/ 52'de ise id- fiili Ø belirtme durumu ekiyle seçimlik, "üze" edatıyla da zorunlu istem çerçevesi oluşturmuştur.

ıdğay yağmurnı silâr *üzâ* tutaşı 423r/2= 71/11 (Ünlü 2004: 249). "*Üzerinize* gökten bol bol *yağmur indirsin*." (Nûh).

ıdğay kökdin *yağmur silâr üzâ* udu udu kuyğan yağmur 167v/3= 11/52 (Kök 2004: 161). "*Üzerinize* bol bol *yağmur göndersin*." (Hûd).

2.15. id-: ümit et-

[2] → [yalın d.] + [yönelme bildiren üzâ edatı]

TİEM 73'teki Mümtehine 60/4'te id- fiili, yönelme bildiren "üze" edatıyla zorunlu istem çerçevesi oluşturur.

*ıd*tımız seniğ *üzâ* 406v/1= 60/4 (Ünlü 2004: 230). "Ancak *sana dayandık*." (Mümtehine).

2.16. id-: getir-

[2] + (1) → [yalın d.] + (eksiz yönelme d.e.) + [belirtme d.e.]

TİEM 73'teki Mü'minûn 23/90'da id- fiili, söz dizimsel yüzeyde verilmeyen yönelme durumu ekiyle seçimlik, +ı belirtme durumu ekiyle zorunlu istem çerçevesi kurmuştur.

*ıd*tımız kertü yaraşı 253v/3= 23/90 (Ünlü 2004: 63). "Biz [onlara] gerçeği *getirdik*." (Mü'minûn).

2.17. id-: götür-

[2] → [yalın d.] + (eksiz belirtme d.e.)

KB'de belirtisiz nesne olarak söz diziminde verilen "ne" zamiri, id- fiiliyle seçimlik istem çerçevesi oluşturmuştur.

saray ol ajun kör bu kazanç yiri
negü balsa munda naru *ıd* yori (KB 1444).
 Dünya bir saraydır, bir kazanç yeridir; buradan oraya götürebileceğin *ne*
 varsa, *götür*.

2.18. ıd-: hazırla-

[1] + (2) → [yalın d.] + (eksiz belirtme d.e.) + (özümlük bildiren yönelme d.e)

TİEM 73'teki İnsân 76/4'te ise Ø belirtme ve özümlük bildiren +ka yönelme durumu ekiyle seçimlik istem çerçevesi oluşturulmuştur.

ıdtımız kâfırlârka zincırlâr tahsuğlar ymâ *küyürür ot* 430v/1= 76/4 (Ünlü 2004: 257). “*Kâfirler için zincirler, demir halkalar ve alevli bir ateş hazırladık.*” (İnsân).

2.19. ıd-: at-

[2] + (1) → [yalın d.] + [yönelme d.e.] + (eksiz belirtme d.e.)

KB'de ıd- fiili Ø belirtme durumu ekiyle seçimlik, yönelme durumu ekiyle zorunlu istem çerçevesi oluşturmuştur.

ot ıdtı buğunğa buzuldu ili
 yıkıldı siziksiz bu beglik ulı (KB 2137).
 O halkın içine *ateş atmış* olur; memleketi bozulur ve hiç şüphesiz, beyliğin temeli yıkılır.

2.20. ıd-: bildir-

[2] + (1) → [yalın d.] + [yönelme d.e.] + (eksiz belirtme d.e.)

TİEM 73'teki Kasas 28/7'de ıd- fiili, yönelme durumu ekiyle zorunlu, Ø belirtme durumu ekiyle seçimlik istem çerçevesi oluşturur. Burada “*Mūsā*” yalın halde değildir. Tamlayan durumu eki +nın, Ø olarak gösterilmiştir ve ıd- fiiliyle dolaylı olarak seçimlik bağlantı kurmuştur.

yarlığ ıdtımız mūsā anasıya âmüzgil anı tep kaçan korksa sen anıñ üzä kâmişgil anı tãñiz içindä *korğmağıl kaçğurmağıl* biz yandurdaçı miz anı seniñ tapa tağı kıldaçı-miz anı ıdılmışlardın 280r/6= 28/7 (Ünlü 2004: 98). “*Mūsā'nın annesine*, ‘Onu emzir, başına bir şey gelmesinden korktuğun zaman onu denize (Nil’e) bırak, korkma, üzülme. Çünkü biz onu sana döndüreceğiz ve onu peygamberlerden kılacağız’ diye *ilham ettik.*” (Kasas).

2.21. ıd-: kullan-, harca-

[2] + (1) → [yalın d.] + (eksiz belirtme d.e.) + [yönelme d.e.]

KB'de ıd- fiili, söz diziminde Ø belirtme durumu ekiyle seçimlik; özümlük ve içinlik anlamındaki +ka yönelme durumu ekiyle zorunlu istem çerçevesi oluşturur.

küşüş tut *tiriglik* kerek işke *ıd*
 üle neñ kişiğe muyan özke tıd (KB 5161).

Hayatı aziz bil ve ancak lüzumlu *işlerde kullan*; insanlara ihsanlarda bulun ve kendine sevap kazan.

2.22. ıd-: yüz çevir-

[2] → [yalın d.] + [belirtme d.e.]

KB’de ıd- fiili, +nı belirtme durumu ekiyle zorunlu istem çerçevesi oluşturur.

öküş *halknı ıdttı* bu irsel ajun

köni yolda azdı kişi keç köre (KB 6632).

Bu vefasız dünya birçok *insanlardan yüz çevirdi*; ne kadar insanlar doğru yoldan şaşıtlar, buna iyice dikkat et.

3. Değerlendirme ve Sonuç

Karahanlı Türkçesinde yirmi iki farklı anlamdaki ıd- fiilinin istem çerçevesi metin merkezli aktarılmıştır. ıd- fiilinin bağlantı kurduğu durum ekleri ve edatlar ikinci bölümde zorunluluk ve seçimlik açıdan değerlendirilmiştir.

Temelde bir hareket fiili ıd-, metinlerdeki bağlamlarına göre farklı anlamlara gelmektedir. İkinci bölümde ıd- fiilinin istem çerçeveleri bu doğrultuda sınıflandırılmıştır. ıd- fiilinin geçtiği örneklerdeki söz dizimsel sıralanış, ıd- fiilinin aldığı durum eklerinin ve edatların zorunlu ve seçimlik oluşunda etkindir.

Kağanlık yazıtlarında iki istemli (İlhan 2019: 172) ıd- fiili, söz diziminde anlamsal fonksiyonuna göre yön gösterme işaretleyicisiyle bağlantılıdır (Erdal 2004: 370; Sev 2007: 601). Eski Uygur Türkçesinde gönder-, terk et-, dağıt-, sun-anlamlarındaki ıd- ve ıd- türevi fiiller yalın, belirtme ve eksiz belirtme durumu eklerini zorunlu; yön gösterme ve ayrılma durumu ekini seçimlik öge olarak almıştır. Yönelme durumu eki, ıd- türevi fiillerle seçimlik olarak bağlantı kurmuştur (Uzunkaya 2020: 124- 126). Karahanlı Türkçesi metinlerinde ıd- fiili, durum ekleri açısından iki, üç, dört ve beş istem çerçevesi oluşturmaktadır (2.2.7, 2.3.10). Karahanlı Türkçesi eserlerinde istem çerçevesi Ø belirtme, belirtme ve yönelme durumu eki çerçevesinde gelişmektedir. Durum ekleri yanında, yönelme bildiren “tapa” (2.6, 2.14); “üze” (2.1.16, 2.1.23); zarf görevindeki “tep” (2.3.10); “birle” (2.11, 2.1.25) edatları; zarflaşmış edat “+da oza” (2.9.3) ve “+ka tegi” gibi morfo sentaktik (2.5) edatlarla da istem çerçevesi oluşturulmuştur. Çekimli fiil durumundaki ıd- fiilinin anlamsal çeşitliliği ve bulunduğu söz dizimsel özellikler, yönettiği durum ekleri üzerinde etkilidir (2.9, 2.9.3). Tarihsel dönemlerde ıd- fiilinin istem çerçevesi benzerlikleri fiilin farklı şekillerde anlamlandırılmasına, bağlamların çeşitlenmesine ve hâl eklerinin tarihî dönemlerde birden çok varyanta sahip olmasına bağlanabilir (Serebrennikov ve Gadjieva 2022: 78; Doğan 2011: 12).

Karahanlı Türkçesinde ıd- fiilinin istem çerçevesi açısından, söz diziminde belirtme durumu eki kırk tanesi zorunlu, yirmi dokuzu seçimlik olmak üzere altmış dokuz yerde işaretlenmiştir (2.1.1, 2.1.2, 2.1.3, 2.1.17, 2.1.18). İşaretlenmeyen otuz iki Ø belirtme durumu eki seçimliktir (2.1.8, 2.1.10, 2.2.2,

2.7, 2.18). Eksiz belirtme durumu eki Ø, söz dizimsel ve anlamsal olarak eksiz belirtme durumu ekini karşıladığından yalın hâl olarak görülürler. Fakat yalın hâl değildirler (Sev 2007: 187; Boz 2008: 240; Buran 1989: 124; Durgut 1999: 37). Durum eklerinin fiille bağlantı kuramayacağı sadece nesneyi belirleme durumunun olabileceği görüşleri vardır (Karahan 1999: 609; Boz 2008: 237). Fakat, Karahanlı Türkçesi metinlerinde Ø ve +nı, +g, +ı belirtme durumu ekleri nesneyi belirlemekle birlikte cümlede fiille anlamlı bağlantılar kurmaktadır. KB’de Ø belirtme durumu ekinin fiil ve diğer ögeler arasında bağlantı sağlayan en fazla biçimbirim olmasının nedeni, eserdeki “vezin ve kafiye uygunluğunun karşılanmak istenmesidir.” (Mert 2002: 59). Fakat, KB’de veya başka tarihî metinlerdeki durum eki ve fiil arasındaki bu bağlantılar, üslûp ve eser yapısı yanında fiilin istemsel yapısıyla da alakalıdır (Kadioğlu 2020: 221). Id- fiilinin ilgi durumu ekiyle dolaylı bağlantısı ise bir yerde görülmektedir. 2.20’deki eksiz ilgi durumu eki alan sözcük yalın değildir ve dolaylı olarak id- fiiliyle bağlantılıdır (Buran 1989: 69).

Karahanlı Türkçesinde id- fiili açısından yönelme eki kırk dört yerde işaretlenmiştir. +ka ve +na yönelme durumu ekleri otuz beş yerde (2.1.5, 2.1.8, 2.1.14, 2.2.7, 2.3.4, 2.3.5, 2. 8) zorunlu; dokuz yerde (2.1.13, 2.2.2, 2.14) seçimlidir. Yönelme durumu, +da bulunma durumu ekiyle karşılanmıştır (2.1.18, 2.3.6). Id- fiili için yönelme bildiren “tapa” beş yerde ve “üze” edatı on dört yerde zorunlu işaretlenmiştir. “Tapa” ve yönelme durumu eklerinin nöbetleşe kullanımları TIEM 73 ve RKT arasında görülmektedir (2.1.23). Söz diziminde gösterilmeyen yönelme durumu eki, iki yerde seçimlik ögedir (2.16, 2.1.24). +ka yönelme durumu eki “neden”, “amaç”, “özümlük” anlamında zorunlu biçim birimdir (2.21). Yön gösterme durumu eki, üç yerde zorunlu, iki yerde seçimlidir (2.2.4, 2.2.8, 2.3.1). Yön gösterme durumu eki KB 3846’da “için” anlamında zorunlu ögedir (2.3.1). Eşitlik durumu eki +ça iki yerde zorunludur (2.2.7, 2.2.10). Bulunma durumu eki +da, on üç yerde işaretlenmiştir. Ayrılma anlamındaki +da bulunma durumu eki iki yerde seçimlik (2.1.15, 2.1.21), on bir yerde zorunludur (2.1.11, 2.1.12, 2.1.15). Ayrılma durumu eki +dın ve +dın...+a kalıplaşmış ifadeleri dört yerde işaretlenmiştir (2.1.4, 2.1.8, 2.1.11). Karahanlı Türkçesinde id- fiili, yönelme, belirtme durumu ekleri ve yönelme bildiren “tapa” ve “üzä” edatlarıyla yoğun olarak istem çerçevesi kurmuştur.

4. Kaynakça

- AKERSON, ERKMAN, Fatma (2016). *Türkçe Örneklerle Dile Genel Bir Bakış*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- ARAT, Rahmeti, Reşit (1979). *Kutadgu Bilig I- Metin*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- ARAT, Rahmeti, Reşit (1988). *Kutadgu Bilig II- Çeviri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- ARAT, Rahmeti, Reşit (1992). *Atebetü'l Hakayık*. Ankara: Kültür Bakanlığı.
- ATA, Aysu (2019). *Karahanlı Türkçesinde İlk Kur'an Tercümesi Rylands Nüshası, Giriş- Metin- Notlar- Dizin*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- ATALAY, Besim (2021). *Dîvanu Lugâti't Türk I-II*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- BANGUOĞLU, Tahsin (2019). *Türkçenin Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu.

- BOZ, Erdoğan (2008). *Dîvânü Lügâti't-Türk'te Belirli ve Belirsiz Nesne Yapıları*. Journal of Turkish Studies, 3/1: 236- 241.
- BURAN, Ahmet (1989). *Anadolu Ağızlarında İsim Çekim Ekleri*. Doktora Tezi. Elazığ: Fırat Üniversitesi.
- CANPOLAT Mustafa (1992), “Eski Anadolu Türkçesindeki Belirtme Durumu (Accusativus) Ekinin Kökeni Üzerine”. *Türkoloji Dergisi*, 10: 9-13.
- DOĞAN, Nuh (2011). *Türkiye Türkçesi Fiillerinde İsteme Göre Anlam Değişiklikleri*. Doktora Tezi. Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi.
- DOĞAN, Nuh (2014). “Çok İşlevlilik Açısından Türkçe Edatların Söz Dizimsel ve Anlam Bilimsel Yapısı”. *Dil Araştırmaları*, 15: 105-119.
- ERDEM, Melek (2006). “Türkmen Türkçesinde Hareket Fiillerinin “İstem”e Göre Anlam Değişimleri”. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 3/2: 38-50.
- DURGUT, Hüseyin (1999). *Karahanlı ve Harezmi Türkçesi Eserlerinde İsmi Halleri*. Doktora Tezi. Çanakkale: On Sekiz Mart Üniversitesi.
- ERCİLASUN, Ahmet Bican (2014). *Kutadgu Bilig Grameri Fiil*. Ankara: Akçağ.
- ERDAL, Marcel (2004). *A Grammar Of Old Turkic*. Leiden: Brill.
- ERGIN, Muharrem (2009). *Türk Dil Bilgisi*. Ankara: Bayrak.
- GABAIN, Annemarie Von (1988). *Eski Türkçenin Grameri* (Çev. Mehmet Akalın). Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- HACIEMİNOĞLU, Necmettin (2019). *Karahanlı Türkçesi Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- İLHAN, İpek (2019). *Eski Türkçede Fiillerin İstemi (Valenz)*. Yüksek Lisans Tezi. Manisa: Celal Bayar Üniversitesi.
- KADIOĞLU, İrem (2020). *Altı Temel Fiilin Tarihi Türk Lehçelerindeki İstemsel Durumu*. Yüksek Lisans Tezi. Denizli: Pamukkale Üniversitesi.
- KAHRAMAN, Tahir (1996). *Çağdaş Türkiye Türkçesindeki Fiillerin Durum Ekli Tamlayıcıları*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- KARAHAN, Leyla (1999), “Yükleme (Accusative) ve İlgi (Genetive) Hâli Ekleri Üzerine Bazı Düşünceler”. 3. *Uluslararası Türk Dili Kurultayı. 1996*. Ankara: Türk Dil Kurumu, 605-611.
- KARAHAN, Leyla (2010). *Türkçede Söz Dizimi*. Ankara: Akçağ.
- KORKMAZ, Zeynep (2009). *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- KÖK, Abdullah (2004). *Karahanlı Türkçesi Satır- Arası Kur'an Tercümesi TİEM 73 1v- 235v/2, Giriş- İnceleme- Metin- Dizin*. Doktora Tezi. Ankara: Ankara Üniversitesi.
- MERT, Osman (2002). *Kutadgu Bilig'de Hal Kategorisi*. Doktora Tezi. Erzurum: Atatürk Üniversitesi.
- ÖZKAN, AYDIN, Işıl (2017). *Evrensel Dilbilgisi ve Türkçede İstem (Valenz)*. Doktora Tezi. Ankara: Hacettepe Üniversitesi.
- SEREBRENNIKOV, B.A; GADJEVA, N.Z (2022). *Türk Yazı Dillerinin Karşılaştırmalı Tarihi Grameri* (Çev. Tefik Hacıyev ve Mustafa Öner). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- SEV, Gülsel (2007). *Tarihi Türk Lehçelerinde Hâl Ekleri*. Ankara: Akçağ.
- UĞURLU, Mustafa (2001). “Türk Lehçelerinin Aktarımında Valenz Sözlüklerinin Önemi”. *Uluslararası Sözlükbilim Sempozyumu Bildirileri. 20-23 Mayıs 1999*. (Edt. Nurettin Demir ve Emine Yılmaz). Gazimağusa: Doğu Akdeniz Üniversitesi Basımevi, 197-206.
- UZUNKAYA, Dilek (2020). *Altun Yarık Maitrisimit ve Huastuanıft Örneğinde Eski Uygur Metinlerinde İstem ve Bağımlılık*. Doktora Tezi. Denizli: Pamukkale Üniversitesi.
- ÜNLÜ, Suat (2004). *Karahanlı Türkçesi Satır- Arası Kur'an Tercümesi TİEM 235v- 3-450r7, Giriş- Metin- İnceleme –Analitik Dizin*. Doktora Tezi. Ankara: Hacettepe Üniversitesi.
- e- DİB = Diyanet İşleri Başkanlığı (2023). *Kur'an Meali*. <https://kuran.diyaret.gov.tr/> (Erişim Tarihi: 21.01.2023).

Orhon Yazıtları'nda Milliyetçi Söylemin Eleştirel Söylem Analizi İle İncelenmesi

The Study of Nationalist Discourse in the Orkhon Inscriptions with Critical Discourse Analysis

Mehmet Akif Ayvaz

Öğr. Gör., Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi
Türkçe Öğretimi Uygulama ve Araştırma
Merkezi, Erzincan/Türkiye

e-posta mayvaz@erzincan.edu.tr

orcid 0000-0002-7948-7100

doi 10.54316/dilarastirmalari.1288642

Zühre Ayvaz

Arş. Gör., Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi
İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve
Kamu Yönetimi Bölümü, Erzincan/Türkiye

e-posta ztoglu@erzincan.edu.tr

orcid 0000-0001-6310-1616

doi 10.54316/dilarastirmalari.1288642

Atıf

Citation

Ayvaz, Mehmet Akif; Ayvaz, Zühre (2023).
Orhon Yazıtları'nda
Milliyetçi Söylemin Eleştirel
Söylem Analizi İle
İncelenmesi. *Dil
Araştırmaları*, 33: 215-238.

Başvuru

Submitted
27.04.2023

Revizyon

Revised
03.07.2023

Kabul

Accepted
24.08.2023

Çevrimiçi Yayın

Published Online
27.11.2023

Bu makale en az iki hakem tarafından incelenmiş ve makalede intihal bulunmadığı teyit edilmiştir.

Öz

Orhon Yazıtları; Türk tarihine, diline, devlet ve yönetim anlayışına, kültürüne ve toplumsal yaşamına dair bilgiler içeren bengi taşlardır. Türk adının geçtiği ilk Türkçe metinler olmasının yanı sıra, Türkçenin ilk sanatlı üslup metni, ilk hitabet ve hatırat türünün örnekleri olarak kabul edilmektedir. Savaşların, beka mücadelelerinin, kahramanlıkların ve “öteki” anlatılarının etkili bir üslupla millete aktarıldığı kitabelerde siyasi birlik oluşumu, millî bilinç, millî kimlik, vatan, tarihî birlik, düşman ve beka gibi milliyetçi temalar yer almaktadır. Çalışma, Orhon Yazıtları'nın, milliyetçiliğe dair temsiller ve dilsel pratiklere başvurularak milliyetçi söylemler ile üretildiği ve Türk milliyetçiliği ideolojisinin ve Türk millî kimliğinin inşa edilmek istendiği varsayımına dayanmaktadır. Bu kapsamda çalışmada söylemlerin içindeki gizli ideolojiyi açığa çıkarmak amacıyla geliştirilen eleştirel söylem analizi yöntemine başvurulmuştur. Dolayısıyla yazıtlar, bu yöntemin önemli kuramcılarından Norman Fairclough'un üç boyutlu çerçeve yaklaşımıyla incelenmiş, milliyetçi söylemlerden hareketle yazıtlardaki milliyetçi tema ortaya konmaya çalışılmıştır. Orhon Yazıtları'na dair eleştirel söylem analizi yöntemiyle yapılmış çalışmaların yok denecek kadar az olması bakımından çalışmanın, literatüre katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Orhon Yazıtları, Söylem, Eleştirel Söylem Analizi, Milliyetçi Söylem

This article has been reviewed by at least two referees and confirmed to be free of plagiarism.

ABSTRACT

Orkhon Inscriptions are eternal stones containing information about Turkish history, language, state and management understanding, culture and social life. In addition to being the first Turkish texts in which the name Turk is mentioned, they are considered to be the first artistic stylistic text of the Turkish language, the first examples of the genre of oratory and memorabilia. Nationalist themes such as the formation of political unity, national consciousness, national identity, homeland, historical unity, enemy and survival are included in the inscriptions in which wars, survival struggles, heroics and “other” narratives are effectively transmitted to the nation. The study is based on the assumption that the Orkhon Inscriptions were produced with nationalist discourses by applying representations of nationalism and linguistic practices, and that the ideology of Turkish nationalism and Turkish national identity were intended to be constructed. In this context, the critical discourse analysis method developed to reveal the hidden ideology within the discourses was applied in the study. Therefore, these inscriptions have been examined with the three-dimensional frame approach of Norman Fairclough, one of the important theorists of this method, and an attempt has been made to reveal the nationalist theme in the inscriptions based on nationalist discourses. It is thought that the study will contribute to the literature in terms of the fact that the studies conducted by the method of critical discourse analysis on the Orkhon Inscriptions are almost nonexistent.

Keywords: Orkhon Inscriptions, Discourse, Critical Discourse Analysis, Nationalist Discourse

EXTENDED ABSTRACT

Background

The Orkhon Inscriptions are the eternal stones that provide important information about Turkish language, history, state structure and social life. These inscriptions are accepted as the first artistic style text of Turkish, the first examples of oratory and memoirs. In the inscriptions, there are narratives containing warnings and recommendations about the survival of the Turkish nation based on issues such as the collapse of the previous Turkish states, wars, enemies and homeland. The main idea of the narratives produced by the people who have a say in the state administration is to make the Turks a nation around the Turkish national identity consciousness. In this direction, the Orkhon Inscriptions also provide important information pointing to the existence of a sense of nationalism among the Turks.

Research Problem

The study is based on the assumption that the narratives in the Orkhon Inscriptions are produced with nationalist discourses by resorting to representations and linguistic practices related to the idea of nationalism and that the ideology of Turkish nationalism and Turkish national identity are intended to be constructed. In this context, the aim of this study is to analyse the nationalist discourses and language practices in the Orkhon Inscriptions in order to reveal the nationalist ideology.

Scope

The main subject of this study is the inscriptions erected in the name of Kol Tegin, Bilge Kagan and Tonyukuk during the Turkish Khaganate II period (682-744). There are different

approaches to the analysis and reading of the Orkhon Inscriptions in the literature. Some of the sources that were effective in the formation of the study are as follows: Erhan Aydın (2021), Orhon Yazıtları (Köl Tegin, Bilge Kagan, Tonyukuk, Ongi, Küli Çor); Hasan Gürgün (2021), Göktürk Yazısıyla Oluşturulmuş Uygur Kağanlığı Yazıtlarının Metin Dil Bilimsel İncelenmesi; Martin Sprengling (1986), Tonyukuk's Epitaph: "An Old Turkish Masterpiece"; Talât Tekin (1998), Orhon Yazıtları (Kül Tigin, Bilge Kagan, Tunyukuk); Leylâ Şubaşı Uzun (1995), Orhon Yazıtlarının Metindilbilimsel Yapısı; Muharrem Ergin (2005), Orhun Abideleri and Hüseyin Namık Orkun (2019), Eski Türk Yazıtları. Aydın's work (2021) was taken as a basis for determining the words and sentences of the inscriptions subject to the study. The theoretical basis of this study is Foucault's episteme-based discourse theory.

Methodology

In the literature, discourse and ideology appear as complementary concepts. In this context, critical discourse analysis method, one of the qualitative research methods, was used in the study. Critical discourse analysis is a method that develops with interdisciplinary approaches and aims to explain language practices (discourses) that are claimed to be loaded with ideology by making use of the methods of linguistics. Critical discourse analysis, whose foundations lie in critical linguistics, is a discourse analysis method that investigates issues such as puissance/power, hegemony, ideology, gender, reproduction, transformation, social order. In line with the purpose of the study, it was thought that it would be more appropriate to analyse the nationalist discourses in the Orkhon Inscriptions with the three-dimensional framework approach of Fairclough, one of the theorists of critical discourse analysis.

Conclusions

According to the results of the critical discourse analysis of the nationalist discourses in these Inscription, a construction of national identity with the constructs of "us" produced through the concept of "Turk" and "the other" produced through the concepts of "enemy-China" emerges during the analysis of the text. It is seen that the word "Otuken" is mentioned as the homeland of the Turks for territorial borders, past mistakes and lost independence are reminded by using the word "remember" for collective memory, heroic narratives are included, the existence of a sacred power originating from God, and finally the kagans and their families are blessed with features that can be accepted as myths. In the interaction phase, which seeks answers to the questions of how the text is produced and interpreted, it is possible to say that the inscriptions are productions created by the people who had a say in the administration during the Turkish Khaganate II period with a nationalist discourse aimed at ensuring the unity and survival of the nation, and the content of the production is the problems of the period and the construction of national consciousness-national identity. The context analysis, which aims to reveal the message intended to be conveyed in the discourses, can be answered as that the discourses on the struggle for the existence of the Turkish state should protect the existence and unity of the Turkish nation by protecting its core values against the "the other". In this context, the results of the analysis coincide with the assumption of the study.

0. Giriş

18. yüzyıldan itibaren birçok siyasal sistemlerin ideolojik yapılarını büyüyle saran milliyetçiliğin, 20. yüzyıla gelindiğinde sosyal bilimlerde tartışmalarının yoğunlaştığı bir konuma ulaşarak büyüünü muhafaza ettiği görülmektedir. Smith'in "bukalemunvari" benzetmesiyle rengini bağlamından alan milliyetçiliğin (Smith 2013: 22) özgün yapısından dolayı tek bir milliyetçilik kalıbından söz edilememektedir. Her toplum için milliyetçiliğin gösterildiği

referanslar farklıdır. Milliyetçilik görünümünün, milliyetçilik olarak tanımlanmasını sağlayan, ortak kılan şey ise milliyetçi söylemdir. Milliyetçi söylem, milleti tek meşruiyet kaynağı olarak her şeyin üstünde gören, “öteki” üzerine kurulu bir özellik taşımakta (Özkırımlı 2009: 285-286) ve gündelik hayatın her alanında söylemsel ve göstergesel olarak yeniden üretilmektedir. Çünkü milliyetçilik, kendine yer bulacağı şovenizm, etnisite, millî bilinç gibi yakın unsurlardan beslenmekte ve kendini yeni koşullara kolaylıkla uyarlayabilmektedir (Balibar 2007: 62-64). Postmodernizm ile birlikte milliyetçilik kuramları, milliyetçiliğin söylemsel oluşumunu esas alan eleştirel yaklaşımlar ile okunmaya başlanmıştır.

Söylem, dilden bağımsız düşünilemeyen ve ideoloji ile yakından ilişkili, birbirini tamamlayan bir kavram olduğu için milliyetçi söylemi genel olarak millî kimliğin oluşumunda etkili olan davranış, tutum, inanç, duygu biçimlerini barındıran dil pratikleri olarak tanımlamak mümkündür. Millî kimliğin kavramsal bileşenleri olan “tarihî bir toprak, ortak mitler, kolektif bellek, ortak kamu kültürü, ortak yasal hak ve ödevler” (Smith 2007: 31-32), milliyetçilik söylemi içerisinde kurgulanan millî kimliğin de dayanaklarıdır. Bir milliyetçi söylemdeki milliyetçilik ideolojisi ise dilsel pratiklerin yapı sökümlü ile açığa çıkarılabilir.

Çalışmada Orhon Yazıtları’nda yer alan söylemler, Foucault’nun *episteme dayalı söylem kuramı* temelinde, eleştirel söylem analizi (ESA) yöntemiyle incelenerek içerdiği milliyetçi söylemleri ortaya çıkarmak amaçlanmaktadır. Milliyetçi söylemler, modern milliyetçilik oluşumundan ziyade milliyetçilik duygusu ve millet olma şuuru ile alakalıdır. Bu kapsamda Orhon Yazıtları’nın, Türklerde millet ve milliyetçilik bilincinin hayli kadim olduğunu ortaya koyan belge teşkil ettiğini söylemek yanlış olmayacaktır. Köl Tegin, Bilge Kağan ve Tonyukuk adına dikilmiş olan yazıtlar, dönemin Türk tarihi, dili, devlet ve yönetim anlayışı, kültürü ve toplumsal yaşamına dair bilgiler sunan ve ayrıca Türk kelimesinin geçtiği ilk Türkçe metinlerdir. Yine çalışmada milliyetçilik, millî kimliğin oluşum süreci içerisinde “öteki” varlığına göre kurgulanan bir hegemonik söylem ön kabulüne dayanmaktadır. Yazıtlarda kağanlar, devleti nasıl kurdukları, başarıları ve millete yaptıkları iyilikler üzerinden ürettikleri hegemonik söylemlerle iktidarlarını meşrulaştırmışlardır.

Belirtilen bilgiler doğrultusunda ilk olarak dil, söylem ve ideoloji ilişkilerinden hareketle çalışmanın yöntemi, ESA izah edilmiştir. Temelleri eleştirel dil bilimine dayanan ESA, söylemlerin içinde gizli olan ideolojiyi görünür hâle getirmeyi amaçlayan disiplinler arası bir yöntemdir. Çalışmada ESA kuramcılarında Fairclough’un üç boyutlu çerçeve yaklaşımına başvurulmuştur. Fairclough, olayları ve metinleri, ideoloji, iktidar/güç bağlamında analiz etmeyi amaçlar. Fairclough’a (1992: 45) göre ideolojiler, “söylemsel pratiklerin (fiziksel dünya, sosyal ilişkiler, sosyal kimlikler), çeşitli anlam boyutlarının içine inşa edilmiş ve hâkimiyet ilişkilerinin üretimine, çoğaltılmasına veya dönüştürülmesine katkıda bulunan gerçekliğin yansımalarıdır.” Orhon Yazıtları’ndaki gizli ideolojinin milliyetçilik olduğu varsayımından hareketle çalışmanın ikinci kısmında

milliyetçi söyleme değinilmiştir. Çalışmanın temel bölümünü oluşturan üçüncü kısmında ise yazıtlar, üç boyutlu çerçeve yaklaşımına göre analiz edilmiştir.

1. Dil, Söylem ve İdeoloji: Eleştirel Söylem Analizi

En genel anlamıyla dili, insanlığın varlık başlangıcından beri var olan, düşüncüyü ifade etme, iletişim ve etkileşim kurma aracı olarak tanımlamak mümkündür. Ancak dil bilimi çalışmaları, dilin, sadece bir iletişim ve etkileşim aracı değil, daha fazlasını, toplumsal bir kurum olma işlevini de ortaya koymaktadır.

Görüşleri ile dil bilime radikal değişimler getiren Saussure, yapısalcı dil çözümleme kuramı üzerine geliştirdiği gösterge biliminde, dili toplumsal uzlaşılar bütünü olarak değerlendirir. Saussure (1998: 46) için dil, sığ bir kanal değildir, birbirinin karşılığı olan ve birbirinin değerini belirleyen iki yüzü vardır, bu nedenle düşünceden bağımsız ele alınamaz. Ona göre dil “Kavramları belirten bir göstergeler düzenidir. Yazıyla, sağır-dilsiz abecesiyle, simgesel nitelikli kutsal törenlerle, incelik belirtisi sayılan davranış biçimleriyle, askerlerin belirtkeleriyle, vb. karşılaştırılabilir. Yalnız dil, bu dizgelerin en önemlisidir.” Dilin unsurları ise üç kavram etrafında toplanabilir: Dilin bütünü belirten “gösterge”, kavramları ifade eden “gösterilen” ve işitimi ifade eden “gösteren” (Saussure 1998: 109).

Saussure (1998: 42-46), yapısalcı bir yaklaşımla dil ve sözü birbirinden ayırır. “Ölü dilleri konuşmuyoruz ama onların dilsel düzenini pekâlâ öğrenebiliriz.” diyerek dilin, sözden farklı bir şekilde incelenebilecek bir konu olduğunu belirtir. Ona göre söz “bireysel bir eylem”; dil ise “Dil yetisinin birey dışında kalan toplumsal bölümüdür.”; dil “Varlığını toplum üyeleri arasındaki bir tür sözleşmeye borçludur.”, bunun için birey, “Onu ne yaratabilir ne de değiştirebilir.” Buna göre anlam ilk önce dil bütünlüğüne bağlıdır, dilsel bütünlük olmaksızın “gösteren” hiçbir anlam ifade etmez. Sözcüklere yüklenen anlam ile özünde yer alan anlamlar aynı değildir, sözcüklerin anlamları sosyal uzlaşıların bir sonucudur. Örneğin “köpek” kelimesinin sesli ya da yazılı ifadesinin, zihinde canlanan “köpek imgesiyle” herhangi bir doğal bağı yoktur. “Köpek” denildiğinde zihinde canlanan hayvan imgesi toplumca öğretilen davranıştan yani “köpek” sözcüğünün ait olduğu gösterge düzenindeki anlamından kaynaklanmaktadır (Jorgensen ve Phillips 2002: 9-10). “Köpek” sözcüğü “gösteren”, zihinde uyandırdığı kavram ise “gösterilen”dir. Saussure bu durumu, gösterge biliminin “gösterenin nedensizliği” ilkesiyle açıklar: “Göstereni, gösterilenle birleştiren bağ, dil göstergesi nedensizdir.” Yani “köpek” kelimesinin, gösteren “k-ö-p-e-k” ses dizilişi ile hiçbir iç bağı yoktur (Saussure 1998: 110). Gösterilen ile gösteren arasındaki bağlantının açıklığı, dilin, her zaman göstericiden daha fazlası olduğunu göstermektedir. Anlam, hiçbir zaman tamamen referans niteliğinde değildir ve her zaman tartışmaya açıktır (Purvis ve Hunt 1993: 485). Bu noktada dil ve anlam arasındaki bağlam, “söylem” kavramını karşımıza çıkarmaktadır. Bağlam, “söylemde anlamı ilgilendiren şartların bütünü” (Widdowson 2000: 17), söylem ise anlamı inşa etmeye imkân sağlayan dilin araçlarıdır (Çelik ve Ekşi 2008: 100).

Literatürdeki tanımlara bakıldığında, söylem, dilden bağımsız düşünülemeyen bir olgu olarak karşımıza çıkar. Fairclough'a (1992: 258) göre söylem "Yazılı ve sözlü dil kullanımı, toplumsal bir pratik biçimidir." Hall'a (1977: 322) göre "Dil vasıtasıyla görünürlük kazanan ve düzenlenen, hazır ve önceden kurulmuş 'tecrübe edişler' kümesi."; Tonkiss'e (2004: 247) göre "Belirli kurallar, terminoloji ve konuşmalardan oluşan sistematik dilsel düzenleri betimlemek üzerine kullanılan bir kavramdır." Wodak'a (Fairclough ve Wodak 1997: 259) göre söylem "Tek başına bir dil veya bir ifade şekli değil, toplumsal olan unsurların belirli bir yorumudur."

Söylem kavramının günümüzde birçok disiplinde önem kazanmasında Foucault'nun görüşleri etkili olmuştur. Foucault, Saussure'in kuramından yola çıkarak post-yapısalcı bir yaklaşımla, söylemi dil biliminden öte felsefi boyutuyla inceler. Ona göre söylem konusunda unutulmaması gerekenlerden biri, söylemin dil ile aynı şey olmadığıdır. Söylem "Gerçekliğin, dilin içine basit bir transferinden ziyade, gerçekliği algılayış tarzımızı oluşturan bir sistem olarak görülmelidir." (Urhan 2010: 54). Foucault, bilgi ve söylemin sistematik inşasını toplumsal pratikle üst üste bindirilmiş dil sistemleri olarak kavrar. Dil, söylem kadar önemlidir ancak objektif değildir. Bu nedenle dili bilinçli bir eylem olarak kabul eder (Urhan 2010: 119). Bununla birlikte Saussure, kuramında "özne" vurgusu yaparken, Foucault'ya göre "Bilgiyi üreten bizatihi özne değil, söylemdir; özne, söylem içerisinde inşa edilir ve söyleme tabidir." (Hall'dan 1992, akt: Bircan 2016: 92).

Foucault'nun yaklaşımına göre söylem, episteme (bilgi) temellidir. Ona göre episteme, söylem içerisinde anlamlandırılmakta, söylem de karmaşık ilişkiler içerisinde anlam kazanmaktadır (Bircan 2016: 92). Foucault'ya göre her devrin düşünce yapısını ve söylemlerini belirleyen bir episteme mevcuttur. Episteme ise "Verili bir dönem içinde yaşamın bütünselliği içinde bir bilgi alanını sınırlayan, bu alanda ortaya çıkan nesnelere olma biçimini tanımlayan, insanoğlunun günlük kavrayışını teorik güçlerle donatan ve doğru olarak görülen şeyler hakkında insanoğlunun söylem geliştirdiği koşulları tanımlayan 'tarihsel a priori'lerdir." (Merquior 1986: 47). Tarihsel a priori, söylemsel bir uygulamayı belirginleştiren kurallar bütünüdür (Urhan 2010: 166). Söylem, düzenlenmiş toplumsal bir pratik olduğu için bilgiyi olduğu kadar gücü/iktidarı da içermektedir (Urhan 2010: 14). Foucault'ya (1987: 27) göre söylemler iktidarın etkisiyle oluşur. İktidar ve söylem, benzer süreçlerde gerçekleşir ancak iktidar, bireyleri, söylemler içerisinde öznelere dönüştürür.

Foucault'ya göre birey "Ancak bir dizi iktidar ilişkisinin, hakikat oyununun, hükmetme tekniklerinin ve kendilik teknolojisinin iç içe geçtiği bir 'söylem' alanında anlam kazanabilir." (Keskin'den 1999, akt: Yıldırım 2015: 16). Epistemeler tarafından belirlenen söylem, güç/iktidar, hakikat ve bilgi ile iç içe olduğundan anlaşılabilir hâle gelmesi de iktidar ve kurumlar aracılığıyla mümkündür (Foucault 1993: 9-10). Bütün toplumlarda söylemler, bazı kurallara göre kontrol edilir, seçilir, organize edilir ve yeniden dağıtılarak üretilir (Foucault 2019: 216). Foucault'ya göre hakikatin kaynağına ulaşılabilmesi için olguların,

tarihî izlerini takip etmek yerine, içinde bulunulan zamandaki konumlarının incelenmesi gereklidir (Urhan 2010: 92). İçinde bulunduğumuz dönemde bilgi ve tarih, tarihlleşmiş durumdadır. Dolayısıyla “Tarihin belirli bir döneminde belirli bir konuda gerçekleştirilmiş bir söylem, söylemde bulunanın işlevi olarak değil, söylemi oluşturan cümlelerin ifade edilmelerine olanak tanıyan koşulların işlevi olarak çözümlenmek zorundadır.” (Urhan 2010: 58).

Bir dil pratiği olarak söylem, güç ve gücün mübadelesiyle eyleme dönüşen, bir anlamda iktidar ve ideolojiye ilişkin süreçleri kapsar (Sözen 1999: 20). Dilin, iletişim aracı niteliğinden toplumsal pratiğe evrilişi, söylem ve dilin ideoloji kavramına içkinliğini de beraberinde getirir. Kısaca “fikirler bilimi” olarak tanımlanabilen ideoloji kavramının (Purvis ve Hunt 1993: 477), dil ve anlam ilişkisini ilk kez “gösterge bilimin ideolojisi” kuramı ile açıklayan Voloşinov’a göre gösterge olan her yerde bir ideoloji vardır. İdeolojik olan, hakikatin bir parçasıdır ve göstergeler düzeninde artı-değere sahiptir, kendi dışında bir hakikate gönderme yapar. Gösterge yoksa ideoloji de yoktur (Voloşinov’dan 2001, akt: Karaduman 2017: 33).

Literatürde söylem ve ideolojinin birbirini tamamlayan kavramlar olarak ele alındığı görülmektedir (Purvis ve Hunt 1993: 485). Her söylemde anlatılmak istenen bir düşünce, bir mesaj, bir ideoloji saklıdır (Doyuran 2018: 303). Söylem ve ideolojiyi özdeş kabul eden Eagleton (2015: 257), söylemsel süreçlerin “ideolojik ilişkilere içkin olduğunu ve bu ilişkilerin baskısıyla içerden biçimlendiğini” belirtir. Ona göre Foucault’nun söylem-iktidar sorunsalı ile ortaya koyduğu süreç de budur. Eagleton (2015: 194) için bu iki kavramın anlamları özdeştir ancak bir ayrım söz konusudur: “İdeolojiler söylemlere indirgense bile bütün söylemler ideoloji olamaz.” Bir başka düşünür Gee, dilin, kullanımının olduğu her yerde ve zamanda siyasal bir içeriğe sahip olduğunu belirtir. Çünkü dil, onu kuşatan sosyal dünya ve o sosyal dünyanın ideolojileri tarafından sarmalanmış durumdadır. “Dilin ardında, ondan ayrılamaz bir biçimde duran siyasal bir söylem mevcuttur.” (Ekşi ve Çelik 2008, 101).

Söylem bir gerçeklik inşasıdır ve artık söylemlere tekabül eden gerçeklikler vardır (Sözen 1999: 12). İdeoloji ise gerçekliği kodlama sistemidir (Devran 2010: 26). Söylem, dil pratiklerinin içe ilişkin özellikleriyle daha çok ilgilenirken, ideoloji, dışa dair niteliğe dikkat verir (Purvis ve Hunt 1993: 486). Söylem “İdeolojilerin, yeniden inşasında ve ifadesinde önemli bir yere sahiptir ve ideolojilerin kazanımını ve devamını sağlar.” (van Dijk 2000: 51). Söylem analizi de bir iletinin tüm boyutlarını, sadece iletinin içeriğini değil, onu dile getireni (Kim söylüyor?), otoritesini (Neye dayanarak?), dinleyiciyi (Kime söylüyor?) ve amacını (Söyleyenler söyledikleri ile neyi başarmak istiyor?) kapsar ve belirsizliklerden hareket eder (Punch 2016: 215). Söylem içerisindeki saklı ideoloji ise eleştirel söylem analizi ile ortaya çıkarılabilir.

Söylem çözümlemesi içinde disiplinler arası yaklaşımlarla gelişen ve ideoloji yüklü olduğu öne sürülen dilsel yapıları dil biliminin yöntemlerinden yararlanarak açıklamayı amaçlayan çalışmalar, günümüzde ESA olarak adlandırılmaktadır (Büyükkantarcıoğlu 2012: 166). Söylem analizi her konuya yönelik “metinlerin,

semantik ya da sentaktik yapısını ve söylemlerin hem dil bilimsel hem de sosyokültürel boyutlarını ele alırken” (Ekşi ve Çelik 2008: 107), ESA, sosyal sorunlara ve ideolojik konulara odaklanır (van Dijk 2015: 367). ESA, “Bilgiyi oluşturan şey nedir?”, “Söylemler nasıl oluşmakta ve kurumları nasıl oluşturmaktadır?”, “İdeoloji sosyal hayatta nasıl işlemektedir?”, “Güç nasıl elde edilmektedir?” (Wodak ve Meyer 2001: 12) gibi sorulardan hareket eder.

ESA'nın temelleri 1970'li yıllarda Fowler'in öncülüğünde geliştirilen eleştirel dil bilimi çalışmalarına dayanmaktadır. Dili “ideolojik bir eylem” olarak kabul eden eleştirel dil biliminin amacı “Dilin içinde gizli olan ideolojinin ve ideolojik süreçlerin nasıl dilsel özellikler ve süreçler içerisinde görünür hale geldiklerini ortaya çıkarmaktır.” (Fowler vd. 1979: 78). Fairclough'a (1992: 28) göre eleştirel dil biliminde, ağırlıklı olarak metin esas alınır, metinlerin üretim ve yorumlama süreçlerine daha az vurgu yapılır. Metinlerin eleştirel yorumlanması amaçlandığı hâlde ilgili yorumcuların yorumlama süreçlerine yeterince değinilmez. ESA ise eleştirel dil biliminin bu eksikliğini kapatarak dil bilimi ve diğer sosyal bilimler arasında bir “köprü” vazifesi görmek amacıyla geliştirilmiştir (Demirel 2019: 18). Bu çerçevede ESA, Saussure ve Foucault'nun yaklaşımlarının arasında üçüncü bir yaklaşım olarak yer alır. Saussure'un geliştirdiği yapısalcı dil çalışmaları, toplum ilişkilerindeki yasaları dil üzerinden anlamayı amaçlarken Foucault ve post-yapısalcı dil çalışmaları toplum ilişkilerinde tarafsız üretilen iktidar-güç pratiklerini dil ve söylemin yapı sökülme boyutuyla ortaya çıkarmayı amaçlar. ESA ise dil ve söylemin sosyal ilişkilerdeki kurucu rolünden hareketle maddi koşulları da ekleyerek, post-yapısalcı bir yaklaşımla toplumdaki eşit ve adil olmayan ilişkileri yapı sökülme uğratar (Yetim ve Erdağ 2018: 91). ESA'nın temel varsayımları Norman Fairclough, Teun A. van Dijk ve Ruth Wodak gibi düşünürler tarafından oluşturulmuştur (Büyükkantarçioğlu 2012: 166).

ESA “Güç, hâkimiyet, hegemonya, sınıf farkı, cinsiyet, ırk, ideoloji, çıkar, yeniden oluşturma, dönüştürme, gelenek, sosyal düzen gibi konuları araştıran söylem analizi yöntemidir.” (Ekşi ve Çelik 2008: 113). Sosyal yaşamda ideolojiyi oluşturan, iktidar ilişkilerinin örtük dahi olsa devamlılığını, gücün yumuşak ve gizli boyutunu ortaya çıkarmaya çalışır (Fairclough 1993: 145). ESA'ya göre söylem, toplum yapıları tarafından belirlenen bir dil pratiğidir (Fairclough ve Wodak 1997: 259). ESA, dil örneklerini tarih ve toplumdaki bağımsız ele alamaz. Varış noktası dilsel olmaktan ziyade toplumsal politiktir. Bu çerçevede söylemin ardındaki toplumsal zihin, tarihsel bir süreçte gerçekleşir ve bu süreçte ideoloji, bilginin oluşmasında tarihsel bir niteliğe sahiptir (Büyükkantarçioğlu 2012: 169). Fairclough ve Wodak (1997: 260), ESA'nın temel öğretilerini şu şekilde belirtir: “1. ESA toplumsal sorunlarla ilgilenir. 2. İktidar ilişkileri söylem yoluyla kurulur, yürütülür. 3. Söylem, toplum ve kültürü oluşturur. 4. Söylem ideolojiktir. 5. Söylem tarihseldir. 6. Metin ve toplum arasında dolaylı bir bağlantı vardır. 7. Söylem analizi yorumlayıcı ve açıklayıcıdır. 8. Söylem bir tür sosyal eylemdir.”

van Dijk'e göre söylem ile toplum yapısı arasındaki ilişki zihin modellerince gerçekleşirken, Fairclough'a göre bu ilişki, metin üretimi ve tüketimi tarafından gerçekleşir. Wodak'a göre ise ideoloji, ESA'da eşitsiz güç ilişkilerinin

kurulmasında, korunmasında etkilidir (Wodak ve Meyer 2001: 10). Bu kapsamda söylem, hem zihni temsil eden hem zihni yönlendiren bir güç, bir ideoloji, dili de kontrol altına alan bir güç işlevine sahiptir. ESA da ideoloji yüklü olduğu kabul edilen dil yapılarını sistemli bir şekilde açıklamayı amaçlar (Büyükkantarcıoğlu 2012: 166).

Çalışmada Orhon Yazıtları'ndaki milliyetçi söylemler, Fairclough'un üç boyutlu çerçeve yaklaşımı ile analiz edilmiştir. Dil-iktidar-ideoloji kavramları arasındaki yapı durumunu inceleyen Fairclough (2001: 20), ESA'yı "Dili sosyal bir eylem biçimi olarak gören ve söylemin sosyal ve siyasi iktidar öğelerini tartışan disiplinler arası bir çözümleme yöntemi." şeklinde tanımlar. ESA'nın odaklandığı konulardan biri örtük yapıların sökülmüdür. Örtük yapı, söylem içinde açık şekilde ifade edilmeyen ideolojik kalıpların dile getirilmesidir (Fairclough 1993: 146). Söylem "İktidarı iletir ve üretir; onu güçlendirir ama onu ağır ağır yok eder ve açığa çıkarır, kırılğan hâle getirir, ona engel olmaya olanaklı kılar." (Mills 2003: 125-128).

Fairclough (1995: 133), üç aşamalı bir yaklaşım savunur: "Sözlü-yazılı bir metnin söylem incelemesi, metnin üretimini ve yorumlanmasını içeren söylem pratikleri, mücadele süreçleri ve güç ilişkilerine odaklanan toplumsal pratikler." Buna göre Orhon Yazıtları'nın öncelikle tematik yapısı, daha sonra metinlerin nasıl üretildiği, okuyucuya nasıl iletildiği ve son olarak yazıtlarda kullanılan milliyetçi söylemler tartışılacaktır.

Çalışmanın amacı doğrultusunda analize geçmeden önce milliyetçi söylemine değinmenin faydalı olacağı düşünülmektedir.

2. Milliyetçi Söylem

Modern anlamda Fransız İhtilali ile ortaya çıktığı kabul edilen milliyetçilik, birçok iktidara, ekonomik ve sosyolojik yapılara göre farklılaşan bir modellenme süreci geçirmiştir (Anderson 2007: 176). Literatürde üzerine uzlaşa sağlanan ortak bir milliyetçilik tanımı bulunmamaktadır. Anderson'un (2001: 11) belirttiği gibi "Milliyetçiliğin en az iki yüz yıldır yeryüzünde aramızda olduğu herkes tarafından kabul edilmesine rağmen bugün gelinen noktada bu denli çetrefilli ve analitik olarak üzerinde bu kadar az mutabık kalınan ikinci bir siyasi fenomen bulmak güçtür." Özkırımı'ya (2009: 285) göre farklı milliyetçiliklerin, milliyetçilik olarak tanımlanmasını sağlayan şey milliyetçi söylemdir; her millet, meşruluk ve kendini yeniden üretmek için bu söylemden yararlanır.

Postmodern algısal dönüşümle birlikte milliyetçiliğin söylemsel oluşumuna önem veren okumalar önem kazanmıştır. Söylem odaklı milliyetçilik okumaları, "Milliyetçiliği, insan bilincine şekil veren, dünyayı ve toplumu algılamaya yönelik bir değer yargısı, hayatı anlamlandıran bir fikir olarak ele almakta; kolektif kimlikleri belirleyen, günlük dili, tutum ve davranışları yönlendiren bir yorumlama biçimi olarak görmektedir." (Yıldırım 2015: 2). Yine bu okumalarda milliyetçilik "etnik çatışmalardan uzak, doğal bir gerçeklik içerisinde sürekli

yeniden üretilen, sadece siyasi değil, aynı zamanda kültürel bir kimlik sorunu ve şuuru şekillendiren bir söylemsel oluşum” olarak ele alınmaktadır (Calhoun 2012: 3).

Söylemsel milliyetçiliğin gelişmesinde Foucault'nun çalışmaları etkili olmuştur. Foucault'ya göre milliyetçi söylem, söylemsel bir oluşum; bilinci şekillendiren konuşma şeklidir. Toplumda üretilen söylemler, sembollerin üretilmesinde etkilidir (Yıldırım 2015: 18-20). Bu kapsamda milliyetçi söylemin inşasında dil alışkanlıkları önemli bir yere sahiptir. Milliyetçi söylemde metinler, sadece dil pratikleri değildir, her biri birer dil biçimi olan davranış, tutum, inanç gibi bir dizi söylem pratiğini içerir (Yıldırım, 2015: 20). Bu söylem pratikleri, milliyetçiliğin psikolojik boyutuyla alakalı olup milliyetçiliğin modern öznenin inşasındaki rolünü ortaya çıkarır. Milliyetçi söylem, ayna metaforunun “biz” veya “öteki” üzerinden psikolojik oluşumuyla ve “öteki”nin tecrübe edilişleriyle alakalı bir kavramdır ve etnik aidiyetin güçlü bir siyasal bağa dönüşümünü araştırır (Yalçın, 2015: 199). Özkırmı (2009: 285-286), milliyetçi söylemin üç temel özelliği olduğunu belirtir: “1. Millet her şeyden önce gelir, milletin çıkar ve değerleri tüm değerlerden üstündür. 2. Tek meşruiyet kaynağı millettir. 3. Karşı kimlikler üretilir ve hep canlı tutulur.” Bu kapsamda, millet çıkarlarından bahsedilen ve bu çıkarlar doğrultusunda “öteki” ve “biz” kavramları üzerinden “birlik” kurgusunun inşa edildiği her söylemi, milliyetçi söylem niteliğinde kabul etmek mümkündür (Küçük Durur 2011: 40).

Milliyetçi söylemin bir başka özelliği de *gündelik deneyimlere* ilişkin boyutudur. Milliyetçiliğin gündelik hayat boyutu dikkate alınmadan anlaşılamayacağına dikkat çeken Billig (2002: 16-20), *Banal Milliyetçilik* olarak adlandırdığı milliyetçilik yaklaşımında, millî pratiklerin ve sembollerin dolayısıyla milliyetçiliğin gündelik hayat düzeyinde yeniden üretildiğine işaret eder. Ona göre milliyetçiliğin söylem inşası, gündelik deneyimlerde normalleşen etnokültürel aidiyet biçimlerine ve bunlardan üretilen semboller toplamına bağlıdır. Millet kavramının sembolik kurgusu, öznenin alışkanlıklarından beslenir. Millî pratikler ve semboller gündelik hayatta alışkanlıklara dönüşerek davranış hâline gelmekte böylelikle millî şuuru desteklemektedir (Küçük Durur 2011: 44). Buna göre milliyetçiliğin simgesi “Bilinçli olarak ateşli bir tutkuyla sallanan bir bayrak değil, kamu binasının önünde fark edilmeden dalgalanan bayraktır.” (Billig 2002: 20). Milliyetçilik, bu doğal hatırlatma yoluyla varlığını sürdürebilecek, millî şuur dünyayı algılama şekline, millî kimlik de hayat tarzına dönüşecektir (Küçük Durur 2011: 44).

Milliyetçi söylemin inşasında en önemli unsurun millî kimlik olduğu söylenebilir. Milliyetçi söylemler, millî kimlik inşası üzerinden kurulup yeniden üretilir. Billig'in yaklaşımında rutin dil alışkanlıkları, bu açıdan önemlidir: “Millî kimlik tüm bu unutulmuş hatırlatıcıları kapsar, bu yüzden bir kimlik, ancak hayatın cisimleşmiş alışkanlıklarında bulunabilir, böylesi alışkanlıklar düşünmeye ve dil kullanımına ilişkin alışkanlıkları da içerir.” (Billig 2002: 18). Millet birliğinin “öteki” karşısında sürekli tehlike altında olduğuna dair inanış (Bauman 2010: 190), millî kimliğin milliyetçilik söylemiyle yeniden üretilmesinde çok önemlidir

bu yüzden millî kimlik, “biz, onlar, öteki” gibi basit kavramlarda gizlenen söylemlerde yer alır (Küçük Durur 2011: 41).

Millî kimlik, bir millete “ait olma” bilincini yerleştirmek amacıyla üretilen öznelardan birisidir. Milliyetçi söylem içerisinde “biz” tasavvuruna dayalı bir millî kimlik, “homojen bir kültüre, stereotipleştirilmiş kişilik özelliklerine, ortak geçmiş ve bu geçmişe ait kahramanlık anlatılarına, ortak bir coğrafya tahayyülüne, diğerlerinden farklılığı ve biricikliği vurgulayan her türlü mit ve sembole gönderme yaparak” inşa edilmektedir (Küçük Durur 2011: 45). Bu kurgunun devamlılığını, “öteki”nin varlığı sağlayacaktır.

Millî kimlik inşasının temel süreçlerinden biri, kimlik ile birbirini tamamlayan kolektif bellektir. Kolektif bellek, ortak bir kültür demek değildir ancak benzerliğin, güçlü bir toplumsal bağdaştırıcılık özelliği vardır (Calhaun 2012: 68). Bellek, millî kimliğin oluşumunu sağlarken, kimlik, kendini meşrulaştırmak için belleği sabit tutar. Ancak kolektif bellek ve millî kimlikler, iktidar tarafından kurulan söylemlere bağlı şekillendiği için milliyetçi söylemde tam bir sabitleme mümkün olmamaktadır. Bununla birlikte milliyetçi söylemde kolektif belleği güçlü tutmak için anımsa(t)ma üzerinde özellikle durulur. Tarihe göndermelerde bulunarak kolektif bellek çerçevesinde geçmiş ve bugün arasında kurulan bağ ile millî kimliğin kurgulanması, bugüne dair olanı da meşrulaştırmaktadır (Küçük Durur 2011: 41).

Milliyetçi söylemde millî kimlik inşasının bir gereği de teritoryal sınırlardır. Millî kimlik, iyi tanımlanmış ülkelere/topraklara sahip, aynı yasalara ve kurumlara boyun eğen siyasi bir topluluk gerektirir. Bu ülkeler herhangi bir toprak parçası değil, “tarihî bir toprak”, “yurt”, “halkın beşiği” olmalıdır. Yani millî kimlik kurgusunda “biz”in bilgilerinin ve kahramanlarının yaşadıkları, savaştıkları, ibadet ettikleri mekânlardır (Smith 2007: 25). Kutsallaştırılmış teritoryal sınırlar, milliyetçi söyleminin anlamını da kutsallaştırmaktadır (Tapan 2021: 44).

Milliyetçi söylemde millî kimliğin bir diğer gereği, birey ve toplum arasındaki kutsal bağıdır. Bu bağ, millet-devlet arasında sadakat ve kutsal bağlılık uyandıran, ortak mit ve sembollerin toplamıdır (Küçük Durur 2011: 44). Ortak mit ve semboller, milliyetçilik ile millete dair kavramların birbirine eklenmesini ve böylelikle milletin devamlılığını sağlarlar (Smith 2007: 127). Özellikle köken miti, millî kimliğin yeniden üretilmesinde oldukça önemlidir. Millî kimliğin ve bilincin sembollerle, mitlerle inşa ve yeniden üretim sürecinde ancak bir millet uğruna canını vermeye kutsal bir anlam yükleyen bir inanç, “ötekiler” karşısında “biz” olup bir milletin ortaya çıkışında başat bir rol oynayabilmektedir. “Belleksiz bir kimlik, mitsiz bir ortak amaç olamaz.” (Tapan 2021: 17).

Orhon Yazıtları'nı bu ölçütler doğrultusunda analiz etmeden önce Türk milliyetçiliğinin tarihî seyri içinde yazıtların önemine değinmek faydalı olacaktır. Türk milliyetçiliği, 19. yüzyılda bir fikir sistemi olarak ortaya çıktığı kabul edilse de Türklerde millet ve milliyetçilik bilincinin çok eski çağlardan beri var olduğunu söylemek mümkündür. Kafesoğlu (2017: 20), Dr. Hirth'den hareketle Çi-çi'nin nutkunu örnek göstererek milliyetçilik duygusunun tarihte ilk defa Türk toplumlarında görüldüğünü belirtir. Öksüz (2016: 293) de Orhon Yazıtları'na

işaret ederek moderniteden bin yıl önce Türklerde millî şuurun varlığından bahseder. Yazıtlarda tenkit edilerek vurgulanan şey, millî kültürün dejenarasyonudur. Bu kapsamda Orhon Yazıtları, Göktürkler döneminde Türk milliyetçiliğinin varlığını ortaya koyan bir belge teşkil etmektedir: “Orhun Yazıtları baştanbaşa millî şuur, demokrasi, insanlık duygusu ve egemenlik ideali ile dolu olup bu fikirlerin tarihinde misli olmayan bir eserdir.” (Thomsen 1935: 99).

II. Türk Kağanlığı da denilebilen dönemde (682-744) Köl Tegin, Bilge Kağan ve Tonyukuk adına dikilmiş olan yazıtlar, Türk adının, Türk milletinin isminin geçtiği ilk Türkçe metinler olup (Ergin 2005: 9), bu metinlerden “Türklerle ait dil, edebiyat, hayat tarzı, sosyal yapı, dünya algısı vb. konularda ‘ilk’ bilgileri edinmekteyiz.” (Akar 2020: 17). Zira Köl Tegin yazıtı sanatkârane üslubun, Bilge Kağan yazıtı hitabet türünün, Tonyukuk yazıtı ise hatırat türünün ilk örnekleridir (Ercilasun 2008: 131-133). Köl Tegin (KT), Bilge Kağan (BK) ve Tonyukuk (T) yazıtları büyük yazıtlar olarak bilinmekte, bunların yanında Ongi ve Küli Çor Yazıtları gibi küçük yazıtlar da bulunmaktadır (Tekin 1998: 10). Çalışmada sadece Köl Tegin, Bilge Kağan ve Tonyukuk Yazıtları incelenmiştir. Ayrıca bu yazıtlar; gerek tarihî bilgi sunmaları, gerek dil bilimsel veriye sahip olmaları, gerekse bütünlük içinde olmaları yönlerinden kendinden sonraki döneme ait yazıtları -Uygur Kağanlığı’ndan (744-840) kalma Yenisey ve Kırgız yazıtlarını-gölgede bırakmıştır (Yıldırım 2017: 17).¹ Bununla birlikte 1893’te V. Thomsen tarafından okunan yazıtlar (Ercilasun 2008: 126) “Türk nizamının, Türk töresinin, Türk medeniyetinin, yüksek Türk kültürünün büyük vesikası”, “Türk milliyetçiliğinin temel kitabı” (Ergin, 2005: 9) ve “savaş, diplomasi ve söylev metinleri” olarak nitelendirilmektedir (Akar 2022: 72). Göktürk hakanları, söylemlerinde Türkleri, dünyanın tek hâkim milleti olarak nitelendirmekte; sevgiyi-saygıyı övmekte; Türk yurdu, kutsal Ötüken toprağına hiçbir yabancıyı ayak basamayacağını belirtmektedir (Kafesoğlu 2017: 20-21). Ancak bu milliyetçiliğin ideolojik nitelikte olmadığı belirtilmelidir. Farklı etnisiteleri barındıran Türk devletlerinde Türkler, baskın unsurdur ama millî bir devlet yapısının varlığından söz edilememektedir.

3. Orhon Yazıtları’nda Milliyetçi Söylemin Fairclough’un Üç Boyutlu Çerçeve Yaklaşımı İle Analizi

Fairclough’a (1993: 146) göre ESA, toplumsal pratiklerin öğeleri arasında var olan diyalektik ilişkinin çözümüdür. Toplumsal pratikler içinde söylem üç şekilde gerçekleşir. Birincisi, pratikler içinde dili en yalın hâlde, ideolojik gibi örtük söylemlerin dışında, gündelik dil de diyebileceğimiz masumane dilsel ilişkisinde

¹ Tonyukuk Yazıtı’nı inceleyen Sprengling, şahaeser ve başyapıt olarak nitelendirdiği Tonyukuk Yazıtı’ndaki anlatım bütünlüğünü şu şekilde ifade eder: “İçinde devirlerin değiştiği bu büyük yaşam öyküsünün dönüm noktalarını oluşturan büyük olaylar ve başarılar doğal bir biçimde yerli yerine oturmaktadır. Sürecin bütünü, sonunda, temel başarıları bir kez daha toparlayan kısa ve öznlü bir değerlendirmeye özetlenir.” (Sprengling 1986: 722).

kullanmaktadır. İkincisi, toplumsal aktörlerin kimliklerine göre şekillenen söylemdir. Sonucusu ise kimlik kurgusunda söylemin etkinliğidir (Bal 2013: 345).

Fairclough'un üç boyutlu çerçeve yaklaşımı her söylem pratiğinde bulunan ve birbirini tamamlayan üç aşamadan oluşur: 1. Metnin (söylemin) incelenmesi, 2. Etkileşim (söylemin diğer söylemlerle etkileşimi ve yorumlama), 3. Bağlam analizi (söylemin içinde bulunduğu bağlam ve açıklama). Bu aşamalara göre Orhon Yazıtları'ndaki milliyetçi söylem şu şekilde analiz edilebilir:

3.1. Birinci Aşama: Metnin İncelenmesi (Tanımlama)

Söylemin dil boyutuna ilişkin tanımlama aşamasında, metinde kullanılan sözcük ve cümlelerin analizleriyle metnin tematik yapısına odaklanılarak üretenin ve metnin ideolojik boyutu hakkında bir kanıya varılmak hedeflenir (Fairclough 1995: 57). Tanımlama “sözcük bilgisi”, “dil bilgisi”, “anlam bütünlüğü” ve “metin yapısı” olarak dört ana kategoriye ayrılabilir (Fairclough 1992: 75). Araştırmacı çalışmanın amacı doğrultusunda bu kategorilere yönelik sorular belirler ve metni yorumlama şekliyle bağlantılı olarak metinde önemli gördüklerini analiz edebilir (Fairclough 2001: 92). Çalışma doğrultusunda tanımlama aşamasında belirlenen sorular şu şekildedir:

1. Sözcük bilgisi yönünden yazıtlarda milliyetçi söylem unsurlarına dair hangi metaforlar kullanılmıştır? Bu sözcükler ve kullanım sayıları nelerdir?
2. Dil bilgisi yönünden yazıtlarda özne kullanımları nasıldır?
4. Anlam bütünlüğü yönünden yazıtların söz dizimi yapısı nasıldır?
5. Sözcükler arasında milliyetçi söyleme dair anlamlı bir ilişki var mı? (Eş anlamlı, zıt anlamlı, ikilemeler, koşutluk.)
6. Kolektif bellek için ne tür etkileşim yöntemleri kullanılmıştır? (Anımsatmalar, tarihe göndermeler yapılmış mı?)
7. Teritoryal sınırlar için kullanılan sözcükler nasıl anlamlandırılmıştır?
8. Birey-devlet arasındaki kutsal bağ inşasında ne tür etkileşimsel yöntemler kullanılmıştır? Hegemonik söylemlere başvurulmuş mu?

Orhon Yazıtları'nın çözümlenmesi ve okunması konusunda ülkemizde farklı yaklaşımlar bulunmaktadır.² Bu çalışmanın oluşmasında -çalışmaya konu olan yazıtların sözcük ve cümlelerinin taranmasında- (milliyetçi söylemle ilgililerin tespiti, sayılarının saptanması, kullanımları ve alıntılanmasında) asıl kaynak olarak *Orhon Yazıtları (Köl Tegin, Bilge Kağan, Tonyukuk, Ongi, Küli Çor)* adlı çalışmadan (Aydmn 2021) istifade edilmiştir. Buna göre yazıtlardaki sözcüklerden

² *Eski Türk Yazıtları* (Orkun 2019), *Orhun Abideleri* (Ergin 2005), *Orhon Yazıtları* (Tekin 2005).

Tonyukuk Yazıtı özelinde; bu yazıtta dair farklı yaklaşımların literatür bilgisine, yazıtın söz varlığının yorumlarına ulaşmak için *Die Tonuquq-Inschrift* adlı çalışmaya (Rybatzki 1997) başvurulabilir.

hareketle milliyetçi söylemle ilişkilendirilebilecek sözcükler ile kullanım sayıları aşağıdaki gibidir.

Tablo 1. Orhon Yazıtları'nda Milliyetçi Söylemde Karşılık Bulan Kavramlar ve Kullanım Sayıları

Milliyetçi Söylem Unsurları	Kullanılan Sözcükler	Köl Tegin Yazıtı	Bilge Kağan Yazıtı	Tonyukuk Yazıtı
Biz Unsuru	<i>türük</i> “Türk/Türkler.”	1	2	1
	<i>türük atı</i> “Türk adı, unvanı/unvanları.”	1	1	-
	<i>türük bodun/bodunug atı küsi</i> “Türk halkının adı sanı.”	2	2	-
	<i>türük bilge kagan</i> “Bilge Kağan'ın kağanlık unvanı.”	2	7	3
	<i>türük böğü kagan</i> “Türk Böğü Kağan.”	-	-	1
	<i>türük kagan</i> “Türk kağanı.”	1	1	2
	<i>uğuşum</i> “Soyum.”	1	2	-
	<i>türük bodun</i> “Türk halkı.”	19	28	13
	<i>türüküm, türükümüz, türük bodunum, türüküm bodunum, bodunum, bodunumuz</i> “Biz, Türk halkım, Türklere tabi halk, halkım, halkımız.”	5	10	-
	<i>türük begler/begleri</i> “Türk beyleri.”	6	9	-
	<i>türük törösi, türük bodunıñ törösi, törömüz</i> “Türk yasası, Türk halkının yasası, yasamız/yasalarımız.”	3	2	-
	<i>türük idok yeri</i> “Türk kutsal yeri.”	1	1	-
	<i>türük bodunıñ eli</i> “Türk halkının ülkesi.”	1	1	-
	Toplam		129	
Öteki Unsuru	<i>Yağı, yaraklıg, süñüklüg</i> “Düşman, silahlı (düşman).”	16	14	6
	<i>tawgaç, tawgaçğı</i> “Çin/Çinliler, Çin'e gönül vermiş kişiler.”	17	17	13
	Diğer	74	86	35
	Toplam		278	
Teritoryal Unsurlar	<i>ötüken</i> “Ötüken.”	6	6	3
	<i>türük teyrisi</i> “Türk (ebedi) göğü.”	1	2	-
	<i>yer suw</i>	3	7	-

	“Vatan, toprak.”			
	<i>ël, yurt</i> “Ülke, yurt.”	23	2	6
	Toplam	59		
Tarihî Bellek Unsurları	<i>süle-, süñüş-, süñüş</i> “Sefer etmek, savaşmak, savaş.”	35	52	11
	<i>alkın-</i> “Mahvolmak, yok olmak.”	1	1	1
	<i>agıt-</i> “Düşmanı püskürtmek.”	1	1	-
	<i>yañıl-</i> “Yanılmak, hata yapmak.”	6	6	1
	<i>kaganla-, kagansıra-, kagansırat-</i> “Kağanlı duruma getirmek, kağanını kaybetmek, kağanını elinden almak.”	4	4	-
	<i>kazgan-</i> “Kazanmak.”	7	15	2
	<i>ökün-</i> “Pişman olmak.”	2	2	-
	Toplam	152		
Mit ve Semboller	<i>teñri, teñriteg</i> “Gök, gökyüzü, aziz, kutlu, hazretleri.”	17	28	7
	<i>kut</i> “Talih, baht.”	3	4	-
	<i>umay</i> “Umay.”	1	-	1
	<i>ıdok</i> “Kutsal.”	4	6	-
	<i>uç-</i> “Sonsuzluğa uçmak, ölmek.”	4	5	-
	Toplam	80		

Tablodan hareketle Orhon Yazıtları'nda milliyetçi söylem içerisinde kurgulanan millî kimlik bileşenleri ile ilişkilendirilebilecek sözcüklerin ve özellikle iyelik eklerinin kullanıldığı görülmektedir. Yazıtlarda oldukça işlek bir şekilde kullanılan, anlatımda kısalığı sağlayan, “gönderim”³ ve “gönderim değeri” amacı taşıyan iyelik ekleri, metin çözücüye, tamlayanın bir ada bağlanmasıyla metinlerdeki eski bilgileri tekrara düşmeden hatırlatmakta ve bu eski bilgileri pekiştirme imkânı vermektedir (Uzun 1995: 50-51). Kullanım sayılarına göre “biz” kurgusunun “Türk” metaforu, “öteki” kurgusunun ise “Çin” ve “diğer” metaforu üzerinden inşa edildiğini söylemek mümkündür. “Biz” metaforuna, iyelik belirten ama Göktürlere ait olmayan ifade(ler) dâhil edilmemiştir: *Türgeş kağanı şöyle demiş: “Benim halkım orada.” demiş.* (T1, D4). “Öteki Unsuru” bölümünün “diğer” başlığına Göktürklerin siyasal ilişkilerde buldukları unsurlar ve yerler alınmıştır: *Altı Sir* “Altı Sirlere”, *Az* “Azlar”, *Basmıl* “Basmıllar”, *Bükli Kagan/Bükli Çöllüg Él* “Kore (?) Kağanı, Kore (?)”, *Çaça* “kişi adı”, *Ediz/Éki ediz* “Edizler”, *İzgil* “İzgiller”, *Karlok* “Karluklar”, *Kerekülüg*

³ “Bir dilsel ögenin; önündeki, arkasındaki veya metin dışındaki başka bir dilsel ögeye veya varlığa atıfta bulunmasıdır.” (Gürğün 2021: 86).

“Kerekülükler”, *Kırgız* “Kırgızlar”, *Kitañ* “Kitanlılar”, *Koşu Totok* “kişi adı”, *Kurıkan/Üç kurıkan* “Kurıkanlar”, *Oguz/Tokuz Oguz/Üç Oguz* “Oğuzlar”, *On Ok* “On Oklar”, *Ong Totog Yurçı* “kişi adı”, *Par* “İran”, *Purum* “Doğu Roma”, *Sogdak/Sogud* “Soğdlular”, *Taıut* “Tangut ülkesi”, *Tarduş* “Tarduşlar”, *Tatar/Otuz Tatar* “Tatarlar”, *Tatawı* “Tatavılar”, *Tokuz Ersin* “Toharların yaşadığı Kardeşir (?)”, *Toıra* “Tonralar”, *Tölis* “Tölisler”, *Töpöt* “Tibet”, *Türgüş* “Türgeşler”, *Ulug Êrkin* “kişi adı”, *Uygur* “Uygurlar” ve *Yer Bayırku/Yer Bayırku Yeri* “Bayırkuların yaşadığı yer”.

Yazıtlarda “biz ve öteki” kurguları için açıkça “biz” ve “onlar” zamirleri kullanılmakla beraber daha çok gizli özne kullanıldığı ve cümlelerin etken yapıda olduğu görülmektedir:

Dokuz Oğuz halkı kendi halkım idi. Gök ve yer karıştığı için düşman oldular. (KT, K4).

Yirmi altı yaşında Çik halkı Kırgızlarla düşman oldu. Kem (Yenisey) Irmağı’ni geçerek Çiklere doğru sefer ettim. Örlen’de savaştım. (BK, D26).

“Yaya olanlar kötü durumdalar.” diyerek ele geçirmeye geldiler. Ordusunun yarısı evi barkı yağmalamaya, (diğer) yarısı da savaşmaya gelmişti. Biz az idik, kötü (durumda) idik. (BK, D32).

“Çinliler güney tarafından saldırın, Kitanlılar doğu taraftan saldırın, ben kuzey taraftan saldırayım.” (T, G4).

Dil ve söz dizimi açısından yazıtlara bakıldığında yazıtların Köktürk alfabesi ile üretildiği zikredilmelidir. Bu hususta Köktürk alfabesi tartışmalarına değinmek yerinde olacaktır. “Köktürk alfabesi, Köktürk yazısı” gibi kullanımlar bazen yanlış anlamalara yol açmakta ve bu alfabeyle yazılmış bütün metinler sadece Köktürklerden kalmış sayılmaktadır. Oysa Köktürk harfli metinler sadece Köktürklerden kalmış değildir. Bulgar Türklerinden, Avarlardan, Uygurlardan, Kırgızlardan, Türgişlerden, Oğuzlardan, Peçeneklerden ve Kıpçak-Kumanlardan da Köktürk harfli yazıtlar kalmıştır.” (Ercilasun 2008: 134). “Köktürk yazıtlarının dili incelendiğinde, taşa yazılmış olan, yalnızca birtakım savaşların anlatıldığı, halka öğütlerin verildiği bu metinlerde, konuların kısıtlı oluşuna ve taşa yazılmaktan ileri gelen kısa ve eksilteli anlatımına karşın, o dönemdeki Türkçenin somut kavramlar gibi, soyut kavramlar açısından da zenginliği ve işlenmiş, gelişmiş bir dil olduğu ortaya çıkmaktadır.” (Aksan 2014: 48). Anlatıların “başlangıç noktası olarak önceki atalarının tecrübeleri, sonrasında Köl Tegin ve Bilge Kağan’ın iktidar oldukları dönemdeki yaşadıkları ve en son gelinen durumda Türk milletinin durumu” şeklinde kronolojik olmayıp kesik kesik olsa da bir bütünlük içerisinde seyrettiği görülmektedir (Büyükkarcı 2021: 180).

İnsanoğlunun üzerine atalarım, dedelerim Bumın Kağan (ve) İstemi Kağan tahta oturmuş. Tahta oturup Türk halkının ülkesini (ve) yasalarını tutuvermiş, düzenleyivermişler. (KT, D1).

Türk halkının adı sanı yok olmasın diye babam kağanı, annem hatunu yükselten (ebedî) gök, yurdu veren (ebedî) gök, Türk halkının adı sanı yok olmasın diye beni o (ebedî) gök tahta oturttu elbette. (KT, D25-26).

Doğuda gün doğusuna, güneyde gün ortasına, batıda gün batısına, kuzeyde gece ortasına kadar oradaki tabii halklar bana bağlıdır. Bu kadar halk <...> hepsini düzene soktum. (KT, G2-3).

Orhon Yazıtları'nda milliyetçi söylemle doğrudan ilişik olmayan ancak olay ve konuların aktarılması, halka seslenilmesi sırasında söylemi güçlü ve etkin kılmak amacıyla değişik yinelemelere başvurulduğu ve bunlarla kimi atasözlerinde, deyimlerde, çeşitli kalıplaşmalarda rastlanan etkileyici ve kalıcı anlatım yollarına önem verildiği görülmektedir⁴ (Aksan 1994: 9). Bu yazıtlarda kalıplaşmış söz varlığının ilk ürünleri Köl Tegin Yazıtı'nda geçmektedir (Akar 2022: 70). Kullanım örneklerinden bazıları aşağıda verilmiştir.

Türk beyleri, halkı öylece düşünün, öylece bilin. Oğuz halkı <...> göndermeyeyim diyerek sefer ettim, *evini barkını* yıktım. (BK, D34-35)-İkileme; “öteki” ve kahramanlık anlatısı.

Beyleri (ve) halkı (arasında) kargaşa olduğu için, Çin halkı *hilekâr (ve) sahtekâr* olduğu için, aldatıcı olduğu için... (BK, D6)-İkileme; “öteki” anlatısı.

Kök Öng (Ongi) Irmağı'nı (bata çıka) *aşıp orduyu yürütüp geceli gündüzlü yedi gün boyunca susuz olarak geçtim*. (BK, GD)-İkileme; kahramanlık anlatısı.

Türk halkı! *Yurduunu (ve) yasalarını* kim bozabilirdi? (BK, D19)-İkileme; anımsatma anlatısı.

Yukarıda *mavi gök*, [aşağıda *yağız yer* yaratıldığında ikisinin arasında insanoğlu yaratılmış.] (BK, D2)-Koşutluk; mit ve sembollere başvurma.

Çin halkının sözü tatlı, ipeği yumuşak imiş. *Tatlı sözle, yumuşak ipeklerle* kandırıp uzaktaki halkları öylece (kendine) yaklaştırmış. (BK, K4)-Koşutluk; “öteki” anlatısı

(Ebedî) Gök lütfettiği için *yurdu olanı yurtsuz bırakmış, kağanı olanı kağansız bırakmış, düşmanı tabii kılmış. Asilere diz çöktürmüş, mağrurlara baş eğdirmiş*. (BK, D13)-Koşutluk; kahramanlık anlatısı.

Altay (ormanlı) *Dağları'nın yolu olmayan yerlerini aştık, İrtiş Irmağı'nın geçilemeyecek yerlerini geçtik*. (T, K11)-Koşutluk; kahramanlık anlatısı.

(Ey) Türk halkı sen toksun. *Açlık (ve) tokluğu düşünmezsin*.⁵ (KT, G8)-Atasözü; mit ve sembollere başvurma.

*Zayıf boğa ile semiz boğa uzakta böğürse semiz boğa mı, zayıf boğa mı olduğu bilinmezmiş*⁶ diyerek öylece düşündüm. (T1, B5-6)-Atasözü; anımsatma anlatısı.

⁴ Bu yazıtlardaki söz varlığına ve deyimlere ulaşmak için *Eski Türk Yazıtları Söz Varlığı İncelemesi*'ne (Şirin 2020) ve *Eski Türkçenin Deyim Varlığı*'na (Şen 2017) başvurulabilir.

⁵ Tekin'e (1998: 20) göre bu ifade “Aç doyacağını düşünmez, tok acıkacağını düşünmez.” atasözü üzerine kurulmuştur.

⁶ Tekin'e (1998: 20) göre bu ifade “imiş”, “ermiş” sözleri ile bittiği için yine bir atasözüdür.

Dört taraf hep düşmanmış. Ordu sevk ederek dört taraftaki halkları hep ele geçirmiş, tabi etmiş. *Mağrurlara baş eğdirmiş, asilere diz çöktürmüş.* (KT, D1)-Deyim; kahramanlık anlatısı.

Babamızın (ve) amcamızın elde ettiği halkın adı sanı yok olmasın diye Türk halkı için gece uyumadım, gündüz oturdum. Kardeşim Kөл Tegin ile birlikte öle yite elde ettim. Öylece elde edip *birleşik halkları ateş (ve) su gibi (birbirine) düşman etmedim.* (BK, D21-22)-Deyim; hegemonik söylem.

(Ebedî) Gök güç verdiği için babam kağanın ordusu kurt gibiymiş, düşmanı koyun gibiymiş. (BK, D11)-Benzetme; kahramanlık anlatısı, mit ve sembollere başvurma.

Metin analizi sonucuna göre yazıtlarda milliyetçi söylemi güçlü kılmak kullanılan sanatların, genel olarak kolektif bellek için kahramanlık ve “öteki” anlatılarında yer aldığı görülmektedir. Teritoryal sınırlar açısından bakıldığında vatan kavramı, “Ötüken” metaforu üzerinden kurgulanmıştır. Ana yurt olarak görülen *Ötüken*⁷, Türk milletinin varlığını sürdürebileceği en güvenli yerdir ve terk edilmesi durumunda millet bekasının sona ereceği anlamı yüklenmiştir:

Türk kağanı Ötüken (ormanlı) Dağları’nda oturursa ülkede sıkıntı olmaz. (BK, K2).

Türk (ve) Oğuz beyleri, halkı dinleyin: Üstte gök çökmezse aşağıda yer delinmezse Türk halkı! Yurdunu ve yasalarını kim bozabilirdi? ... (Ey) Kutsal Ötüken (ormanlı) Dağları’nın halkı! (Buraları) Bırakıp gittin. (BK, D18-19).

Türk kağanı Ötüken (ormanlı) Dağları’nda oturursa ülkede sıkıntı olmaz. Doğuda Şandong Ovası’na kadar sefer ettim. Büyük Okyanus’a ulaşmama az kaldı. Güneyde Dokuz Ersine’e kadar sefer ettim. Tibet’e ulaşmama az kaldı. Batıda İnci Irmağı’nı (Sirderya’yı) geçip Demir Kapı’ya kadar sefer ettim. Kuzeyde Yer Bayırku topraklarına kadar sefer ettim. Bunca yere kadar asker sevk ettim. Ötüken (ormanlı) Dağları’ndan daha iyisi asla yok imiş. Yurt tutacak yer Ötüken (ormanlı) Dağları imiş. (BK, K2-3).

Bilmez (cahil) kişi o sözü alıp yakınlaştığında çok sayıda kişi öldünüz. O yerlere gidersen Türk halkı öleceksin. Ötüken topraklarında oturup kervanlar gönderirsen hiç sıkıntın olmaz. Ötüken (ormanlı) Dağları’nda oturursan ebedî yurt tutup oturacaksın. (BK, K6).

Metin analizinde belirlenen birey-devlet ilişkisine değinilecek olursa kağanlar tarafından hegemonik söylemlerle inşa edilen bir ilişkiden söz edilebilir. Kağanlar, Tanrı kaynaklı kutsal erklere sahip olduklarını ancak halkından kopmayıp bu erki milletinin iyiliği için kullandıklarını ifade etmektedir.

⁷ Türklerde dağ kültürü, inanç sembolleri içinde önemli bir yer taşır. Dağlar, Tanrıların yolu ve ata ruhlarının mekânı olarak tasavvur edilmiştir (Beydilli 2004: 147). Her boy kendi mensubunu besleyen zati “Altay”ına (yüksek dağ) sahiptir (Gumilev 2003: 108). Altaylar yurdu sembolize ederler, yurdun koruyucularıdır (Beydilli 2004: 147). Köktürklerde dağ kültürü ile karşılık bulan yer Ötüken Dağı’dır. Ötüken Dağı’nın batısında yer alan “Po-t.eug-ning-li” yani “Bodin İli” ülkenin koruyucu ruhu olarak görülmüştür (Gumilev 2003: 103).

Hegemonik söylemlerin, Türk milletinin yokluktan varlığa geçiş anlatılarında retorik kullanımla yer aldığı görülmektedir:

Yoksul halkı zengin ettim. Az halkı çoğalttım. Hiç bu sözümde yalan var mı? (KT, G10; BK, K7-8).

Türk beyleri (ve) halkı bunu dinleyin: Türk halkını bir araya getirip ülke kuracağımızı buraya kazıdım (yazdım), yanılıp öleceğinizi de buraya kazıdım (yazdım). Ne kadar sözüm varsa ebedî taşa kazıdım (yazdım). Ona bakarak anlayın. Şimdiki Türk halkı (ve) beyleri, bu zamandaki (hâlihazırdaki) itaatkâr beyler, sizler mi yanılacaksınız? (KT, G10-11).

... Dağınık hâldeki Türkler öylece yaşıyorlarmış. Bilge kağan imiş, yiğit kağan imiş. Komutanları da bilge imiş elbette. Beyleri de halkı da doğru imiş. Onun için ülkeyi öylece sahiplenmişler elbette. Ülkeyi sahiplenip yasaları düzenlemişler. (KT, D3).

3.2. İkinci Aşama: Etkileşim (Yorumlama)

Etkileşim aşamasında “Metin nasıl üretilmiş, dağıtılmış ve tüketilmiş?”, “Metnin üretilme amacı nedir?” gibi sorulardan hareketle metnin, okuyanlar tarafından nasıl yorumlandığı ortaya çıkartılmak amaçlanır (Fairclough 1992: 78). Metin analizi ve toplumsal pratik aşamaları arasında köprü vazifesi gören etkileşimde, söylemin pratik boyutuyla yani metnin üretim-dağıtım-tüketim süreçlerine odaklanılır. Bu süreçlerin analizinde metnin incelenmesi ve bağlam analizi aşamalarından faydalanılır. Çünkü etkileşimde toplum, kurum ve durum bağlamıyla yakından alakalı birçok bileşen mevcuttur. “Toplum düzeni, kurumsal ortamını, kurum ortamı ise durum ortamını belirler.” (Fairclough 2001: 122). Bu belirleme sürecinde bağlamın niteliğini ortaya çıkaran dört sorudan hareket edilir: “Ne oluyor?, Olaya kimler dâhil olmuştur?, Bunlar arasında ne tür bir ilişki kurulmuştur? ve Dilin rolü nedir?” Bu sorulara net bir cevap verilebiliyorsa metni üretenler ile yorumlayıcılar arasında normatif ve sorunsuz aksi söz konusu ise yaratıcı ve sorunlu bir ilişki mevcuttur (Fairclough 2001: 137). Yazıtlarda ilgili sorulara şu şekilde yanıt aramak mümkündür:

Orhon Yazıtları, Hunlar tarafından kurulup, değişen boylar yönetiminde devam eden Asya'daki büyük Türk imparatorluğunun 6-8. yüzyıllar arasında hüküm süren Göktürkler devrinden kalma kitabelerdir (Ergin 2005: 10). Yazıtlar, Göktürkler döneminde yönetimde söz sahibi kişiler tarafından milletin birlik ve bekasını sağlama amacı taşıyan milliyetçi söylemlerle oluşturulmuş üretimlerdir. Üretimin içeriğini dönemin sorunları, millî şuur ve millî kimlik inşası oluşturmaktadır. Milliyetçi söylemin toplumsal yaşamdaki güç/iktidar ilişkileri içerisinde kurulan söylemlere bağlı olarak yeniden üretilmeleri, Orhon Yazıtları için de geçerlidir. Yazıtların birçok kısmında millete ve devlet adamlarına hitaplar vardır. Tavsiyeler ve uyarılar içeren hitaplar, bazen edebî sanatlarla güzel bir nutuk niteliğinde bazen de sade söylemlerle verilmiştir. Olaya dâhil olanlar iktidar tarafından, söylemler içerisinde öznelere dönüştürülmektedir. Dilin rolü açısından yazıtlarda Türklere özgü bir dil kullanılması, milliyetçi söylemin “biz”e dair olandan üretilmiş olduğunu göstermektedir. Bağlam analizi için belirtilen soruların cevaplarına Orhon Yazıtları'nda net bir şekilde ulaşılabilmektedir.

Dolayısıyla metin üreticileri ile yorumlayıcılar arasında normatif ve sorunsuz bir ilişkinin bulunduğu söylenebilir.

Söylemde bağlamın niteliğinden sonra yorumlama aşaması başlar. Fairclough'a (2001:134) göre yorumlama hem yorumlayıcının zihninde yer alan arka plan varsayımlarına hem metinler arası bağlama dayanarak gerçekleştirilir. Orhon Yazıtları'nın içeriği, üslubu ve dili itibarıyla metinler arası bağlama dayanacak bilinen arka plan metinleri yoktur. Yazıtlardaki önceki Türk devletlerinin yok oluşlarına dair anlatıların, yorumlayıcının zihninde yer alan arka plan varsayımlarını oluşturduğu söylenebilir. Özellikle 630-681 yılları arasında Göktürklerin bağımsızlıklarını kaybedişleri, milletin ders çıkarması için yazıtlarda detaylı bir şekilde işlenmiştir. Devletlerin yıkılışında görülen sebepler olarak başarılı kağanlardan sonra tahta geçen kağanlar, milletin vazifelerini yerine getirmemesi ve "Çinlilerin kurnaz siyasetidir." (Taşağıl 2012: 68). Göktürkler dönemine ait tarih, dil, devlet ve yönetim anlayışı, kültür ve toplumsal yaşama dair bilgiler sunan yazıtlardaki ana tema Türk milletinin bekası, millî kimliktir: "Bir kavmi bir millet yapabilecek eser"dir (Ergin 2005: 9).

3.3. Üçüncü Aşama: Bağlam Analizi (Açıklama)

Bağlam analizinde "Egemen yapının ürettiği bilgi sistemi ve inançlar nelerdir?", "Söylemsel yapılar toplumsal ilişki ve yapıları nasıl etkilemektedir?" sorularından hareketle söylemlerin ideolojik ve kültürel yapıyla bağlantısını ortaya çıkarmak amaçlanır (Fairclough, 1992: 237-238). Bu kapsamda bağlam analizinde söylemlerde verilmek istenen mesajlar, söylemi üretenin ideolojik yönü, sosyal bir çözümlemeyle açıklanmaya çalışılır (Fairclough 1995: 98). Söylemlerin üretildiği dönemin sosyal yapısına bakıldığında zaman zaman ötekinin boyunduruğu altına girmiş bir milletin bekasının ve birliğinin nasıl korunacağı söz konusudur. Yönetime geçen kağanlar, milliyetçi bir tutumla toplum içinde millî şuur ve millî kimlik oluşturma gayretindedir. Millî kimliğin unsurları, milliyetçi söylem içerisinde "Türk" kavramı üzerinden iktidar tarafından kurgulanıp üretilmiştir. Yazıtlarda verilmek istenen mesaj, "öteki"ne karşı Türk milletinin kendi öz değerlerine sahip çıkarak varlığını ve birliğini koruması gerektiğidir. Bununla birlikte Fairclough (1995: 101), son aşamada söylemlerin ideolojik ve kültürel boyutuyla ilişkilendirmede Althusser ve Gramsci'nin hegemonya kavramından faydalanır. Buna göre egemen güçler, toplumda sadece baskı kullanarak değil, toplumun rızasına dayalı entelektüel hâkimiyete de sahiptirler. Hegemonya kavramına dayalı bu hâkimiyet söylemlerin oluşumunda da oldukça etkilidir. Zira topluma dair pratiklerin çözümlenmesi söylemin üretildiği iktidar ilişkileri içinde gerçekleşmektedir (Jorgensen ve Phillips 2002: 75). Bu açıdan bakıldığında yazıtlarda kağanlar, iktidar güçlerinin Tanrı'dan geldiğini vurgulasa da halktan kopmadıklarını, millete yaptıkları iyilikleri, devlet yönetimini bilge kişilerce paylaşarak yasalara bağlı olduklarını ve halkın rıza gösterdiğini belirtirler. Önceki kağanların yönetimlerini eleştirirken kendi yönetimlerinde milletin zenginliğe kavuştuğunu vurgulayarak halkın, kendi yönetimlerinden memnun olmaları gerektiğini söylerler.

4. Sonuç

Çalışmada Orhon Yazıtları içerdiği milliyetçi tema bakımından incelenmiştir. Çalışmanın amacı yazıtlardaki milliyetçi ideolojinin, milliyetçi söylemle üretildiğini ortaya koymaktır. Çalışmanın teorik dayanağını Foucault'nun söylemlerin, iktidar/güç kavramlarından bağımsız ele alınamayacağını belirten episteme dayalı söylem kuramı oluşturmaktadır. Çalışmada yöntem olarak “Her söylemde anlatılmak istenen bir düşünce, bir mesaj, bir ideoloji saklıdır.” ifadesinden hareketle ideoloji yüklü olduğu varsayılan söylemlerdeki örtük ideolojiyi açığa çıkarmak için eleştirel söylem analizi seçilmiştir. Bu kapsamda evvela yazıtlardaki milliyetçi temaları tespit etmek amacıyla okuma yapılmıştır. Tespit edilen milliyetçi söylemler ideoloji, iktidar/güç bağlamında olayları ve metinleri analiz etmeyi amaçlayan dil bilimci Fairclough'un geliştirdiği üç boyutlu çerçeve yaklaşımı ile analiz edilmiştir. Fairclough'un üç boyutlu çerçeve yaklaşımı, metinlerin ideoloji tarafından nasıl biçimlendirildiğini, söylemlerin toplumsal kimlik, inanç ve bilgi oluşumunda etkilerini ortaya çıkarmak için üç aşamalı bir yöntem içerir: metnin incelenmesi, etkileşim ve bağlam analizi. Birinci aşamada metnin dilsel boyutundan hareketle söylemi üretenin ve metnin ideolojik boyutu ortaya çıkarılmak amaçlanır. Çalışmada ilk analiz Orhon Yazıtları'ndaki milliyetçi söylem unsurlarını içeren sözcükler ve cümleler üzerine yapılmıştır. Milliyetçi söylem “biz” ve “öteki” unsuru üzerine inşa edilmiş ve millî kimlik oluşturma amacı güden bileşenleri barındırmaktadır. Analize göre - Türk sözcüğünün ilk kez kullanıldığı yazılı Türkçe metinler olduğu da hatırlatılarak- yazıtlardaki milliyetçi söylem için en çok kullanılan sözcüğün “Türk” olduğu söylenebilir. “Türk” sözcüğü, sadece “biz” tasavvurunun kurgulanışında değil, önceki devletler ya da eleştirilen beylikler için de kullanılmıştır. Hatta Danişmend'e (1976: 25) göre “Göktürklerde insan demek, Türk demektir. Türklük, menşe itibariyle hilkat devirlerine dayanan bir tabiat unsurudur. Bu unsurun dört cihetteki hududu *kop yagı* ‘hep düşman’ ile çevrilmiştir. Bu surette düşmanlar insanlık, yani Türklük hududu haricinde bırakılmış demektir.” “Öteki” kurgusunun yine kullanımlarına göre “düşman” ve “Çin” sözcükleri üzerinden inşa edildiği görülmektedir. Milliyetçi söylem bileşenlerinden teritoryal sınırlar için “Ötüken” sözcüğü belirtilmiş, Türklerin anavatanı olarak nitelendirilmiş ve terk edildiği zaman milletin yok olacağı anlamı atfedilmiştir. Bununla birlikte geçmişteki hataların ve kaybedilen bağımsızlıkların “unutma” sözcüğü kullanılarak kolektif bellek için anımsatıldığı, kazanılan savaşlar ile kahramanlık anlatılarına yer verildiği, Tanrı kaynaklı kutsal bir iktidarın varlığı ve son olarak kağanların ve ailelerinin mit olarak kabul edilebilecek özelliklerle kutsandığı görülmektedir. Zira “Gök ve Yer, göğün en yüksek katında oturan ve kutsal Gök anlamında Tengri denen yüce bir yaratığa itaat ederdi.” (Grousset 2022: 115). Cümle analizlerine bakıldığında Orhon Yazıtları'nın hitabet tarzında oluşturulan metinler olduğu görülmektedir. Metin üreticilerinin seslendiği kitleye karşı tavsiyeleri ve uyarılarında anlatımı güçlendirmek için ikilemeler, koşutluklar, benzetmeler, atasözleri ve deyimlere başvurduğu, özellikle “öteki” varlığı ile ilgili cümlelerde emir kipleri kullanıldıkları görülmektedir.

Analizin ikinci aşaması etkileşimde, metnin nasıl üretildiği ve metni okuyanlar tarafından nasıl yorumlandığı ortaya çıkartılmak amaçlanmıştır. Bu kapsamda yazıtların Göktürkler döneminde yönetimde söz sahibi kişiler tarafından milletin birlik ve bekasını sağlama amacı taşıyan milliyetçi söylemle oluşturulmuş üretimler olduğu, üretimin içeriği ise dönemin sorunları ve millî şuur-millî kimlik inşası oluşturduğu söylenebilir.

Son aşamada ise söylemlerde verilmek istenen mesajlar, söylemi üretenin ideolojik yönü sosyal bir çözümlemeyle açıklanmaya çalışılır. Orhon Yazıtları, Çinlilerin egemenliğine girerek yıkılan ardından tekrar güçlenerek kurulan bir Türk devletinin varlık mücadelesini anlatmaktadır. Kağanlar, milliyetçi bir tutumla toplum içinde millî şuur-millî kimlik oluşturma gayretindedir. Yazıtlarda verilmek istenen mesaj “öteki”ne karşı Türk milletinin “öz değerler”ine sahip çıkarak varlığını ve birliğini koruması gerektiğidir.

Söylemlerin ideolojik boyutunu ortaya çıkarmayı amaçlayan üç boyutlu çerçeve yaklaşımı ile yapılan analiz sonuçlarına göre çalışmanın amacı kapsamında Orhon Yazıtları’nın milliyetçi bir tema ve milliyetçi söylemler barındırdığı, millî kimlik bileşenlerinin varlığından hareketle Göktürkler döneminde toplum içerisinde bir millî kimlik inşası amacı taşıdığını söylemek mümkündür. İnşa edilmek istenen millî kimliğin temel unsuru “Türk” kavramıdır. Çalışma, milliyetçi söylem içerisinde Türk millî kimliği oluşturma amacı ile üretilen Orhon Yazıtları’nın, Göktürkler döneminde Türk milliyetçiliği düşüncesinin ilk izlerini taşıyan belge olma özelliğini desteklemektedir.

5. Kaynakça

- AKAR, Ali (2020). *Bilge Tonyukuk Yazıtı*. İstanbul: Ötüken.
- AKAR, Ali (2022). *Kül Tigin Yazıtı*. İstanbul: Ötüken.
- AKSAN, Doğan (1994). “Göktürk Yazıtlarında Söz Sanatları Güçlü Anlatım Yolları”. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten-38* (1990) , 1-12.
- AKSAN, Doğan (2014). *En Eski Türkçenin İzlerinde (Orhun ve Yenisey Yazıtları Üzerinde Sözcükbilim, Anlambilim ve Biçembilim İncelemelerinin Aydınlattığı Gerçekler)*. İstanbul: Bilgi.
- ANDERSON, Benedict (2001). “Milliyetçiliği Anlamaya Giriş”. *Tartışılan Sınırlar Değişen Milliyetçilik* (Edt. Mustafa Armağan). İstanbul: Şehir, 11-31.
- ANDERSON, Benedict (2007). *Hayali Cemaatler: Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması* (Çev. İ. Savaşır). İstanbul: Metis.
- AYDIN, Erhan (2021). *Orhon Yazıtları (Köl Tegin, Bilge Kağan, Tonyukuk, Ongi, Küli Çor)*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- BAL, Hüseyin (2013). *Nitel Araştırma Yöntemi*. Isparta: Fakülte.
- BALIBAR, Etienne (2007). “İrk ve Milliyetçilik”, *İrk Ulus Sınıf* (Çev. N. Ökten) (Edt. Etienne Balibar; Immanuel Wallerstein). İstanbul: Metis, 61-111.
- BAUMAN, Zygmunt (2010). *Sosyolojik Düşünmek* (Çev. A. Yılmaz). İstanbul: Ayrıntı.
- BEYDİLLİ, Celal (2004). *Türk Mitolojisi Ansiklopedik Sözlük*. Ankara: Yurt Kitap.
- BILLIG, Michael (2002). *Banal Milliyetçilik* (Çev. C. Şişkolar). İstanbul: Gelenek.
- BİRCAN, Ufuk (2016). “Michel Foucault’da Dil ve Söylem”. *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, 14/28: 85-106.

- BÜYÜKKANTARCIÖĞLU, S. Nalan (2012). “Söylem İncelemelerinde Eleştirel Dilbilimsel Boyut: Eleştirel Söylem Çözümlemesi ve Ötesi”. *Haberi Eleştirmek* (Edt. Ömer Özer). Konya: Literatürk.
- BÜYÜKKARCI, Orhun (2021). “Orhun Yazıtlarına Göstergebilimsel Bir Yaklaşım”. *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, Prof. Dr. Süleyman Büyükkarcı Özel Sayısı, 174-196. doi: 10.24186/vakanuvis.1014990. (Erişim Tarihi: 10.01.2023).
- CALHOUN, Craig (2012). *Milliyetçilik* (Çev. B. Sütçüoğlu). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi.
- ÇELİK, Hilal; EKŞİ, Halil (2008). “Söylem Analizi”. *Marmara Üniversitesi Atatürk Eğitim Fakültesi Eğitim Bilimleri Dergisi*, 27/1: 99-117. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/maruabed/issue/365/2517> (Erişim Tarihi: 18.01.2023).
- DANIŞMEND, İsmail Hami (1976). *Türklük Meseleleri*. İstanbul: İstanbul Kitabevi.
- DEMİREL, Zafer (2019). *1915 Olaylarının 100. Yılında Türkiye ve Ermenistan Resmî Söylemlerinin Eleştirel Çözümlemesi*. Doktora Tezi. Ankara: Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi.
- DEVİRAN, Yusuf (2010). *Haber Söylem İdeoloji*. İstanbul: Başlık Yayın.
- DOYURAN, Levent (2018). “Medyatik Bir Çalışma Alanı Olarak Eleştirel Söylem Çözümlemesi (Televizyon Dizileri Örneğinde)”. *Erciyes İletişim Dergisi*, 5/4: 301-323. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/516394> (Erişim Tarihi: 08.01.2023).
- EAGLETON, Terry (2015). *İdeoloji* (Çev. M. Özcan). İstanbul: Ayrıntı.
- ERCİLASON, Ahmet Bican (2008). *Başlangıcından Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*. Ankara: Akçağ.
- ERGIN, Muharrem (2005). *Orhun Abideleri*. İstanbul: Boğaziçi.
- FAIRCLOUGH, Norman; WODAK, Ruth (1997). “Critical Discourse Analysis”. *Discourse Studies: A Multidisciplinary Introduction* (Edt. T. A. van Dijk). London: Sage, 258-284.
- FAIRCLOUGH, Norman (1992). *Discourse and Social Change*. Cambridge: Polity.
- FAIRCLOUGH, Norman (1993). “Critical Discourse Analysis and The Marketization of Public Discourse: the universities”. *Discourse and Society*, 4/2: 133-168. <https://www.jstor.org/stable/42888773> (Erişim Tarihi: 12.01.2023).
- FAIRCLOUGH, Norman (1995). *Critical Discourse Analysis: the critical study of language*. London: Longman Group.
- FAIRCLOUGH, Norman (2001). *Language and Power (2nd edition)*, London: Longman.
- FOUCAULT, Michel (1987). *Söylemin Düzeni* (Çev. T. Ilgaz). İstanbul: Hil.
- FOUCAULT, Michel (1993). *Ders Özetleri 1970-1982* (Çev. S. Hilav), İstanbul: YKY.
- FOUCAULT, Michel (2019). *Bilginin Arkeolojisi* (Çev. V. Urhan). İstanbul: Ayrıntı.
- FOWLER, Roger vd. (1979). *Language and Control*. Londra: Routledge.
- GROUSSET, Rene (2022). *Bozkır İmparatorluğu Attila Cengiz Timur* (Çev. M. Reşat Uzmen). İstanbul: Ötügen.
- GUMİLEV, Lev Nikolayeviç (2003). *Eski Türkler* (Çev. Ahsen Batur). İstanbul: Selenge.
- GÜRGÜN, Hasan (2021). *Göktürk Yazısıyla Oluşturulmuş Uyгур Kağanlığı Yazıtlarının Metin Dil Bilimsel İncelenmesi*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- HALL, Stuart (1977). “Culture, the Media and the ‘Ideological Effect’”. *Mass Communications and Society* (Edt. Curran, J.). Londra: Edward Arnold, 315-348.
- JORGENSEN, Marianne; PHILLIPS, Louise (2002). *Discourse Analysis as Theory and Method*. London: Sage.
- KAFESOĞLU, İbrahim (2017). *Türk Milliyetçiliğinin Meseleleri*. İstanbul: Ötügen.
- KARADUMAN, Sibel (2017). “Eleştirel Söylem Çözümlemesinin Eleştirel Haber Araştırmalarına Katkısı ve Sunduğu Perspektif”. *Maltepe Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*, 4/2: 31-46. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/386936> (Erişim Tarihi: 08.01.2023).
- KÜÇÜK DURUR, Elif (2011). “Milliyetçilik Söylemi ve Medya”. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 15/2: 35-50. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/ataunisosbil/issue/2828/38313> (Erişim Tarihi: 10.02.2023).
- MERQUIOR, José Guilherme (1986). *Foucault* (Çev. N. Hüseyini). İstanbul: Afa.
- MILLS, Sara (2003). “Söylem ve İdeoloji” (Çev. Z. Özarslan). *Söylem ve İdeoloji* (Edt. Barış Çoban). İstanbul: Su, 113-130.

- ORKUN, Hüseyin Namık (2019). *Eski Türk Yazıtları*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- ÖKSÜZ, İskender (2016). *Millet ve Milliyetçilik*. Ankara: Panama.
- ÖZKIRIMLI, Umut (2009). *Milliyetçilik Kuramları Eleştirel Bir Bakış*. İstanbul: Doğu Batı.
- PUNCH, Keith F. (2016). *Sosyal Araştırmalara Giriş*. (Çev. D. Bayrak vd.). Ankara: Siyasal.
- PURVIS, Trevor; HUNT, Alan (1993). "Discourse, Ideology, Discourse, Ideology, Discourse, Ideology...", *The British Journal of Sociology*, 44/3: 473-499. <https://doi.org/10.2307/591813> (Erişim Tarihi: 28.01.2023).
- RYBATZKI, Volker (1997). *Die Tonuquq-Inschrift*. Szeged: University of Szeged Press.
- SAUSSURE, Ferdinand de (1998). *Cours de Linguistique Generale* (Çev. B. Vardar). İstanbul: Multilingual.
- SMITH, Anthony D. (2007). *Milli Kimlik* (Çev. B. Şener). İstanbul: İletişim.
- SMITH, Anthony D. (2013). *Milliyetçilik, Kuram, İdeoloji, Tarih* (Çev. Ü. Yolsal), Ankara: Atıf.
- SÖZEN, Edibe (1999). *Söylem Belirsizlik, Mücadele, Bilgi/Güç ve Refleksivite* İstanbul: Paradigma.
- SPRENGLING, Martin (1986). Tonyukuk's Epitaph: "An Old Turkish Masterpiece". *Erdem*, 2/6: 717-727. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/erdem/issue/44564/552937>. (Erişim Tarihi: 15.07.2023).
- ŞEN, Serkan (2017). *Eski Türkçenin Deyim Varlığı*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- ŞİRİN, Hatice (2020). *Eski Türk Yazıtları Söz Varlığı İncelemesi*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- TAPAN, Aysel (2021). *Türkiye'de Siyasi ve Kültürel Bir Yönelim Olarak Milliyetçiliğin Reklamlar ve Kamu Spotları Üzerinden Gündelik Hayatta İnşası ve Yeniden Üretimi*. Doktora Tezi. Kocaeli: Kocaeli Üniversitesi.
- TAŞAĞIL, Ahmet (2012). *Gök-Türkler*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- TEKİN, Talât (1998). *Orhon Yazıtları (Kül Tigin, Bilge Kağan, Tunyukuk)*. İstanbul: Simurg.
- TEKİN, Talât (2008). *Orhon Yazıtları*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- TONKISS, Fran (2004). "Analysing discourse". *Researching Society and Culture* (Edt. Seale Clive). London: Sage, 245-260. <http://eprints.lse.ac.uk/9765/> (Erişim Tarihi: 26.01.2023).
- URHAN, Veli (2010). *Foucault*. İstanbul: Say.
- UZUN, Leylâ Şubaşı (1995). *Orhon Yazıtlarının Metindilbilimsel Yapısı*. Ankara: Simurg.
- VAN DIJK, Teun A. (2000). *Ideology and Discourse: A Multidisciplinary Introduction*, Barcelona: Pompeu Fabra University. <http://www.discursos.org/unpublished%20articles/Ideology%20and%20discourse.pdf> (Erişim Tarihi: 02.01.2023).
- VAN DIJK, Teun A. (2015). "Critical Discourse Analysis", *Handbook of Discourse Analysis* (Edt. Tannen, D., Schiffrin, D. ve Hamilton, H.). Oxford: Wiley-Blackwell, 352-371.
- WIDDOWSON, Henry (2000). "On the limitations of linguistic applied", *Applied Linguistics*, 21/1, 3-25. <https://doi.org/10.1093/applin/21.1.3> (Erişim Tarihi: 02.02.2023).
- THOMSEN, Wilhelm (2010). "Moğolistan'da Türkçe Kitabeler". *Journal of Turkology* 3/0: 81-118. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/iuturkiyat/issue/18498/194931>. (Erişim Tarihi: 11.02.2023).
- WODAK, Ruth; MEYER Michael (2001). *Methods of Critical Discourse Analysis*. Londra: Sage.
- YALÇINER, Ruhtan (2014). "Etnisite ve Milliyetçilik: Eleştirel Bir Değerlendirme", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 69/1: 189-215. https://doi.org/10.1501/SBFder_0000002308 (Erişim Tarihi: 16.01.2023).
- YETİM, Mustafa; ERDAĞ, Ramazan (2018). "Uluslararası İlişkilerde Eleştirel Söylem Analizi: Revizyonist Söylemin Gelişimi". *İstanbul Gelişim Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 5/1: 79-100. <https://doi.org/10.17336/igusbd.388223> (Erişim Tarihi: 04.02.2023).
- YILDIRIM, Emre (2015). "Modernliğin Eleştirisi ve 'Milliyetçi Söylem' Bağlamında Milliyetçiliğe Yeniden Bakmak". *Amme İdaresi Dergisi*, 48/1: 1-33.
- YILDIRIM, Fikret (2017). *İrg Bitig ve Orhon Yazılı Metinlerin Dili*. Ankara: Türk Dil Kurumu.

DİL ARAŞTIRMALARI

Journal of Language Studies

Yıl/Year: 17, Dönem/Period: 2023-Güz/Autumn, Sayı/Number: 33

ISSN 1307-7821 | e-ISSN 2757-8003

Çeviri Makaleler

Translations

“Bildikleri ve Anladıkları Bir Dilde”: Yarkent Belgelerinde Türkler ve İslam (11-12. Yüzyıllar)*

“In a Language they Knew and Understood”: Turks and Islam in the Yarkand Documents (11th-12th centuries)

Larry Clark

Orijinal Künye

Clark, Larry V. (2018). “In a Language they Knew and Understood”: Turks and Islam in the Yarkand Documents (11th-12th centuries). *Language, government, and religion in the world of the Turks: Festschrift for Larry Clark at seventy-five* (Edt.: Z. Gulácsi). Turnhout: Brepols, 23-51.

Atıf

Citation
Clark, Larry V. (2023). “Bildikleri ve Anladıkları Bir Dilde”: Yarkent Belgelerinde Türkler ve İslam (11-12. Yüzyıllar) (Çev. Gözde Salur). *Dil Araştırmaları*, 33: 241-265.

Başvuru

Submitted
12.07.2023

Revizyon

Revised
28.07.2023

Kabul

Accepted
01.08.2023

Çeviren

Gözde Salur

Öğr. Gör., Adana Alparslan Türkeş
Bilim ve Teknoloji Üniversitesi
Adana/Türkiye

e-posta gsalur@atu.edu.tr

orcid 0000-0003-0009-9402

doi 10.54316/dilarastirmalari.1326647

ÖZ

Larry Clark'ın 23-26 Temmuz 2005 tarihlerinde Goethe Üniversitesi Frankfurt am Main'de düzenlenen “Türkiye’de süreklilik ve yenilenme” başlıklı 6. Alman Türkologlar konferansında sunduğu ve Z. Gulácsi'nin Larry Clark'ın 75. doğum yılı onuruna yayımlanan bir armağandaki makalesinin Türkçeye çevirisidir. Larry Clark, makalesinde Yarkentlilerden kalma Türkçe ve Arapça yazılmış on dört setten oluşan yasal belgeleri ele almıştır. Marcel Erdal, Monika Gronke ve Claude Huart'ın okumalarından da yararlanarak bu belgelerdeki isimleri incelemiştir. Belgelerde yaklaşık 130 yıl içerisinde kullanılan sınırlı sayıda çeşitli isimler görülmektedir. Clark bu isimleri, Müslüman, Müslüman-Gayrimüslim ve Gayrimüslim isimler olarak kategorize etmiştir. Belgelerdeki sınırlı verilerden bir istatistik veri ortaya koymuştur. Her ne kadar veriler sınırlı olsa da beş kuşak için incelenen isimler dönemin toplumsal ve kültürel değişimini az da olsa göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: adbilimi, Karahanlılar, Yarkent Belgeleri, Türkler, İslam

Çevrimiçi YayınPublished Online
27.05.2023

Bu makale en az iki hakem tarafından incelenmiş ve makalede intihal bulunmadığı teyit edilmiştir.

This article has been reviewed by at least two referees and confirmed to be free of plagiarism.

ABSTRACT

This is a translation into Turkish of Larry Clark's paper presented at the 6th German Turcologists' Conference on "Continuity and Renewal in Turkey" held at Goethe University Frankfurt am Main, 23-26 July 2005, and published in a tribute by Z. Gulácsi in honour of Larry Clark's 75th birthday. In his article, Larry Clark discusses fourteen sets of legal documents from the Yarkandians, written in Turkish and Arabic. He examined the names in these documents, benefiting from the readings of Marcel Erdal, Monika Gronke and Claude Huart. A limited number of various names used in approximately 130 years can be seen in the documents. Clark categorized these names as Muslim names, Muslim-non-Muslim names and non-Muslim names. He presented statistical data from the limited data in the documents. Although the data is limited, the names analyzed for the five generations show the social and cultural changes of the period to some extent.

Keywords: onomastic, Karakhanid, Yarkand Documents, Turks, Islam

Yarkent vahası, İpek Yolu'nun iki efsanevi şehri Kaşgar ve Hotan arasında, Tarım Havzası'nın güneybatı kenarı boyunca uzanır. Bugün, Yarkentliler Türkî bir dil konuşmakta ve İslam'ı benimsemektedirler, ancak bin yıl önce, ataları hâlâ muhtemelen Saka diliyle yakından ilişkili bir Doğu İran dili konuşmakta ve Budizm'i benimsemektedirler. Karahanlı İmparatorluğu tarafından başlatılan süreçler sonucunda etnolingüistik ve dinsel kimliklerindeki bu büyük dönüşüm 11. yüzyılda gerçekleşmiştir. Bu imparatorluk 10. yüzyılda Orta Asya'nın batı Tien Shan dağlarında kurulmuştur. Etnik yapısı Türk ve İslamî ideolojiyi benimseyen Karahanlı kuvvetleri, 970 yılına kadar Kaşgar bölgesinden Yarkent ve Hotan'ı tehdit etmek için harekete geçti ve 1005 yılına kadar bu bölgeleri zaptetti. Ardından, güney Tarım havzasının İran Budist kültürü, Türkleşme ve İslamlaşma süreçlerinden geçmeye, yani bölge sakinleri Türkçe konuşmaya ve İslam'ı benimsemeye başladı.

Karahanlıların sosyal tarihi için mevcut kaynakların yetersizliği göz önüne alındığında, Yarkent gibi uzak bir bölgede bu süreçleri takip etmenin imkânsız olduğu düşünülebilir. Bu makaledeki amacım, geçen yüzyılın başlangıcından sonraki yıllarda Yarkent'te bulunan bir dizi belge üzerinde yaptığım incelemenin bazı sonuçlarını sunmaktır. Bu belgelerde yer alan isimlerin ve diğer verilerin analizi yoluyla, en azından Yarkent'in 11. yüzyılda bir Türk Müslüman vilayetine dönüşümünün ana hatlarını yeniden inşa edebiliriz.¹

* [23-26 Temmuz 2005 tarihlerinde Goethe Üniversitesi Frankfurt am Main'de düzenlenen "Türkiye'de süreklilik ve yenilenme" başlıklı 6. Alman Türkologlar konferansında sunulan bildirdir. Bu ciltte yayımlanmak üzere Marcel Erdal tarafından hazırlanmış, köşeli parantez içindeki dipnotlar ve kaynakça girişleri de kendisi tarafından eklenmiştir.]

¹ Ayrıca bu konularda Erdal 1984, s. 260,277 ve Gronke 1986, s. 457'deki açıklamalara bakınız.

Yarkent Belgeleri

Yarkent belgeleri, iki dil ve iki yazının çeşitli kombinasyonlarında Türkçe ve Arapça yazılmış 14 yasal belgeden oluşan bir settir: Türk dili ve o dönemde “Türk yazısı” (TT)² olarak adlandırılan Arapça grafik ve imla özelliklerine sahip Soğd yazısı, Türk dili ve Arap yazısı (TA) ve Arap dili ve Arap yazısı (AA). Tarihleri, İslamî hesaplamanın Hicri takvime göre verilmiştir ve takvimimizin 1080-1135 yılları arasına denk gelmektedir.³

Bu belgeler, arazi satış sözleşmeleri ve Karahanlı naibi ve/veya Kaşgar’da İslam kadısı tarafından atanan Müslüman kadıların başkanlık ettiği Yarkent ilindeki İslam mahkemelerinde hukuki meselelerin çözümüne dair mahkeme tutanaklarıdır.⁴ Bu hukuki meselelerin vekilleri neredeyse istisnasız olarak Müslümanlar ve Yarkent’in toprak sahibi sınıfının üyeleriyle senetlerin tanıkları genellikle vekillerin ailelerinden, mahkeme çevresinden veya toprak sahibi ve tüccar sınıflarından seçilmiştir. Dahası, bu grubun en az üç ve muhtemelen daha fazla üyesi, bölgedeki camilerin inşası için dindar bağışlarda bulunmuştur.⁵

Arapça belgeler nesnel bir üslupla ve genellikle hâkim veya noter tarafından düzenlenirken Türkçe sözleşmeler öznel bir üslupta yazılmış ve kısaltılmış bir yapıya sahiptir. Bu durum, yalnızca Arapça belgelerin tam yasal yetkiye sahip olduğunu, Türkçe sözleşmelerin ise yasal yetkiden yoksun olduğunu ve Türkçe konuşan müvekkillerin kişisel arşivlerine yerleştirilmesinin amaçlandığını göstermektedir.⁶ Dolayısıyla, Türkçe metinlerin hiçbiri (satış sözleşmeleri ve tanık defterleri), Arapça metinlerle karşılaştırılamasa da Arapçadaki benzer resmî belgelerin günümüze ulaşmamış özel versiyonları oldukları kesindir.

² “The Turkic Script and the Kutadgu Bilig” başlıklı makaleme bakınız: Hendrik Boeschoten ve Julian Rentsch (ed.) *Turkologie in Mainz*, Wiesbaden: Harrassowitz 2010, s. 89-106.

³ Bazı metinler, 12 yıllık hayvan döngüsüne yıllar eklemektedir, ancak Çin takvimi ile ilişkilendirildiğinde, bu hayvan yıllarının Hicret tarihleriyle üç veya dört yıl uyumsuz olduğu görülmektedir: Erdal I’de Fare yılı/1080 (Çin takviminde Fare yılı1084’tür), Erdal VI’da Ejderha yılı/1121 (Ejderha yılı 1124’tür, ancak bu belgede “Ejderha” şüphelidir) ve Gronke V’te At yılı/1135 (At yılı 1138’dir); bkz. Erdal 1984, s. 275, 296-297; Gronke 1986, s. 472, 505.

⁴ Farsça yazılmış ve 501/1007 tarihli bir arazi satış sözleşmesinin de kanıtladığı gibi aynı dönemde Hotan’da İslamî hukuk uygulaması da mevcuttu. Minorsky bu Farsça sözleşmenin ve yayımladığı Yarkent belgesinin (Erdal VI) İslamî yapı ve terminolojiyi paylaştığını tespit edebilmiştir (1942, s. 184-192).

⁵ Huart III’te ‘Utman kutlug ögä’nin oğlu Yahyâ *inal al-hāğib* adlı kişi, Gronke III’te bahsedilen

‘Yahyâ inal alhāğib’in adını taşıyan camiyi’ kurmuştur. Huart II’de ona ait bir mülkten bahsedilmektedir. Benzer şekilde, Gronke III’teki mülk alıcısı İsrâfil Çafli sūbaşı (Şukrî Karluk’un oğlu Hārūn ögä’nin oğlu) da bu tapuda bahsedilen ‘alıcının adını taşıyan arsa üzerindeki camiyi’ kurmuştur. Huart II’de Muhammed *inal* ve Zulayxā’nın babası olarak tanımlanan Abū Bakr *al-hāğib*, Huart III’te Yarkent’in Altın Sınmas mahallesindeki camiyi kurmuştur. Dördüncü bir cami, Gronke V’te Muḥammad Ḥāsim *bāğ* (okunamıyor) adlı bir kişi tarafından Yarkent eyaletinin Sınmas köyündeki Aru *bāğ* Yam mahallesinde kurulmuştur.

⁶ Gronke 1986, s. 459-460.

Marcel Erdal ve Monika Gronke'nin basımlarının yanı sıra Claude Huart'ın daha önceki bazı okumaları sayesinde, bu belgeler çeşitli araştırmalar için erişilebilirdir.⁷ Kaynak olarak Yarkent belgeleri, Doğu Karahanlı topraklarındaki ekonomik, sosyal ve kültürel gelişmelere ve potansiyel olarak Türkleşme ve İslamlaşma süreçlerine benzersiz bir tanıklık sağlamaktadır.

Yarkent Belgelerinin Doğrulanması

Bildiğimiz kadarıyla belgelerin gerçekliğini kabul etmemek için hiçbir nedenimiz yoktur fakat belgelerin keşfi ve incelenme tarihi yine de bazı soruları gündeme getirmektedir. E. Denison Ross; bu belgelerden 15'ini, kendisine “1911’de Yarkent dışındaki bir bahçede bir ağacın altında” bulunduğunu söyleyen yerel bir satıcıdan aldığını belirtmiştir.⁸ Ross’a göre, belgelerden yedisi Arapça, beşi Arap alfabesiyle yazılmış Türkçe ve üçü de “Uygur harfleriyle” yazılmış Türkçedir: Bu, bilim adamları tarafından bilinen belgelerle uyuşmayan bir açıklamadır. Ayrıca, Paul Pelliot’un da belirttiği gibi bu belgelerin keşifleri için verilen 1911 tarihi doğru olamaz. Pelliot, daha 1907’de Kuça’daki bir tüccardan, aslen aynı belgeler dizisine ait üç Arapça belge elde etmişti ve bunların Yarkent’te kazıldıkları söylenmişti.⁹ Pelliot bu belgeleri, 1914’te basılı transkriptini ve çevirisini yayımlayan Claude Huart’a emanet etmişti; muhtemelen, üç orijinal el yazması Paris’teki Bibliothèque Nationale’nin Pelliot Koleksiyonunun bir parçasını oluşturmaktadır.

Ross, elindeki 15 belgeyi Kaşgar Başkonsolosu George Macartney’e teslim etmiş ve o da bunları Hindistan’daki Arkeoloji Genel Müdürü’ne iletmıştır. Bir noktada Ross, Arapça belgelerden birinin (Gronke I) bir transkriptini Barthold’a göndermiş ve Barthold da 1923-25 yıllarında bir okuma yayımlamıştır. 1942’de Minorsky, kendisine Genel Müdür tarafından verilen bir transkripti ve Ross’un kısmi bir okumasını kullanarak Arap harfli Türkçe belgelerden birini (Erdal VI) düzenlemiştir. Bu transkript, Türkçe bilmediği anlaşılan bilinmeyen bir kişi tarafından yapılmış, Ross’un sekreteri tarafından ise Farsça bir satır arası çevirisi sağlanmıştır, bu da hem Barthold hem de Minorsky transkriptlerinin Ross’un yönetimi altında Hindistan’da tamamlandığını göstermektedir.¹⁰

1975 yılında Şinasi Tekin, “Uygur harfli” Türkçe metinleri (Erdal I-V), 1979-1980 yıllarında ise Arapça metinlerden birini (Gronke III) yayımlamıştır. Tekin, Ross’un metinlere ait fotoğraflarının “Nr. M63 Yarkent”¹¹ başlığıyla Londra’daki Doğu ve Afrika Çalışmaları Okulu Kütüphanesi (SOAS)’ne yerleştirildiğini

⁷ Erdal 1984 (TT’de Erdal I-V, TA’da VI), Gronke 1986 (AA’da Gronke I-V) ve Huart 1914’te (AA’da Huart I-III) bulunan belgelerin Romen numaralandırmasını muhafaza ediyorum. Bu belgelerin diğer baskıları Barthold 1923/25 (Gronke I), Ş. Tekin 1979-80 (Gronke III), Minorsky 1942 (Erdal VI) ve Ş. Tekin 1975 (Erdal I-V)’ten oluşmaktadır.

⁸ Ross’un Barthold’a yazdığı not 1923-25, s. 158.

⁹ Pelliot 1963, vol. 2, s. 877.

¹⁰ Minorsky 1942, s. 192, n4.

¹¹ Tekin 1975, s. 158.

belirtti. O sırada Tekin, beş Arapça metnin, Arap harfli bir Türkçe metnin (aslında Ross tarafından sağlanan transkriptin bir fotoğrafı) ve Uygur harfli beş Türkçe metnin fotoğraflarının bulunduğunu ve bunların da Turki No. 1-7 (“Turki No. 4+5”i birleştirdi ve “Turki No. 2”yi bulamadı) olarak numaralandırıldığını keşfetti. Açıklaması Erdal I-VI ve Gronke I-V’de bulunan metinlerin sayısıyla uyumlu olsa da bu fotoğrafların gerçek durumunun Ross’un yukarıdaki ifadesiyle uyumlu olmadığını göreceğiz.

1968 yılında, Sir Gerard Clauson SOAS Kütüphanesi’ndeki fotoğraflara rastlamış, Türkçe metinlerin tamamını ve Arapça metinlerin bir kısmını deşifre etmiş ve içerikleri hakkında çeşitli notlar almıştır. V.L. Menage daha sonra bu belgeleri 1977’de Marcel Erdal’a Türk belgeleri düzenlemesi önerisiyle göndermiştir.¹² Erdal, 1981’de Hindistan’daki orijinaleri bulmaya çalışmış ancak başarılı olamamış, fotoğrafları SOAS Kütüphanesi’nde bulmuştur. Erdal’a göre Ross, Arapça metinlerden ikisinin ve Arap harfleriyle yazılmış beş Türkçe metnin fotoğraflarını (Erdal VI’nın transkriptinin yapıldığı fotoğraf da dahil olmak üzere) saklamış olmalıdır. 1984’te Erdal, “Uygur harfli” beş Türkçe metnin güzel bir baskısını ve Minorsky’ye verdiği transkriptin okumasını yayımladı. Monika Gronke 1986’da Arapça belgelerin aynı derecede iyi bir baskısını yayımladı (burada bahsi geçen Gronke I, 1923-25 Barthold tarafından ve Gronke III ise 1979-1980 Tekin tarafından yayımlanan metindir). Erdal ve Gronke’ye temin edilen tıpkibasımalar, Ross tarafından yapılan fotoğrafların reproduksiyonlarıdır.

Ross tarafından “Uygur harfli” Türkçe metinler için yapılan eski fotoğraf seti hakkında bazı bilgiler, üzerlerindeki numaralandırmalardan (“Turki No. 1-7”) ve bu metin parçalarının birbirleriyle olan ilişkilerinden çıkarılabilir. Bu soruyu karmaşıklaştıran şey ne Tekin’in ne de Erdal’ın “Uygur harfli” mutlaka Türkçe olması gereken “Turki No. 2”yi bulamamış olmalarıdır çünkü Arap harfli metinlerden birinin buraya eklenmiş olabileceğini düşünmek mantıksız olacaktır. Hem Clauson hem de Tekin, “Turki No. 4” ve “Turki No. 5”in birbirine ait olduğunu zaten fark etmişlerdi (Erdal I), ve Clauson da “Turki No. 6” ve “Turki No. 7”yi birleştirmişti. Bununla birlikte, Erdal haklı olarak son ikisini ayrı ayrı düzenlemiştir (Erdal II, III), çünkü iki metindeki birkaç isim birbiriyle örtüşmemekte ve el yazısının belirli özelliklerini paylaşmamaktadır (“Turki No. 4 + No. 5”deki aynı el yazısına dikkat edin). Dolayısıyla, “Uygur harfli” yedi Türkçe belgenin fotoğrafları vardı: ikisi Erdal I (“Turki No. 4+5”), dördü Erdal II-V (Turki No. 1, 3, 6, 7”) ve biri kayıp (“Turki No. 2”). Ross’un neden üç “Uygur yazısı” belgesi olduğunu belirttiği açıklanamamıştır, ancak yedi parçanın bir şekilde üç parça halinde bir araya geldiğine inanmış olabilir.

Özetle, Yarkent’ten gelen orijinal belgelerin üç Pelliot belgesi dışında tümü kayıptır ve hiçbir orijinal belgenin fotoğrafı basılı olarak ortaya çıkmamıştır. Ross’un orijinallerinin eski bir fotoğraf setinden, beş Arapça metnin, Arap harfli bir Türkçe metnin transkriptinin ve “Uygur harfli” beş (“Turki No. 4 + No. 5”

¹²[Victor Ménage tüm belgeleri düzenlememi önerdi, ancak Arapça olanlarla Bayan Gronke’nin ilgilenmesinin daha uygun olacağına karar verdim ve fotoğraflarını ona teslim ettim (Marcel Erdal)].

birleştirilerek altıdan düşürülmüştür) Türkçe metnin reproduksiyonları gün ışığına çıkmıştır. Belki de iki Arapça belgenin (Ross'un "yedi"sinden ikisi), Arap harfli dört Türkçe belgenin (Ross'un "beş"inden dördü), ve "Uygur harfli" Türkçe belgelerden birinin ("Turki No. 2") akıbeti bilinmemektedir.

Yarkent Belgeleri Arasındaki Bağlantılar

Her ne kadar belgelere üstünkörü bir bakışın bile belgelerde adı geçen kişiler arasındaki ilişkilerin fark edilmesini sağlasa da her bir belgenin aşağıdaki kısa özetleri aracılığıyla birbirleriyle bağlantılarının kurulması, daha ileri incelemeler için faydalı olacaktır. Birbiriyle bağlantılı bir grup belge, tümü TT ile yazılmış Erdal I-V'den oluşmaktadır:

Erdal I: Bu, Yarkent'in Rabul ilinde satıcılar 'Alī¹³ ve Aḥmad Arslan (Bāk Tüzün *sübaşı* 'Ordu Komutanı Bāk Tüzün'ün oğulları) ve alıcı İshaq *ğallāb* 'Usta İshak' arasında arazi satışına ilişkin 472/1080 tarihli bir sözleşmedir. Mülkün dört sınırı şunlardır: Bugra *bäg* 'Bey Bugra' tarafından satılan arazi, *tägirmän özäki* 'değirmen deresi', Bägäç arazisi (olarak okunan?) *tudun* 'Baş Sulayıcı Bägäç' ve Bugra *ögä* 'Danışman Bugra'nın arazisi. Tanıklar şunlardır: Uzun Hasan *ğallāb* 'Usta Hasan, Uzun', Mūsā ('Alī Muḥammad-ist' 'Alī'nin oğlu), Ya'qūb (Yūsuf *täknäci* 'Yusuf, Hasan'ın oğlu), Ellig Murād 'Hükümdar Murad'ın oğlu), 'Alī (Yahūdī Yalu'nun oğlu), 'Alī ve Muḥammad (*xallāğ* Sāli *ğallāb* 'pamuk tarakçısı, Usta Sāli'nin küçük kardeşleri), 'Alī Tažik 'Alī, Tažik '(Ahmed'in oğlu [okunamıyor]) ve diğerleri (okunamayan isimler).

Erdal II: Bu, adı geçen satıcı(okunamıyor) ile alıcı İshaq *ğallāb* arasındaki arazi satışının tam bedeline ilişkin tarihsiz bir makbuzdur. Mülkün dört sınırı: (okunamıyor), (okunamıyor), Yūsuf *täknäci* 'Yūsuf, tekneçi' ve ulug yol 'büyük yol' ülkesi. Tanık Mikā'il Arslan *sübaşı*'dır.

Erdal III: Bu, kaybolmuş bir satış sözleşmesinden geriye kalan tanıkların adının olduğu kayıttır. Tanıklar şunlardır: '(kayıp) Kançak '(kayıp), Kançak'tan', İshaq *narsiči* 'İshak, nars kumaşının(?) satıcısı/yapımı', 'Alī Muḥammadci, 'Utmān Kançak "'Utmān, Kançak'tan', Bābāk (olarak okunan?) *tudun* ve Yūsuf *xallāğ* 'Pamuk tarakçısı Yūsuf'.

Erdal IV: Bu, Rabul'da bulunan Sökmän *bäg*'in botık (batık için) 'gölet'¹⁴ arazisinin satışı için satıcı 'Utmān (Bāk Tüzün *sübaşı*'nın oğlu ve 'Alī *sübaşı*'nın

¹³ ÇN: Arapça adların bazıları günümüz Türkçesinde bulunmasına rağmen bir kısmı hiç kullanılmadığı için bu adlar, orijinaline bağlı kalınarak verilmiştir.

¹⁴ Erdal, *batık* için *pwty-q = botık* sözcüğünün, aynı metinde *bärk* 'koru' için *pwrk = börk* olarak yazılan sözcükte olduğu gibi patlamalı dudak ünsüzü *b-*'den sonra gelen *-a-* ünlüsünün yuvarlaklaşmasını yansıttığını ikna edici bir şekilde savunmuştur (1984, s. 284). Ancak Erdal'ın geçici olarak 'çöküntü' olarak çevirdiği batık sözcüğünün anlamı belirsizliğini korumaktadır. *Bank* çeşitli Türk dillerinde 'bataklık, bataklık, derin çamur, bataklık kumu' anlamına gelirken (bkz. Räsänen 1969, s. 65b), Türkçede *batak* aynı zamanda 'gölet' anlamına da gelir (Redhouse

küçük kardeşi) ile alıcı İshāq *ğallāb* (Husayn'ın oğlu) arasında yapılan 483/1090 tarihli bir sözleşmedir. Mülkün dört sınırı şunlardır: Yūsuf *inal* 'Ordu Teğmen Yusuf'un arazisi ve (diğer üç tarafta) İshak *ğallāb*'in arazileri. Tanıklar şunlardır: Kāçmiş, Adıg, Da'ūd, Yūsuf *tāknāci*, Ya'qūb (Yūsuf *tāknāci*'nin oğlu) ve 'Alī Tażik.

Erdal V: Bu, TA'da kaybolmuş bir satış sözleşmesinden geriye kalan tanıkların adının olduğu kayıttır.¹⁵ Tanıklar şunlardır: Sulaymān *otagbaşı* 'Çadır Komutanı Sulaymān', 'Utmān (Nūrī'nin oğlu), Hasan *ğallāb xatçı* 'Efendi Hasan, kâtip' (İsma'il'in oğlu), Abū Bakr *silihdār* (Kılıç Taşıyıcısı Abū Bakr), 'Utmān (Kara sar 'Komutan Kara'nın oğlu), 'Alī (İshak *xatçı*'nin oğlu 'İshak, kâtip), Yūsuf *xallāğ*, Hasan *tamgaçı* 'Mühür Taşıyıcı Hasan', *Kāçmiş* tāsın (= tügsin 'hükümdarın altındaki üçüncü dereceden memur'),¹⁶ Sarıg Muḥammad *ğallāb* 'Usta Muḥammad, adil', Abu Bakr (sp. Bubakır, Kürlāg Muḥammad'in kardeşi 'Muḥammad, cesur'), Yūsuf *otagbaşı* ve Baba Nā'il *otagbaşı* 'Çadır Komutanı El Na'il, yaşlı”.

Görülebileceği gibi, birkaç isim Rabul'daki mülklerin satışına ilişkin bu belgeleri birbirine bağlamaktadır. Bak Tüzün'ün oğulları 'Alī, Aḥmad Arslan ve 'Utmān (Erdal I, IV); alıcı İshāq *ğallāb* (Erdal I, II, IV); mülk sahibi ve tanık Yūsuf *tāknāci* (Erdal I, II, IV); baba ve tanık 'Alī Muḥammadci (Erdal I, III); tanık Yūsuf *xallāğ* (Erdal III, V); tanık Kāçmiş (Erdal IV, V); ve tanık 'Alī Tażik (Erdal I, IV). TA'daki Erdal VI, TT'deki Erdal I-V ile aynı isimleri paylaşmasa da AA'da Huart I-III ve Gronke I-V olarak yayımlanan Arapça belgeler grubuna bağlanabilir.

Erdal VI: Bu, Sınmas'taki arazi satışına ilişkin 515/1121 tarihli, satıcı Muḥammad *hāğib* "Kāhya Muḥammad" (Husayn *hāğğāğ*'in oğlu 'husayn, hacı') ile alıcı İsrāfil Cavlī *sübaşı* arasında yapılan bir sözleşmedir. Mülkün dört sınırı şunlardır: Batık *arık* "kanal", Mas'ūd Togrıl *sübaşı*'nin arazisi, Çimkāt *kaş* "tepe" ve *Hağğāği hāğib*'in üzmâlikleri "dut bahçesi" (olarak okunan?; Husayn *hāğğāğ* ile aynı). Tanıklar şunlardır: 'Umar, 'Utmān, Sübaşı (Nūrāsī için; krş. Gronke III), Ğādir (Kādir için) (Daşmand'ın oğlu [olarak okunan?]) ve Ahmed Daşmand (olarak okunan?). Satıcı Muḥammad *hāğib* belgeyi imzalamıştır.

Huart I: Bu, 489/1096 tarihli Rabul'daki bir bağın satışı için satıcı Fatıma ile alıcı İshak Molla el-Hayīn (olarak okunan?) arasında yapılan bir sözleşmedir. Mülkün dört sınırı şunlardır: Sökmān *bāğ*'in mülkü, Bugra *ögā*'nin arazisi, (okunamıyor) arazisi ve alıcının arazisi. "Kız kardeşler" Maryam ve 'Āiṣa mahkeme emrini duyarlar ve mülk üzerindeki haklarından vazgeçerler.¹⁷ Tanıklar şunlardır: İlyas

1968, 140) ve bu bağlamda daha geçerli olabilir. Çöküntülerin ve bataklıkların sulama suyunun çekildiği rezervuarlara dönüştürülmesi söz konusu olmuş olabilir

¹⁵ Bkz. Erdal 1984, s. 286-287, 291.

¹⁶ Bu başlık için bakınız Clauson 1972, s. 487; Erdal 1984, s. 290.

¹⁷ Huart I'de Maryam ve 'Āiṣa'nın "kız kardeş" olarak tanımlanması, Maryam'ın Muḥammed'in kız kardeşi ve ikisinin Yahūd İknān'ın kızı ve oğlu olarak tanımlandığı Gronke I'deki verilere ters düşmektedir. Bu Muḥammed ve eşi 'Āşurā'nın bir kızı 'Āiṣa vardı, ancak Meryem en iyi ihtimalle bu 'Āiṣa'nın (Gronke 1986, s. 473-474'e göre mirastan dışlanan)

(Muhammad al-Dallâl'in oğlu), Muhammad (Davud'un oğlu), Ahmed ('Alî Maklik Mu'ammay'ın oğlu [olarak okunan?]), Muhammad (Manşûr *al-Ğuruldi* oğlu "Mansur, Tertipli") Hasan *al-tāğir al-sakkāk* 'Çatal bıçak takımı tüccarı Hasan' ('Utmân'ın oğlu), Muhammed (Aḥmad Walāy'ın oğlu) ve 'Abd al-Karîm (Muhammad al-Ṭabarî'nin oğlu).

Huart II: Bu, satıcı Muhammad *Inal* (Sadîq *el-hāğib*'in oğlu, Ebu Bekir *el-hāğib*'in oğlu) ile Naxâcî *el-hāğib* (böyle okunur; Huart'ın basılı metinde Nahvāğî, çevirisinde "Nahrâdji" dir) olarak da bilinen alıcı Muhammad (al-Hasan'ın oğlu [al-Husayn için] al-Amir *el-ḥağğāğ* oğlu) arasındaki dört mülkün satışı için 505/1112 tarihli bir sözleşmedir. Dört mülkün her birinin dört sınırı şunlardır: (1) Türkçede "Altın Sınması" olarak adlandırılan Yarkent'in bir mahallesinde yer alan üzüm bağı, satıcının üzüm bağı, daha sonra satıcının Türkçede "Çimkât," olarak adlandırılan mülkü ve satıcının *öy bag* 'ev (?) bahçe' olarak adlandırılan bir diğer üzüm bağı ilk sınırdır; (2) Türkçede "*yanı bag* 'yeni bahçe [böyle okunur]" olarak adlandırılan bir bağın ilk sınırı Kamır denilen bir yerden İsrâfil ve Mas'ûd'un bağı,¹⁸ sonra alıcının bağı, Türkçede "Yakalık," olarak adlandırılan kanal ve Zulayxâ'nın bağı (Abû Bakr *al-hāğib*'in kızı); (3) üçüncü arazinin ilk sınırı Türkçede "Yaka Batık *su arığı* 'sulama kanalı' " olarak adlandırılan kanal ve sonra Türkçede "Almıla Batığı,"¹⁹ olarak adlandırılan kanal İsrâfil, Sulaymân ve alıcıya ait mülkler ve Yahyâ *mal al-hāğib*'in arazisi; and (4) dördüncü arazinin sınırı, the first boundary is the canal called in Türkçede "Yaka Batık,"²⁰ olarak adlandırılan kanalın il sınırı sonra alıcının Türkçede "Balaş Yar,"²¹ olarak adlandırılan mülkü, Türkçede "Çimkât," olarak adlandırılan mülk ve Muhammad ve Aḥmad'ın ('Umar al-Adrî'nin oğlu ya da oğulları) arazisidir. Tanıklar şunlardır: İsmâ'îl ('Abd al-Raḥman'ın oğlu, 'Umar'ın oğlu), Abû Bakr ('Umar *al-agċi*'nin oğlu 'Umar, ağ yapıcı'), Abû Bakr ('Alî al-Farrâ'nın oğlu), (okunamıyor) al-Qalîl ([okunamıyor]'nin oğlu), Yûsuf (Mûsâ [okunamıyor]'nin oğlu), Muhammad ('Utmân al-Maḥrî'nin oğlu), Muhammad Wakîl (İbrâhim'in oğlu), 'Abd Allah, Muhammad ('Alî al-Hârâ [olarak okunan?]'nin oğlu), Abû Bakr *al-dūhanċi* 'Abû Bakr, ilaç satıcısı), Husayn *al-hāğib* (Muhammad [olarak

teyzesi olurdu. Başka bir olasılık da Huart I'in Fâtîma'nın kız kardeşi olan 'Â'îşa'ya ve hem Haurâ'nın hem de İlyas'ın kızlarına atıfta bulunmasıdır, burada Haurâ' aslında Maryam'ın kız kardeşidir ve her ikisi de Yahûd İkân'in kızlarıdır. Ancak, eğer ikisi Haurâ'nın ölümünden sonra "kız kardeş" olarak kabul edilmedilerse bir kez daha Maryam bu 'Â'îşa'nın teyzesi olacaktır ki bu benim bilmediğim bir uygulamadır.

¹⁸ Huart, *qmrlq*'ı sadece Mas'ûd'a uygulanacak şekilde anlamıştır, ancak mülk hem İsrâfil hem de Mas'ûd'a ait olduğu için *qmrlq* her ikisine de uygulanmalıdır (Huart II). Sözüün sonu, kökeni belirtmek için kullanılan *+lġ/+liġ* sıfat eki olmalıdır.

¹⁹ Huart çevirisinde "*molla-batıġhî*" ifadesine yer vermiştir, ancak Gronke, Erdal'ın bir önerisine dayanarak burada Almıla Batığı olarak okunmasını önermiştir, bu da Gronke III'teki Almıla Batık'a karşılık gelmektedir (1986, s. 499, n374).

²⁰ Huart basılı metninde *yqā btyq*, çevirisinde ise "*yara batıq*" olarak yer vermiştir.

²¹ Huart basılı metninde *blnk yr*, çevirisinde ise "*Peleng-yèr*" olarak yer vermiştir. Muhtemelen *yr*, yer 'toprak' yerine *yar* 'uçurum, vadiyi' temsil etmektedir (ki *yyr* yazılmış olurdu), ancak *blnk*'nin *bāling* 'panik, dehşet' veya *bulung* 'köşe'yi temsil ettiği şüphelidir; isim ön-Türkçe olabilir.

okunan?]'nın oğlu), Abū al-‘Abbas, Aḥmad Am‘ak (satıcı için tanık?), Ḥusayn *al-ḥāğib bāg*, Yūsuf Am‘ak, ‘Uṭmān *imga al-Sūqī al-Raḥī* (olarak okunan?; basılı metinde *al-Rağī*), ve (okunamıyor) *otag[başı]* (Mu‘min *inal*’ın oğlu). Belgenin arkasında Muḥammad *ināk* ‘Hükümdar Sırdaşı Muḥammad’ın (al-Miṣar *otag ḥağğī* [olarak okunan? muhtemelen *otagbaşı*]’nin oğlu) imzası bulunmaktadır. Satıcı için belgeyi imzalayan tanıklar şunlardır: İbrāhim (Muḥammad’ın oğlu, Abū Naşr al-Dabbās’ın oğlu) and İbrāhim (‘Abd al-Raḥman’ın oğlu). Huart, belgenin alt kaydında tanıkların isimlerinden önce görünen TT’deki bir satırı belirtmiş ama o satırı düzeltmemiştir.

Huart III: Bu, 508/1114 tarihli Abū Bakr *al-ḥāğib* ‘kethüda’ adını taşıyan camiye bakan Yarkent bölgesinde Türkçe “Altınkı Sinmas,” olarak adlandırılan arazinin, satıcı Muḥammad (al-Ḥasan’ın oğlu [Ḥusayn için] *al-ḥağğāğ kutlug* ‘Hacı Ḥasan, İlahi olarak kutsanmış’, [Nūş Tägin] *ögä*’nin oğlu) ayrıca Naxācı *al-ḥāğib* olarak da bilinir ve alıcı İsrāfil Çavlı *sübaşı* (Hārūn *ṭāḥ ögä*’nin oğlu, ...rī Tažik’in oğlu [böyle okunur; Huart “...roūi Toqçiq?]) okuyuşuna sahiptir) arasında yapılan bir sözleşmedir. Mülkün dört sınırı şunlardır: Tawarlık’taki arazi ve (okunamıyor), Yahyā *inal al-Ḥāğib* ‘ordu teğmeni ve saray nazırı’ın arazisi (‘Uṭmān *kutlug ögä*’nin oğlu ‘ilahi olarak kutsanmış danışman), satıcıya ait arazinin yanındaki aynı mülk ve yine satıcıya ait bir başka mülk. Tanıklar şunlardır: Bābillig Ğağbı *xaylbaşı* ‘Bābilli Tabur Komutanı Ğağbı’, Sulaymān Bugra *sübaşı*, Muḥammad Dānişmandakları (olarak okunan?) (*al-ḥāğib*’in oğlu, Balqāsım [olarak okunan?]'in oğlu), Ḥusayn Baqrī, Mas‘ūd Togrıl *sübaşı* (böyle okunur; Huart Mas‘ūd Ta‘dīl okuyuşuna sahiptir), ‘Umar *inal* (‘Alī *al-ḥāğib*’in oğlu), Fidā Muslim, ‘Umar *sübaşı*, Muḥammad Nāşih al-Dawlah, Çağrı *şalbaşı* ‘sal(?) Komutanı Çağrı’ (Muḥammad Sakhāw’ın oğlu [böyle hecelenir] ‘Muḥammad, Sakan(?)’), Ḥusayn *al-ḥāğib* (‘Alī *al-ḥāğib*’in oğlu), ‘Uṭmān *bāk biçäk* ‘‘Uṭmān, Güçlü Bıçak’, ve Muḥammad *tamgaçı* (‘Alī *al-ḥāğib*’in oğlu). ‘Umar (Naxācı Qāşib [Gronke III’e göre Naxācı *ḥāğib*]’in oğlu) belgeyi imzalar. Huart sözleşmenin geçerliliğini onaylayan tanıklar için Türk yazısında üç ya da daha fazla satır belirtmiş fakat düzenlememiştir yine de satırlardan üçünün *mān* ‘ben’ ifadesiyle başladığını ve *tanuk (mān)* ‘(Ben) tanığım’ ile bittiğini belirtmiştir.

Gronke I: Bu, davacı Ḥağğī *inal* (Pülād *sübaşı*’nın oğlu, Karaband *inal*’ın oğlu) ve davalı Hārūn (Tağçax’ın oğlu) arasındaki mülkiyet hakları anlaşmazlığına ilişkin 474/1082 (veya 494/1101)²² tarihli mahkeme kararıdır. Mülk, Rabul’da İshaq *ğallāb* adını taşıyan camiye bakmaktadır ve mülkün sınırları şunlardır: Yūsuf *inal*’ın arazisi, Sökmān *bāg* adını taşıyan sulama kanalı, Yūsuf *inal*’ın aynı arazisi ve (dört sınır) ana yol, Ğūbarz *inal*’ın arazisi ve the Azak olarak adlandırılan kanal. Davacı Ḥağğī *inal*’ın şahitleri: ‘Abd al-Ğalīl Çağrı *sübaşı* (Mūsā’nın oğlu, Amlük’un oğlu), Abu Bakr al-Silāḥī (Burāq’ın oğlu, Yarbā’nın oğlu), and Ğibrīl *witākbaşı* = *otagbaşı* (Mūsā’nın oğlu, Baqçār’ın oğlu). *şayx, qāđī*

²² Tarih biraz belirsizdir, öyle ki sadece ‘dört yüz ...īna ve dört’ okunabilir. Gronke bunu ‘474 (veya 494)’ olarak sunmuştur (1986, s. 481, 484). Her ne kadar +īna unsuru 20’den 90’a kadar herhangi bir on yıla eklenebilse de Gronke’nin 474/1082 tarihini tercih ediyorum çünkü Gronke belgede neyin gizlendiğine dair uzman görüşüne sahipti.

ve *imām* Abū Bakr Muḥammad (Abd al-Şamad'ın oğlu, İsmā'īl al-Buxārī'nin oğlu), Tafgaç Bugra Kara Khagan Abū 'Alī al-Ḥasan (Sulaymān Arslan Kara Khagan'ın oğlu, dönemin en büyük hükümdarı) ve Çağrı Tägin Abū Mūsā Hārūn (Tafgaç Bugra Kara Khagan'nın oğlu) tarafından atanan Yarket'in hâkimi bu davada yargıç olarak görev yapmış ve belgeyi imzalamıştır.

Gronke II: Bu, vasiyeti olmadan ölen Yahūd İkân Sübabaşı'nın (Sādīg-kaşī'nin oğlu [olarak okunan?], Kut Kaymış *sübaşı* al-Xirriğ'in oğlu), mülkünün çocuklarına dağıtımını ile ilgili olarak 503/1110 tarihli bir mahkeme kararnamesidir. Oğlu Yūsuf *otağbaşı*, kızı Haurā', kızı Maryam, oğlu Ni'matī (öldü ve çocuğu yok) ve oğlu Muḥammad'ın yanı sıra Yūsuf, 'Ā'īša, ve Fāṭima (merhum Haurā' and kocası İlyās'ın çocukları, Muḥammad'ın oğlu, Azīna'nın oğlu), and 'Ā'īša (daughter of deceased Muḥammad and his wife 'Āşurā, daughter of Mūsā). Mülkün dört sınırı şunlardır: *sultān*'in emriyle ordunun kullanması için ayrılan Yahūd İkân'ın bir bağı, Maryam ve Yūsuf kardeşlere ait olan arazi, ordu tarafından kullanılacak olan arazinin yanındaki Yūsuf, 'Ā'īša ve Fāṭima'ya ait olan arazi ve ordu tarafından kullanılacak olan bir başka arazi. Sözleşmeyi imzalayan tanıklar şunlardır: Abū Bakr (sp. Bū Bakr, Muḥammad al-Faqqār'ın oğlu), Ğamāl Muḥammad al-Mutafaqqih, Nūkar ('Umar [hâkim]'ın oğlu, al-Ḥusayn'ın oğlu), 'Alī (*al-tāğir al-sakkāk*'ın oğlu 'çatal bıçak tüccarı) ve Aḥmad (Ġāzi'nin oğlu). Posgam ve diğer bölgelerin yargıçları olan *şayx*, *qāḍī* ve *imām* Abū Bakr Muḥammad ([okunamıyor]'un oğlu, 'Umar al-Samarqandī'nin oğlu) tarafından atanan 'Umar (al-Ḥusayn'ın oğlu, Abd al-Wahhāb'ın oğlu), bu davada yargıç olarak görev yapmış ve belgeyi imzalamıştır.

Gronke III: Bu, Yarkent Sınmaz'taki Yaḥyā *inal hāğib*'in adını taşıyan camiye bakan üç mülkün satışı için satıcı Tamgaçı [Naxāci için] *al-hāğib* (al-ḥusayn *al-ḥağğāğ*'ın oğlu, Nūş Tägin *ögä*'nin oğlu) ve alıcı İsrāfīl Çaflı *sübaşı* (Hārūn *ögä*'nin oğlu, Şukrī Karluk'un oğlu) ile mülkler üzerindeki haklarından vazgeçen 'Umar, 'Uṭmān ve Nūrāsī (satıcının oğulları) arasında imzalanan 515/1121 tarihli sözleşmedir. Dört mülkün her birinin üç sınırı şunlardır: (1) bağ ve bahçelerin ilk sınırı ana yol, sonra satıcının mülkü, Mas'ūd Togrıl *sübaşı*'nın arazisi ve Azak (muhtemelen su kanalı); (2) mülkün ilk sınırı satıcının arazisi üzerindeki sulama kanalı, sonra alıcının arazisi, Almıla Batık ve Yakalık adı verilen sulama kanalı; ve (3) kavak ağacının, satıcının ilk ve ikinci sınırları satıcının bağı, Çimkāt adı verilen ve alıcının adını taşıyan camidir. Bu sözleşmenin ana metnini, Arap harfli Türkçe yazılmış 18 satırlık ve Türk harfleriyle yazılmış Türkçe 2 satırlık tanıkların kaydı takip eder. Tanıklar: Muḥammad *şarābdār xaylbaşı* 'Kupa Taşıyıcısı ve Tabur Komutanı Muḥammad' (İnal *bäg*'in oğlu), İlyās *xāşş hāğib* 'Özel kâhya İlyās', Aḥmad *tamgaçı* 'Uṭmān (Naxāci *hāğib*'in oğlu), Muḥammad *şarābdār xaylbaşı* Buga (Buka için), Şālīḥ *şarābdār* (Dānişmand'ın oğlu), Muḥammad, Mas'ūd Togrıl *sübaşı* (Hārūn *ögä*'nin oğlu), İbrāhim ve Mūsā (Muḥammad *sübaşı*'nın oğlu), Maḥmūd *inal* (İlyās *xāşş hāğib*'in oğlu), Oğul *xaylbaşı* (Yabgu *bäg*'in oğlu), Rasūldār, İmga (okunamıyor),²³ ve Maḥmūd

²³TT'deki bu iki satır için Gronke, James Hamilton (1986, s. 495, n. 340) tarafından kendisine sağlanan *pw 'šk' m'n r'swl t'r t'nwx 'ymx' x'nyp (or s'ryp) t'nwx = bu işkā mān Rasul-tar tanuq*

šarābdār (İshaq *xāşş xaylbaşı*'nin oğlu). Belgeyi imzalayan tanık 'Umar (Naxāči *hāğib*'in oğlu)'dır.

Gronke IV: Bu, 'İsā al-Baqqāl'ı (Muhammad *sübaşı*'nin oğlu) Muhammad ve Abū'l-Qāsim (merhum Tärkän Yūsuf *otagbaşı*'nin 'Çadır Komutanı Yūsuf, haşmetli' küçük oğulları, Yahūd İkn *sübaşı*'nin oğlu) üzerine vasi olarak atayan 518/1124-25 tarihli mahkeme kararıdır. *Šayx, qāđi, sayyid* ve *imām* Abū'l-Riđā' (Abū'l-Qāsim'in) tarafından atanan Posgam'ın ve ilçelerinin Aħmad (al-Ĥusayn'ın oğlu, Yılmaz'ın oğlu) adlı yargıcı bu davada yargıçlık yapmış ve belgeyi imzalamıştır.

Gronke V: Bu, Yarkent'in Sınmas köyünün Aru bağ Yam civarında 'Alī *al-hāğib* adlı kanalın yakınında Muhammad Hāsim *bāğ* (okunamıyor) adlı camiye bakan arazinin satışı için satıcılar Yūsuf ile 'Umar (Rabī' al-Arabī 'Rabī''nin oğlu, Arab') ve alıcılar Muhammad, Mūsā ile Yahyā (erkek kardeşler) arasında imzalanan 529/1135 tarihli sözleşmedir. Mülkün dört sınırı şunlardır: Türkçede "saman" olarak adlandırılan çalılıkların olduğu arazi, büyük sulama kanalı, *luguluk* arazisi ('*lugu* olan bir yer'), ve ana yol. Tanıklar şunlardır: 'Alī İskmān *xaylbaşı* (Mikā'til *al-xāğib* [aynen böyle!]'in oğlu), 'İsā ve İbrāhim *tamgaçı* (Abū Bakr *ārdām xaylbaşı*'nin oğlu 'Tabur Komutanı Abū Bakr, mert'), Muhammad *mal* (Muhammad *mal*'in oğlu), Yūsuf *tamgaçı* (Hārūn *ārdām xaylbaşı*'nin oğlu), Yūsuf *tamgaçı* (Aħmad *xaylbaşı*'nin oğlu), 'Alī Čaflı *bāğ* (İsrāfil *ögä*'nin oğlu), 'Umar Čaflı *xaylbaşı* ve onun küçük kardeşi 'Alī (okunamıyor) (Yūsuf Xuymış'in oğlu), Yūsuf ('Umar Čaflı'nın oğlu), Ĥusayn *tamgaçı* (Bū Bakr *inanč xaylbaşı*'nin küçük kardeşi 'Çadır Komutanı Bū Bakr, güvenilir), Bugra *xaylbaşı* (Bugra *bāğ*'in oğlu) ve İbrāhim *tamgaçı* (önceki İbrāhim *tamgaçı* ile aynı kişi değildir, Abū Bakr *ārdām xaylbaşı*'nin oğlu). Sözleşmeyi imzalayan tanıklar şunlardır: 'Abd al-Salām ve Ğamāl al-Dīn (Abū Bakr al-Bayyā''nin oğlu), 'Alī Amhar Abdal (Xalīl Abā 'Abbāsī'nin oğlu), Muhammad (al-Ĥusayn'ın oğlu), Muhammad V...tur (olarak okunan?), Muhammad Pali... (olarak okunan?), Muhammad (al-Ĥusayn 'tüccar'ın oğlu) ve 'Umar (Muhammad al-...bādī'nin oğlu). Abū'l-Qāsim (Salar ...*başı*'nin oğlu) yazıcıdır. Bunlardan, 'Alī Amhar Abdal TA olarak imzalamıştır ve Muhammad V...tur (olarak?) ve Muhammad Pali... (olarak okunan?) her ikisi de TT olarak imzalamıştır.

Bu grubun belgeleri arasındaki bağlantılar aşağıdaki gibidir: despite their variant spellings and readings, the seller Muhammad *hāğib* (son of Ĥusayn *hağğāğ*, same as property owner Ĥağğāğī *hāğib*) (Erdal VI), buyer Muhammad (son of al-Ĥasan [for al-Ĥusayn] al-Amir *al-hağğāğ*), also known as Naxāči *al-hāğib* (so read) (Huart II), seller Muhammad (son of al-Ĥasan [for Ĥusayn] *al-hağğāğ kutlug*, son of [Nüş Tägin] *ögä*), also known as Naxāči *al-hāğib* (Huart III), and seller Tamgaçı [for Naxāči] *al-hāğib* (son of al-Ĥusayn *al-hağğāğ*, son of Nüş Tägin *ögä*) (Gronke III); the sons of Muhammad *Hāğib*, also known as Naxāči *al-hāğib*:

imga qanıp (veya *sarıp*) *tanuq* okumasına sahiptir. Kendi adıma, ikinci ismin ilk harfinin üzerinde geçici olarak bir nokta görüyorum ve bunun *hağib* için *q'çyp* veya muhtemelen Arapça *xarāb* 'mahvolmuş, bozulmuş' anlamına gelen *q'r'p* = *karab* veya muhtemelen Arapça *harif* 'ortak' anlamına gelen *q'ryp* = *karıp* olarak okunabileceğini düşünüyorum..

‘Umar, ‘Utmān and Nūrāsī (sons of the seller) (Gronke III), witnesses ‘Umar, ‘Utmān, Sübaşı [for Nūrāsī] (Erdal VI), ‘Umar (son of Naxācı Qāşib [=Naxācı *al-ḥāğib*]) (Huart III) and Ahmad *tamgaçı* ‘Utmān (son of Naxācı *ḥāğib*) (Gronke III); İsrāfīl Čavlı *sübaşı* (son of Hārūn tāḥ *ögä*, son of ...rī Tażik = Hārūn *ögä*, son of Şukrī Karluk) and his brother Mas‘ūd Togrıl *sübaşı* (Erdal VI, Huart II, III, Gronke III); Yūsuf *otagbaşı* (son of Yahūd İkän *sübaşı*) (Erdal V, Gronke II, IV); the “sisters” Maryam and ‘Ā’işa, as well as the seller Fāţima (daughter of Ḥaurā’) (Huart I, Gronke II); Hasan *al-tāğir al-sakkāk* ‘hasan, the cutlery merchant’ (Huart I) and witness ‘Alī (son of *al-tāğir al-sakkāk* ‘the cutlery merchant’ [probably the same Ḥasan]) (Gronke II); father of witnesses and of an appointed guardian Muḥammad *sübaşı* (Gronke III, IV); and father of three witnesses ‘Alī *al-ḥāğib* (Huart III) and name of canal ‘Alī *al-ḥāğib* (Gronke V).

Erdal I-V ve bu grup arasındaki ara bağlantılar: the buyer İşhaq *ğallāb* (Erdal I, II, IV, mosque named after İşhaq *ğallāb* in Gronke I, and probably the buyer İşhaq Mullah al-Gayīn [reading?] in Huart I); property owner Bugra *ögä* (Erdal I, Huart I); property owner Yūsuf *inal* (Erdal IV, Gronke I); property owner and father of a witness Bugra *bäg* (Erdal I, Gronke V); the witness and father of a witness Da‘ūd (Erdal IV, Huart I); and probably the witness Abū Bakr (sp. Bubakır in Erdal V, Bū Bakr in Gronke II). The names İşhaq *ğallāb* and Yūsuf *inal* provide links between Gronke I and the other documents, along with place names shared between the two: property by the *botk* (for *batk*) ‘pond’ of Sökmän *bäg* in Erdal IV, the estate of Sökmän *bäg* in Huart I, and the irrigation canal named after Sökmän *bäg* in Gronke I; and the irrigation canal called Azak in Gronke I and Gronke III. One should be cautious about matching the Tağçax who is father of the defendant Hārūn in Gronke I with the Hārūn tāḥ *ögä* in Huart III and Gronke III.

Dolayısıyla, bu belgeleri birbirine bağlayan hem kişi hem de yer adları, bunların 11.-12. yüzyıllarda Yarkent vilayetinde muhtemelen bir şekilde ilişkili olan ve önemli ticarî çıkarları paylaşılan birkaç önde gelen ailenin arşivlerine ait olduğunu göstermektedir.

Türkleştirme

Yarkent İran nüfusunun Türkleşmesi konusu, bu şehrin eski tarihi hakkında bilinen çok az şeyle başlamalıdır.²⁴ Han döneminde (yaklaşık MÖ 200–MS 200), antik Yarkent, İran nüfusunun etnik adı olan *Saku ~ *Saka’yı temsil eden So-chü krallığı olarak biliniyordu. Hintli (veya Tokharlı) keşiş Jñānagupta 557’de buradan geçmiş ve Yarkent hükümdarının Mahāyāna mezhebine mensup bir Budist olduğunu ve sarayında çok sayıda Budist sutrası bulunduğunu kaydetmiştir. Bu durum, Çinli hacı Hsüen Tsang tarafından 644’teki yolculuğu sırasında doğrulanmıştır. T’ang hanedanının yıllıklarında (yaklaşık 610’lar-920’ler) Yarkent hakkındaki kısa bir notta, buradaki yazının ‘Hint’, yani büyük

²⁴ Pelliot’un 1963’teki Yarkand makalesine bakınız.

olasılıkla Brahmi alfabesiyle yazılmış Sanskritçe olduğu belirtilmiştir. 8. yüzyılda Hotan'da olduğu gibi İran Saka dilinin burada da yazı dili olup olmadığını kesin olarak bilmiyoruz çünkü basitçe Avrupa'nın “yabancı şeytanları” 20. yüzyılın başlarındaki seferleri sırasında Yarkent'e hiç ilgi göstermemişlerdir. İlginç bir şekilde, daha önce burada başka bir tür “yabancı şeytanın” bulunduğunu biliyoruz. 16. yüzyıl tarihçisi Mirzā Muḥammad Haydar, Kaşgar Emirlerinin 15. yüzyılda Yarkent harabelerinde bir dizi hazine avı gerçekleştirdiğini kaydetmiştir.²⁵ Her halükârda, 700 ile 1000 yılları arasındaki dönemde dair kesin belge eksikliğine rağmen, Yarkent'in Karahanlılara tabi olduğu sırada nüfus olarak Saka İranlı ve kültür olarak da Budist olduğunu cehaletten beslenen güvenle söyleyebiliriz.

Karahanlıların Yarkent üzerindeki hakimiyetine dair elimizdeki en erken kanıt, 1005/1006'da Karahanlı hükümdarı Yūsuf Kadir Han'ı “Hotan hükümdarı” olarak adlandıran ‘Utḫī tarafından ve daha sonra bu bölgenin kendi saltanatı sırasında fethedildiğini doğrulayan İbnü'l-Esîr tarafından (ö. 1032) sağlanmaktadır. Bu verilerden, Kaşgar ile Hotan arasındaki toprakların Yarkent de dahil olmak üzere yaklaşık 1000 yılından itibaren Karahanlıların kontrolünde olduğu sonucunu kesinlikle çıkarabiliriz. Birkaç sikke 1013 yılından itibaren Yarkent eyaletinde bir Karahanlı valisi olduğunu kanıtlamaktadır ve Yarkent belgeleri de benzer şekilde 11. yüzyıldaki Karahanlı yönetimini yansıtmaktadır.²⁶ Bu durum hem Türkleşme hem de İslamlaşma için zemin hazırlamıştır.

Yarkent belgelerinde İran nüfusunun Türkleştiğine ilişkin sunulan kanıtlar ikna edicidir. En dikkat çekici veri, bir davanın veya bir sözleşmenin sonuçlandırılmasının ardından mahkemede düzenlenen Arapça resmî belgelerde yer alan bir ifadeden oluşmaktadır. Dört Arapça belge (Huart I, III, Gronke III, V), ilgili taraflara “bildikleri ve anladıkları bir dilde (bi-lisân ‘arafūhu ve fahimūhu)” okunduklarına dair açık bir ifade içermektedir.²⁷ Türkçenin kastedildiği varsayımı doğrulanabilir. Bu ifadeyi içeren Arapça belgelerden biri (Gronke III), Sınmas köyündeki üç mülkün satıcı Tamgaçı [Naxācı için] *al-ḥāğib* (el-Ḥüseyn *el-ḥāğğāğ*'ın oğlu) tarafından alıcı İsrāfil Çavlı *sūbaşî*'ya (Hārūn *ögā*'nin oğlu) satışına ilişkin 515/1121 tarihli bir sözleşmedir. 515/1121 tarihli, Arap harfli (Erdal VI) Türkçe belge, satıcı Muḥammad *ḥāğib* (Husayn *ḥāğğāğ*'ın oğlu Naxācı *al-ḥāğib* olarak da bilinir) tarafından Sınmas'ta bir arsanın alıcı İsrāfil Çavlı *sūbaşî*'ya satışına ilişkin resmi bir sözleşmenin kısaltılmış halidir ve Gronke III ile isim ve diğer özellikleri paylaşmaktadır. Erdal VI'yı bizzat imzalayan satıcı Muḥammad *Hāğib*, Gronke III'ün satıcı Tamgaçı [Naxācı için] *al-ḥāğib* ile tartışmasız aynı olduğundan, bu adamın açıkça Türkçeyi “bildiği ve anladığı” sonucuna varabiliriz. Ve tüm bu tapular, birkaç önde gelen Yarkent

²⁵ Elias & Ross 1898, s. 257-296.

²⁶ Barthold 1968, s. 281.

²⁷ Gronke V, satır 18 (1986, s. 458, 471, 504). Gronke'nin işaret ettiği gibi, Semerkant'ta bir hastanenin kurulmasına ilişkin düzenlenen vakıf belgesinde de benzer bir ifade bulunmaktadır. 458/1065-6 tarihli bu belge, dindarlığıyla ünlü Batı Karahanlı hükümdarı Abū İshāq İbrāhīm b. Naşr Tamgaç Bugra Karakhan (1046/7? - 1068?) döneminde düzenlenmiştir; bkz. Khadr ve Cahen 1967, s. 320, 323; Barthold 1968, s. 311-314.

ailesinin kişisel arşivlerini oluşturduğu için içlerinden birinin adını Türkçe olarak imzalamış olması, en azından bu ailelerin Türkçe konuştuklarını doğrulamaktadır.

Yarkent'in Türkleşmesinin Karahanlıların fethinden hemen sonra gerçekleştiğine dair bir gösterge de Arapça belgelerin üçünde (Huart II, III, Gronke V) mülklerle ilgili açıklamalara yansımıştır. Mülk sınırlarını tanımlarken "Türkçede filanca denilen" ifadesini kullanırlar; örneğin, "Yarkent mahallesinin yakınında Türkçede 'Altınkı Sınmas' olarak adlandırılan bir bağ (*al-turkiyya altınkı sınmas*)" (Huart II; Huart III ve Gronke V'deki benzer ifadeler). Bu, o zamanlar genel kabul görmüş kullanımın bir parçası olması gerekmeyen dolayısıyla Türk adlarının belirtilmesi gerekmeyen İran'a özgü yer, mekân ve mülk adlarının, Türk adlarıyla değiştirilmesi veya değiştirilme sürecini yansıtmaktadır. Elbette, Yarkent²⁸ ve Posgam şehir adları ve Rabul köy adı gibi bazı İranî veya yerel isimler değiştirilmemiştir. Gerçekten de Altınkı Sınmas'ın 'Aşağı Sınmas' adının varlığı, belki de buranın gelen Türk nüfusu için yeni bir yerleşim yeri olduğunu göstermektedir.²⁹

Bu gelen Türkçe konuşanların belirli etnik kimliğine dair tek gösterge Yarkent'teki ilk nesil Karahanlıların adlarında görülür. Nitekim Arapça belgelerden birinde arazinin alıcısı Şukrî Karluk'un (Gronke III) oğlu Hârûn *ögä*'nin oğlu İsrâfil Çavlı *sübaşı* olarak tanımlanmaktadır. Şukrî Karluk'un bu adı aynı zamanda alıcı İsrâfil Çavlı *sübaşı*, Hârûn *tâh ögä*'nin oğlu, ...rî Tażik'in (böyle okunan) oğlu İsrâfil Çavlı *sübaşı* ile ilgili bir belgede de geçmektedir (Huart III). Burada Tażik³⁰ kelimesi diğer belgedeki Karluk kelimesinin karşılığı olarak görünmektedir ve ayrıca tanıgın ismi 'Alî Tażik' 'Alî, Tażik' (Erdal I, IV) olarak geçmektedir. 10. 11. yüzyıllarda Yarkent'te Tażik kelimesi Farslılara atıfta bulunması gerekli değildi ve muhtemelen hiçbir zaman Arapları ifade etmiyordu. Belgelerden biri (Gronke V) aslında Arap kelimesini bir etnonim olarak kullanmaktadır (Yûsuf ve Ömer, Rabî' al-Arabi'nin oğulları "Arap"), bu da Tażik'in bu şekilde kullanılmasını olası kılmamaktadır. Dahası Hotan'daki Saka İranlılarının kullanımında Tażik kelimesinin Farslılar yerine Karahanlıları, yani onların batısındaki Türk Müslümanlarını belirttiğine dair açık kanıtlara sahibiz.³¹

²⁸ Bu isim, belgelerde Yarkanda (Huart I, Gronke I) olarak yani Hotan Saka dilindeki *kantha* 'şehir' anlamındaki unsurla yazılmıştır. Ancak bu tek veri Ş. Tekin'in (1979-1980, s. 874- 875) vardığı sonucu doğrulamamaktadır: 'nüfusunun çoğunlukla Hotanlı olduğu varsayılabilir'. Aksine, nüfusa Yarkentli idi ve fetihden önceki dili büyük olasılıkla Hotan Saka diliyle ilişkiliydi (ayrıca bkz. not 36).

²⁹ Türkçede *altınkı* 'aşağıda bulunan' anlamına gelirken, Sınmas *sın-* 'kırılmak' fiili ve geniş zaman olumsuz eki *-mas*, yani 'Kırılmaz'dan oluşur.

³⁰ Huart basılı Arap harfli metninde *tqğq*, çevirisinde ise "Toqçiq" yazmıştır (Huart 1914, s. 622, 624). Huart'ın -t- (iki noktalı) yerine -q-'yu (iki noktalı) yanlış okuduğunu varsayıyorum; "Tatçik" sözü için ortaya çıkan *ttğq* (eğer doğruysa) ya kelimenin *tat* 'yabancı, İranlı' artı küçültme eki *+çik* olarak yanlış bir etimolojisi ya da Tażik'in telaffuz yazımı olabilir. Her durumda ne 'Toqçiq' ne de 'Tatçik' Tażik'in tuhaf veya yanlış okunmuş bir biçimi olmaktan başka bir şekilde açıklanamaz.

³¹ Bailey (1964, s. 17-26) tarafından yayınlanan Hotan belgesi P5538a 970 yılına aittir (Pulleyblank 1954, s. 92). Bu belge Kaşgar'a ve Çağrı Tägin ile Tsun Hien adındaki Tażik (*ttasikā*) önderliğindeki kuvvetlerine karşı yapılan bir Hotan askerî harekâtıyla ilgilidir.

Burada Tażık'in Karluk'la denklemleri, Karahanlılar döneminde Yarkent'e yerleşen Türkçe konuşan halkın Karluk olduğunu ve Karluk Türkçesini konuştuklarını kuvvetle düşündürmektedir. Karlukların Karahanlıların oluşumuna katkılarından dolayı bu bölgenin modern lehçelerini Türk dillerinin Karluk grubuna ait olarak tanımlamanın mümkün olduğu hatırlanabilir.

İslamlaşma

Yarkent'in İslamlaşmasının izini bu belgeler üzerinden izini sürmenin en önemli yolu, 250'ye yakın kişi isimlerinden oluşan kaynaktır.³² Bunlar, belgeler arasındaki bağlantıları kurmamızı sağlamakta ve ayrıca etnik ve dini kimliğe ilişkin veriler sağlamaktadır. Bu yaklaşım, İslam dünyasının başka yerlerinde bu süreçle ilgili çalışmalarda birkaç kez başarılı bir şekilde kullanılmıştır.³³ Bu prosedürde, adı Arapça kelimelerden veya Arapça kelimelere ek olarak bazı Arapça olmayan bileşenlerden oluşan bir kişinin Müslüman olduğu ve adı sadece Türkçe veya "İrani" kelimelerden oluşan bir kişinin gayrimüslim olduğu varsayımı yapılmaktadır. Yarkent belgelerinde kayıtlı olan kişilerin birkaçı dışında hepsi iyi bilinen Arapça veya Sami adlara sahiptir. Bu adların çoğunluğu, 1080-1135 yıllarında belgelerin yazıldığı dönemde hayatta olan müdürlere, tanıklara ve mal sahiplerine aittir. Bununla birlikte, önceki nesillerin üyeleri de 'X, Y'nin oğlu, Z'nin oğlu' formülüyle anılır. Bu eski adların bazılarının gayrimüslim adı olması elbette bu soruya dair en önemli kanıtı oluşturmaktadır.³⁴ Bu isimlerin çözümlenmesinde üç sorunla karşılaşmaktadır. Birincisi, belgelerde adı geçen müdürlerin, tanıkların ve mal sahiplerinin yaşlarını bilmiyoruz, bunun dışında belgelerin kaydedildiği sırada hemen hemen

Belgede şu ifade yer almaktadır: "Orada [yani Kaşgar'da] Tażıklar arasındaki kötü düşmanımız Tażık Tsun Hien öldü." (Bailey 1964, s. 19). Bailey, Tażık sözünün Arapları kastettiğini anlamış ve 757'de Çin imparatoruna hizmet eden Arap paralı askerleri hatırlamasına rağmen (1964, s. 20), 10. yüzyılın sonlarında böyle bir atıf kronolojik olarak hatalı olurdu. Tunhuang'daki Çin yazılarında bu dönemde Hotan Kralı'nın üç oğlunun adı bulunmaktadır; bunlardan Tsun-hien, Hotan metinlerinde Prens Tcūm-hye:nā, P5538a belgesindeki "Tażık Tsun Hien" olarak bilinir. (bkz. Hamilton 1984, s. 48-49). Bu oğullardan ikisinin annesi Çinli, "Tażık Tsun Hien"ın annesi ise Karahanlıdır (Kumamoto 1986, s. 231). Dolayısıyla, ismindeki Tażık ögesi, soyağacının özellikle Karahanlı (ve çıkarım yoluyla Karluk) unsurunu ve genel olarak kimliğinin Müslüman tarafını vurgulayan bir etiket olarak anlaşılabilir. Bir başka Çin belgesinde "Batı'ya bakan bir Prens, Hotan'a saldırmaları için Tażık birliklerine önderlik etti." (Hamilton 1984a, s. 49, n7) ifadesi geçmektedir, bu da kesinlikle Hotan ile olan uzun savaşlarında Çağrı Tāgin önderliğindeki Karahanlılarla işbirliği yapan bu "Tażık Tsun Hien"e atıfta bulunmaktadır. Tażık adının tarihi ve Arapçadan Partçaya, Soğdçadan Türkçeye geçişi için Barthold 1934, Lazard 1992 ve Sundermann 1993'e bakınız.

³² Bu belgelerdeki Arapça isimlerle ilgili uzman yardımları için Liliana Elverskog ve Mandy McClure'a teşekkür ederim.

³³ Bkz. Bulliet 1971, 1972, 1973; Hartmann 1974; Roemer 1983.

³⁴ Erdal ayrıca gayrimüslim ve Müslüman isimlerinin birlikte kullanımının bu bölgenin 11. yüzyılda devam eden İslamlaşmasını yansıtağını anlamış (1984, s. 276-277) ve 1043 yılında Karahanlı devletinin doğu kesiminde İslam'a geçişi belgeleyen bir kaynaktan alıntı yapan Huart'a atıfta bulunmuştur (1914, s. 609).

tamamının yetişkin olduğunu biliyoruz. İlgili bireylerin yaşları olmadan, böylesine sınırlı malzemede bir neslin ortalama uzunluğunu güvenle tespit etme imkânımız yoktur ve kaba tahminlerle yetinmek zorundayız. Bir neslin uzunluğuna ilişkin tipik tahminler 20 ila 30 yıl arasında değiştiğinden, tarihli belgelerden önceki dönemi (1080-1135) analiz etmek için 25 yılı bir uzlaşma olarak seçtim. Her durumda, bu uzunluklardan birinin veya diğerinin seçilmesi, bu sürecin göreceli aşamalarıyla ilgili sonuçları etkilemez. Her durumda, bu uzunluklardan birinin veya diğerinin seçimi, bu sürecin göreceli aşamalarıyla ilgili sonuçları etkilemez.

İkinci bir sorun, tarihli belgelerin en az iki kuşağı kapsayan bir döneme yayılması ve bu nedenle adların herhangi bir kuşak içinde gruplandırılmasını zorlaştırmasıdır. Dahası, belgeler, aralarında boşluklar bulunan belirli tarihler etrafında kümelenmektedir. Bu faktörler değiştirilemeyeceği için tarihli belgeleri 1110-1135 tarihli yedi belgeden oluşan en yeni grup ve 1080-1101 tarihli yedi belgeden oluşan bir sonraki en yeni grup olmak üzere iki gruba ayırmayı seçtim.³⁵ 1110-1135 tarihli yer alan müdür ve tanık isimlerini beşinci nesil, 1080-1101 tarihli bir sonraki en yeni gruptakileri ise dördüncü nesil olarak etiketledim. Uzunluğu 25 yıllık kuşaklar halinde hesaplamak bizi 1080'den geriye doğru üçüncü kuşak olan 1055-1080'e, ikinci kuşak olan 1030-1055'e ve son olarak da Yarkent'teki Karahanlı Müslüman Türklerin ilk kuşağı olan 1005-1030 yıllarına götürüyor. Benim herhangi bir kastım olmaksızın, 1005 yılı, bu bölgenin 1000'li yıllarda fethine ilişkin tarihsel kanıtlarla yakın bir uyum içindedir.

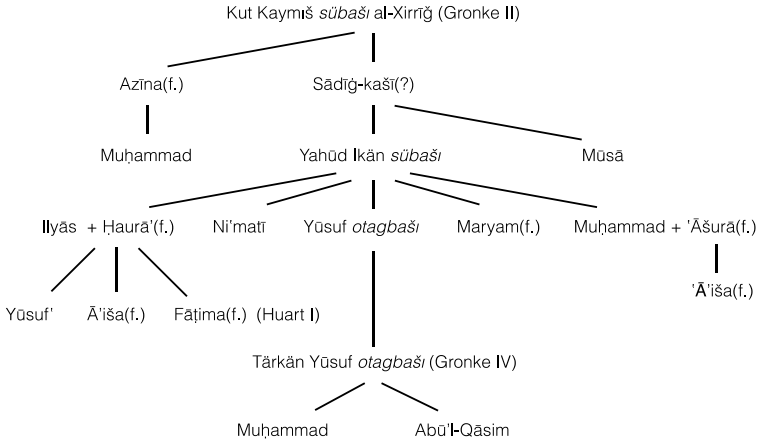
Son olarak, bu isimlerin Müslüman ve Türk olmayan unsurlarını, Hotan'ın Saka diliyle bağlantısı şöyle dursun, İranlı olarak kesin bir şekilde tanımlayamadığımı kabul etmeliyim. Yarkent'in Türkçeden önceki dilinden yazılar olmadığı için ve bu isimlerin Hotan'dakilerle karşılaştırılması herhangi bir eşleşme sağlamadığından, bu adları en genel anlamda "İranî" olarak adlandırıyorum. Açık olmak gerekirse, benim "İranlı" tanımım ya Türk öncesi ve Müslüman öncesi ya da Türk ve Müslüman olmayan olarak anlaşılmalıdır.³⁶

Yarkent belgeleri, Yarkent'teki bir Karahanlı Türk ailesinin beş nesline dair tümü hakkında eşsiz kanıtlar sunmaktadır. 1110 tarihli Arapça belgelerden biri (Gronke II), vasiyetsiz ölen Yahūd İkan *sübaşı*'nın (Sādīg-kaš [olarak okunan?]'nin oğlu, Kut Kaymış *sübaşı*'nin oğlu al-Xirrīg) mal varlığının bir kısmının mahkeme tarafından hayatta kalanlara dağıtılmasını gerektiren vasiyetnamedir. Ayrıca bu

³⁵ 1110-1135 tarihli belgeler: 1110 (Gronke II), 1112 (Huart II), 1114 (Huart III), 1121 (Erdal VI, Gronke III), 1124-25 (Gronke IV) ve 1135 (Gronke V); 1080-1101 tarihli belgeler: 1080 (Erdal I), 1090 (Erdal IV), 1096 (Huart I), 1082 veya 1101 (Gronke I); ve tarihsiz olanlar (Erdal II, III, V).

³⁶ Dr. Ronald Emmerick, benim için bu tür isimlerin bir listesini inceleme nezaketini gösterdi ve şu sonuca vardı: "İsimlerinizin birçoğunun İranî olabileceğine katılıyorum, ancak bunların hiçbirinin tanıklanmış olduğunu görmedim. Karaband adı, eğer ilk sesli harf uzun olabilirse, İranî bir kelime için en olası aday gibi görünüyor ... Azina bir kadın ismi olarak iyi görünüyor ama yine bulamadım... Tabii ki Yarkent'te konuşulan Saka dilinin türü muhtemelen Hotan'da konuşulandan çok farklıydı ki bu bizim iyi bildiğimiz tek türdür." (12.11.1997 tarihli mektup).

aileye ilişkin iki belge daha bulunmaktadır: (Huart I/1096 [Yahūd İkan'ın kızı Meryem] ve Gronke IV/1124-25 [Yahūd İkan'ın oğlu Yūsuf]). Gronke II'ye göre, Yahūd İkan 1110'dan önce veya 1110'da ölmüştür ve o zamana kadar beş çocuğundan üçü (Haura', Muḥammad ve Ni'matī) çoktan ölmüş, bu da babalarının sağlığında bile yaşlı olduklarını göstermektedir. Yahūd İkan'ın bu uzun yaşamından, kesinlikle üçüncü neslin 1055-1080 yılları arasında başladığı sonucunu çıkarabiliriz. Buna göre beş çocuğunun yaşamlarının büyük bir bölümünü (Huart I/1096'da Meryem'e dikkat edin) ve kesinlikle üçünün ölümünü 1080-1101'in dördüncü neslin içine yerleştirebiliriz. Sonuç olarak, dördüncü çocuğun ölümü (Gronke IV'te Yūsuf) ve torunlarının faaliyetleri, 1110-1135 yılları arasındaki beşinci nesle (Huart I, Gronke II, IV) yerleştirilebilir. Bu sıralamayla Yahūd İkan'ın babası Sādiğ-kašī 1030-1055 ikinci kuşaktan, dedesi Kut Kaymış *sübaşı* al-Xirrīğ ise 1005-1030 arasındaki birinci kuşaktadır. Bu ailenin beş nesli bir soy ağacı olarak sunulabilir:

Şekil 1. Beş Kuşağın Soy Ağacı

Bu durumda bu bir dizi belge, bize en azından kesin olarak bir tane bir nesil (1005-1030)adı, yani bu ailenin atası olan Kut Kaymış *sübaşı* al-Xirrīğ'in adını verir. Kut Kaymış ismi Türkçe *kut* 'ilahi karizma, ilahi nimet' ve *kay-* 'saygı göstermek, huşu içinde olmak' ve apaçık *-miş* ekinden oluşurken *sübaşı* unvanı Türkçe *sü* 'ordu' ve *baş* 'kafa, lider' ve 3 kişi iyelik eki *+i*'dan oluşur. Bununla birlikte, 'İyi Eğitilmiş' (modern anlamda 'mezun') anlamına gelen *laqab* al-Xirrīğ kesinlikle Arapçadır. Özel adın kendisinde Müslüman bir unsur bulunmadığından, el-Xirrīğ'nin Gronke II'nin kâtibi tarafından geçmişe dönük olarak eklendiğini ve bunun Bāk Tüzün 'İyi Eğitilmiş' veya 'Çok Aydınlanmış' gibi Türkçe bir tanımlayıcı ismin çevirisi olduğunu varsayıyorum. El-Xirrīğ'i Erdal I ve IV'teki mülk satıcılarının babası Bāk Tüzün ile eşleştirecek kadar ileri gitmiyorum, çünkü *laqab*'ı farklı okumak (örneğin, T. *tarxan* için *xarağ* "vergi memuru" olarak) mümkündür. Yine de bu ismin taşıyıcısının Müslüman olmadığı sonucuna varabiliriz.

Gronke I'in mahkeme kararının 474/1082 veya 494/1101 (bkz. not 22) tarihli olup olmadığına bakılmaksızın, bu belgedeki davacı, davalı ve tanıklar 1080-1101'in dördüncü nesline ait olmalıdır. Ancak belgede verilen ata isimleri bu atamanın sorgulanmasına imkân tanımaktadır: Davacı Hağğī *mal*, Karaband *mal*'in³⁷ oğlu Pülād *sübaşı*'nın oğludur; davalı Hārūn, Tağçax'ın (babası belirtilmeyen) oğludur; tanık 'Abd al-alīl Çağrı *sübaşı*, Amlük oğlu Mūsā'nın oğludur; tanık Ebu Bekir es-Silahī, Yarbā oğlu Burak'ın oğludur; Tanık Hibril ise Bakcar oğlu Mūsā'nın oğludur. Her iki durumda da dedelerin isimleri Türkçe ve Müslüman değildir: Karaband, Amlük, Yarbā ve Baqçar. Hatta üç babanın isimleri bile Türk ve Müslüman değildir: Pülād, Tağçax ve Burāq. Gronke I için 1082 tarihi kabul edilirse bu tarih bizi müdürler için üçüncü kuşağın (1055-1080), babalar için ikinci kuşağın (1030-1055), dedeler için birinci kuşağın (1005-1030) hemen kıyasına getirecektir. Bununla birlikte, tedbir amacıyla, dedelerin isimleri ikinci kuşağa, babaların isimleri ise üçüncü kuşağa verilmiştir.

Bunlara ek olarak 1110 tarihli Gronke II'de üç adet ikinci kuşak ismi yer almaktadır: **Sādīg-kaşı** (Yahūd İkân'ın babası [üçüncü kuşak]), **Azīna** (Yahud İkân'ın kızı Haurā'nın kocası İlyas'ın babası [dördüncü kuşak] Muḥammad'in [üçüncü kuşak] annesi(?)) ve **Yılmaz** (Gronke II, IV'te hakimler Ahmed ve Ömer'in babası olan el-Ḥusayn'ın babası). Sādīg-kaşı'nın (Gronke II'de Yahūd İkân'ın babası) belirsiz bir şekilde yazılmış adı, belirsiz bir kelimenin ve muhtemelen Türkçedeki *kaş* 'sadak' + ı 3. teklik iyelik ekinin bir karışımı olarak yorumlanabilir ancak 'Sādīg'in Sadak'ı gibi bir isim pek mantıklı olmayacaktır. Birinci bileşen için okuma olasılıklarından (*sādīg*, *sādīx*, *sāz-īg*, *sāz-īx*, *sādī*) hiçbirinin Arapçada bir anlamı yoktur ve hiçbirini *kaş*'yi hiçbir şekilde açıklığa kavuşturamaz. Azīna adının tespiti yapılamaz, bu nedenle Türk ve Müslüman olmadığı kabul edilebilir. Yılmaz'a gelince bu, *yıl-* 'korkmak, yılmak' ve olumsuz geniş zaman eki *-maz*'dan oluşan bir Türkçe isimdir, yani 'Yılmaz'.³⁸ Emin olmak için, aynı adam Gronke IV'te Abd al-Wahhāb olarak tanımlanmıştır, bu nedenle bu Türk'ün ya alternatif bir Müslüman adı vardı ya da bu ad Gronke IV'ün kâtibi tarafından verilmiştir.

Bu nedenle, anlaşılması güç olan Sādīg-kaşı hariç, birinci ve ikinci kuşak adların (1005-1030, 1030-1055) sekizinin tamamı gayrimüslimdir ve sadece birinin Türkçe bir etimolojisi vardır, dolayısıyla geri kalanlar "İrani" olarak etiketlenebilir. Bu bireylerin en azından bazılarının önceki birinci kuşağın üyeleri olması muhtemeldir, ancak kanıtlanamaz.

³⁷ Gronke, Qarā-band adının Qarā-yund olarak da okunabileceğini, çünkü ikinci unsurun ilk harfinde nokta bulunmadığını belirtmiştir (1986, s. 481, n266) ve bunu tıpkıbasımda doğrulayamıyorum. Ancak, eğer öyleyse, ikinci okunuşu Türkçe kara yund 'saf(-belirli cins) at' olarak yorumlayabiliriz (Clouston 1972, s. 946).

³⁸ *Yıl-* fiili nadirdir, Gülistān'da *yıldur-* 'korkutmak' (Bodrogligeti 1969, s. 441), Ebû Hayyān'da yaldı 'korktu' (yıldı sözünün yanlış seslendirilmesi; Caferoğlu 1931, s. 97 ve 118), Türkçe *yıl-* 'korkmak, dehşete düşmek' ve türevleri *yılgin* 'korkmuş, yılgin, ürkmüş', yıllık 'eğrilmiş, bükülmüş' ürkmüş, yılgin, korkmuş' ve *yılmaz* 'cesur, korkusuz' (Redhouse 1968, s. 1257 ve 1258) ve diğer bazı modern lehçelerde görülür.

Üçüncü kuşaktaki (1055-1080) 35 isimden sadece 19'u Müslümandır (Ahmad [okunamıyor], I. Hüseyin, Nūrī, İsmā'īl, Muḥammad ed-Dallāl, Davud, 'Uṭmān, Ahmad Walāy, Muḥammad al-Tabarī, Mūsā I, Mūsā II [muhtemelen öncekiyle aynı], Abd al-Hamad [Hâkim Ebû Bekir Muḥammad'ın babası, muhtemelen ilgisiz], Sadık *el-hâğib*, Mūsā III, Ebû Nasr al-Dabbas, Balkâsim [olarak okunan?], Muḥammad, Mūsā IV, el-Ḥusayn II), toplamın yaklaşık %54'ünü oluşturmaktadır. Kalan 16 isimden yedisi veya toplam 35 ismin %20'si Müslüman ve Türk unsurlarını birleştirmektedir (Şukrī Karluk ~ Tażik [Arapça *şukrī* 'minnet' + Karluk ~ Tażik]), Mansūr al-Ġuruldı [*kuruldı* 'organize edildi']³⁹, Ellig Murād [T. *ellig* 'kral'], Yūsuf Xuymış [T. *kuy-* 'uzaklaşmak, kaçmak' + kip eki *-miş*], 'Alī Muhammadcı [T. *+cı* etken eki], Yūsuf *tâknâci* [T. *tâknâ* 'suyu geçmek için kullanılan küçük yuvarlak tekne, feribot' + *ci*] ve İshâq *xatt'ci* [T. *+ci*]. Bir isim veya toplamın yaklaşık %3'ü, muhtemelen Müslüman ve Türk olmayan unsurları birleştirmektedir ('Alī Maklik Mu'amma [Maklik?]). Diğer beşi veya toplam 35'in %14'ü Türkçedir (Bâk Tüzün [T. *bâk* 'çok güçlü' + *tüzün* 'aydınlanmış, eğitilmiş' *sübaşı*] veya Türk ve gayrimüslim unsurları (Kara sar [T. *kara* 'siyah; saf' + F. *sar* 'lider, komutan'], Nüş Tägin [F. *nüş* 'iksir' + T. *tägin* 'prens'] *ögä*, Püläd [F. *püläd* 'çelik'] *sübaşı*, Yahüd İkan *sübaşı*) birleştirmektedir. Son olarak, üçü veya toplam 35 kişiden %9'u Türk ve Müslüman değildir (Tağçax, Burâq, Yahüdî Yalu).

Böylece üçüncü kuşakta 35 kişinin %54'ü Müslüman, %23'ü kısmen Müslüman, %23'ü de gayrimüslim adlar taşıyordu. Bu bulgu, 1055-1080 arasındaki yıllarda üçüncü kuşakta bu topluluk içinde Müslüman kimliğinin büyük bir ilerlemeye sahip olduğunu göstermektedir.

Dördüncü kuşaktaki (1080-1101) 106 ismin 56'sı veya toplamın %53'ü özellikle Müslüman'dır ('Alī I, İshak *ğallâb*, Mūsā, Ya'qub I, Hasan, 'Alī II, 'Alī III, Muḥammad, Yūsuf *xallâğ*, 'Uṭmān I, Ya'qub II, 'Uṭmān II, 'Uṭmān III, 'Alī IV, Abu Bakr [sp. Bubakır], Fâṭima, İshak Molla al-Ġayın [olarak okunan?; muhtemelen aynı İshak *ğallâb*, Erdal I, II, IV, Gronke I], Maryam, 'Âişa [bkz. not 17], İlyas I, Muḥammad I, Ahmed, Muḥammad II, Hasan *el-tâğir el-sakkâk*, Muḥammad III, 'Abd el-Karīm, Hârūn, Ebu Bekir es-Silahī, Ebu Bekir Muḥammad [hakim], Ebu Bekir *el-hâğib*, 'Umar al-Adrī, 'Abd al-Raḥman, 'Alī al-Farrā, Mūsā [okunamıyor], 'Uṭmān al-Mahri, İbrâhim, 'Alī al-Tārā [olarak okunan?], IV. İlyas II, Muḥammad al-Faqqâr, Ġâzī, İlyas *xâşş hâğib* [Mahmūd *şarâbdâr*'ın babası], Abū'l-Qâsim [Hâkim Abū'l-Riđâ'nın babası], Rabī' al-Arabī, Mîkâ'īl *al-xâğib* [aynen bu şekilde!], Abu Bakr al-Bayyâ', Xalīl Abâ 'Abbâsī, a l-Ḥusayn, el-Ḥusayn "tüccar", Muḥammad el-...bâdi).

³⁹ Bu isim sorunludur. Huart son kelimenin başında *ğain* okumuş ve çevirisine 'Ghoûrouldi' biçimini yazmıştır (Huart I), ancak *ain* sözünün noktalı olduğu kesin değildir. Her iki durumda da sözcük, *-di* görülen geçmiş zaman ekinin eklendiği *-ul-* edilgenlik ekiyle biten Türkçe bir fiildir. Çünkü bu Türkçe *urul-* 'dövülmek' fiili özel bir ismin kaynak olması pek olası olmadığından bu fiili *kurul-* 'gerilmek (yayın gerilmesi); düzenlenmek' olarak okudum (Clauson 1972, s. 659).

Diğer 33 isim veya toplamın %31'i Müslüman ve Türki unsurlarını bir araya getirmektedir. Bunlardan on beşi bir Müslüman ismi ile Türkçe bir kelime veya eki birleştirmektedir: Kürläg Muḥammad (T. *kürläg* 'cesur, yiğit')⁴⁰, Uzun Ḥasan *ğallāb* (T. *uzun* 'uzun'), Sarıg Muḥammad *ğallāb* (T. *sarıg* 'sarı; güzel'), Ahmed Arslan (T. *arslan* 'aslan'), Mikā'il Arslan *sübaşı* (T. *arslan*), 'Abd al-Galil Çağrı *sübaşı* (T. *çağrı* 'bir tür şahin'), 'Umar Çaflı (T. *çavlı* 'bir şahin türü'), 'Utmān *kutlug ögä* (T. *kutlug* 'ilahi olarak kutsanmış'), al-Ḥasan [Ḥusayn için] *al-ḥağğäg kutlug* (T. *kutlug*), 'Umar *al-agçı* (T. *ag* 'net' artı +*çı* etken, dolayısıyla 'ağ satıcısı/yapıcısı'), İshak *narsīci* (muhtemelen F. *narsī* 'Nars'ta yapılan kumaş' artı T. +*çı* etken, dolayısıyla 'nars bezi satıcısı/yapıcısı'),⁴¹ Ḥasan *ğallāb xaṭṭıcı* (A. *xat*) 'yazı' artı T. +*çı* etken, dolayısıyla 'yazıcı'), Naxāci *al-ḥāğib* (muhtemelen A. *naxx* 'kilim, halı' artı T. +*çı* etken, dolayısıyla 'halı satıcısı/dokumacısı'), Salar ...*başı* (Türkmen kabile adı Salar + ...*başı* unvanı) ve *xalläg* Sāli *ğallāb*. Bu son ad, aslen Çince'den ödünç alınan bir Uygur Budist unvanı olan Sāli ögesini içermektedir, ancak bu ortamda Budist bir tınıyı koruyamayacağı kesindir.⁴² Bu 33 isimden, 18'i bir Müslüman isim ile bir Türk unvanını birleştirmektedir (*ögä* 'danışman', *tamgaçı* 'mühür taşıyıcısı', *sübaşı* 'ordu komutanı', *inal* 'ordu teğmeni', *xaylbaşı* 'tabur komutanı' ve *otagbaşı* 'çadır komutanı').⁴³ Bunlar: Hārūn *tāh ögä* (= Hārūn *ögä*), İsrāfil *ögä*, Ḥasan *tamgaçı*, Muḥammad *sübaşı*, Yūsuf *inal*, Ḥağğī *inal*, Ğubarz *inal*, Mu'min *inal*, Muḥammad *inal*, İshaq *xāşş xaylbaşı*, Abu Bekr *ārdām xaylbaşı* (ayrıca T. erdem "mert, erdemli"), Hārūn *ārdām xaylbaşı*, Aḥmad *xaylbaşı*, Yūsuf *otagbaşı* ~ Tärkän Yūsuf *otagbaşı*,⁴⁴ Baba Nā'il *otagbaşı* (T. *baba* 'manevi yaşlı' ile), Sülaymān *otagbaşı*, Ğibril *otagbaşı* ve al-Miṣar *otag ḥağğī* (olarak okunan?; muhtemelen *otagbaşı*). Ayrıca Müslüman ve gayrimüslim (ve Türk olmayan) unsurları birleştiren beş isim veya toplamın %5'idir: Muḥammad Sakhāw (Huart tarafından yazılmıştır)

⁴⁰ Erdal, *kürläg* sözcüğünün anlamını çözememiş, ancak kür 'cesur, gözü pek' sözcüğüne dayandırılabilceğini, +*lä* ekiyle fiile, ardından -*g* ekiyle isme dönüştürülebileceğini öne sürmüştür (1984, s. 290). Bir başka olasılık da *kürlä-* 'hilekâr olmak' fiilinden -*g* ekiyle türetilmiş olmasıdır ki bu da 'hilekâr' anlamını verecektir. Ancak, Hz. Peygamber'in adını taşıyan bu kişinin adının önüne aşığılayıcı bir anlam konması pek olası değildir.

⁴¹ Erdal, *narsīci* ve *Muḥammadçı* kelimelerindeki +*çı*/*çı* ögesinin Türkçe kılıcı eki olabileceği ihtimalini yok saymıştır (1984, s. 281; ayrıca Erdal 1991, s. 46). Bununla birlikte, Muḥammadçı kelimesi söz konusu olduğunda kılıcı eki 'uygulayan ya da teşvik eden' (bkz. Clauson 1972, s. 778'deki nomçi 'doktrini teşvik eden' ya da 'vaiz'), yani bir 'Muḥammed-ist' ya da 'Muḥammed'in dinini teşvik eden' kişiyi belirtmek için işlev görür. Bundan başka, kılıcı eki Yūsuf *tāknāci*, 'Umar *al-agçı* ve Ḥasan *xaṭṭıcı* isimlerinde görülür. *Narsīci* ve Naxāci kelimelerinin de bu eki içerip içermediği, kelimelerin köklerinin *narsī* 'Nars'ta yapılan kumaş' (Steingass 1892, s. 1395) ve *naxx* 'halı' olup olmadığına bağlıdır, her ikisi de yalnızca bir öneridir.

⁴² Erdal 1984, s. 276-277'deki tartışmaya bakınız.

⁴³ Tekin, *otagbaşı*'nın (Gronke l'deki *witākbaşı* varyantı) 'çadır komutanı'nın *xaylbaşı* '10 çadırın komutanı'nın bir rütbe altında olduğunu göstermiştir (1979-80, s. 876; krş. Erdal 1984, s. 287-288; Gronke 1986, s. 487).

⁴⁴ Yūsuf *otagbaşı* aynı zamanda Kaşğarî'nin Kağan olarak tahtta oturan birine hitap şekli olarak tanımladığı *tärkän* unvanını da taşımaktadır (Clauson 1972, s. 544). Bununla birlikte, bir 'çadır komutanı' için bu unvanın kullanılması uygulanması muhtemelen 'Heybetli' veya 'Görkemli' gibi küçültülmüş bir onursal çağrışımından daha fazlasını taşıyamazdı.

‘Muhammad, Sakan(?)’, ‘Alī Tažik ‘‘Alī, Tažik’, (kayıp) Kančak ‘(kayıp), Kančak’tan (Kaşgar yakınlarındaki bir kasabanın İrani adı), ‘Utmān Kančak ‘‘Utmān, Kančak’tan’ ve Abū Bakr *silihdār* ‘Kılıç Taşıyıcı Abū Bakr’ (Farsça *silihdār*).

Bu kuşağın sadece 12 ismi gayrimüslim olarak sayılabilir. Dokuz isim yani toplamın %8’i Türkçe olarak tanımlanabilir: Bugra *ögä* (T. *bugra* ‘deve aygırı’), Bägäč (olarak okunan?) *tudun* (T. *bägäč* ‘küçük lord’ artı *tudun* ‘baş sulayıcı’), Bábäk (olarak okunan?) *tudun* (T. *bábäk* ‘göz bebeği’), Bugra *bäg* (T. *bugra*), Sökmän *bäg* (T. *sökmän* ‘düşmanın hattını kıran’), Yabgu *bäg* (T. *yabgu* ‘unvan’), Inal *bäg* (T. *inal* ‘ordu teğmeni’), Káčmiš *tägsin* (T. *káč-* ‘geçmek’ artı kip eki – *miš*) ve Adıg (T. *adıg* ‘ayık’). Diğer üç isim veya toplamın %3’ü gayrimüslimdir (ve Türk değildir): ‘Ăşurā, Dašmand (*Dānišmand* için yanlış okuma mı?)⁴⁵ ve Dānišmand (F. *dānišmand* “bilgili adam”).

Böylece, dördüncü kuşağın 106 isminin 56’sı yani %53’ü tamamen Müslümandır, adların 38’i yani %36’sı Müslüman ve gayrimüslim unsurları bir arada barındırmaktadır ve sadece 12’si yani toplamın %11’i gayrimüslimdir. Bu rakamlar, bu bölgenin nüfusunun en azından bir bölümünün İslamlaşmasının ileri aşamasını yansıtmaktadır.

Beşinci neslin 97 ismine veya 1110-1135 tarihli belgelerde adı geçen kişilere gelince, isimlerin 57’si yani toplamın %59’u özellikle Müslüman’dır (‘Ömer, ‘Utmān, Sübaşı [Nūrāsī için], Gādir [Kādir için], Zulayxā, I. Muhammad, I. Ahmed, İsmail, Abū Bakr [Ömer *el-agci*’nin oğlu], Abū Bakr [‘Alī el-Farra’ın oğlu], [okunamıyor] el-Qalīl, Yūsuf [Mūsā’nın oğlu (okunamıyor)], Muhammad [Umān el-Maḥrī’nin oğlu], Muhammad Wakīl, ‘Abd Allah, Muhammad [‘Alī el-Ḥārā’nın oğlu], Ḥusayn el-ḥāğib [Muhammad’in oğlu (olarak okunan?); Huart II’deki tanık], Abū al-‘Abbas, Aḥmad Am‘ak, Yūsuf Am‘ak, İbrāhim [Muhammad’in oğlu], İbrāhim [Abd al-Raḥman’in oğlu], Abū Bakr *el-ḥāğib* [cami], Ḥusayn Baqrī, Fidā Muslim, Muhammad Nāših al-Dawlah, Husayn *al-ḥāğib*, ‘Ā’iša [merhum Muhammad’in kızı], Abū Bekir [sp. Bū Bekir], Ğamāl Muhammad el-Mutafaqqīh, ‘Alī, II. Aḥmad, ‘Umar [Ḥusayn’in oğlu], Abū Bakr Muhammad [hakim], II. Muhammad, İbrāhim [Muhammad *sübaşı*’nin oğlu], Mūsā [Muhammad *sübaşı*’nin oğlu], ‘İsā el-Baqqāl, Muhammed [Yūsuf *otagbaşı*’nin oğlu], Ebu’l-Kāsım [Yūsuf *otagbaşı*’nin oğlu], Ahmed [hâkim], Abū’l-Riḍā [hâkim], Yūsuf [Rabī‘ al-Arabī’nin oğlu], ‘Umar [Rabī‘ al-Arabī’nin oğlu], III. Muhammad, Mūsā [Yaḥyā’nın erkek kardeşi], Yaḥyā [Mūsā’nın erkek kardeşi], ‘İsā [Abū Bakr *ärdäm*’in oğlu], ‘Alī (okunamıyor) [‘Umar Çafli’nin küçük erkek kardeşi], Yūsuf [‘Umar Çafli’nin oğlu], ‘Abd al-Salām, Ğamal al-Dīn, ‘Alī Amhar Abdal, Muhammad [Ḥusayn’in oğlu], Muhammad [el-Ḥusayn’in ‘tüccar’ oğlu], ‘Umar [Muhammad al-...bādi’nin oğlu] ve Abū’l-Qāsım).

⁴⁵ [Bu yanlış bir okuma değildir: Bu kelimenin daha da kısa bir çeşidi, *tašman* olarak hecelenir ve ‘bilgili kişi’ anlamında kullanılmıştır, TT III 1035’te geçmektedir; bkz. Zieme 1998, s. 319 (Marcel Erdal).]

Diğer 12 isim ya da toplamın %12'si Müslüman olmakla birlikte Türkçe bir kelime veya ek içermektedir: Oğul *xaylbaşı* (T. *ogul* 'oğul, oğlan'), 'Alî Çafli (T. *çafli* 'bir tür şahin'), İsrâfil Çavlı *sübaşı* (T. *çavli*), Çağrı *şalbaş* (T. *çagrı* 'bir tür şahin' ve *sal* 'sal?'), Mas'ud Togrul *sübaşı* (T. *togrul* 'bir tür şahin'), Bugra *xaylbaşı* (T. *bugra* 'deve aygırı'), Suleymân Bugra *sübaşı* (T. *bugra*), Muhammed *şarâbdâr xaylbaşı* Bugra (muhtemelen T. *buka* 'boğa'), Bū Bakr *inanç xaylbaşı* (T. *inanç* 'güvenilir, güvenilir yaver'), 'Utmân *bâk biçâk* (T. *bâk* 'güçlü' ve *biçâk* 'bıçak'),⁴⁶ Abū Bakr *al-dūhanç* (A. *dūhan* 'merhem, yağ' artı T. +*çi* etken) ve muhtemelen 'Alî İskmân *xaylbaşı* (bilinmeyen isk, T. +*mân* eki ile).

On altı isim yani toplamın %17'si Müslümandır buna ek olarak Türkçe bir unvanına sahiptir (*bâg* 'lord', *imga* 'hazinedar', *tamgaç* 'mühür taşıyıcısı', *inak* 'danışman', *sübaşı* 'ordu komutanı' ve *inal* 'ordu teğmeni'). Bunlar: Husayn al-*hâğib bâg* (Huart II'deki tanıktır, muhtemelen Muḥammad *hâğib*'in babasıdır), Muḥammad Hâsim *bâg* (okunamıyor), 'Utmân *imga* al-Süqî al-Rahî (olarak okunan?; matbu metinde al-Rağî), Muḥammad *tamgaç*, İbrâhim *tamgaç* (Abū Bakr *ârdâm*'ın oğlu), İbrâhim *tamgaç* (önceki İbrâhim *tamgaç*, Abū Bakr *ârdâm xaylbaşı*'nin oğlu), Husayn *tamgaç*, Yūsuf *tamgaç* (Hârûn *ârdâm xaylbaşı*'nin oğlu), Yūsuf *tamgaç* (Aḥmad *xaylbaşı*'nin oğlu), Muḥammad *inak*, 'Umar *sübaşı*, Muḥammad *inal*, Yahyâ *inal al-hâğib*, 'Umar *inal*, Maḥmūd *inal* ve Muḥammad *inal*.

Yedi isim yani toplamın %7'si Müslüman ve gayrimüslim unsurları birleştirmektedir: Muḥammad *şarâbdâr xaylbaşı*, Maḥmūd *şarâbdâr* ve Şâlih *şarâbdâr*, Farsça *şarâbdâr* 'şarap tüccarını' içerir ve burada "hükümdarlık kadehi taşıyıcısı" veya "kupa taşıyıcısı" anlamına gelen bir unvan olarak kullanılıyor görünmektedir;⁴⁷ Muḥammad Danışmandakları (olarak okunan?), Farsça *dânişmand* ve belirsiz bir +*dak* ögesinin ardından Türkçe çoğul iyelik eki +*ları*'nı içerir; Ahmad Daşmand, *dânişmand* için yanlış bir okuma içerebilir ve TT'de ne Muḥammad V...tur ne de Muḥammad Pali... (olarak okunan?) deşifre edilememiştir.

İsimlerin beşinde yani toplamın %5'inde Müslüman bir unsur yoktur. Bunlar: Bâbillig Ğağbı *xaylbaşı* (Bâbil artı T. sıfatı +*lg*, dolayısıyla 'Babilli Tabur Komutanı Ğağbı'),⁴⁸ (okunamıyor) *otag[başı]*, Nūkar,⁴⁹ Rasūldâr (Farsça rasūldâr 'büyükelçilere katılan mahkeme yetkilisi') ve *imga* (okunamıyor).

⁴⁶ Huart, basılı Arapça metninde 'utmân *bakbîgak* (yani *bâk biçâk*) olarak verirken çevirisinde 'Othmân Beidjek' olarak vermiştir.

⁴⁷ Bkz. Gronke 1986, s. 500.

⁴⁸ Huart basılı AS metninde *bâbillig Ğağbı xaylbaşı* ifadesine yer vermiş, ancak çevirisinde sadece '...lygh Djaghbî...bâchi' ifadesini kullanmıştır.

⁴⁹ Gronke, Moğolca *nöker* 'dost, yoldaş, arkadaşı' kelimesini düşünerek *nūkar* sözünü Nöker olarak yorumlamıştır (bkz. Doerfer 1963, s. 521-526). Bir Moğol adının 1110 tarihini taşıyan Arapça bir belgede hangi koşullarda yer alabileceğini hayal etmek zordur. Muhtemelen isim, Orta Farsça *nw-* [naw-] 'hareket etmek, gitmek' veya *nwg* [nog] 'yeni' gibi bir şeyde dayanmaktadır (Durkin-Meisterernst 2004, s. 246).

Böylece, beşinci neslin 97 isminin %59'u tamamen Müslüman, isimlerin %36'sı gayrimüslim unsuru ile Müslüman ve isimlerin sadece %5'i gayrimüslimdir, ancak bunlardan bazıları belirsizdir.

Sonuçlar

Veri tabanının son derece sınırlı olduğu göz önünde bulundurulduğunda bu analizin bulguları aşağıdaki gibi özetlenebilir:

- (1) Birinci (1005-1030) ve ikinci (1030-1055) kuşak: sekiz ismin tamamı gayrimüslimdir (*laqab* al-Xirriğ “Okumuş, eğitilmiş” hariç) ve bunlardan sadece biri Türkçe, geri kalanı “İranî”dir.
- (2) Üçüncü kuşak (1055-1080): Bireylerin %54'ü Müslüman isimleri, %23'ü kısmen Müslüman isimleri ve %23'ü gayrimüslim isimleri taşımaktadır.
- (3) Dördüncü kuşak (1080-1105): Bireylerin %53'ü Müslüman isimleri, %36'sı kısmen Müslüman isimleri ve %11'i gayrimüslim isimleri taşıyordu.
- (4) Beşinci kuşak (1105/1110-1035): Bireylerin %59'u Müslüman isimleri, %36'sı kısmen Müslüman isimleri ve kalan %5'i ise gayrimüslim isimleri taşıyordu.

Bu Yarkent topluluğunun oldukça hızlı bir şekilde İslamlaşması, 1055'ten 1105'e kadar olan yıllarda gerçekleştiği açıktır. Aslında, üçüncü kuşak için belirtilen kişiler o dönemde yetişkin olduklarından, yaklaşık 25-50 yıl önce 1005-1030 döneminde doğumlarında veya din değiştirdikleri zaman Müslüman isimleri verildiğini ya da aldıklarını varsayabiliriz. Bu durum, birinci ve ikinci kuşağın (1005-1055) muhtemelen tüm bireylerinin gayrimüslim olduğu bulgusu ile çarpıcı bir şekilde örtüşmektedir, zira yetişkinler olarak 955-1005 yıllarında doğmuş olmalıydılar.

Bu sonuçların iç mantığına sihirle dokunulmuş gibi görünüyor, çünkü çıkarılabilecek temel sonuçlar beklenenlerdir. Yarkent'in Türkleşmesi, İslamlaşmadan önce, muhtemelen Karahanlılara tabi olduğu yıllarda (1000-1010) başlamıştır. İslamî hukuk ve dini kurumların kurulmasının da yardımıyla, İslamlaşmanın etkileri 1040-1080 döneminde yoğunlaşmış ve o zamandan 1080-1135 yıllarına ait Yarkent belgelerinin bir Türk Müslüman toplumunu yansıttığı noktaya kadar devam etmiştir. Ancak sihir bir yana, bu “toplum”, yalnızca bu belgelerde kaydedilen, hâkimiyetlerini ve sonunda bölgeyi dönüştüren İslamî kurumları kuran ve Türkçe konuşan birkaç göçmen aileye ait olan toplumdur.

Kaynakça

- BAILEY, H. W. (1964). “Śrī Viśā Śūra and the Ta-Uang”. *Asia Major*, 11: 1-26.
- BARTHOLD, W. (1923-25). “The Bughra Khan mentioned in the *Qudatqu Bilik*” *Bulletin of the School of Oriental Studies*, 3: 151-158.

- BARTHOLD, W. (1934). "Tādīk". *Encyclopedia of Islam*, 4: 598-599.
- BARTHOLD, W. (1968). *Turkestan Down to the Mongol Invasion*, 3rd edition, London: Luzac and Company.
- BODROGLIGETI, A. (1969). *A fourteenth century Turkic translation of Sa'dī's Gulistān*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- BULLIET, R. W. (1971). "A quantitative approach to medieval Muslim biographical dictionaries". *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 13: 195-211.
- BULLIET, R. W. (1972). *The patricians of Nishapur: a study in medieval Islamic social history*. Cambridge: Harvard University Press.
- BULLIET, R. W. (1973). "The political-religious history of Nishapur in the eleventh century". *Islamic Civilisation* (Edt. D. S. Richards), 950-1150 (*Papers on Islamic History* 3), Cassirer, Oxford, s. 71-91.
- CAFEROĞLU, A. (1931). *Abū-Hayyān, Kitāb al-Idrāk li-lisān al-Atrāk*. Istanbul: Evkaf Mabaası.
- CLARK, L. (2010). "The Turkic script and the Kutadgu Bilig". *Turcology in Mainz: Turkologie in Mainz* (Turcologica 82) (Eds. H. Boeschoten-J. Rentzsch). Harrassowitz: Wiesbaden, 89-106.
- CLAUSON, G. (1972). *An etymological dictionary of pre-thirteenth century Turkish*. Oxford: Clarendon Press.
- DOERFER, G. (1963). *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen*, I, Franz Steiner, Wiesbaden.
- DURKIN-MEISTERERST, D. (2004). *Dictionary of Manichaean Middle Persian and Parthian*. Turnhout: Brepols.
- ELIAS, N.; ROSS, E. D. (1898). "A history of the Moghuls of Central Asia, being the Tarikh-i Rashidi of Mirza Muhammad Haidar, Dughlát". London & Dublin: Curzon Press.
- ERDAL, M. (1984). "The Turkish Yarkand documents". *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 47: 260-301.
- ERDAL, M. (1991). *Old Turkic word formation I*, Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- GRONKE, M. (1986). "The Arabic Yarkand documents". *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 49: 454-507.
- HAMILTON, J. (1984). "Sur la chronologie khotanaise au IXe-Xe siècle". *Contributions aux études de Touen-houang III*, École Française d'Extrême-Orient, Paris, 47-53.
- HARTMANN, A. (1974). "Türken in Bagdad zur Zeit der späten 'Abbāsiden". *Der Islam*, 51: 282-297.
- HUART, C. (1914). "Trois actes notaries arabes de Yarkend", *Journal asiatique*". 2: 607-627.
- KHADR, M. (avec une introduction par Claude Cahen) (1967). "Deux actes de waqf d'un Qarahānide d'Asie Centrale". *Journal asiatique*, 255: 305-334.
- KUMAMOTO, H. (1982). *Khotanese official documents in the tenth century*. PhD Dissertation, University of Pennsylvania.
- LAZARD, G. (1992). "Tork-o Tāgīk, in J.-L.". *Mélanges offerts à Louis Bazin* (Varia Turcica 19) (Eds. Bacqué-Grammont-R. Dor). Paris: Éditions L'Harmattan, 37-40.
- MINORSKY, V. (1942). "Some early documents in Persian (I)". *Journal of the Royal Asiatic Society*, 1942: 181-194.
- PELLIOT, P. (1959-1963). *Notes on Marco Polo*, 2 vols., Paris: Imprimerie Nationale.
- PULLEYBLANK, E. G. (1954). "The date of the Staël-Holstein roll". *Asia Major*, 4: 90-97.
- REDHOUSE, J. W. (1968). *Redhouse yeni Türkçe-İngilizce sözlük* (*New Redhouse Turkish-English dictionary*). Istanbul: Redhouse Press, Istanbul.
- RÄSÄNEN, Martti (1969). *Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türkischen Sprachen*. Helsinki.
- ROEMER, H. R. (1983). "Spätere Quellen zur vormongolischen Verwaltungsgeschichte Irans". *Ethnologie und Geschichte: Festschrift für Karl Jetmar* (Eds. P. Snoy). Wiesbaden: Franz Steiner, 130-140.
- STEINGASS, F. (1892). *A comprehensive Persian-English dictionary*. London.

- SUNDERMANN, W. (1993). "An early attestation of the name of the Tajiks". *MedioIranica: Proceedings of the international colloquium organized by the Katholieke Universiteit Leuven from the 21st to the 23rd of May 1990*. Uitgeverij Peeters-Leuven. (Eds. W. Skalmowski-A. Van Tongerloo), 163-171.
- TEKİN, Ş. (1975). "Bilinen En Eski İslami Türkçe Metinler: Uygur Harfleriyle Yazılmış Karahanlılar Devrine âit Tarla Satış Senetleri (473, 483 = 1080, 1090)". *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, 4: 157-186.
- TEKİN, Ş. (1979-1980). "A Qaraĥānid document of A.D. 1121 (A.H. 515) from Yarkand". *Harvard Ukrainian Studies*, 3-4: 868-883.
- ZIEME, P. (1998). "Zur Interpretation einer Passage des alttürkischen Maitreya-Lobpreises (BT III, 1014-1047)" *Turkologie heute: Tradition und Perspektive. Materialien der dritten Deutschen Turkologen-Konferenz Leipzig. 4.-7. Oktober 1994*. (Eds. N. Demir-E. Taube). Wiesbaden: Harrassowitz, 317-324.

Türk Akrabalık Sistemi

The Turkish System of Kinship

Kaare Grønbech

Orijinal Künye

Grønbech, Kaare (1953). "The Turkish System of Kinship", *Studia Orientalia Ioanni Pedersen Septuagenario A.D. VII id. nov. anno MCMLIII a Collegis Discipulis Amicis Dicata*, Hauniae: E. Munksgaard, 124-129.

Çeviren

Sevil Aydın

Doktora Öğrencisi, Ordu Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı
Ordu/Türkiye

e-posta sevilhicyilmazaydin@gmail.com

orcid 0000-0001-6232-8552

doi 10.54316/dilarastirmalari.1369946

Atıf

Citation

Grønbech, Kaare (2023).
Türk Akrabalık Sistemi (Çev.
Sevil Aydın). *Dil Araştırmaları*, 33: 267-273.

Başvuru

Submitted

02.10.2023

Revizyon

Revised

09.10.2023

Kabul

Accepted

23.10.2023

Çevrimiçi Yayın

Published Online

27.05.2023

Bu makale en az iki hakem tarafından incelenmiş ve makalede intihal bulunma-dığı teyit edilmiştir.

This article has been reviewed by at least two referees and

Öz

Türk dilleri akrabalık bildiren terimler açısından oldukça zengindir. Bu terimlerin çoğu farklı lehçelerde çok çeşitli biçimlerde kullanılmaktadır. Zaman içerisinde oluşan tüm anlamsal değişimler boyunca akrabalık terimlerinde iki temel özellik ortaya çıkmaktadır. Bunlardan biri kız kardeşler ya da erkek kardeşler için yaygın bir terimin bulunmaması, diğeri ise farklı nesillere ait kişiler için aynı kelimelerin kullanılmasıdır. Bu çalışmada, eski Türk akrabalık sisteminin ana ilkelerini yeniden düzenleme girişiminde bulunmuş ve sistemin genel bir taslağı sunulmaya çalışılmıştır. Akrabalık terimleri ile tanımlanan nesillerin aileye bağlı olan her birey için farklı biçimde sınıflandırıldığı görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Türk dilleri, Eski Türkçe, akrabalık sistemi

ABSTRACT

Turkic languages are very rich in the terms indicating kinship. Many of these terms are used in very different ways in the different dialects. Throughout all the semantic changes that occur in the course of time, two basic features have emerged in the kinship terms. One of these is that there is no common term for sisters or brothers, and the other one is that the same words are used for the persons from different generations. In this study, the attempt has been made to reorganize the main principles of the system of the old Turkish kinship terms and the general outline of the system has been tried to be presented. It has been observed

confirmed to be free of
plagiarism.

that generations defined in the kinship terms are classified differently for each individual connected to the family.

Keywords: Turkic languages, Old Turkic, kinship system

Türk dilleri hem kan bağı hem de evlilik vasıtasıyla kurulmuş akrabalık bağı gibi çeşitli akrabalık dereceleri için kelimeler bakımından zengindir. Bu kelimelerin çoğu, kırık bir gemi enkazıymış ve şimdi yeni bir senteze uygun olacak biçimde yeniden bir araya getirilmiş izlenimi vermek için farklı lehçelerde çok çeşitli biçimlerde kullanılmaktadır.

Bir örnek vermek gerekirse, Osmanlı Türkçesindeki *yegän* kelimesi şimdi herhangi bir erkek yeğen ve kız yeğeni, biraz daha eski dilde amca/dayı ya da hala/teyzenin çocuğunu da (fakat kız çocuk değil) belirtir; Çağatay Türkçesi için sözlükler yalnızca ‘kızının oğlu’ anlamını verirken Kazakçada (-Kırgız) *jiyän* ‘annenin kız kardeşi aracılığıyla kuzen’¹ ve Altay Türkçesinde *yän*, *yän* hem ‘annenin küçük kız kardeşinin çocuğu’ hem de ‘(muhtemelen yaşça büyük) kız kardeşin oğlu’ anlamına gelir. Yakutlar arasında kelime çok kapsamlı bir uygulama alanına sahip olmuştur çünkü burada *siän*, bir kadın aracılığıyla konuşucu ile ilişkili herhangi bir kişiyi, örneğin birinin kızının ya da kız kardeşinin torunları, birinin kız yeğenlerinin, teyzelerinin/halalarının hatta büyük-teyzelerinin/halalarının çocukları vs. hepsini ifade eder. Fakat geçmiş zamanlarda kelimenin özellikle daha genç kız kardeşin ya da kız çocuğun oğlu anlamına geldiğine dair kesin kanıtlar vardır çünkü bu anlamda Moğolcada *jege* (Ordosça *je*, Kalmukça *zē*) biçiminde eski bir alıntı kelime olarak ortaya çıkar ve bu aynı zamanda Eski Türkçede kelime için varsaymamız gereken anlamdır. Tüm diğer anlamlar, yalnızca içine yerleştirildiği sistem ayrılmaya başladıktan sonra geliştirilen bu temel anlamın analogileri ve uzanımları olarak kolayca açıklanır.

Ancak tüm anlamsal değişimler boyunca iki genel özellik açıkça ortaya çıkıyor. Biri kız kardeşler ya da erkek kardeşler için yaygın bir terimin bulunmamasıdır. Genel olarak büyük erkek kardeş için bir kelime, küçük erkek kardeş için ve paralel olarak kız kardeş için başka bir kelime mevcuttur. Aynı durum daha eski nesiller için de geçerlidir. Ortak terimlerin geçtiği yerlerde, onlar ya önceden Yakutların *jourtu* ‘kardeş üyesi’ kelimesini daha yaşlı ve daha genç erkek ve kız kardeşler için birlikte kullanması gibi uygulama alanı içinde rastgele daraltılmış daha genel terimlerdir ya da günümüzde *jourtu*’nun yerine Rusçadan alınan *brät* ve *siästrä* gibi yakın zamanda alıntılanan terimlerdir.

Türkçe akrabalık terimlerinin göze çarpan diğer özelliği, farklı nesillerden kişiler için aynı kelimelerin kullanılmasıdır. Örneğin, Orhon Yazıtlarının tüm okuyucularına tanıdık gelecek olan *eçi* kelimesi. Eski Türkçede bu kelime, *eçi-ini* ‘büyük erkek kardeş-küçük erkek kardeş’ ikilemesinde sık sık görüldüğü üzere, ‘ağabey’ için kullanılan bir terimdir. Ancak Orhon Yazıtlarında Bilge Kağan ve onun erkek kardeşi Kül Tegin, babalarının küçük erkek kardeşi ve halefi Kapagan

¹ Katarınskiy: ‘Russko-kirgizskiy slovar’. Orenburg 1899, s. 377 b.

Kağanı zorunlu olarak ‘kağan amcam’ olarak çevirmemiz gereken *eçim kayan* olarak anmaktadır.

Bu türde akrabalık terimleri, birkaç örnekte gösterileceği gibi son derece yaygındır. Eski Türkçede *küdagü*, bulunduğu lehçelerin çoğunda (Çağatayca, Eski Uygur Türkçesi, Karagas (Tofaca) (*küdā*), Çuvaşça (*kerü*) vb.) ‘damat (kız evladın kocası)’ ve ‘küçük enişte (küçük kız kardeşin kocası)’ benzer anlamını (bize göre) hâlâ korur. Yakutça *surus* (*surj-*), bir kadının herhangi bir genç erkek akrabası, hem küçük erkek kardeşleri ya da kuzenleri, hem de erkek kardeşleri ya da kız kardeşlerinin oğulları anlamına geldiği görülüyor. Altay Türkçesinde *yänä* ve Çuvaşçada *inkä*, ‘büyük erkek kardeşin ya da babanın (küçük) erkek kardeşinin karısı anlamına gelir hâlbuki birinin küçük erkek kardeşinin karısı için aynı zamanda birinin kendi oğlunun karısı olarak tanımlanan, diğer birçok lehçede de bulunan ve gelin olarak adlandırılan tamamen farklı bir kelime kullanılır. Kelime artık Güney Türkçede genel olarak ‘gelin’ anlamının yanı sıra sonraki anlam (gelin) ile sınırlandırıldığı görülüyor. Çuvaşça özellikle bu tür açısından zengindir (ya da özellikle Ashmarin tarafından iyi tanımlanmıştır.); daha önce alıntılanan ya da aşağıda bulunan örnekler göre kadınlara karşılık gelen terim olarak *akka* (aynı zamanda *appa*) ile *piččä* ‘büyük erkek kardeş ve babanın küçük erkek kardeşi’ ilave edilebilir. Bir terim anlam değiştirdiği bazı durumlarda bile bunu genel ilkeyi ihlal etmeden yapar. Bu nedenle ‘büyük kız kardeşin kocası’ olarak Kaşgarlı tarafından açıklanan (Orta Asya, 11. yüzyıl) *yeznä*, Çağataycada (Orta Asya, 16. yüzyıl) ‘(küçük) kız kardeş ya da kız evladın kocası’ olarak bulunur ancak Volga’daki Çuvaşlar tarafından (*yisna*) ‘büyük kız kardeşin ya da ebeveynlerin küçük kız kardeşinin kocası’ anlamı ile alıntılanmıştır.

Bu iki durum birlikte ele alındığında, yani bir taraftan aynı nesle ait olarak birlikte sınıflandırdığımız kişilere ailenin farklı katmanlarına ait gibi muamele edilmesi, diğer taraftan nesiller arasındaki kalıplaşmış sınır çizgileri görme eğiliminde olduğumuz şeyi aşması, Eski Türkçe akrabalık sisteminin bizim sahip olduğumuz gibi birçok modern Türk insanından temel olarak farklı olduğunu kanıtlamaya yeterlidir. Aşağıda, Sibiry’a da hâlâ varlığını sürdüren bazı arkaik Türk toplulukları ile ilgili dil bilimsel kanıtlar ve tesadüfi bilgiler ışığında bu sistemin ana ilkelerini yeniden düzenlenmek için bir girişimde bulunulacaktır.

Bununla birlikte, ilk olarak amacı kısıtlayan bazı engellerin farkına varmak makul olacaktır. Tek zorluk, kuşkusuz, sistemin sabit kalmamış olmasıdır. Söz varlığı, önemli ölçüde değişti ve eski Türk kabile toplumu, boyların göçleri boyunca temas ettikleri çeşitli kültürel çevreler tarafından değiştirildi.

Buna ek olarak tasarrufumuzdaki dilbilimsel ve etnolojik olgular, yapısı her durumda araştırmacının kültürel geçmişi tarafından belirlenmiş olan, eski bir zihinsel soru çizelgesi ışığında yorumlanmış olarak bize sunulmaktadır. Sözlüklerde ve başka yerlerde bulunan birçok kelime ya araştırmacının ana dilinde görünüşte uygun bir eş değeriyle aceleyle belirlenerek çok geniş bir biçimde tanımlandı ya da kelimenin daha geniş kullanımlarının bilgi almak için bir Avrupalı veya Müslüman gözlemcinin aklına kolayca gelmeyecek biçimde olması nedeniyle çok dar bir şekilde bilinçsizce açıklandı. Kaşgarlı Mahmud

erken bir örnektir. O doğuştan bir Türktü, ama doğu illerinin Müslüman toplumuna mensuptu. Onun mükemmel sözlüğü, hepsi çok kısa ve öz bir biçimde ve genellikle yetersiz olarak Arapçaya tercümesi yapılmış yalnızca akrabalık ile ilgili yaklaşık yirmi terim içeriyor. Daha önce anılan *yezna* tanımı birçok örnek arasından yalnızca biridir.

Nihayet unutulmamalı ki, eski yaşam tarzını büyük ölçüde muhafaza etmiş olan Türk boyları arasında bile aile ya da boy sistemi günümüzde hızla dağılma halindedir. Geçen yüzyılın seksenli ve doksanlı yıllarında büyük Yakutça-Rusça sözlüğü için veriler toplayan Pekarskiy, akrabalık terimlerinin unutulmaya yüz tuttuğu için doğrulamanın zor olduğundan hâlihazırda yakınıyor.² Pekarskiy, eski geleneğe yakınlığına güvenmek için gerekçeleri olan eski bir Yakut tarafından sağlanan kaynaklardan yapılan çıkarımlara büyük ölçüde güvenmek zorunda kaldı. Yine de onun birçok makalesi, yarım asırdan fazla bir süre önce ulaşılan ileri ayrışma durumuna tanıklık eder. Etnografların Jochelson'un "Yakutça" isimli eserde, New York 1933, ö ss. 123-131'deki akrabalık terimlerinin listesinin tamamıyla Pekarskiy'in sözlüğünden alıntılara dayandığını göz önünde bulundurmaları iyi olacaktır.

Bu ön taslakta elde etmeyi umabileceğimiz en iyi şey, eski Türk akrabalık sisteminin temel ilkelerinin kabaca bir taslağını sunmakken ayrıntıların gelecekteki araştırmacılara bırakılması gerekmektedir.

Dilbilimsel kanıtlar, Türk akrabalık sisteminin yatay olarak düzenlenmiş kuşaklardan oluşan kendi tabakalaşma sistemimizden farklı olduğunu göstermek için tek başına yeterlidir. Soy kütüğü sistemimize göre, bir takım erkek ve kız kardeşlerin tüm üyeleri aynı nesle aittir ve bu aynı zamanda belirli bir atadan aynı sayıda doğrudan atalar tarafından uzaklaştırılan tüm diğer akrabaları içerir. Söz konusu erkek ve kız kardeşler topluluğunun her bir üyesi, ayrıca, kendi kuşaklarının tüm daha uzak üyeleri (çeşitli yakınlıklarda kuzenleri) ve sonrakilerin torunları ile olduğu kadar, onların üstlerindeki tüm diğer kuşaklarla da tamamen aynı ilişki içinde bulunmaktadır. Herhangi bir kişinin babası, teyzesi/halası, yeğeni vs. aynı zamanda o kişinin de tüm erkek ve kız kardeşlerinin babası, teyzesi/halası, yeğeni vs.'dir. Açıklama altındaki tek istisna, erkek ve kız kardeşler sınıfının çocukları ile ilgilidir; bir kişinin çocukları kendisine göre oğulları ve kızları oluyor, ancak kişinin kendi erkek ve kız kardeşlerine göre erkek ve kız yeğenleridir. Bu, sınırları yapıyı büyüten bireysel üyelerin bağımsız olarak tanımlanmış olan ve iyi bilinen soy tablolarının şeması ile yeterince açıklanabilen mutlak bir yatay nesiller sistemidir.

Böyle bir tanım Türkçe kavramlara uymamaktadır. Aile burada birbirini izleyen kuşakların katmanları olarak değil, kronolojik olarak düzenlenmiş sürekli bir bireyler dizisi olarak kabul edilir ve bir bireyin konumunu belirleyen tek etken onun doğum tarihidir. Bir örnek, Yakutça *abaya* ile sağlanır. Bu kelime birinin babasının büyük erkek kardeşi ya da onun kuzeni için dedesinin büyük erkek

² Slovar' yakutskago yazıka I-III. Leningrad 1917-30, footnote to kütüö, I 1346 b.

kardeşi tarafından kullanılır ancak söz konusu üvey amcanın kişinin babasından büyük olması şartıdır. Aksi takdirde farklı bir kelime kullanılmalıdır.³

Bu sonsuz aile bireyleri zinciri, ailenin yaşayan en yaşlı üyesi ile başlar ve en son doğan bebek ile son bulur ve her birey için farklı noktalarda kesilir. Benden babama doğru bir nesil geri gider; bu iki uç arasında doğan tüm erkekler, ister babamın küçük erkek kardeşleri, ister benim büyük erkek kardeşlerim, aynı kelime ile tanımlanır ve kadınlar için benzer bir terim vardır. Baba ve anne için özel kelimeler mevcuttur. Ebeveynlerin ötesine geçer geçmez, yine özel isimleri olan büyükanne ve büyükbabama ulaşana kadar farklı bir dizi terim yürürlüğe girer. Akrabalığı benden sonraki yönde sürdürdüğümüzde ikinci bir kesit kendini gösterir. İlk sınıflandırma babadan oğula (ya da kıza) uzanan bölümleri içine alır fakat bu bölümlerin içinde daha fazla farklılaşma mümkündür. Hiçbir Türk, kendi oğluna (ya da kızına) küçük erkek kardeş (ya da kız kardeş) kelimesini uygulamaz. Bunlar için çoğunlukla *oğul* ‘oğlan’ ve *qız* ‘kız’ genel terimleri kullanılır, ancak Eski ve Orta Türkçe ‘oğul’ için özel *urı* kelimesine de sahiptir. (Başka) Kuşakları ayıran özel terim, başlıca anlamları ‘baş, şef, yaşlı’ olan fakat ikinci olarak (ve tersine değil, genellikle varsayıldığı gibi) en büyük erkek kardeş, en büyük amca vs., yani birkaç erkek kardeşin ilki için kullanılan *aya* kelimesi çok yaygındır. Ama bu tür durumlar nadirdir. Diğer açılardan benden küçük erkekler arasında ayırım yapılmaz. Oğulların ve küçük erkek kardeşlerin eşleri (ya da kızların ve küçük kız kardeşlerin eşleri) daima aynı terimle belirtilir. Örnekler yukarıda verilmiştir.

Görüldüğü gibi, akrabalık terimleri ile tanımlanan nesiller, aileye bağlı olan her birey için farklı bir şekilde sınıflandırılmıştır. Nesiller kelimesini muhafaza edebiliriz, ama Türk nesillerini yatay ve mutlak değil, dikey ve göreceli olarak düşünmeliyiz.

Yukarıda ifade edilen genel ilkelerin somut bir örneği, Sibiryalı Karagasların akrabalık sisteminden alınabilir. Veriler, 1890⁴’da Katanov tarafından alınan birkaç kısa metin vasıtasıyla sağlanmaktadır. Karagaslar arasında babamdan sonra ve benden önce doğan tüm erkeklerle (yani, babamın küçük erkek kardeşleri ve benim büyük erkek kardeşlerim) *aza*, kadınlara *uba* denilmektedir. Ayrıca yukarıda adı geçen *aya* bulunur. Nesillerin dönüm noktası, anne ve baba, *paba-m* ‘babam’ ve *aba-m* ‘annem’ olarak hitap edilen *ada* ve *iñä*’dır. Büyükanne, büyükbaba ve ebeveynler arasında olan tüm erkekler *irä* ve tüm kadınlar *änä* olarak adlandırılır ve bu terimler, şaşırtıcı bir şekilde, büyükanne ve büyükbabanın kendilerini içerir ancak sona doğru *kiryān paba-m* ‘yaşlı babam’ ve *kiryān aba-m* ‘yaşlı annem’ olarak hitap edilir. Büyükbabaya Moğolca *öbügäm* ‘benim ihtiyar babam’ ve onun eşi *öbüg’änäm* olarak hitap edilmesi dışında, daha eski nesil hakkında mevcut bilgi yoktur. Sadece bu önemli hususlar doğrudan

³ Pekarskıy: op. cit. s.v.

⁴ Yayınlama yeri: Radloff: Proben der Volkslitteratur der türkischen Stämme IX (Texte), St. Pet., 1907, ss. 618-624.

atalara hitap etmenin özel kelimeleri ile birlikte, *irā* ve *ānā*, babadan daha yaşlı tüm akrabalar için hizmet ediyormuş gibi görünebilir.

Küçük erkek ve kız kardeşler, gerektiği zaman anlaşılır olması için *ōl* (<*oyul*) ve *kīs* (<*qiz*) ön ekli olasılığı ile kayıtsız bir biçimde *tun̄ma* olarak adlandırılır. Erkek ve kız çocuk için kullanılan kelimeler yalnızca *ōl* ve *kīs* kelimeleridir, bununla birlikte çocuklara toplu olarak *uruy* ‘evlatlar; çocuklar’ denilebilir. Ancak aile içinde evli kadınlar, kendi çocukları ve kocalarının küçük erkek ve kız kardeşleri arasında herhangi bir ayırım yapmazlar. Hepsine fark gözetmeksizin *oylum* ‘oğlum’ ve *kizim* ‘kızım’ olarak hitap ederler.

Evlilik yoluyla kurulmuş tüm akrabalık bağları için özel terimler vardır. Önceki sayfalarda alıntılanmış olan rastgele örneklerden anlaşılacağı üzere, bunlar aile yapısının genel tasvirini doğrular ancak uzam nedeniyle sistematik olarak burada ele alınamaz.

Yukarıda özetlenen akrabalık terimlerinin sistemi yoluyla yansıtılan sosyal sistemin doğal bir sonucu, herhangi bir kişinin kendisinden daha genç tüm aile üyelerine karşı neredeyse bir ebeveyn sorumluluğuna sahip olmasıdır. Bu, çeşitli biçimlerde ispat edilmiştir. Erken bir örnek, Orta Asya’daki Uygur İmparatorluğu dönemine ait Eski Türkçe bir cenaze yazıtında⁵ verilmektedir (745-840). Bu yazıtta merhum soylu önce adını, sosyal konumunu, genel marifetlerini ve varlığını belirtir ve sonra devam eder: *enim yeti, urim üç, qizim üç arti. āblādim bayladim⁶, qizimin qalid̄nsiz bertim. marima yuzār toruy bertim. yegānimin atimin körtüm* ‘Küçük erkek kardeşlerim yedi, oğullarım üç ve kızlarım üç taneydi. (Küçük erkek kardeşlerime ve oğullarıma) bir yurt (her birine) sağladım, (kızlarımı) bir boy içine evlendirdim. Ben kızlarımı (evlendirmede) başlık parasız (talep etmeden) verdim. (Manihist) Hocalarımın her birine yüz doru at hediye ettim. Kızlarımın oğullarını, küçük erkek kardeşlerimin ve oğullarımın oğullarını gördüm (yani görecektedir kadar yaşadım).’⁷ Tüm parça, kişinin onurlu bir şekilde kendisine tabi olan akrabalarına karşı sorumluluklarını yerine getirdiğini göstermeye yöneliktir ve küçük erkek kardeşlerinin ve kendi oğullarının bu bakımdan aynı düzeyde olduklarını kanıtlaması ilgi çekicidir.

Bu sayfalarda ele alınan aile yapısının Türkçe konuşan boylarla sınırlı olduğunu varsaymak için hiçbir neden yoktur. Aksine, daha önce diğer Orta Asya halkları arasında geçerli olduğuna dair kesin belirtiler vardır. Moğolcadan gelişigüzel seçilen birkaç örnek alıntılanmakla yetinmeliyim. Yazılı Moğolcada *bergen* ‘büyük erkek kardeşin eşi; annenin kız kardeşi’ anlamına gelir, yani benim ve ailem arasında evlilik yoluyla akraba olan herhangi bir kadındır. Ordos Moğollarında bir adam babasının ikinci eşini (yani konuşmacının kendi annesine

⁵ Ramstedt tarafından düzenlenmiş: Zwei uigurische runeninschriften. Journal de la Soc. Finno-Ougr. XXX, 3, ss. 3-9. Burada metnin bazı düzeltmeleri ile alıntılanmıştır.

⁶ Bu kelimenin izleri yalnızca taş üzerinde kalmıştır, fakat burada verilen okuma muhtemel tek okuma görünmektedir. Kelime, *bay* ‘boy’ un bir türevidir.

⁷ *ati* ‘küçük erkek kardeşin ya da oğlun oğlu’ *yegān*’ in karşılığıdır (bakınız s. 1) ve burada verilen anlamı doğrulayan Moğolcaya ikincisi uyarlanmış gibiydi.

benzeyen), kendi ablası için kullandığı aynı kelime ile (*awuġi*) isimlendirir.⁸ Ayrıca Kalmuk geleneğinde, büyükbaba evin bir üyesi olduğu sürece *etsege* (baba için normal kelime) olarak adlandırılırken babanın *bāwa* (amca/dayı) ara konumuna⁹ getirilmesi son derece ilgi çekicidir. Benzer şekilde *ēġi* ‘anne’ olan büyükanne ile anneyi *āka*’ya (yukarıda *bergen* ile aş anlamlı) indirger. Ayrıca Tibet dili *mna*’-*ma* ‘küçük erkek kardeşin eşi; erkek evlat ya da erkek torunun eşi’ gibi bir kelime olarak açıklandığı için dikkati hak etmektedir.

Ancak bunlar sadece ipuçlarıdır. İç içe geçen eski bir aile sisteminin yapısında kapsamlı bir araştırma için ilk ilham kaynağı olabilecekleri umuduyla sunulmaktadır.

⁸ Mostaert: Dictionnaire Ordos, Peking 1941-44, s. v.

⁹ Ramstedt: Kalmückisches Wörterbuch. Helsinki 1935, ss. 20 b., 38 a.

DİL ARAŞTIRMALARI

Journal of Language Studies

Yıl/Year: 17, Dönem/Period: 2023-Güz/Autumn, Sayı/Number: 33

ISSN 1307-7821 | e-ISSN 2757-8003

Haberler

News

DİL ARAŞTIRMALARI

Journal of Language Studies

Yıl/Year: 17, Dönem/Period: 2023-Güz/Autumn, Sayı/Number: 33

ISSN 1307-7821 | e-ISSN 2757-8003

HABERLER
News

Hocamız Prof. Dr. Ahmet B. Ercilasun 80 Yaşında

Leylâ Karahan

Prof. Dr., TOBB Ekonomi ve Teknoloji Üniversitesi

Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili Ve Edebiyatı Bölümü, Ankara/Türkiye

e-posta leylakarahan@yahoo.com

orcid 0000-0001-9806-7235

Atıf

Citation

Karahan, Leylâ (2023).
Hocamız Prof. Dr. Ahmet B.
Ercilasun 80 Yaşında. *Dil
Araştırmaları*, 33: 277-282.

Başvuru

Submitted

21.09.2023

Revizyon

Revised

27.09.2023

Kabul

Accepted

28.09.2023

Çevrimiçi Yayın

Published Online

27.11.2023

Bu yıl Türk Dil Kurumu, Türklük biliminin çağımızdaki en önemli temsilcilerinden Prof. Dr. Ahmet Bican Ercilasun için doğumunun 80. yılında bir armağan kitap yayımladı. Bilindiği üzere Ercilasun, 1990'lı yıllarda Türk Dil Kurumu başkanlığı yapmış; bu görevi sırasında Türk diline ve kültürüne çok değerli hizmetlerde bulunmuştu. Kurum, bu armağanla bir kadirbilirlik örneği göstermiş oldu.

Doğumunun 80. Yılında Prof. Dr. Ahmet Bican Ercilasun Armağanı başlıklı kitabın editörlüğünü Hocamızın öğrencileri olarak ben ve Hüseyin Yıldız üstlendik. İkimizi de çok heyecanlandıran bir görevdi bu. İlk önce kitabın sınırını belirlememiz gerekiyordu.

Makaleler için genel bir duyuru yapsak, biliyoruz ki yüzlerce kişi bu kitaba yazı göndermek isteyecekti. Akademisyen olan öğrencileriyle sınırlandırsak, yine birkaç ciltlik bir kitap ortaya çıkacaktı. Belirli bir ölçüyü aşmamamız gerekiyordu. Biz de sınırlandırmada “ünvan” ve “alan” ölçütünü esas aldık ve davet yazısını sadece Hocamızın üniversitelerde doçent ve profesör olarak görev yapan ve dil alanında akademik çalışmaları bulunan öğrencilerine gönderdik. Göndermek zorunda kaldık, demek daha doğru olacak... Ümit ediyoruz ki diğer meslektaşlarımız bizi anlayışla karşılamışlardır.

Yazılar, zamanında elimize ulaştı. Kitap için ön hazırlıklar, gönderilen yazıların dizgisi, Hüseyin Yıldız tarafından yapıldı. Gençler, bu tür işlerde son derece başarılı... Ben de bütün yazıları iki defa okudum, gerekli düzeltmeleri yaptım. Yazıların son şekli yazarlara gönderilerek onların onayı alındı ve kitap basım sürecine girdi. Zaman daralmıştı, biz kitabı Hocamızın doğum günü olan 8 Şubat’a yetiştirmek istiyorduk. Neyse ki Kurum yetkililerinin özel gayretleriyle kitap çok kısa bir sürede basıldı. 1235 sayfalık hacimli bir kitap oldu.

Hazırladığımız bu kitapta neler var?

Kitabın sunuş yazısı Türk Dil Kurumu Başkanı Güler Gülsevin tarafından yazıldı. Gülsevin yazısında “bütün dünyada tanınan bir aksakal” olarak takdim ettiği Hocamızın Kurum’daki hizmetlerine değiniyor. Ön Söz’ü, Hüseyin Yıldız’la birlikte yazdık. Hocamızın akademik hayatımızdaki yerini ve duygularımızı anlattık, bu bölümde. Kitapta, Hocamızın öz geçmişinin ve eserlerinin anlatıldığı bir bölüm de var. Bu bölümü Hüseyin Yıldız hazırladı. Daha sonra Nuray Tamir’in hocamızla yaptığı geniş bir söyleşi yer alıyor. Söyleşiler, kişinin herkesçe bilinen kimliği dışındaki özelliklerini de tanımamızı sağladığı için her zaman ilgi çekici oluyor. İşte Hocamızın ifadelerinden bazıları:

“İlkokul yıllarında ben Asya, Avrupa haritalarını, dünya haritalarını filan çizdim... Ülkelerin bayraklarını ezberledim, başkentlerini ezberledim. İlkokul dört-beş bahsettiğimiz yıllar. Türk dünyasını daha çok lise yıllarımda hayal etmeye başladım.”

“Lise yıllarında tabii ki Türk Dili ve Edebiyatı okumayı baştan beri düşündüm ama onun yanında Siyasal Bilgiler Fakültesine de gidebileceğimi, Harp Okullarına da gidebileceğimi düşündüm... Çok sonraları iki mesleğe daha girebilirim diye düşünmüşümdür. Onlardan biri şehir mimarisi, birisi de filmcilik, yani yönetmenlik.”

Hocamız, akademik çalışma yapmak isteyenlere de şu tavsiyelerde bulunuyor:

“Diyelim ki elinize yeni bir akademik yayını aldınız, bir kitap... Bir tarafa atarsanız unutursunuz. Bir tarafa atmadan önce hemen onu baştan sona okumanız gerekmiyor ama ön sözünü okuyacaksınız, içindekileri okuyacaksınız, içindekilerden belki o anda ilginizi çeken bölümleri okuyacaksınız yani ileride o konuda bir çalışma yaparsanız bu kitabın içinde neler var aklınızda kalacak... Mutlaka yayınları takip edeceksiniz, onları okuyacaksınız. Alışılmış klasik yöntemleri elbette çok iyi bileceksiniz ama onlarla kendinizi sınırlamayacaksınız, yeni yöntemleri izleyeceksiniz. Lehçelerden en az birini, tarihî lehçelerin tamamını çok iyi bileceksiniz, özellikleri ile... Eski harfli metin okumadan bu iş olmaz, ister Çağatay alanı olsun, ister Osmanlı alanı olsun... En az bir yabancı dil, şu anda tercihan İngilizce, ikinci, üçüncü onun yanında iyi olur. İkinci, üçüncü tabii Almanca ve Rusça olabilir ama şart değil yani bir tanesi yetebilir. Şimdi makine tercümesi de ilerledi, makine tercümesi ile artık işler halledilebilir. Bir de yeni dil bilimi çalışmaları, metotları takip edilmeli. Bir insan kendisini bir akademisyen hissetmeli yani uçarılığı bırakacak bir akademisyen. Uçarı olmayacak, eğlenmeyecek demek istemiyorum. Herkes eğlenecek, bir akademisyene bunu da tavsiye ediyorum yani güzel saatler, güzel dakikalar geçirecek.”

Kitapta bu söyleşinin ardından “Anı Yazıları” geliyor. Bu yazılarda Bilge Ercilasun, Umay Türkeş Günay, Saim Sakaoğlu, İsmail Parlatur ve Naciye Ata Yıldız’ın Hocamızla ilgili anılarını okuyoruz.

Arkadaşları, dostları, öğrencileri, hepimiz Hocamızı ne kadar iyi tanışak da onu en iyi tanıyan, elbette eşi Bilge Ercilasun... Anılarında şunları anlatıyor, Bilge Hanım:

“Bican nasıl bir insandır? Aslında bunun cevabını herkes bilir. Hepiniz onu bazen benden iyi tanırırsınız. Ama ben burada onu yine de anlatmak istiyorum. Sakin, soğukkanlı, telaşsız, kendisiyle barışık, dünyayla, insanlarla, çevresiyle barışık... Huzur dolu bir insan... Alabildiğine mutlu, huzurlu, güvenli, etrafına huzur yayan bir kişilik yapısına sahip... Huzur, mutluluk ve güven saçan bir kişilik bu...”

Hocamızın başka bir özelliğini de yine Bilge Hanım’ın kaleminden okuyoruz:

“O, zamana bir bütün olarak bakar, zaman bir akıttır ve her an değişkendir, her an her şey değişebilir, ama yaşamak için o, bugünde değildir, ya geçmişte ya da gelecektedir. Geçmiş merak eder, tarihte okuduğu olayların ve kişilerin hangi şartlarda yaşadıklarını ve nasıl olduklarını, nasıl konuştuklarını, birbirlerine nasıl davrandıklarını, nasıl giyindiklerini, tavırlarını merak eder, hayal eder, düşünmeye ve hayalinde canlandırmaya çalışır. Geçmişin şartlarından hareket ederek tarihî ortamı şekillendirmeye çalışır, uğraşır.”

Daima akli geçmiştedir, uzak tarihtedir... Göktürkler veya Hunlar devrindedir..."

Kitabın "Akademik Yazılar" bölümünde Türk dilinin birbirinden farklı konularının işlendiği 66 makale yer alıyor. Köktürk ve Uygur yazıtları, Kutadgu Bilig, Dîvânü Lugâti't-Türk, Dede Korkut, mitoloji, fonetik, ağızlar, terim, kişi adları, çağdaş lehçeler, kiplik, yazım, metin analizi, kalıp sözler, söz varlığı, ekler, dilin kökeni, yazı çevrimi, Ercilasun'un romanları vb. konular, bu makalelerde ele alınıyor.

Kitabın sonunda da hocamızın özel hayatı ve meslek hayatıyla ilgili çeşitli fotoğrafların bulunduğu bir albüm bulunuyor.

Hazırladığımız *Doğumunun 80. Yılında Prof. Dr. Ahmet Bican Ercilasun Armağanı*, 21 Mart'ta (2023) Türk Dil Kurumunun konferans salonunda yapılan bir törenle Hocamıza takdim edildi. Toplantıda AKDT Yüksek Kurumu Başkanı Yüksel Özgen ve Türk Dil Kurumu Başkanı Gürer Gülsevin birer konuşma yaptılar. Hocamızın çok eski dostu, meslektaşı Hamza Zülfikar duygu ve düşüncelerini, anılarını bizimle paylaştı. Azerbaycan Diller Üniversitesi Rektörü Kamal Abdullayev, toplantıya katılan bilim adamları, öğrenciler, konuklar Hocamızı anlattılar. Editörlerinden biri olarak ben de bu kitabın hazırlanma süreci hakkında bilgiler verdim. Toplantıya mazeretleri sebebiyle katılamayan hocalar da vardı. Saim Sakaoğlu, gönderdiği şu güzel mesajla Hocamızın doğum gününü kutladı:

"Değerli Kardeşim, Aziz Dostum, 55 Yıl Önce Bilim Yoluna Aynı Odada Başladığımız Meslektaşım Prof. Dr. Ahmet Bican Ercilasun Bey,

Elbette hatırlayacaksınız o kocaman odayı... Hani, Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi'nin hemen girişindeki odayı... Bir zamanlar (rahmetli) Prof. Dr. Enver Konukçu ve Prof. Ömer Okumuş ile paylaştığımız odayı... Ben o zaman daha çay içmeyi bırakmadığım için birimize gelen misafirle birlikte bütün odaya çay söylenirdi. Söze o günlerden başlamak istiyorum. Yoksa, bazı dostlarınızın dile getireceği gibi, bizim İstanbul Üniversitesi yıllarımıza kadar uzanacak bir geçmişimiz yok... Ben, dışarıdan soğuk görünümlü olsa da içerisi

sımsıcak olan Fakültemize Kasım 1960'ta öğrenci olarak ayak basmıştım; ya siz?

Sözünü ettiğim o odadaki yaşayışınızı belki değerli eşiniz Prof. Dr. Bilge Ercilasun Hanımefendi bile bilmeyebilir ama ben o günleri dünümden daha iyi hatırlıyorum. Hayatıma giren ilk bilimsel görüş alışverişleri, kitap teatileri, aylık dergi okumaları hep o kocaman odada gerçekleşmişti. Ben bir anlatmaya başlarsam, siz benim için Hacı Bayram Veli Üniversitesi Edebiyat ve İletişim Fakültelerinin ortaklaşa hazırladıkları ve günümüz söyleyişle çok beğeni alan belgeselde de dile getirdiğiniz gibi, bazı olayların inceliklerini bile hatırlamaktayım. Elbette sizin hayatınızda da bu inceliklerle süslü sahneler vardır. Kızılay çevresindeki evinizde ikram ettiğiniz akşam sofrasındaki ana yemeğin ne olduğunu size sormayacağım. Ancak Bahçeli'deki evinizde, akşam yemeği sonrası sohbet etmek için hangi ortak arkadaşımızla geldiğimizi sormak hakkımdır diye düşünüyorum.

Sözü uzatmayayım. Güzel geçeceğinden emin olduğum toplantınıza gelemiyorum... Tıp dilinde acaba bir de 84 yaş sendromu diye bir terim var mı? Artık ölçülü yaşamaya başladım. Adımsayarım yok ama belli mesafelerim onun görevini üstleniyor. Gelecek için ön bilgileri sunmak da, Şubat 1939 doğumlu bir arkadaşınızın üzerine yüklenmiş görev gibi geliyor.

Masal anaları derler ki, "Masallar uzun gitse de ustalar kısa keser..." Onca masaldan aldığımı ilhamla ben de kısa kesiyorum. Prof. Dr. Leylâ Karahan ve Doç. Dr. Hüseyin Yıldız arkadaşlarımızın editörlüğünde ve Türk Dil Kurumu tarafından hazırlanan, Doğumunun 80. Yılında Prof. Dr. Ahmet Bican Ercilasun Armağanı adlı, benim de bir yazım ile yer aldığım kitabın tanıtım toplantısının güzel hatıralara vesile olmasını diliyorum. Bu anlamlı toplantı büyük Ercilasun Ailesi'ne, sevenlerinin güzel bir armağanı olsun. Ahmet Bey kardeşimi sevgiyle kucaklıyor, sevdikleriyle birlikte güzel bir gelecek diliyorum."

Son konuşmayı Hocamız yaptı. Her zamanki mütevazı tavrıyla “*Biz işimizi, görevimizi yapıyoruz. Bir akademisyen bir üniversite hocası ne yaparsa onu yapıyoruz.*” diyerek başladığı konuşmasında en büyük iki sevdasının bilim ve Türklük sevdası olduğunu vurguladı, yapmakta olduğu çalışmalarından söz etti, Türk dilinin dokuz bin yıllık macerasını anlattığı kitabının baskıda olduğu haberini verdi.

Takdim ve tanıtım toplantısı, bu konuşmayla sona erdi.

Ömrünü Türklük bilimine hizmet etmekle geçirmiş fikir adamlarına, bilim adamlarına hepimizin vefa borcu vardır. Bugün onlar sayesinde Türk’ün dilini, edebiyatını, tarihini, kültürünü eskisinden daha iyi biliyoruz. Onlar sayesinde köklerimizi, atalarımızı daha doğru tanıyoruz. Türklük bilimi, bu fikir ve bilim adamlarının aydınlattığı yolda genç bilim adamlarının çabalarıyla gelişmeye devam ediyor. Türk Dil Kurumu tarafından yayımlanan *Doğumunun 80. Yılında Prof. Dr. Ahmet Bican Ercilasun Armağanı* kitabı da Türk dünyasına, Türklük bilimine yaptığı hizmetlerden dolayı çok değerli bir fikir ve bilim adamına, Prof. Dr. Ahmet Bican Ercilasun’a dostlarının, öğrencilerinin duyduğu minnettarlığın, saygı ve sevginin bir ifadesi olarak hazırlanmıştır.

Sevgili Hocam, daha çok ömrünüz olsun, daha sağlıklı ömrünüz olsun ki bundan sonra da yazarak, konuşarak, üreterek hepimizin özellikle de gençlerin yollarını aydınlatmaya, Türk diline, Türk kültürüne hizmet etmeye devam ediniz.

DİL ARAŞTIRMALARI

Journal of Language Studies

Yıl/Year: 17, Dönem/Period: 2023-Güz/Autumn, Sayı/Number: 33

ISSN 1307-7821 | e-ISSN 2757-8003

Yayın Değerlendirmeleri

Reviews

DİL ARAŞTIRMALARI

Journal of Language Studies

Yıl/Year: 17, Dönem/Period: 2023-Güz/Autumn, Sayı/Number: 33

ISSN 1307-7821 | e-ISSN 2757-8003

YAYIN DEĞERLENDİRME

Review

Uygurca Altun Yaruk (Belgeler)

Kaya, Ceval (2023). *Uygurca Altun Yaruk (Belgeler)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 842 s. ISBN: 978-975-17-5510-0

Aysun Soyer

Dr., Artvin/Türkiye

e-posta aysunsoyer.as@gmail.com

orcid 0000-0002-9638-8315

Atf

Citation

Soyer, Aysun (2023). Uygurca Altun Yaruk (Belgeler). *Dil Araştırmaları*, 33: 285-288.

Başvuru

Submitted

06.09.2023

Revizyon

Revised

23.09.2023

Kabul

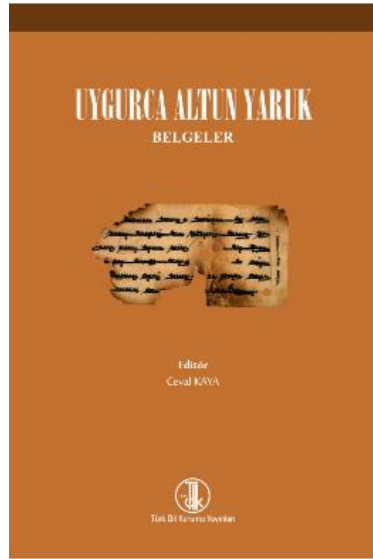
Accepted

03.10.2023

Çevrimiçi Yayın

Published Online

27.11.2023

Altun Yaruk aslı Sanskritçe olan Mahāyāna Budizmine ait sūtralarından biridir. Budizm'in temellerini, felsefesini, Buda'nın hikâyelerini ve vaazlarını içerir. Beş Balıklı Şiňko Şeli Tutuñ tarafından Çinceden Uygurcaya çevrilmiştir. Bu hacimli eser, Türk dil tarihi ve Türk kültürü bağlamında büyük bir öneme sahiptir ve aynı zamanda Eski Uygur edebiyatına ve dolayısıyla Türk edebiyatına önemli katkılarda bulunmuştur.

Eserin en hacimli nüshası St. Petersburg yazmasıdır ve Rusya'nın Petersburg şehrinde korunmaktadır. Berlin nüshası ise Almanya'daki Berlin koleksiyonunda

korunmaktadır. Son yıllarda başka ülkelerdeki Turfan koleksiyonlarından esere ait yeni parçalar ortaya çıkmaya başlamıştır. Ortaya çıkan bu paralel parçalar Petersburg nüshasındaki eksik, tahrip olmuş, sorunlu kısımları onarmak ve kontrol etmek için katkı sağlamaktadır.

Uygurca Altun Yaruk-Belgeler adlı eser Ceval Kaya'nın 2003-2018 yılları arasında yürüttüğü lisansüstü tezlere dayanmaktadır. Belgelerin çeviri yazısını yapanların adları şu şekildedir: Ümit Özgür Demirci, Murat Elmalı, Ayşegül Gözel, Ceval Kaya, Tülin Ayşe Koç, Şenol Korkmaz, Yahya Küçük, Gökhan Kütükçü, Gürşat Polat, Alpay Sarıyıldız, Yusuf Savaşçı, Abdurrahman Seymen, Yıldız Soydan, Emel Topçu, Mithat Usta, Muammer Yücal.

Bu çalışmada Altun Yaruk'a ait 899 parçanın/belgenin transkripsiyonu ile bunlara ait ortak bir dizin yer almaktadır. Ceval Kaya yaptırdığı tezlerde yer almayan belgelerin transkripsiyonunu kendisi yapmıştır.

Eser Önsöz, Transkripsiyon Cetveli, İşaretler, Kısaltmalar, Kaynaklar, Kurgu, Belgeler, Metin ve Dizin bölümlerinden oluşmaktadır.

Ön söz (s. 7) bölümünde eserin türü, çeviricisi, çevirinin tarihi, dili hakkında bilgi verilmiştir. Yine bu bölümde eserin nüshalarından bahsedilmiştir. Ceval Kaya, Altun Yaruk üzerine yaptırmış olduğu tezlerden söz etmiştir. Bu bölümün son kısmında Simone-Christiane Raschmann ve Gerhard Ehlers'e teşekkür edilmiş ve bu eser Uyguristlerin istifadesine sunulmuştur.

Transkripsiyon cetveli (s. 9) tablo halinde işaret, transliterasyon ve transkripsiyon şeklinde üç sütun olarak verilmiştir.

İşaretler ve Kısaltmalar (s. 10) da ayrı başlıklar halinde verilmiştir.

Kaynaklar (s. 11-16) bölümünde çalışmada kullanılan eser kısaltmaları belirtilmiş ve oldukça zengin kaynakçaya yer verilmiştir.

Kurgu (s. 17-18) bölümünde belgelerin yayınlanmasındaki amacın, onları yenide inşa etmek olmadığını, tahrip olmamış kısımlarında günümüze ulaşmış olan dilsel malzemeyi deşifre etmek olduğunu belirtmiştir. Metin kısmında belgenin şablonunun tasarımından bahsedilmiştir. Bu bölüm, kitabın okunup değerlendirilmesi ve karşılaştırmalı okuma yapmak isteyenler için kolaylık sağlamıştır.

Belgeler (19-50) bölümünde, transkripsiyonları verilen belgelerin büyük bir kısmı, Berlin'deki Turfan koleksiyonlarında muhafaza edilmektedir. Bu belgelerin çoğu, Altun Yaruk'a ait olan ve Mainz koleksiyonunda bulunan 183 parçalık koleksiyon, 1987 yılında Ehlers tarafından açıklanmıştır. Raschmann ise Berlin koleksiyonundaki 70'ten fazla nüsha ile ilgili parçaları tanımlamış, aynı belgeye ait olan parçaları bir araya getirerek, 2000, 2002 ve 2005 yıllarında toplam 763 madde altında açıklamıştır.

Katalogda yer alan bazı parçaların Petersburg nüshasında karşılığı bulunmamaktadır; bu parçaların muhtemelen Altun Yaruk'un farklı çevirilerine ait oldukları düşünülmektedir. Belgeler, eski ve yeni numaralarıyla birlikte

kataloglarda detaylı bir şekilde tanımlanmıştır. Ancak burada, sadece yeni numara ve katalogdaki sıra numarası verilmiştir.

Bu bölümde, 899 belge alfabetik sırayla metindeki yerleriyle birlikte sıralanmıştır. Ayrıca, başka koleksiyonlarda tespit edilmiş olan 9 belge de listeye eklenmiştir. Bu belgelerden bazıları birden fazla parçadan meydana gelmektedir. Belgeler yayını hazırlanırken her bir belgenin fotoğrafı ile karşılaştırarak tekrar kontrol edilmiştir gerekli düzeltmeler yapılarak sistemleri birleştirilmiştir.

Tablo 1. Belge bölümünden örnek (s. 21):

Belge	Metin
Mz 138	11495-11503
Mz 139	11553-11561
Mz 140 → U 2433 ...	
Mz 141	11614-11618
Mz 142 + U 3316	8068-8079

Metin (51-681) bölümünde belgeler Ceval Kaya'nın 2021 yılında yayımladığı Altun Yaruk'a göre sıralanmış ve önce belgenin yaygın numarası verilmiştir. Katalog başlığında Ehlers veya Raschmann kataloglarındaki sıra numarası belirtilmiş olup detaylı katalog bilgisine tekrar yer verilmemiştir. *Kaya 2021* başlığında belgenin Kaya 2021'de karşılık geldiği satırlar gösterilmiştir. Tıpkıbasım başlığında "U 9xxx" ile başlayan belgelerin asılları 2. Dünya Savaşında kaybolduğundan dolayı günümüzde bunların sadece fotoğrafları mevcuttur. Bunlar tıpkıbasım olarak daha önce yayımlananlar belirtilmiş fotoğrafına ulaşılamamış belgeler "*" işareti ile gösterilmiştir. Yayın başlığında belgenin en azından yarısı veya bir yüzü daha önce transkripsiyon olarak yayımlanmış ise kaynağı gösterilmiştir. Transkripsiyon başlığında ilgili belgeyi okuyan kişinin soyadı ve tezindeki belge numarası verilmiştir (Demirci 03 vb.). Belgenin transkripsiyonu Kaya 2021 ile uyumlu hale getirilerek gözden kaçmış birkaç transkripsiyon burada düzeltilmiştir. Belgelerde okunamayan veya onarılamayan bölümler transliterasyonla çevrilmiştir. Türkçeye katkı sağlamayan dharani metinleri, metin içine dahil edilmeden, sadece ilgili satırlara [dharani] ibaresi eklenmiştir.

Metin bölümünden örnek (s. 150-151):

U 3253a + U 3213 + U 3483

Katalog: Raschmann 101 (U 3253a + U 3213), Raschmann 730

Kaya 2021: 3147-3195

Yayın: Wilkens 2021: 105 (U 3253a + U 3213)

Transkripsiyon: Demirci 05 (U 3253a), Usta 01 (U3253a), Demirci 06 (U 3213),

Kaya

Ön

2705. (01) t(e)ñrisi burkan olarnıñ ol ö[tünmiş ...]
 2706. (02) edgü edgü tözünler oğlıy[a ... ö]tüg[üñüzler ... asıg]-
 2707. (03) -lıg tusulug titir .. bu sakın[mış ...] amtı m(e)n [... tutuz]-
 2708. (04) -ur m(e)n .. bu sogançığ ıduk [... ili]gin kiñürü yadguka
 t[avranıñlar ...]

2709. (05) birök bu nom erdini [... y]adılguça erser .. ötrü m(e)niñ edgü t[ityük ...]
2710. (06) kirtü [... ü]r kiç ödün adasızın tur[gay ...]
2711. (07) [... köt]rülmiş nom iliği atl(ı)g nom [...]
2712. (08) [... törtün]ç bölük ...
2713. (09) [... bilg]e t(e)ñri t(e)ñrisi burkan [...]
2714. (10) [...] üze kalañurup eşidmiş [...]
Arka
2715. ikinti ülüş yit[i ...]
2716. (01) [...] kaçan öz ergüsiñe teg[dükte ...]
2717. (02) [... küvr]üg körür tüşedi .. ol y[eme ...]
2718. (03) [...] yaltrık üze kopdın sı[ñar ...]
2719. (04) [... sak]ıışsız ontun sıñarkı bu[rkanlar ...]
2720. (05) sö[gütler ... ü]zeki örgünler üzesinte [...]
2721. (06) üküş ulug tiri[n kuvragları]n t(e)ñriglep olarka nom nomlayu y(a)rılık[amışları ...]
2722. (07) b(e)kiz b(e)lgülüg adırtılıg köz[üntiler] ançulayu ol antag küvrüg [...]
2723. (08) közünmiş adınçıg muñadınçıg [... körünçle]yü kör<ü>r erken [...]
2724. (09) ilginte küvrüg tokıgu ıga[ç ...] altun [...]
2725. (10) ulug bedük yañkulug ün ünär [...]

Dizin (683-842) bölümünde, metinde geçen kelimeler ve geçtiği satırlar gösterilmiştir. Türkiye Türkçesine aktarımı yapılmadığı için kelimelerin anlamlarına yer verilmemiştir. Bu kelimeler, metindeki halleriyle aynen korunmuştur ve sözlük maddesi şeklinde düzenlenmemiştir. Taban kısmı belgede var olduğu halde devamı belgenin dışında kalan kelimeler, dizinde sonlarına “+” işareti konularak gösterilmiştir.

Dizin bölümünden örnek (s. 718):

bütürü 85, 2273, 2736, 7178, 7200, 7203, 7427, 13008, 13019...

bütürür 4072, 4114, 5646

bütürür+ 7557

Sonuç olarak, Ceval Kaya, Altun Yaruk’un belgelerini tümüyle bir araya getirerek baştan sona inceleyip düzenleyerek araştırmacıların istifadesine sunmuştur. Bu nedenle, eser, sonraki eleştirel ve karşılaştırmalı çalışmalar için Uyguristlere kaynak sağlamıştır. Türklük bilimine sağladığı bu değerli katkıdan ötürü Ceval Kaya’ya tebrik eder, çalışmalarının devamını dileriz.

Kaynakça

- KAYA, Ceval (2021). *Uygurca Altun Yaruk: Giriş, Metin ve Dizin*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- KAYA, Ceval (2023). *Uygurca Altun Yaruk (Belgeler)*. Ankara: Türk Dil Kurumu.

DİL ARAŞTIRMALARI

Journal of Language Studies

Yıl/Year: 17, Dönem/Period: 2023-Güz/Autumn, Sayı/Number: 33

ISSN 1307-7821 | e-ISSN 2757-8003

YAYIN DEĞERLENDİRME
Review

Gregoryen Kıpçak Türkçesi İle Yazılmış Töre Bitiği'nde Hukuk Terimleri

Hasankohal, Taghı Salahshour (2023). *Gregoryen Kıpçak Türkçesi ile Yazılmış Töre Bitiği'nde Hukuk Terimleri*. İstanbul: İhlamur Akademi. 544 s. ISBN: 978-625-99962-7-1.

Berna Sert

Doktora Öğrencisi, Ordu Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Ordu/Türkiye

e-posta bernassertt@gmail.com

orcid 0000-0002-7388-2222

Atıf

Citation

Sert, Berna (2023). Gregoryen Kıpçak Türkçesi İle Yazılmış Töre Bitiği'nde Hukuk Terimleri. *Dil Araştırmaları*, 33: 289-294.

Başvuru

Submitted

28.09.2023

Revizyon

Revised

27.10.2023

Kabul

Accepted

23.11.2023

Çevrimiçi Yayın

Published Online

27.11.2023

Hasankohal Taghı Salahshour'un lisans mezuniyeti hukuk alanında olmuştur. Yüksek lisans çalışması, "Ermeni Alfabeli Kıpçakça Töre Bitiği'nde Yabancı Unsurlar" ismini taşımakta olup Prof. Dr. Ceval Kaya danışmanlığında 2017 yılında yapılmıştır. Ardahan Üniversitesinde, Prof. Dr. Ceval Kaya danışmanlığında, 2019-2022 yılları arasını kapsayan doktora tezinin ürünü olan

bu çalışma, kitaba dönüştürüldüğünde dizin kısımları fazla yer kapladığı için kaldırılmıştır.

Wroslaw nüshası üzerinde 1927’de Macler, 1957’de Lewicki, 1966’da Sloszkiewicz, 2002’de Alaksandr Garkavets/Sapargaliyev alışmalar yapmışlardır. Paris Milli Kütüphanesinde bulunan nüsha üzerinde, 1908 yılında Macler, 1957’de Deny ve 2002 yılında Aleksandr Garkavets alışmışlardır. Viyana nüshası üzerine yapılan çalışmalar arasında; 1895 yılında Daşıyan, 1954’te Anasiyan, 1957’de Deny, 1954’te Triyarski, 1990 yılında Kudasov, 2002 yılında Aleksandr Garkavets’in çalışmaları sayılabilir. Ayrıca 2014 tarihli yüksek lisans çalışması olarak Prof. Dr. Mustafa Argunşah danışmanlığında “*Töre Bitiki Grameri*” ismini taşıyan alışma Hakan Korkmaz tarafından hazırlanmıştır. Yine bu alanda Erciyes niversitesi bünyesinde hazırlanan, 2021 tarihli yüksek lisans çalışmada, Wroslaw nüshası ele alınmıştır. Prof. Dr. Galip Güner danışmanlığında, Ferhat Tekdemir tarafından hazırlanan alışma “*Töre Bitigi’nde Hukukla İlgili Söz Varlığı*” ismini taşımaktadır.

Dil ve din, toplum yaşamında istikrarı sağlayan, değişim karşısında dirençli duran aynı zamanda dış etkilere maruz kalan, toplumlari özellik bakımından birbirinden ayıran iki unsur olarak karşımıza çıkar. Kıpçaklar, Deşt-i Kıpçak, Mısır ve civarı ve Kırım olmak üzere üç ayrı bölgede hayatlarını sürdürmüşlerdir (Chirli 2005: 2). Ermeni Bagratlılar Devletinin yıkılmasıyla Ermeniler gruplar halinde Batı’ya özellikle Kırım’a göç etmişlerdir. Kırım’da Kefe şehrinde yoğunlaşan Ermeniler, Osmanlı’nın Kırım’ı ilhakına kadar burada yaşamışlardır (ztrk 2011: 329). Karadeniz’in kuzeyindeki bozkırlarda Kıpçak-Ermeni temasları sonucu olarak Ermeni toplumunun dillerinden ve dinlerinden etkilenmişlerdir. Ermenilerin dini inançlarını benimseyerek Ermeni harflerini yazılı metinlerinde kullanmaya başlamışlardır. Kırım merkezli olmak üzere Doğu Avrupa’da bazı Kıpçak toplulukları Ermeniler ile kurdukları yakın ilişkiler neticesinde Ermeni harflerini kullanarak yazılı eserler meydana getirmişlerdir (Yıldız; ztrk 2016: 740). XII. yüzyılda Kırım başta olmak üzere bu coğrafyanın, dönemin yazarları tarafından *Armania Maritima* (Ermeni Denizi) yahut *Armenia Magna* (Ermeni Adası) biçiminde adlandırılması da bu durumun açık bir göstergesidir (Kasapoğlu engel 2012: 20). V. yüzyılda papaz Mesrob Maşdots (Mashtotoz) tarafından Danyel alfabesi düzenlenerek Ermenilerin din ve kültürel yapısına uygun 36 harf içeren Ermeni alfabesi oluşturulmuştur (ztrk 2011: 327). Oluşturulan alfabenin Türkçe metinlerin yazımında da kullanılmasına XIV. yüzyıldan itibaren yazma eserlerde, XVIII. yüzyıldan itibaren basma eserlerde yaygın olarak rastlanır (Pamukciyan 2002: XI). Ermeni alfabesi ile oluşturulan metinlerin en parlak döneminin XVI. yüzyıllar olduğu bilinmektedir. Kıpçak yazı diline ait ilk hukuk belgelerinden birisi, Töre Bitigi, XII. yüzyılda (1184-1213) Mhitar Goş tarafından Ermenice olarak yazılan ve 1518-1519 yıllarında Polonya Kralının isteğiyle Ermeniceden Latinceye, Latineden Leheye ve 1523’te Leheden Kıpakaya evrilen Armıyanskiy Sudebnik adlı eserin Polonya-Kıpçak versiyonudur (engel 2007: 29). XVI-XVII. yüzyıllarda Lvov, Kamanets-Podolsk, Lutsk başta olmak üzere; Ukrayna, Lehistan, Romanya, Moldovya, Kırım’da meydana getirilmiş olup Gregoryan Kıpçak toplumu tarafından Ermeni alfabesiyle fakat Kıpçak

dilinde kaleme alındığı bilinmektedir. Töre Bitiği'nin bilinen üç nüshası; Wroslaw Ossolinski Ulusal Enstitüsünde 1916/II numarada kayıtlı 1523 tarihli nüsha; Paris Ulusal Kütüphanesinde 176 numarada kayıtlı 1568 tarihli Lviv versiyonu; Viyana Ermeni Mekhitarist Kütüphanesinde 468 numarada kayıtlı 1575 tarihli Kamanets versiyonudur (Garkavets 2002: 14-15).

İncelenen eser üç ana bölümden meydana gelmekte olup, ilk bölüm (s. 17-25) “*Gregoryen Kıpçaklar*” başlığıyla verilmiştir. Bu bölümde Gregoryen Kıpçakların tarihleri, dilleri ve yazıları ile bilgiler verilmektedir. Ayrıca, dil yadigârları alt başlığında, ele alınan saha içerisinde bilinen 112 eser ve Gregoryen Kıpçak metinleri (kanun kitapları, mahkeme tutanakları, dua metinleri, azizlerin menkıbeleri, vakayinameler, vaaz metinleri) ve dilbilim metinlerinin hangi kütüphanelerde bulunduğu, konu ve içerikleri ilgili bilgiler verilmektedir.

İkinci bölüm (s. 29-41) “*Hukuk Belgeleri*” ana başlığını taşımaktadır. Alt başlıkta “*Mahkeme Tutanakları*” kapsamında; yasa kitapları (Töre Bitiği), *Töre Bitiği*'nin içeriği, kaynağı, nüshaları ve nüshalar üzerinde yapılan çalışmalarla ilgili bilgiler verilip eserin bir hukuk belgesi olması ve içerisinde bulunan hukuk terimleri açısından önemi vurgulanmıştır.

Üçüncü bölüm (s. 43-471) “*Terimler*” başlığını taşımaktadır. Bu başlık altında konular, “*Genel Hukuk*”, “*Kamu Hukuku*”, “*Özel Hukuk*” olmak üzere üçe ayrılmıştır. “*Genel Hukuk*” başlığında hukuk teriminin kökeninden, kapsamından ve öneminden bahsedilmiş olup “*Adalet, Doğruluk ve Güvenlikle İlgili Terimler*” başlığı altında terimler sıralanmıştır. “*Kamu Hukuku*” başlığı altında “*Kamu Hukuk Terimleri (Anayasa)*” alt başlığıyla “*Anayasa Hukuku*” ve “*Anayasa Hukuk Terimleri*” verilmiştir. Gregoryen Kıpçaklarında devlet yapısına bakıldığında devletin başında “han, kral, beyler, prensler, kraliçeler” yer almaktadır. *Töre Bitiği*'nde geçen “*Da belgilidir, ki kökteği han éyemiz Téñridir, a bu dünyânuñ hanları Téñriniñ atun kötürüptürler, yohsa tügüller alay könü, néçik Téñri. Évet ki hanlar alar ündelir, kimlerniñ ki holu tibine türlü türlü milletler bériniptirler ulusları bile da özge biyliklerden haraç alırlar.*” (Garkavets 2003: 56) ifadelerine göre Gregoryen Kıpçak inanç sistemine göre ülkenin yöneticileri, “Han” adını Tanrının adından almışlardır. Bu yönetim sisteminde hanlık makamı miras yoluyla başkalarına devredilebilirdi. Hanlar; hanlığa tabi olan tüm ülkeler, milletler ve tebaalardan vergiyi adaletle almalıydılar (s. 52). “*Anayasa Terimleri*” ana başlığı altında “*Han, Kral, Beyler, Seçme, Hanın Yetkileri, Asker ve Ordu, Hazine, Han ve Hanlığa Karşı İşlenen Suçlar* ve Meclisle” ilgili terimler tespit edilmiştir. “*Ceza Hukuku*” ana başlığı altında “*Suç ve Suçluluk, Suçlu ve Suç Ortağı*” ile ilgili terimler ele alınmıştır. Konu ile ilgili 43 terim tespit edilmiştir (s. 84). “*Ceza Hukuku*” ana başlığı altında “*Suç Türleri*” konusu, “*Öldürmek, Kasten Öldürmek, Hata ile Öldürmek, Yaralama ve Darp Etmek, İftira ve İtham Etmek, Yalan ve Yalancılık, Cinsel Suçlar, Katil, Maktul, Hırsızlık, Soyuculuk ve Mala Zarar Vermek, Suçsuzluk ve Aklanmak, Ceza, Ceza Türleri* (idam, yaralama, diyet, para, kefaret, yakalamak, tutuklamak, hapis)” gibi konuları kapsayan “*Ceza Hukuku*” terimleri incelendiğinde 248 adet terimin bu başlıklara girdiği görülmüştür (s. 142). “*Yargılama Hukuku*” ana başlığı altında “*Yargı-Yargılama Hukuku*” ve ilgili başlığa girmeyen terimler tespit edilmiştir. “*Yargı ve Yargılama*

Hukuku” ana başlığında (*Yargı Makamları, Mahkeme Heyeti, Jüri Üyeleri, Kanun, Kanun Kitabı, Yazılı Kanun Hükmüyle ilgili ve bu başlıklar altında sınıflandırılmayan terimler*) kategorisinde “*Dava, Davacı, Davalı ve Dava Türleri*” ile ilgili terimler ele alınmıştır. “*Yargılama Hukuku*” adı altında tüm alt başlıklar altında oluşturulan tablolar incelenerek toplam 333 terim tespit edilmiştir (s. 239). “*İcra-İflas*” ana başlığı altında “*İcra ve Haciz, İcra Memuru, İflas*” la ilgili terimler incelenmiş olup 14 terim tespit edilmiştir (s. 246). “*Vergi Hukuku*” ana başlığı ele alınarak 15 terim tespit edilmiştir (s. 252). “*Özel Hukuk*” bölümünde yer alan “*Medeni Hukuk*” ana başlığı, “*Aile Hukuku*” konusunda “*Evliliğe Hazırlık, Nişan, Çeyiz, Evlilik, Karı Koca*” konuları ele alınmakta olup 29 terim tespit edilmiştir (s. 301). “*Medeni Hukuk*” kategorisinde “*Miras Hukuku*” konusunda “*Miras, Mirasçı, Mirasçılık, Miras Payı ve Paylaşmak, Miras ve Mirasçılıktan Reddedilmek, Mirasçılığa Engel Durumlar*” ele alınmış olup 52 terim tespit edilmiştir (s. 325). “*Medeni Hukuk*” ana başlığında “*Eşya Hukuku*” kategorisinde; “*Mal ve Mülkle, Malikiyet, Mülkiyet ve Mülkiyet Hakları, Mülkiyeti Devretmek, Mülklerin Kayıtları*” başlıkları incelenerek 44 terim tespit edilmiştir (s. 350). “*Medeni Hukuk*” ana başlığı altında “*Kişi Hakları, Aile Hukuku, Velayet ve Vasilik, Miras Hukuku ve Eşya Hukuku*” başlıkları da ele alınmış olup toplam 245 terim tespit edilmiştir (s. 350). “*Borçlar Hukuku*” ana başlığında “*Borç, Borçlu, Alacaklı, Borç Vadesi, Borç Senedi, Borçların Ödenmesi, Borç Süreleri, Kefalet ve Kefil, Haciz, Emanet ve Rehin, Kâr ve Faiz, Kira ve Ücret*” başlıkları konuları ile oluşturulan ilgili tablolar ele alınmış ve 103 terim tespit edilmiştir (s. 389). “*Ticaret Hukuku*” ana başlığında “*Alışveriş, Satın Almak, Satmak, Alıcı, Satıcı, Alınan ve Satılan Mal, Tüccar ve Tüccarlık, Ölçü ve Tartılar, Esnaf ve Zanaat*” başlıkları konusunda yapılan inceleme sonucu 76 terim tespit edilmiştir (s. 417). “*Kölelik Hukuku*” başlığı altında 25 terim tespit edilmiştir (s. 425). “*Dini Hukuk Terimleri*” ana başlığında tespit edilen kelimelerin tamamının ad soylu oluşu ve Müslüman Türk gruplarının kendi içinde kelime alışverişı yaparken dini terimleri genellikle Arapçadan karşılamış olmaları dikkat çekicidir. Ana başlık kapsamında toplam 63 terim tespit edilmiştir (s. 448). Toprakla ilgili tespit edilen terim sayısı 24’tür (s. 460). Hayvanlarla ilgili 23 terim saptanmıştır (s. 470). “*Hiçbir Başlığa Girmeyen Hukuk Terimleri*” incelendiğinde 203 hukuk terimi tespit edilmiştir (s. 528)

Töre Bitiğı’nde tespit edilen hukuk terimlerinin sayısı, ele alınan terimlerin hangi dilden alıntı olduğı, terimlerin yapısı¹ (isim, fiil, isim tamlaması, sıfat tamlaması), kullanılan kelime yapılarının sayısı, birleşik yapıdaki kelimelerin oluşum yolları (Türkçe+Türkçe, Yabancı+Türkçe, Türkçe+Yabancı), yabancı kökenli kelimelerin oluşum şekli (tek kelimededen oluşan isim ve fiiller, ad-ad birleşimi, ad-eylem birleşimi), köken itibarıyla isim ve fiil kökenli terimler, bu terimlerin sayıları, biçim yönünden farklar istatistik verilerek sunulmuştur.

¹ İncelenen eserde “Basit Yapılı Kelimeler” için “Tek Kelimededen Oluşan” ifadesi kullanılmıştır. “Birleşik Yapı” daki kelimeler için farklı bir adlandırma bulunmamaktadır.

Dil ve üslup çerçevesinde bakıldığında akademik bir dile sahip olan eser, hedef kitleye uygundur. Dil, hukuk terimlerinin açıklanmasında oldukça anlaşılır şekilde kullanılmıştır. Çalışmada tablo, grafik veya çizelge teknikleri kullanılmamıştır. Verilerin, istatistiksel ve yöntemsel gösterimlerle ifade edilmesi çalışmayı daha etkili kılacaktır. Dilin doğru kullanımı açısından bakıldığında yazım yanlışları içeren hususlar göze çarpmaktadır. Örneğin: Hıristiyan (s. 17), kıralı (s. 19), yönelme/yaklaşma ekinin eksik kullanımıyla karşımıza çıkan “Gürcistan yerleşen (s. 19)”, 7. Asrın (s. 19), şekilbilgisi (s. 21), esei (s. 21), Dede Korkut Hikayelerinde (s. 22), Kıpçak Alfabesinin (s. 23), 1944. Yılda (s. 29), Divan-i Lügati’-Türk (s. 31), yasadışı (s. 53), bakım evi (s. 276), huzur evi (s. 276), konuk evi (s. 277) vb.

Sonuç olarak; Türk hukuk terminolojisinin yenilenmesi ve Türkçeleşmesi anlamında önem taşıyan *Töre Bitigi*, Gregoryan Kıpçakların gelişmiş bir hukuk sisteminin olduğunu gözler önüne sermektedir. *Töre Bitigi*’nde *gilé/giléy*, *ündemek iş*, *izdemek*, *izdöv*, *izdövüçi*, *ündegen*, *ündegen yan*, *artıhsı/artıksı*, *égri*, *égirlik*, *ulu égirlik*, *belgili iş*, *yaman*, *yaman iş*, *isi iş*, *hanlı iş*, *huska...* gibi öz Türkçe kelimelerin kullanıldığı tespit edilmiştir. Aşağıdaki tabloda da görüldüğü üzere, Öz Türkçe terimlerle birlikte yabancı dillerden alınan kelimelerin de sayısı az değildir. *Töre Bitigi*’nde farklı dillerden (Slav dilleri/Ukraynaca, Rusça, Lehçe, Ermenice, Arapça, Farsça ve Latince) alıntılanan kelimeler bulunmaktadır.

1.	Ukraynaca-Lehçe	88 terim	14.	Arapça-Türkçe	34 terim
2.	Arapça	51 terim	15.	Ermenice-Türkçe	1 terim
3.	Ermenice	48 terim	16.	Ukraynaca-Lehçe-Türkçe	26 terim
4.	Farsça	22 terim	17.	Farsça-Türkçe	5 terim
5.	İbranice-Ermenice	48 terim	18.	Ukraynaca	5 terim
6.	Latince-Ukraynaca-Lehçe	11 terim	19.	Ukraynaca-Lehçe-Ukraynaca-Lehçe	5 terim
7.	Ukraynaca	6 terim	20.	Latince-Ukraynaca-Lehçe-Türkçe	3 terim
8.	Soğdca-Farsça	2 terim	21.	Ermenice-Arapça	2 terim
9.	Almanca-Lehçe	2 terim	22.	Arapça-Farsça	1 terim
10.	Yunanca-Ermenice-Türkçe	2 terim	23.	İbranice-Arapça-Türkçe	1 terim
11.	Yunanca-Ukraynaca-Lehçe	1 terim	24.	Moğolca-Türkçe	1 terim
12.	Rusça-Türkçe	1 terim	25.	Ukraynaca-Lehçe-Farsça	1 terim
13.	Latince-Süryanice	1 terim	26.	Yunanca-Latince-Ermenice	1 terim

Tablo 1. (s. 537-538)

Çalışmada toplam 1455 terim ele alınmıştır. Bu terimlerin 1252’si tasnif kategorisinde bulunmaktadır. Hiçbir başlığa dahil edilemeyen hukuk terimlerinin sayısı 203’tür.

1252 terimden 741 tanesi basit yapıyla birlikte, 511’i birleşik kelimelerden oluşmaktadır. Tek kelimedenden oluşan 741 terimden 476’sı Türkçe, 265 terimin de yabancı kökenli olduğu tespit edilmiştir. Gregoryan Kıpçaklarının hukuk dilini yoğunluklu olarak Türkçe üzerinden işledikleri belirlenmiştir.

Kelimelerin oluşum yolu bakımından verilen tasnif şoyledir: 511 terimden: 376 terim Türkçe+Türkçe, 19 terim Türkçe+Yabancı, 116 terim ise Yabancı+Türkçe'dir.

adil/ kn	karar, hüküm vermek/ uç etmek, tohtatmak, aytmak
adalet/ knlk	hkm/ yerge, tre, buyurgan, buyruh
aklanmak/ knlmek	yargıç ve mahkeme yesi/ trei
adaletsiz, haksız/ knlksz	idam/ tas, tas t-
kanunsuz/ tresiz	ceza/ gt

Tablo 2. (s. 536)

Ayrıca o dönemin hukuk uzmanlarının, günlük hayatta kullanımda olan kelimelerle anlaşılır ve kapsamlı terimler türettikleri konusuna dikkat çekilmiştir. Dikkat edilen diğer husus ise Gregoryan Kıpçak toplumunun başka bir devletin tebaası olarak yaşadıkları durumda bile bu denli hukuk dili ve terminolojisine sahip olmalarıdır. İncelenen terimler sadece dilbilim ve hukuk alanına değil aynı zamanda sosyoloji, tarih, siyaset, halk bilimi ve diğer disiplinler için de kaynak durumundadır. Tespit edilen suç ve cezalarla ilgili terimlerin günümüz hukuk sisteminde suç ve cezalarla ilgili hukuk terimlerinin sınıflandırılmasına katkı sunacağı ve yeni terim imknı sağlayacağı açıktır. Töre Bitiği'nde dilin anlaşılır düzeyde kullanılmış olmasının da günümüz hukuk dilinin anlaşılır hale getirilmesine kaynak olabileceğine değinilmiştir.

Bilindiği gibi, Ermeni alfabesi kullanılarak Kıpçak Türkçesi ile kaleme alınan metinler hem Türk dili tarihini hem de Gregoryan mezhebini benimsemiş olan Hristiyan Kıpçakların dil, din, sosyal yaşam alanlarındaki ticari ve hukuki faaliyetleri açısından çok kıymetli bilgiler barındırmaktadır.

Sınırlı çalışmaların bulunduğu bir alana "hukuk" terminolojisiyle yaklaşan kıymetli çalışmasından dolayı Tahęi Salahshour Hasankohal'a teşekkür eder, çalışmalarının devamlılığını dileriz.

Kaynakça

- ARIKAN, İbrahim (2006), *Ermeni Harfleriyle Yazılmış Kıpçakça Zebur Metin-Dizin*, Yüksek Lisans Tezi: Gaziantep niversitesi.
- IRLI, Nadejda (2005), *Ermeni Kıpçakça Dualar Kitabı Alęiř Bitiği*, Haarlem: Sota Yayınları.
- GARKAVETS, Aleksandr (2002), *Kıpçakskoye Pismenoye Nasladiye I*, Almatı: Deşt-i Kıpçak.
- GARKAVETS, Aleksandr (2003), *Töre Bitiği, Armyano Kıpakskiy Sudebnik 1519-1594*, Almatı: Deşt-i Kıpçak.
- KASAOğLU ENGEL, Hülya (2007), "Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesiyle Yazılmış Töre Bitiği ve Bu Eserdeki Töre, Yargı, Bitik Terimleri zerine" *Gazi Türkiyat Mecmuası*, Gz 2007/1, Ankara.
- KASAOğLU ENGEL, Hülya (2012), "Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi", *Dil Araştırmaları*, S:10, 17-81.
- ÖZTÜRK, Abdulkadir (2011), Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesinin Yayılma Alanları, *Gazi Türkiyat*, S:8, 323-334.
- PAMUKIYAN, Kevork (2002), *Ermeni Harfli Türkçe Metinler*, İstanbul: Aras Yayıncılık.
- YILDIZ, Hüseyin; ÖZTÜRK, Abdulkadir (2016), "19. Yüzyıla Ait Ermeni Harfli Türkçe Atasözleri zerine". *Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, VI/3: 739-766.

DİL ARAŞTIRMALARI

Journal of Language Studies

Yıl/Year: 17, Dönem/Period: 2023-Güz/Autumn, Sayı/Number: 33

ISSN 1307-7821 | e-ISSN 2757-8003

YAYIN DEĞERLENDİRME

Review

Etimoloğeskiy Slovar Tyurkskih Yazıkov

Anna Vladimirovna Dıbo (2013). Etimoloğeskiy Slovar Tyurkskih Yazıkov, Astana: TOO - Prosper Print-, 616 s. ISBN: 978-601-7340-32-2.

Osman Kılıç

Doktora Öğrencisi, Gaziantep Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Gaziantep/Türkiye

e-posta kilicosmantr@gmail.com

orcid 0000-0003-0480-2935

Atıf

Citation

Kılıç, Osman (2023). Etimoloğeskiy Slovar Tyurkskih Yazıkov. *Dil Araştırmaları*, 33: 295-300.

Başvuru

Submitted

12.08.2023

Revizyon

Revised

25.09.2023

Kabul

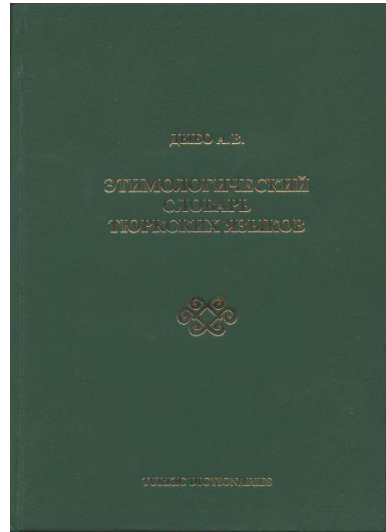
Accepted

03.10.2023

Çevrimiçi Yayın

Published Online

27.11.2023

Sözcüklerin anlamı ve kökenine yönelik görüşler çok eski dönemlere dayansa da dillerin akrabalıkları konusu; son üç yüz yıldır dil araştırmalarının temel ve tartışmalı konularından olmuştur. Diller arasındaki bazı benzerlik ve ortaklıklardan hareketle dillerin akrabalığı konusu, dil tarihi araştırmalarına yönelik birçok kuram ve görüşün ortaya çıkmasına neden olmuş; bu durum dil araştırmalarına yönelik birçok bilimsel çalışmanın yapılmasına zemin hazırlamıştır.

Türk dili özelinde bu konuya yönelik son çalışmalardan biri de bu yazıda ele alınan “Etimoloğeskiy Slovar Tyurkskih Yazıkov (Türk Dillerinin Etimoloji Sözlüğü)” adlı tematik etimoloji sözlüğüdür. Sözlüğün derleyicisi ve sözlüğü hazırlayan kişi dil bilimi ve

Altayistik çalışmalarıyla tanınan Rusyalı araştırmacı Anna Vladimirovna Dıbo'dur. Sözlük, 2013 yılında Astana'da basılmış olup 616 sayfadan oluşmaktadır. Çalışmanın dili Rusça olup çalışmanın 587. sayfasından itibaren çalışmayla ilgili İngilizce özete de yer verilmiştir. Çalışmada sözcüklerin sıralanış biçimi İngilizceye göre yapılmıştır.

Kitabın kapak adı “Этимологический Словарь Тюркских Языков (Türk Dillerinin Etimoloji Sözlüğü)” olsa da kitabın iç karafında “Этимологический Словарь Базисной Лексики Тюркских Языков (Türk Dillerinin Temel Sözcüklerinin Etimoloji Sözlüğü)” yazmaktadır. Sözlük; anlam temelli, semantik bir sözlüktür. Ayrıca Sevortyan'ın tamamlanmayan sözlüğünün devamı niteliğinde ek olarak hazırlanan bu sözlük için 9. cilt diye not düşülmüştür. Sözlük, Türk Akademisi Bilim ve Koordinasyon Kurulu'nun önerisi ve Kazakistan Cumhuriyeti Eğitim ve Bilim Bakanlığı'nın destekleriyle hazırlanmıştır. Kitabın redaktörlüğünü Türk Akademisinin birçok yayımının da redaktörlüğünü yapan Raisa Muslimovna Agibayeva yapmıştır.

Sözlüğün bölümleri şu şekildedir:

- 3-15. arası ön söz
- 16-533. sayfaya kadar Swadesh'in 100 sözcükten oluşan listesindeki sözcüklerin,
- 534-556. sayfalar arası Yahontov'un Swadesh'in listesine önerdiği ek sözcük listesindeki sözcüklerin etimolojisi yer almaktadır.
- 557. sayfada sözlükte kullanılan kısaltmaların listesi bulunmaktadır.
- 558-576. sayfalarda kaynakça yer almaktadır. Eserin kaynakça bölümü Türkoloji araştırmaları için geniş bir kaynakça sunmaktadır.
- 577-585. sayfalar arası sözlükteki dil ve diyalektlerin kısaltmaları sıralanmıştır.
- 586. sayfada çalışmadaki dil bilgisi terimlerinin kısaltmaları bulunmaktadır.
- 587. sayfadan itibaren sözlükle ilgili İngilizce açıklamalar yer almaktadır.

Yazar, bu sözlükte karşılaştırmalı ve tarihsel dil bilimi ile dillerin gelişip ayrışma süreciyle ilgili çalışmalarıyla tanınan Amerikalı dilbilimci Morris Swadesh'in temel sözcük listesindeki sözcüklerin Türk dili özelinde etimoloji değerlendirmelerini ve ortaklıkları esas almıştır. Bilindiği üzere Swadesh'in listesi, 100 sözcükten oluşmaktadır. Bu listedeki sözcüklerin tüm diller için temel sözcükler olarak değerlendirildiği, kültür öncesi dönemlere ait olabileceği ve bu sözcüklerin alıntı olma ihtimallerinin düşüklüğü genel kabul görmektedir.

Dıbo, eserinin uzun ön sözünde eserinin giriş bölümüyle ön söz bölümünü birleştirerek uzun bir şekilde Swadesh'in bu çalışmasının ve buna benzer çalışmaların dil akrabalıklarına yönelik önemli veriler sunabileceğini belirtmekte ve bu görüşü savunmaktadır. Yazar; çalışmasının ön sözünde uzman kişilerin varsayımlarına göre temel varlıkları belirten bu sözcüklerin (Swadesh'in listesi) alıntı olma olasılığının diğer sözcüklere oranla daha düşük olduğunu, bu durumun aynı kökten gelen ve birbirine yakın gelişim süreci gösteren veya göstermeyen dillerin sözlük yapılarının değişim süreçlerini ve değişim aralıklarını inceleme imkânı sunabileceğini dile getirmektedir.

Yakın dönemde toplumların birbiriyle iletişiminin artmasından dolayı dillerin alıntı sözcükler almasının düzensiz bir görünüme sahip olduğunu belirten Dıbo, yalnız Swadesh'in sözcük listesindeki gibi bazı sözcüklerin (küçük yer adları, zamir adları, insan adları, hayvan adları, doğadaki varlıkların adları, duyu fiilleri ve fiziksel etki fiilleri vb.) alıntı olma olasılığının düşük olduğunu; bu kelimelerin kültür öncesi dönemlerde de toplumların dillerinde olabileceğini söyler (Dıbo, 2013, s. 6).

Bu alt (temel) sözlük kategorilerinin -etkilenme olasılıkları daha düşük olduğundan- incelenmesinin diğer sözlük birimlerine göre bağımsız yapılabileceğini, bu durumun bir ana dilin en eski biçimlerinden bugüne sözlük birimlerindeki değişimleriyle ilgili bazı matematiksel istatistikleri ve hesaplamaları ortaya koymaya izin verebileceğini belirten yazar, ayrıca böyle bir temel listenin varlığından hareketle bir ana dilden birkaç akraba dile dönüşme süreciyle ilgili karşılaştırmalı-tarihî dil bilimi esasında bazı ayrıntıların üzerinde durup bazı tahminlerde bulunulabileceğini belirtir (Dıbo, 2013, s. 6).

Yazar ayrıca çalışmasının ön sözünde “Dil göstergesi, genellikle gösteren ve gösterilen olmak üzere iki yönü belirtir. Göstergenin iç anlamını oluşturan gösteren ve gösterilen arasındaki bağlantı somut bir dil geleneğine bağlıdır. Eğer bu durumdan hareket edersek diller arasındaki iki veya daha çok göstergenin –sözcüklerin ses benzerliği değil- (morfem, sözcük) bilimsel bir açıklamaya ihtiyacı olduğu anlamına gelmektedir. Birçok benzerliğin görülmesi ise tesadüf olarak açıklanamaz. Bu nedenle tarihî ve karşılaştırmalı dil bilimi diller arasında bu şekilde birçok benzerliğin olduğunu göstermektedir. Eğer bu göstergeler –az geçirgenlik- dilin alt sistemiyle ilgiliyse çok sayıdaki benzerliği tesadüf veya alıntıyla alınması gibi görüşlerle açıklamak kabul edilebilir değildir. O zaman söz konusu dillerin aynı kökenden geldiğini düşünmek gerekir. Bu ön biçimli (prototipik) dil, çeşitli derin yapıları ve sabit dizgileri içerdiğinden aracı/kurucu dil olarak kabul edilebilir. Kurucu dil yani derin yapıyı oluşturan dil, bu dil grubunun ilk dili kabul edilir ve bu ilk dilden türeyen dillere de akraba diller denir (Dıbo, 2013, s. 6).” diyerek bu tip temel sözcüklerin dil akrabalığı noktasında temel alınabileceği görüşünü sıkça yineler.

Bu görüşlerin yanında Dıbo, “Diller arasındaki ortak dil formları (morfem, yapı), dillerin evrimsel/dönüşümsel sürecini bize göstermekle beraber dillerin genetik akrabalığını da ortaya koymaktadır. Bilindiği üzere dil ve dilin göstergeler sistemi sürekli değişmektedir. Değişim dil için gerekli bir özelliktir, çünkü donmuş bir dil sistemi değişen dünyada toplumun gereksinimlerini karşılayamaz ve iletmez. Yalnızca morfemler değil, ses yapısı (rekonstrüksiyonu) yöntemleri de ilk dilin morfemlerinin ses kabukları (örüntü/yapı) basitleştirilmiş bir biçimde dillerin ortak bir kökten geldiğini bize gösterebilir: Sanskritçe bh Yunanca ph Almanca b; Sanskritçe dh, Yunanca th, Almanca d, vb. (Dıbo, 2013, s. 6).” ifadeleriyle çalışmasının yöntem ve yapı biçiminin, düşünsel temelinin haklılığını sözcük ortaklıkları dışında da ortaya koymaya çalışmaktadır.

“Bununla birlikte, başka bir dil değişikliği türü de vardır. Bu göstergelerin çoğalmasdır. Yani, aynı anlamı ifade etmek için, dil birkaç eş anlamlı göstergeden (sözcükten) birini kullanabilir. Zamanla bu eş anlamlı sözcüklerden birisi (kara-siyah örneğinde olduğu gibi) daha yaygın şekilde kullanılabilir (Dıbo, 2013, s. 10).” sözleriyle ortak kökten gelen dillerin zamanla sözcük tercihlerinin değişebileceğini belirten yazar, Swadesh'in listesinden hareketle sözlüğünde ele aldığı 100 sözcükten 26 tanesinin Türk dilinin tüm lehçelerinde ortak olduğunu belirtmekte, bu sayısal azlığın nedeninin Bulgarcadan

(Çuvaşça) kaynaklı olabileceğini dile getirmektedir (Dıbo, 2013, s. 16). Bu sözcük ortaklıklarının değerlendirilmesi yapılırken mevcut değerlendirmenin yanında Türk dilinin uzak lehçelerinden olan Çuvaşça dışındaki Türk lehçeleri arasındaki ortak sözcüklerin ortaklık oranına yönelik başka bir değerlendirmenin yapılması, çalışmanın amacına ulaşmasında daha verimli sonuçlar ortaya çıkarabilirdi. Dıbo, çalışma yönteminin geçerliliğini Türk yazı dilleri dışında Baltık ve Slav dilleri arasındaki ortaklıklar temelinde de değerlendirmiş ve buna çalışmasında yer vermiştir. Buna göre Swadesh'in listesinde yer alan 100 sözcükten Baltık dilleri arasındaki ortak sözcük sayısı 42 iken Slav dilleri arasındaki ortak sözcük sayısı 56'dır.

Dıbo, karşılaştırmalı-tarihî dil biliminde “glottokronoloji” adı verilen alt alanın ise ortak bir dilden dallanan dillerin bu ayrımı hangi zamanda gerçekleştirdiğini belirlemek için kullanıldığını ve dillerin temel kelime dağarcıklarının çözümlenmesi esasına dayandığını belirttiğinden sonra bu yöntemin çok kesin sonuçlar vermemekle birlikte, diğer kronolojik yöntemler ile birlikte kullanıldığında belirleyici olabileceğini ifade eder (Dıbo, 2013, s. 10).

Çalışmada her sözcüğün değil Swadesh ve Starostin tarafından temel sözcükler olarak nitelendirilen sözcüklerin alıntı olma ihtimallerinin düşüklüğüne sıkça atıf yapan yazar, sözcüklerin anlam süreçleriyle ilgili şu şekilde bir yöntem uygulanması gerektiğini belirtir: “Sözcük incelenirken ilk olarak sözcüğün biçimsel ve temel anlamını belirlemek gerekir, ikinci olarak sözcüğün eşzamanlı incelenmesi gerekir (Dilin tarihi semantik yapısı, fonetik değişim süreci dilin fonem kurulumuyla dilin derin yapısı benzer gelişim özelliği gösterir.) üçüncü olarak semantik ayrımı ve değişimi belirlemek. Dördüncü olarak -Apresyan, Melçuk ve Vejbitskoy gibi Rus dil bilimcilerin anlam bilimi kuramlarından da yararlanılabileceğini- anlam-metin kuramı temelinde değerlendirme yapılabilir (Dıbo, 2013, s. 11-15).” görüşleriyle sözcüklerin dil tarihi süreci içerisindeki durumlarının değerlendirilmesi gerektiğini de sözlerine eklemektedir.

Çalışmada ele alınan Swadesh'in sözcük listesi şu şekildedir:

1 we biz; 2 two iki; 3 I ben; 4 eye göz; 5 thou sen; 6 who kim; 7 fire ateş; 8 tongue dil 9 stone taş; 10 name ad; 11 hand el; 12 what ne 13 die ölmek; 14 heart kalp; 15 drink içmek 16 dog köpek; 17 louse bit; 18 moon ay 19 nail/claw tırnak/pençe; 20 blood kan; 21 one bir; 22 tooth diş; 23 new yeni; 24 dry kuru; 25 liver karaciğer; 26 eat yemek; 27 tail kuyruk; 28 this bu; 29 hair saç; 30 water su; 31 nose burun; 32 not değil; 33 mouth ağız; 34 full tam 35 ear kulak 36 that o, şu; 37 bird kuş; 38 bone kemik; 39 sun güneş; 40 smoke duman; 41 stand durmak; 42 tree ağaç; 43 ashes kül; 44 give vermek; 45 rain yağmur; 46 star yıldız; 47 fish balık; 48 neck boyun 49 breast/chest göğüs; 50 leaf yaprak; 51 come gelmek; 52 kill ölmek; 53 foot ayak; 54 sit oturmak; 55 root kök; 56 horn boynuz; 57 fly uçmak, 58 hear duymak; 59 skin cilt; 60 long uzun 61 meat et; 62 road yol; 63 know bilmek; 64 say söylemek 65 egg yumurta; 66 seed tohum; 67 knee diz; 68 black kara/siyah 69 head baş; 70 sleep uyku; 71 bum yakmak; 72 earth toprak; 73 feather tüy; 74 swim yüzmek; 75 white beyaz; 76 bite ısırık; 77 fat yağ; 78 man erkek; 79 person kişi; 80 all tüm; 81 night gece; 82 see görmek 83 go/walk git/yürü; 84 warm sıcak; 85 red kırmızı; 86 cold soğuk; 87 woman kadın; 88 round yuvarlak; 89 yellow sarı; 90 lie yalan; 91 green yeşil; 92 cloud bulut; 93 big büyük; 94 bark kabuk; 95 sand kum; 96 good iyi; 97 many çok 98 mountain dağ; 99 belly göbek; 100 small küçük

Yazar Swadesh'in sözcük listesine ek olarak S. E. Yahontova'nın Swadesh'in listesi için önerdiği sözcükleri de çalışmasında ele almıştır. Yahontova'nın Swadesh'in listesi için önerdiği sözcükler ise şunlardır:

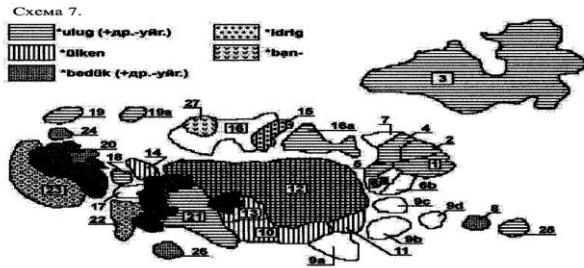
101 far, далекий uzak; 102 heavy, тяжелый ağır; 103 near, близкий yakın; 104 salt, соль tuz; 105 short, короткий kısa; 106 snake, змея yılan; 107 thin, тонкий ince; 108 wind, ветер yel; 109 worm, червяк; solucan, kurt; 110 year, год yıl

Sözcüklerin ortaklıkları ve kökenleri ele alınırken yazarın ilgili sözcüğün Türk dilinin her kolundaki biçimine yer vermeye çalıştığı görülmektedir. Sözcükler değerlendirilirken sözcükler yalnızca Türk dili bağlamında değil yer yer kuramsal Altay dilinden ve günümüzde Altay dilleri içinde değerlendirilen dillerden söz konusu sözcüklere yönelik sıkça örnekler ve açıklamalar verildiği de görülmektedir. Eser, bu yönüyle Altayistik hakkında da okuyucusuna bilgiler sunmaktadır.

Yazar, sözcükleri değerlendirirken yalnızca tek bir sözcük üzerinden değil ilgili kavram alanıyla ilgili diğer sözcüklerin kullanım alanlarına da yer vermiştir. Örneğin "büyük" sözcüğü için bazı Türk yazı dillerinde farklı sözcüklerin kullanıldığını görüldüğünü belirten yazar, Türk dillerinin geneline bakıldığında (Çuvaşça dışında) "büyük" için en yaygın kullanılan sözcüğün "uluğ" sözcüğü olduğunu, Bulgar dili (Çuvaşça) istisna oluştursa da mevcut durumda bu sözcüğün ortak sözcükler bağlamında Swadesh'in listesine dâhil edilebileceğini belirtir (Dibo, 2013, s. 136).

Yazar ayrıca "büyük" sözcüğü için kullanılan "ülken" sözcüğünün Türkmen ve Özbek ağzları çerçevesinde lehçe sınır çizgisi (isoglos) oluşturduğunu, "bedük" sözcüğünün Oğuz-Karluk bölgesinde kullanıldığını, "irik" (iri) sözcüğünün ise yaygınlık bakımından kendini Türkiye, Azerbaycan, Kazakistan ve Başkurdistan'da gösterdiğini, Tatar, Başkurt ve Kazak Türkçelerinde büyük için kullanılan "zur/zor" sözcüğünün Farsçadan alıntı olduğuna da madde başında yer vererek yalnızca sözcüğü değil kavram için kullanılan birçok sözcüğe yer vererek yazarın ayrıntılı bir çalışma ortaya koyduğunu söylenebilir (Dibo, 2013, s. 118-136).

Resim. 1

(Şema: Dibo, 2013, s. 135)

gösteren haritalara yer vermiştir. Ayrıca yazar çalışmasına Türk dilinin kollarının yayılımını gösteren bir de harita eklemiştir. Yalnız bu haritadaki sınırların daha belirgin ve ayrıntılı biçimde ele alınıp gözden geçirilmesi, çalışmanın güncelliği ve daha doğru sonuçlar ortaya koyması bakımından yarar sağlayacaktır.

Yazar; kavram alanını karşılamada çeşitlilik gösteren ve ilgili dil ögesinin yayılma alanını, dilsel sınırını (isoglos) oluşturan bu gibi sözcükler için çalışmasında bazı madde başlarının sıklıkla kullanıldığı yerleri

Çok sayıda çalışmanın yer aldığı bir kaynakça bölümüne sahip olan eserin kaynakça bölümü, aynı zamanda Türkoloji çalışmaları için bibliyografik bir eser niteliğindedir. Türkoloji çalışmalarına yönelik birçok yabancı kaynağın yer aldığı kaynakça bölümünde Türkiye Türkolojisine ait eserlerin sayıca az olduğu görülmektedir.

Çalışmanın söz konusu 110 sözcüğün etimolojisi ve eserde kullanılan bilimsel yöntem bakımından başvuru kaynaklarından biri niteliğinde olduğu söylenebilir. Bu çalışma, dil bilimsel temelde bu tür belirli alan ve temalardaki sözcükleri esas alarak dil araştırmalarının alt dallarına yönelik çalışmalara öncülük edebilir. Etimoloji gibi zor ve derin uzmanlık bilgisi gerektiren bir alanda bu çalışmayı hazırlayan Anna Vladimirovna Dıbo'ya teşekkür eder, çalışmalarının devamını dileriz.

Kaynakça

Vladimirovna Dıbo, A. (2013). *Etimologiçeskiy Slovar Tyurkskih Yazıkov*, Astana: TOO -Prosper Print-.

DİL ARAŞTIRMALARI

Journal of Language Studies

Yıl/Year: 17, Dönem/Period: 2023-Güz/Autumn, Sayı/Number: 33

ISSN 1307-7821 | e-ISSN 2757-8003

YAYIN DEĞERLENDİRME

Review

Kırım Tatar Türkçesi Sözlüğü

Maşkaraoğlu, Seher (2023). *Kırım Tatar Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu, 1504 s. ISBN: 978-975-17-5512-4.

Erdinç Yeşilkaş

Doç. Dr., Ordu Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Ordu/Türkiye

e-posta erdincyesilkas52@gmail.com

orcid 0000-0001-8771-6885

Atıf

Citation

Yeşilkaş, Erdinç (2023). Kırım Tatar Türkçesi Sözlüğü. *Dil Araştırmaları*, 33: 301-304.

Başvuru

Submitted

26.10.2023

Revizyon

Revised

20.11.2023

Kabul

Accepted

23.11.2023

Çevrimiçi Yayın

Published Online

27.11.2023

Köl Tigin bengu taşının güney yüzü birinci satırında *Otuz Tatar Tokuz Oguz begleri bodumı bu sabımın edgüti eşid* şeklinde geçen cümle, Tatar kelimesinin Türk dilindeki en eski tarihi kayıtlarındandır. O günden bugüne Tatar kelimesi unutulmamış; Kazan Tatarları, Litvanya Tatarları, Kırım Tatarları gibi kullanımlarda yer almaya devam etmiştir.

Altın Orda Devleti döneminde önemli bir merkez olan Kırım, XV. yüzyılın ilk yarısında Altın Orda Hanlığının dağılma sürecinde müstakil bir hanlık haline

gelmiştir (Özey, 2019: 162). MS. IV. yüzyıldan itibaren çeşitli Türk boylarının Kırım'a göçleriyle, Türk ili haline gelmeye başlayan Kırım, XI-XIII. yüzyıllarda Kıpçakların bu bölgeye yerleşmeleriyle, bazı kıyı şehirleri haricinde bir Türk ülkesi olmuştur (Yüksel, 2005: 16).

Kuzeybatı (Kıpçak) grubu Türk lehçelerinden biri olan Kırım Tatar Türkçesi; Kırım, Özbekistan, Türkiye, Romanya, Bulgaristan ve dünyanın çeşitli bölgelerinde dağınık olarak yaşayan Kırım Türklerinin konuştuğu dildir (Buran, 2015: 196). Kırım-Tatar Türkçesi üzerine yapılan ilk çalışmalar arasında A. N. Samoyloviç'in *Opıt Kratkoy Krimsko-Tatarskoy Grammatiki* (1916), İ. S. Kaya'nın *Rukovodsto dlâ Obuçeniya Krimsko-Tatarskomu Yazıku po Novomu Alfavitu* (1928) ve E. V. Sevortyan'ın *Krimskotatarskiy yazık* (1966) adlı gramer çalışmaları¹ gösterilebilir. Kırım-Tatar Türkçesi zengin bir söz varlığına sahip olduğu için, kitap çalışmalarının yanısıra çok sayıda tez, bildiri ve makaleye de kaynaklık etmiştir.

Son dönemlerde Kırım-Tatar Türkçesi üzerine yapılan çalışmalardan biri de Seher Maşkaraoğlu² tarafından hazırlanan *Kırım Tatar Türkçesi Sözlüğü* adlı eserdir. Türk Dil Kurumu yayınları arasında 2023 yılında Ankara'da neşredilen eser

¹ Kırım-Tatar Türkçesi üzerine yapılmış ilk çalışmalardan biri Bekir Çobanzade tarafından 1925 yılında Akmesic'te Osmanlı Türkçesiyle neşredilen *Kırım-Tatar İlm-i Sarfı* adlı eserdir. Bugün alan uzmanlarınca önemli bir başvuru kaynağı olan bu çalışma tasviri, mukayeseli ve tarihi olmak üzere üç bölümden oluşmaktadır (Maşkaraoğlu, 2018: 21). Mustafa Öner'in 1998 yılında hazırladığı *Bugünkü Kıpçak Türkçesi* adlı çalışma Kırım-Tatar Türkçesinin de içinde bulunduğu Kıpçak lehçelerini ele almıştır. Çalışmada Kırım-Tatar Türkçesinin kısa tarihi ile birlikte ele alınan diğer lehçelerin gramer özellikleri karşılaştırılarak verilmiştir. Türkiye'de Kırım-Tatar Türkçesinin yayımlanan ilk gramer kitabı Zühal Yüksel'in *Kırım Tatar Türkçesi Grameri* adlı eseridir. Eser, Kırım Türkçesinin tarihi zemini, ses ve şekil bilgisi hakkında bilgi vermektedir. Zühal Yüksel'in bu eseri Semih Eğitim Kültür Yayınları tarafından 2005 yılında basılmıştır. Işıl Işıktaş Sava tarafından 2008 yılında *W. Radloff'un Derlemelerinde Kırım Tatar Türkçesinin Özellikleri* başlıklı yüksek lisans tezi hazırlanmıştır. Tezin konusu Wilhelm Radloff'un 1896 yılında St. Petersburg'ta kiril alfabesiyle basılan "Proben Der Volksliteatür Der Türkischen Stämme (Türk Boyları Halk Edebiyatı Derlemeleri); VII. Cilt Kırım Yarımadası Ağızları Örnekleri" adlı eserin transkripsiyonlu metni, Türkiye Türkçesine aktarılması ve gramer bakımından incelenmesidir (Maşkaraoğlu, 2018: 22).

² Maşkaraoğlu'nun konuyla ilgili çalışmaları arasında şunlar sayılabilir: Kırım-Tatar Söz Varlığında Bazı Eş Anımlı Sıfatların Kullanımı Üzerine Notlar, *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, Sayı: 45, Bahar 2018; Tatar Antroponiminde Milli Geleneklerin Oluşmasında A. Tukay'ın Rolü, *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi Abdullah Tukay Özel Sayısı 2011/2* (G. R. Galiullina'dan aktarma); Abdullah Tukay Şiirlerinde Temel Motifler, *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi Abdullah Tukay Özel Sayısı 2011/2* (D. F. Zahidullina'dan aktarma); Kazan Dergisinde[Türkiye, 1970-1980] Tukay Teması, *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi Abdullah Tukay Özel Sayısı 2011/2* (E. T. Sibgatullina'dan aktarma); Tukay'ın Ninnileri, *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi Abdullah Tukay Özel Sayısı 2011/2* (S. G. İsmegilyeva'dan aktarma); A. Tukay'ın Eserlerinde ve Mahalli Ağızlarda Mitolojik Şahıslar ["Su anası" İzinden], *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi Abdullah Tukay Özel Sayısı 2011/2* (F. S. Bayazitova'dan aktarma); Rus Kültüründe Türk İzleri, *Uluslararası Sosyal ve Ekonomik Bilimler Dergisi International Journal of Social and Economic Sciences* 2 (1): 85-87, 2012; Tatar Şairi Zölfet'in Şiirleri Üzerine Bir Dil İncelemesi: Giriş, Metin, Dizin. Yüksek Lisans Tezi. İzmir: Ege Üniversitesi. 2012; Kırım-Tatar Söz Varlığı. Doktora Tezi. İzmir: Ege Üniversitesi. 2018.

“Önsöz”, “Kaynaklar”, “Kısaltmalar” ve “Sözlük” bölümlerinden oluşmaktadır. Seher Maşkaraoğlu’nun doktora tezi temelinde meydana getirilen eser Kırım Tatar Türkçesinin sözcük varlığını çalışacak olanlar için kaynak özelliği göstermektedir.

Çalışmanın “Önsöz” (s. 7-9) kısmında Kırım’ın kısa tarihi hakkında bilgi veren yazar; daha sonra Kırım Tatar Türkçesinin Karadeniz-Hazar bölgesi Kıpçak dil alanı içerisinde yer aldığını, söz varlığı ve gramer açısından Oğuz-Kıpçak lehçeleri arasında karışık bir yazı dili olduğunu; kuzey, orta ve güney olmak üzere üç ayrı diyalekti bulunduğunu belirterek *Kırım Tatar Türkçesi Sözlüğü*’nün temel kaynağının Seyran Memetoviç Useinov’un 2006 yılında Akmescit’te Ocak Yayınevi tarafından yayımlanan, 50.000 söz varlığını içeren üç ciltlik *Kırım Tatarca-Rusça-Ukraince Lugat* adlı eseri olduğunu ifade etmektedir.

Çalışmanın “Kaynaklar” (s. 9-18) kısmında “Genel Kaynaklar” ve “Örnek Taranan Kaynaklar” şeklinde iki başlık bulunmakta; “Kısaltmalar” (s. 19) kısmında eser ve terim kısaltmaları listelenmektedir.

Eserin ana bölümü olan “Sözlük” (s. 21-1504) kısmında Maşkaraoğlu; Useinov’un sözlüğünün madde başlarını bilgisayar ortamına aktararak Rusça açıklamaları Türkçeye çevirmiştir. Açıklanan ifadeler metinlerden taranan cümle, kıta, beyit veya mani türünden örneklerle desteklemiştir. Bu örnek cümlelerin Türkiye Türkçesi karşılıkları da verilmiştir. Sonuç olarak 27.243 madde başı, 18.937 alt maddeden oluşan toplam 46.180 madde hazırlanmıştır.

Çalışmada yer alan kelimelerin gösterimine şu örnekler verilebilir:

Latin Harfli	Kiril Harfli	Anlamı	Kırım-Tatar Türkçesinden Örnekler	Türkiye Türkçesine Aktarımı
acele	аджелелик	aciliyet	Mukaddes emirmi yerine kettirmege acelelik etmeyen Ayuvga alla lanet etken.	Mukaddes emri yerine getirmek için acele etmeyen Ayı’ya Allah lanet etmiş.
cuma	джума	cuma	Lakin men taliyimden şikayetlenmedim, er cuma küni camiğe barıp, alla eşkına ibadet ettim.	Lakin ben talihimden şikayetçi olmadım; her cuma camiye gidip Allah aşkına ibadet ettim.
damar	дамар	damar	Bu til, dostum, benim, senin/ Halkımızın afuna/ yüregine, zeyine/ Damarına, kanına	Bu dil dostum, benim senin/ Halkımızın hafızasına/Yüregine zihnine/ Damarına kanına.
kafa	кафа	kafa	Ferat, sen çok kafa kütmü. Men öyle şeyge açuvlanmayım, aksine sevinem.	Ferar, sen çok kafa ağrıtmı. Ben öyle şeyge kızmıyorum, aksine seviniyorum.

Yukarıda kısaca tanıtmaya çalışılan eser Kırım Tatar Türkçesinin söz varlığını ortaya koyması bakımından önemli bir çalışmadır. Maşkaraoğlu’nun çalışmasının Türk dili alanında yeni çalışmalara ilham vereceğine ve Kırım Tatar Türkçesinin sözcük varlığı temelinde yapılacak olan yeni çalışmalara kaynaklık edeceğine inanıyor; yazarı tebrik ediyoruz.

Kaynakça

- BURAN, Ahmet (2015), *Türklük Bilimi Terimleri Sözlüğü*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- MAŞKARAOĞLU, Seher (2018), *Kırım Tatar Söz Varlığı*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Doktora Tezi, İzmir.
- MAŞKARAOĞLU, Seher (2023). *Kırım Tatar Türkçesi Sözlüğü*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ÖNER, M. (1998), *Bugünkü Kıpçak Türkçesi*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ÖZEY, Doğukan (2019). *Kazan Tatar ve Kırım Tatar Türkçesi ve Edebiyatı Üzerine Yapılan Çalışmaların Bibliyografyası*, Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi, C.3, S.1, s.160-206.
- YÜKSEL, Zühal (2005). *Kırım Tatar Türkçesi Grameri*, Ankara: Semih Eğitim Kültür Yayınları.

DİL ARAŞTIRMALARI

Journal of Language Studies

Yıl/Year: 17, Dönem/Period: 2023-Güz/Autumn, Sayı/Number: 33

ISSN 1307-7821 | e-ISSN 2757-8003

YAYIN DEĞERLENDİRME
Review

Uygur Harfli Mi'râc-Nâme

Mert, Abdullah (2023). Uygur Harfli Mi'râc-Nâme (Giriş, Metin, Aktarma, Dizinler, Tıpkıbasım). Konya: Palet Yayınları. ISBN: 978-625-6401-51-8

Hilal Güney

Yüksek Lisans Öğrencisi, Giresun Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Giresun/Türkiye

e-posta guneyhilal280@gmail.com

orcid 0009-0004-6371-2870

Atıf

Citation

Güney, Hilal (2023). Uygur Harfli Mi'râc-Nâme. *Dil Araştırmaları*, 33: 305-310.

Başvuru

Submitted

13.06.2023

Revizyon

Revised

14.07.2023

Kabul

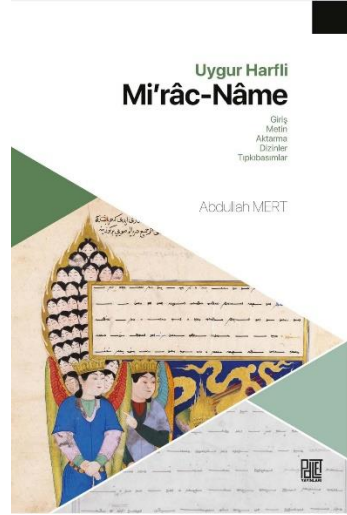
Accepted

03.08.2023

Çevrimiçi Yayın

Published Online

27.11.2023

İslamiyet ile birlikte Hz. Muhammet'in hayatını konu alan eserler Türk edebiyatında büyük bir merak uyandırmış ve bu tipten eserler kaleme alınmıştır. Bunlardan bir tanesi de Mi'râc-nâmelerdir. *Mi'râc* kelimesinin anlamı "basamak, merdiven, yükselme, göğe çıkma"dır. Mi'râc-nâmeler, Hz. Muhammet'in Mi'râc mucizesini konu alır. Uygur harfli Mi'râc-nâme Türk edebiyatının ilk örnekleri olduğu söylenebilir. Abdullah Mert'in "Uygur Harfli Mi'râc-Nâme" adlı eseri bu alanda yapılmış önemli bir eserdir.

Türkler tarih boyunca çok geniş coğrafyalarda yaşamış ve yurt tuttıkları bölgelerde inandıkları dinin emir ve yasaklarına göre hayatlarını şekillendirmişlerdir. Manihaizm ve Budizm dinlerine inanan Uygurlar, bu dinin gereklerini yerine getirerek sosyal hayatlarını şekillendirmiştir. Uygurlar tarih boyunca Türklerle iç içe yaşayan Soğdlarla birlikte İslam dini ile tanışma imkânı bulmuşlardır. Karahanlı hükümdarı Satuk Buğra Han'ın İslamiyet'i resmî olarak kabul etmesinin ardından İslamiyet, Türkler arasında hızlı bir şekilde yayılma imkânı bulmuştur. İslamiyet ile birlikte Türkler arasında bu yeni din çerçevesinde, dinî-ahlaki eserler meydana getirilmeye başlanmıştır.

Maniheizm ve Budizm dinlerine inanan Uygurlar bu dinî muhitte oluşturdukları eserlerini çoğunlukla Soğd kökenli Uygur alfabesi ile yazmışlardır. Fakat Uygur alfabesi bilindiği üzere Türk dili tarihinde yalnızca Uygur bölgesinde değil Doğu Türkistan'dan Anadolu'ya kadar çok geniş bir coğrafyada yüzyıllar boyunca İslami dönem metinleri için kullanılmıştır.

Uygur alfabesi, bir taraftan Maniheist ve Budist Uygurlar tarafından kullanılırken diğer taraftan Türklerin İslamiyet'i kabul etmesiyle birlikte İslamî dönem metinleri için de kullanılmıştır. 11. yüzyılda Yusuf Has Hâcib tarafından Balasagun'da yazılmaya başlanıp Kâşgar'da tamamlanan Kutadgu Bilig'in üç nüshasından biri olan Herat nüshası Uygur harfleriyle kaleme alınmıştır. Bu önemli eserin dışında Rızvan Şah ile Ruh-Afza hikâyesi, Bahtiyar-nâme, Siracü'l-Kulüb, Rahatü'l-Kulub gibi Doğu sahasında yazılan önemli eserlerin de Uygur harfli nüshaları bulunmaktadır.

Anadolu sahasında Mi'râc-nâme türünde çok sayıda eser yazılmıştır. Doğu sahasında yazılan Mi'râc-nâmelerden en önemlisi Paris Bibliothèque Nationale No. 190'da muhafaza edilen eserdir (Uygur harfli nüsha). Bu eserin başka bir nüshası (Arap harfli), Süleymaniye Kütüphanesi (Fatih Bölümü, No: 2848)'nde bulunmaktadır. Ayrıca eserin çeşitli koleksiyonlarda yer alan parçaları da bulunmaktadır.

Paris Bibliothèque Nationale (No: 190) Nüshası, literatürde Şahrüh Mi'râc-nâmesi olarak anılır. Aynı mecmuayı paylaştığı *Tezkire-i Evliyâ*'nın ketebe kaydında *Ebû Mâlik Bahşî* tarafından Hicri 10 Cemâziye'l-âhir 840 / Miladi 20 Aralık 1436 yılında istinsah edildiği yazılıdır. Metinlerin yazı karakterleri ve kâğıt özellikleri Mi'râc-nâme'nin de aynı elden çıktığını gösterir. Nüshanın ilk varağında "*bu kitabın atı mi'râc name turur nehcül feradis atlıg kitabdın türk tilige evürdük*" (1v/8-10) şeklinde bir bilgi yer alır. Ancak bu nüshaya kaynaklık eden *Nehcü'l Ferâdis* henüz tespit edilebilmiş değildir. Nüsha, 68 varaktan (1v-69r) oluşmaktadır. 60 varakta minyatürler ve metin birlikte yer alırken 10 varakta sadece metin bulunur. Bazı varakların üst kısmında renkli mürekkeple yazılmış Arapça metinler yer alır. Bunlar Uygur harfli varaktaki metinler veya minyatürler hakkında bilgi veren tarif edici kısa açıklamalardır. Bu Arapça metinlerin hemen altında veya ayrı bir varakta Osmanlı Türkçesiyle yazılmış açıklamalar da bulunur. Bunlar da varakların muhtevasına dair kısa bilgiler veren metinlerdir. Bu eser üzerine ilk çalışma, Fransa'da yapılmıştır. Pavet de Courteille, Uygur harfli metni Arap harfleri ile transkribe etmiş ve Fransızcaya çevirmiştir (1882).

Türkiye’de ise 1938 yılında Fahir İz bu nüsha üzerinde çalışarak bir bitirme tezi hazırlamıştır. 1977 yılında Marie-Rose Suguy, Almanca, Fransızca ve İngilizce olarak yayımlanan çalışmasında yazmadaki 60 minyatüre yer vermiş ve bu minyatürleri anlatmıştır (Mert, 2023: 14).

1994 yılında W. M. Thackston, yazmayı Latin harflerine transkribe etmiş ve İngilizceye çevirmiştir. 2003 yılında Max Scherberger yazmayı Latin harflerine transkribe etmiş ve Almancaya çevirmiştir. Ayrıca çalışmasında ait olduğu dönemin tespitine ilişkin bazı dillik karşılaştırmalara da yer vermiştir. Çalışmanın son kısmında birkaç varak tıpkıbasım da bulunur. Gruber, 2005 yılında tamamladığı (*The Prophet Muhammad's Ascension (Mi'raj) in Islamic Art and Literature, 1300-1600*), unpublished doctoral dissertation, University of Philadelphia) doktora çalışmasında 1600 yılına kadar İslam dünyasında öne çıkan özellikle minyatürlü yazmaları incelemiştir. Bu çalışmada hem Paris’te bulunan Uygur harfli Mi’râc-nâme’nin hem de bugün özel koleksiyonlarda parçaları bulunan, Sultan Ebu Said Güreğan’a atfedilen minyatürlü *Nehcü'l Ferâdis*’in İslam sanatı ve edebiyatındaki önemi hakkında ayrıntılı bilgilere yer verilmiştir (Mert, 2023: 15).

Süleymaniye Kütüphanesi (Fatih Bölümü, No: 2848) Nüshası, Arap harfli *Tezkire-i Evliyâ* ile aynı mecmua içindedir. Bu mecmuanın 1b-12b arasındaki bölüm Mi’râc-nâme’yi, 13b-151a arasındaki bölümü ise F. Attar’ın *Tezkire-i Evliyâ*’sını ihtiva eder. Osman Fikri Sertkaya 1968 yılında Arap harfli nüsha üzerine transkripsiyonlu metin ve gramatikal indeksten oluşan bir lisans bitirme tezi hazırlamıştır. Hasan Bekmez 2017 yılında bu nüsha üzerine doktora semineri hazırlamış, çalışması metin, gramer ve dizin bölümlerinden oluşmaktadır (Mert, 2023: 15).

Eserin çeşitli koleksiyonlarda yer alan parçaları ise şunlardır: Private Collection, London, Sultan Ebu Said Güreğan için hazırlanan bu yazmanın fiziki durumu hakkında yeterli bilgi yoktur. Yazmanın bir varağında Yavuz Sultan Selim’in hazine mührü basılıdır. Mühürden anlaşıldığına göre yazma, Yavuz’un saltanat yılları olan 1512-1520 tarihleri arasındaki bir zaman diliminde Osmanlı sarayına getirilmiştir. Tıpkı Paris nüshasında olduğu gibi bu nüshada da varakların üst ve alt kısımlarında Osmanlı Türkçesiyle kısa metinler yer alır. Bunlar Uygur harfli metinde yer alan anlatının kısa açıklamasından ibarettir. Private Collection’da Paris nüshası ile ortaklık gösteren varaklar 1v, 13r, 13v, 63r, 63v, 68r’dir. Çok küçük bazı imla farkları dışında metin, Paris yazması ile birebir aynıdır (Mert, 2023: 16).

The David Collection koleksiyonda bulunan varakların Paris nüshasındaki paralel metinleri 11r, 11v, 32r, 32v, 45r, 45v, 53r, 53v’dir. Her iki nüshada yer alan denk metinler hemen hemen aynıdır. Bu benzerlik satırların başında ve sonunda bulunan kelimelerin yerlerine varıncaya kadar aynılık gösterir (Mert, 2023: 17).

Serakani Collection, Oxfordshire, koleksiyonda bulunan varaklardan Hz. Muhammet’in Azrail’le karşılaştığı, Hz. Muhammet’in karlar denizine ulaştığı ve Hz. İbrahim’le Cennet’te buluştukları bölümleri içeren kısımlar, Paris ve Süleymaniye nüshalarında yer almaz. Sultan Ebu Sa’id Güreğan adına hazırlanan

bu nüsha, söz konusu bölümlerin varlığı ile diğer iki nüshadan ayrışır. Bu üç koleksiyonda yer alan yazmalar üzerine Gruber (2005, 2008, 2016) ve Eleanor Sims'in (2014) çalışmaları söz konusudur. Bu çalışmalar, yazmalarda yer alan minyatürleri İslam sanatı tarihi ve ilahiyat boyutuyla ele alan araştırmalardır (Mert, 2023: 17).

Abdullah Mert tarafından yapılan çalışmada Uygur harfli Mi'râc-Nâme'nin metin aktarımı yapılmıştır. Eser Giriş, Metin, Aktarım, Dizin ve Tıpkıbasım olmak üzere 5 ana başlıktan oluşmaktadır.

Giriş bölümü "Mi'râc-Nâme" ve "Şekil Bigisi" şeklinde iki ana başlıktan oluşmaktadır. Mi'râc-Nâme kendi içerisinde "Müstensihi", "Nüşhaları", "Eserin Dili ve Nüşhalarda Öne Çıkan Bazı Dil Özellikleri" şeklinde alt başlıklara ayrılmıştır. "Şekil Bigisi" ise "Yapım Ekleri" ve "Çekim Ekleri" olmak üzere 2 alt başlığa ayrılmıştır.

Mi'râc-Nâme'ye ayrılan bölümde eserin Çağatay Türkçesiyle yazılmış ikisi Uygur biri Arap harfli olmak üzere üç nüshası hakkında detaylı bilgi verilmiştir.

Eserin dili bölümünde Mert, Paris nüshasının Çağatayca'nın ilk döneminde, Arap harfli nüshanın ise klasik dönem Çağatay Türkçesi içerisinde değerlendirilebileceğini belirtmektedir. Uygur harfli nüshada /e/ sesinin büyük oranda korunduğu görünürken, Arap harfli nüshada /e/ sesi /i/'ye değiştiği görülür. Uygur harfli nüshada kelime başında /t-/ sesi korunurken Arap harfli nüshada /d-/li olarak yazıldığı görülür. Eski Türkçe *sub* kelimesi Karahanlı ve Harezmi Türkçelerinde *suw* biçiminde kullanılmıştır. Arap harfli nüshada kelime *su* biçiminde iken Uygur harfli nüshada /sww/ işaretleri ile yazılmıştır. Bu durumun tek istisnası /y/ yardımcı ünsüzüyle kullanıldığı yerlerde /sw/ imlasiyla gösterilmesidir. Her iki nüshada da /y/ sesi korunurken, Uygur harfli nüshada *yıdılığ* (45r/17) ve *yinek* (3r/16) şeklinde yazılan kelimelerin Arap harfli nüshada /y-/ seslerinin düşürüldüğü, *ıdılığ* ve *inek* şeklinde yazıldığı görülmektedir (Mert, 2023: 18).

Bu bölümde nüshalarda öne çıkan bazı dil özellikleri şöyle açıklanmıştır: Harezmi Türkçesinde görülen {+nç} sıra sayı eki, Mi'râc-nâme nüshalarında {(X)nçI} şeklindedir (altı-nçı (24r/2)). Harezmi Türkçesi metinlerinde zarf-fiil eki daha çok {-mAdIn} şeklinde iken Mi'râc-nâme nüshalarında {-mAdIn} ekinin örneği yoktur; bunun yerine {-mAyIn} ve {-mAy} ekleri kullanılmıştır (kork-may (61v/5)), Mi'râc-nâme nüshasında sıfat-fiil eki olarak {-gAn} ekli örnekler bulunmaktadır. Nüşhalarda, görülen geçmiş zamanın I. çokluk kişi çekimi için {-DUK} eki kullanılmıştır. Nüşhalarda çok sayıda örnekte, g / ğ ~ k / k nöbetleşmesi söz konusudur. Uygur harfli nüshada yükleme durumu eki yerine ilgi durum eki kullanılırken, Arap harfli nüshada ise yükleme durumu eki kullanılmıştır (Mert, 2023: 19).

Uygur harfli nüsha (A): gusül kılmak-**niğ** bilmes erdiler

Arap harfli nüsha (B): ğusl kılmak**ni** bilmes irdiler (59r/4)

Şekil Bilgisi bölümü Yapım Ekleri ve Çekim Ekleri olmak üzere iki alt başlıktan oluşmaktadır.

Eserin Metin bölümünde metin kurulurken dikkate alınan hususlardan bahsedilmiş ve metin bölümüne yer verilmiştir. Bu bölümde varak, satır numaraları solda sıralı olarak verilmesi metin üzerinde yapılacak çalışmalar kolaylaştırmayı sağlamaktadır. Metin bölümünde, Uygur harfli nüshanın transliterasyonu ve yazı çevirimi ile birlikte nüsha karşılaştırması da yapılmıştır. Metin bölümünün düzeni Mert tarafından şu şekilde oluşturulmuştur:

resul aley(h)i selam mi‘rac-ka barkan-ı

r’swl ’l’yy s’l’m myqr’c-ğ’ p’rğ’n y

1 [1v]

1. **şükür ü sipas¹ v-e² sitayış³ ol kadir⁴-i lem yezel on sekiz⁵ miñ alem-ni⁶**

swkrw syp’z w ’ syd’yys ’wl ğ’dyr y l’m y’s’l ’wn s’kyz mynk PC→2 ’’lm ny
PC⁷→1 swkwr w syp’z w ’ syd’yys ’wl ğ’dyr y l’m y’s’l ’wn s’kyz mynk ’’lm ny

2. **yaratkan töretken münez(z-e)⁸ bir ü bar erklig⁸**

y’r’dğ’n twr’dk’n mwn’z ’ pyrw p’r ’’rklyk
PC→2 y’r’dğ’n twr’dk’n mwn’z ’ pyrw p’r ’’rklyk

3. **teñri ta‘al-a-ka⁹ cell-e celalehu v-e tekaddes esm-a-u-hu vel-a**

t’nkry t’q’l ’ ğ’ c’ll ’ c’l’l’w w ’ t’ğ’dz ’sm ’ ’w w’l ’
PC→3 t’nkry t’q’l ’ ğ’ c’ll ’ c’l’l’w w ’ t’ğ’dz ’sm ’ ’w w’l ’

4. **ilah-e gayru-hu¹⁰ yan-a yüz miñ salavat¹¹ v-e¹² tahiyat¹³**

’yl’q ’ ğ’yrw ’ww y’n ’ ywz mynk s’l’v’t w ’ t’qyy’d
PC→4 ’yl’q ’ ğ’yrw ’w y’n ’ ywz mynk s’l’v’t w ’ t’qyy’d

¹ B: sipās

² B: ü

³ B: sitāyış

⁴ B: kadir

⁵ B: sikiz

⁶ B: ‘ālemni

⁷ PC: bu yazma Private Collection’da yer alır (Sims, 2014, s. 91).

⁸ B: irklig

⁹ B: tiñri ta‘ālāğa

¹⁰ B: جل جلاله وتقدس اسماءه ولا إله غيره

¹¹ B: şalavāt

¹² B: ü

¹³ B: tahiyāt

5. **teñri ta ‘al-a-nıñ¹⁴ habibi¹⁵ yüz yigirmi tört miñ peygamber-niñ**

t’nkry t’q’l’ nynk ’’pypy ywz yykyrmy twrt mynk p’yq’mp’r nynk

PC→5 t’nkry t’q’l’ nynk ’’pypy ywz yykyrmy twrt mynk p’yq’mp’r nynk

6. **server-i muham(m)ed¹⁶ resulull-(a)h-nıñ¹⁷ canın-ka¹⁸ teps-ün¹⁹**

s’rw’r y mwq’m’t r’swlwll’ nynk c’nyn q’ t’kz wn

PC→6 s’rw’r y mwq’m’t r’swlwll’ nynk c’nyn q’ t’kz wn

Metnin transkripsiyonu Uygur alfabesinin imla özelliklerine göre yapılmıştır. Arapça ve Farsça kelimeler, orijinal imlalarına göre değil Uygur harflerindeki yazımları esas alınarak okunmuştur. Ancak Arap harfli olan B nüshasında geçen Arapça ve Farsça kelimelerin ise asli imlalarına göre Latin harfli transkripsiyonu yapılmış ve bunlar dipnotla gösterilmiştir. Uygur imla geleneğinin özelliklerinden biri de bazı eklerin veya seslerin ayrı yazılmasıdır. Bu özellik transkripsiyonlu metinde “-” işareti kullanılarak gösterilmiştir. Arapça tamlamaların transkripsiyonunda Uygur harfli metnin yazımı esas alınmış, Latin harflerine transkripsiyon buna göre yapılmıştır (Mert, 2023: 34).

Eserin “*Aktarma*” bölümünde, varak ve satır numaralarıyla birlikte metin aktarımı verilmiştir.

Eserin “*Dizin*” bölümü “*Kelimeler*” ve “*Ekler*” olmak üzere iki bölüme ayrılmıştır. Kelimelerin her birinin karşısına parantez içerisinde kökeni, kelimelerin hemen altına eklenen ekler ve geçtiği yerlerin varak numarası, satır numaralarına yer verilmiştir. İslami dönem eseri olduğu için dizin bölümünde Arapça ve Farsça kelimelerin yoğun olduğu görülmektedir. “*Ekler*” bölümü aynı kelime dizinde olduğu gibi belirtilen ekler metinde yer aldığı varak ve satır numaralarıyla birlikte verilmiştir. Eserin son bölümünde nüshaların tıpkıbasımlarına yer verilmiştir.

Uygur harfli Mi’rac-nâme’nin Türkiye’de daha önce metin yayını gerçekleştirilmemişti. Abdullah Mert’in alana katkı sağlayan çalışması, alandaki boşluğu dolduracak niteliktedir.

¹⁴ B: tiñri ta ālānıñ

¹⁵ B: ħabibi

¹⁶ B: muħammed

¹⁷ B: resūlu’llahıñ

¹⁸ B: cānıǵa

¹⁹ B: tiǵsün

DİL ARAŞTIRMALARI

Journal of Language Studies

Yıl/Year: 17, Dönem/Period: 2023-Güz/Autumn, Sayı/Number: 33

ISSN 1307-7821 | e-ISSN 2757-8003

YAYIN DEĞERLENDİRME

Review

Biçimsel Anlambilim Temel Kavramlar

Akşehirli, Soner (2022). *Biçimsel Anlambilim Temel Kavramlar*. Ankara: Anı. 248 s., ISBN: 978-605-1707-37-2.

Ömer Çağrı Uğurlu

Yüksek Lisans Öğrencisi, TOBB Ekonomi ve Teknoloji Üniversitesi
Ankara/Türkiye

e-posta omeercagri@gmail.com

orcid 0009-0009-1683-2235

Atıf

Citation

Uğurlu, Ömer Çağrı (2023). Biçimsel Anlambilim Temel Kavramlar. *Dil Araştırmaları*, 33: 311-315.

Başvuru

Submitted

17.06.2023

Revizyon

Revised

14.07.2023

Kabul

Accepted

24.07.2023

Çevrimiçi Yayın

Published Online

27.11.2023

İnsan dilinin en temel özelliklerinden biri sınırsız sayıda farklı anlamı üreten ve taşıyan bir sistem olmasıdır. İnsanlar dil sayesinde, sınırsız sayıdaki konu hakkında sonsuz düşünceyi ifade edebilir. Bu yönüyle de dilin anlam oluşturma ve taşıma yönü incelemeye değer bir alan olarak karşımıza çıkmaktadır. Dahası dilin bu özelliği matematiksel olarak gösterilebilir. Soner Akşehirli, *Biçimsel Anlambilim Temel Kavramlar* ismiyle dilin anlamının matematiksel olarak nasıl çözümlenebileceğine dair bir eser ortaya koymuştur.

Tümceler ve öbeklerin iç yapısını inceleyen dizimibilim, dildeki biçimbirimleri inceleyen morfoloji, bir dildeki sesleri inceleyen ses bilgisi (fonetik) alanları gibi dilbilimin alt dallarından biri de anlambilimdir. Anlambilim, dili anlam yönüyle ele alan bir araştırma alanıdır. Soner Akşehirli kitabının ön sözünde bu çalışmayı yapmasının amaçlarını anlatırken “*ülkemizde pek çok açıdan dünya ölçeğinde bir yetkinliğe sahip olan dilbilim çalışmalarının en belirgin boşluklarından biri, giriş niteliğindeki yayınların sayıca istenilen düzeyde olmamasıdır*” (2022: vi) sözleriyle bu eserin “anlambilim” temelinde yazılan ve giriş niteliği gösteren ilk örneklerden biri olduğunu ifade etmiştir. Dolayısıyla araştırmacı akademik çalışmalarını tümüyle bu alana yönlendirdiği için alanyazındaki boşlukları görebilen bir bakış açısına sahiptir.

Öte yandan yazar, Türkçede anlambilim merkeze alınarak yapılan çalışmaların çoğunun geleneksel ve sözlüksel anlambilimle sınırlı olduğunu söyleyip kitabın amaçlarından bir diğerini “*dilbilim alanyazında gittikçe daha yaygın bir biçimde kuramsal alt yapıyı oluşturan, mantık ve matematik temelli anlam çözümlemelerinin anayasası niteliğindeki kavram ve kavrayışların Türkçede ele alınması*” (Akşehirli, 2022: vi) şeklinde açıklamaktadır.

İlgili eser Soner Akşehirli’nin dilbilim alanında yayımlanmış olan ikinci kitabıdır. Daha önce, Ocak 2021’de *Dilbilgisi Bileşenleri* isimli eser Özge Can, Murat Özgen, Özgün Koşaner ve Soner Akşehirli ortaklığında çıkarılmıştır. Araştırmacı, Türkiye Türkçesi üzerinde dilbilimin araçlarıyla yapmış olduğu çalışmalarla da bilinmektedir.

Eserine “biçim ve anlam” terimlerinin pek çok geleneksel yaklaşımda birbirine zıt kavramlar olduğu dolayısıyla “biçimsel anlam” teriminin ilk bakışta aykırı bir terim olduğunu söyleyerek başlayan Akşehirli, günümüz anlambilim çalışmalarının pek çoğunda geleneksel anlambilim modellerinden farklı olarak anlamı “dil-mantık-matematik” üçgeninde *biçimsel anlambilim* (İng. formal semantics) paradigması ile ele aldığını belirtmektedir. Ardından yazar, *dil bilimi, mantık ve matematik* kelimelerinin Türk Dil Kurumu sözlüğü tanımlarını verirken bu tanımlardan hareketle dil ve anlam kuramının temel kavramlarının çerçevesini çizmiştir. Buradan da dil ve anlam kuramının tanımlarını ve anlayışını Türkçeyi merkeze alarak “anlamaya çalışmak” amacıyla ilgili eseri yazdığını ifade etmiştir.

Yedi bölümden oluşan eserde dilin en yalın varlık nedeninin “anlam” olduğunu ifade edilen bir başlangıç yapılmıştır. Dile geniş bir açıdan bakıldığında bunun sadece insana özgü olmadığı, hayvanların da hem kendi türdeşleri arasında hem de diğer türdeki hayvanlar arasında belirli biçimlerde iletişimde bulunduğu bilinmektedir. Ancak insanı diğer bütün türlerden ayıran şey başka hiçbir canlıda bulunmayan şekilde bir dil yetisinin olmasıdır. Bu noktada insanın en temel özelliği olarak hangi dilin konuşucusu olursa olsun doğuştan ya da sonradan patolojik bir problem yaşamadığı sürece herkesin en az bir dili anadili olarak edinmesi olarak gösterilmektedir. “Sınırlı kuralla sınırsız üretim yapabilme” olarak da tanımlanan dil yetisi, sonlu bir girdiyle sonsuz sayıda çıktı sağlayan bir makine olarak da düşünülebilir.

İkinci bölümde “Ana Çizgileriyle Küme Kuramı” başlığı ile Akşehirli, “*doğada var olmayan, bütünüyle insan zihninin ürettiği, bir bakıma varsaydığı kümeler, insanın dil yetisinin tanımlanabilmesi açısından bir varsayımdan öte zorunluluk niteliğindedir*” demiştir. Bu şekilde kümelerin yalnızca matematikte kullanılan bir araç olmadığı, dili ve dil yetisini anlamada da kullanılabilen işlevsel bir araç olduğunun altı çizilmektedir. Nitekim bu bölümde dilin ve dil yetisinin matematiksel olarak nasıl ortaya konacağı konusunda okurun bu düşünce sistemine alışmasını sağlayan örnekler yer almaktadır.

Bir sonraki bölümde “*işaretleme ve dil içi anlam*” üzerinde durulur. “*kedi*” sözcüğü üzerinden örnekler verilerek işaretleme yapılmış tümceler ile işaretleme olmadan genel anlamıyla “*kedi*” sözcüğünün karşılığını içeren tümceler vurgulanıp bunun farklı anlamsal karşılıkları olduğundan bahsedilmiştir. Ayrıca ilgili bağlam içerisinde birbirleri yerine kullanılamayacağı vurgulanmıştır. Burada okura anlatılmak istenen şey bir tümcenin anlamını bilmenin aslında o tümcenin doğruluk koşullarını bilmekle eş değer olduğudur. Bu noktada bir yargının anlamından ziyade olumlu yahut olumsuz bir kavramsal değere karşılık geldiğinin farkında olmakta fayda vardır. Daha net şekliyle bu düşünce sistemi “bir şey ya x’tir ya da x değildir” şeklinde özetlenebilir.

Daha sonraki bölümde bir önceki bölümde bahsedilen “tümcelerinin anlamını bilmek doğruluk koşullarını bilmektir” anlayışı genişletilmiştir. Bu bilgiye göre ifade edilebilecek her türlü tümce “saçma” ya da “tuhaf” olsa dahi bir şekilde anlamlıdır. O hâlde tümcelerinin anlamları doğruluk değerlerinden bağımsız olarak anlamın başka bir boyutunu oluşturmaktadır. Söz konusu bölümde ayrıca günlük hayatta iletişim dünyamızda olan fakat çoğumuzun farkında olmadığı “*zorunlu sezdirim*”, “*gerektirim*”, “*karşıtlık ilişkileri*” gibi yapılar ele alınmıştır. Bu da aslında bir dili bilmekle o dilin soyut şekilde var olan kurallarını, ifadeler arasındaki ilişkileri bilmenin son derece farklı şeyler olduğunu gösteren bir durumdur. Bu düşünce eserin şimdiye kadar kısmında olduğu gibi bilhassa bu bölümde okurun gözüne çarpmaktadır.

Beşinci bölümde dilin bilişsel, geleneksel veya psikolojik yaklaşımların merkezinde yer alan bağlamsal çerçeve yani belirli bir anlamın belirli bir bağlamda geçerli olabilmesi durumu bir kenara bırakılarak “biçimsel anlambilim” perspektifinden yeni bir bakış geliştirilmiştir. Bu bakışa göre bağlamsal koşullar ilkesel olarak devre dışı bırakılmaktadır. Buradaki amaç matematikten yararlanarak model kavramını kullanmaktır. Söz konusu bölümde anlamsal modellemeler üzerinde yoğunlaşan Akşehirli, biçimsel anlamın içerik değişse bile değişmeyen mantıksal ve matematiksel bağıntılardan oluştuğunu ifade etmiştir.

“*Mantıksal Niceleyiciler*” başlıklı bölümde niceleyicilerin düşünülüğünden daha geniş kapsamlı ve önemli bir konuma sahip olduğu iddiasında bulunulmuştur. Akşehirli, söz konusu düşüncesini niceleyicilerin biçimsel anlambilimin temellerinin atılmasında da önemli bir yere sahip olmasına bağlamaktadır. Zira yazar, bu bölümde niceleyicilerin çeşitli konulardaki modellemesini irdelemiştir.

Yedinci ve son bölüm olan “*Birleşimsel Anlam ve Çeşitçeler*” kısmında biçimsel anlambilimin, sözdizim ve anlambilimin arasında bir noktada durduğu ve iki yaklaşımın da özelliklerini barındırdığı anlaşılmaktadır. İlk altı bölümde doğal dillerdeki anlatımların üzerinde mantıksal ve matematiksel bakış açısıyla durulurken bu bölümde ifadelerin bir araya geliş biçimleri üzerine odaklanılmıştır. Bu da dizimbilimsel bir bakış açısı yardımıyla olmaktadır. Bu noktada diğer dilbilim kitaplarında yer almayan ve konuyla yakından ilişkisi bulunan “*lambda*” soyutlaması anlatılmaya başlanmıştır. Sözü edilen konuya bir giriş kitabında yer verilmesi “*lambda*” soyutlamasının önemini artırmaktadır. Yazar, lambda soyutlamasının dilbilgisinde ve özellikle yan tümceciklerle belirgin bir koşutluk, hatta denklik gösterdiğini belirtmiştir. Akşehirli’nin bu bölümdeki lambda soyutlaması ile gösterim yapması bu alanda uzmanlaşmak isteyenleri daha ileriki aşamalarda neler beklediği konusunda aydınlatıcı bir yaklaşım olmuştur.

Biçimsel Anlambilim Temel Kavramlar eseri ilgili alanda çalışmak isteyenlere faydalı olabilecek önemli bir çalışmadır. Kitabın ön sözünde vadedildiği gibi eserin bölümlerinin tamamında dil, mantıksal ve matematiksel modellemelerle ifade edilmiştir. Dilin, “*Venn şeması*” aracılığıyla okura sunulması okur için dilsel ifadelerin modellenmesi konusunda yararlı olmuştur. Çünkü bu şekilde, teorik olan bilgi somutlaşmıştır. Her bölümün sonunda verilen “kaynaklar ve okuma önerileri” kısmı hem meseleyi anlamada yardımcı olması yönüyle hem de konu hakkında daha fazla bilgi sahibi olmak isteyen okuyuculara yön vermesi bakımından son derece önemlidir.

Akşehirli, “*Çeşitçeler*” bölümündeki (16) örneğinde “*Ayşe öğrencidir*” tümcesinin simgesel gösterimini şu şekilde yapmıştır:

$$(16) \quad e \quad + \quad e \quad + \quad et \quad = \quad et:t$$

Ayşe öğrenci -dir “Ayşe öğrencidir”

Bununla birlikte kitapta yazarın kullandığı bazı terimler konusunda yeniden gözden geçirilmesi gereken bazı hususlar da vardır. Örneğin burada yazarın yaptığı şekilde “öğrenci” kelimesinin *e* simgesi ile gösterilmesinin hatalı olduğu düşünülmektedir. Çünkü eğer “öğrenci” bir entite olsaydı *e* simgesi ile gösterilebilirdi. Ancak “öğrenci” bir entite (varlık) değil, bir tür özelliktir. Dolayısıyla “öğrenci” kelimesi $\langle e,t \rangle$ şeklinde ifade edilmelidir. Eğer Akşehirli’nin (16)’da söylediği gibi “öğrenci” kelimesi *e* olsaydı, “-dir” ekinin $\langle e,t \rangle$ olması bir sorun oluştururdu çünkü “öğrencidir” ifadesi tümcenin başındaki “Ayşe” ile “tip uyumsuzluğu” sebebiyle birleşemezdi.

Yine aynı bölümde Soner Akşehirli, açıklamalarında tümcelerin anlamının bilinmesi konusunda “doğruluk değeri” ifadesini kullanmaktadır. “Bir tümcenin anlamını bilmenin tek yolu onun doğru mu yoksa yanlış mı olduğunu bilmektir” yorumu bu açıdan hatalı gözükmektedir. Çünkü eğer böyle olsaydı ve bir tümcenin anlamını ancak o tümcenin doğru mu yoksa yanlış mı olduğunu bildiğimiz zaman bilseydik çoğu tümcenin anlamını bilemezdik. Bir örnek vermek gerekirse “Dünya üzerinde toplamda yedi milyon çam ağacı vardır.”

tümcesinin doğru mu yoksa yanlış mı olduğunu bilmiyoruz. Bildiğimiz tek şey, bu tümce doğruysa dünyanın nasıl bir yer olduğu ya da bu tümce doğru değilse dünyanın nasıl bir yer olduğudur. Yani doğruluk koşullarıdır. O hâlde tümcelerin doğruluk “değeri”ni değil, doğruluk “koşulları”nı bilmek bir tümcenin anlamını bilmemizi sağlamaktadır. Özetle bir tümcenin “doğruluk değeri”ni bilmek demek, o tümcenin doğru mu yoksa yanlış mı olduğunu bilmek demekken bir tümcenin “doğruluk koşulları”nı bilmek o tümcenin hangi koşullarda doğru hangi koşullarda yanlış olduğunu yani anlamını bilmekle eş değerdir. Dolayısıyla Akşehirli’nin “doğruluk değeri” yerine “doğruluk koşulları” ifadesini kullanmasının daha doğru bir yaklaşım olacağı söylenebilir.

Bu yazıda incelemesi yapılan Soner Akşehirli’nin kaleme aldığı eserin anlambilim alanına giriş hüviyetinde olduğu ve dilbilime ilgi duyan, bu alanda çalışmak isteyen okuyuculara faydalı olacağı söylenebilir. *Biçimsel Anlambilim Temel Kavramlar* gibi dilbilim temelli çalışmaların alanyazına kazandırılması son derece önemlidir.

Kaynakça

AKŞEHİRLİ, Soner (2022). *Biçimsel Anlambilim Temel Kavramlar*. Ankara: Anı.

DİL ARAŞTIRMALARI

Journal of Language Studies

Yıl/Year: 17, Dönem/Period: 2023-Güz/Autumn, Sayı/Number: 33

ISSN 1307-7821 | e-ISSN 2757-8003

Etik İlkeler ve Yayın Politikası**Ethical Principles and Publication Policy**

Yazar(lar) Üniversitelerarası Kurul Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Yönergesinin¹ ikinci bölümünde yer alan Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiğine Aykırı Eylemler kısıtlarına uymakla sorumludurlar.

Tübitak Ulakbim TR DİZİN Kuralları ve Etik Kurul İzni

TR Dizin tarafından 2020 yılında açıklanan Etik İlkelerle ilgili kurallar kapsamında aşağıdaki hususlara tüm yazarların dikkat etmesi önemlidir:

Etik Kurul izni gerektiren araştırmalar aşağıdaki gibidir:

* Anket, mülakat, odak grup çalışması, gözlem, deney, görüşme teknikleri kullanılarak katılımcılardan veri toplanmasını gerektiren nitel ya da nicel yaklaşımlarla yürütölen her türlü araştırmalar,

* İnsan ve hayvanların (materyal/veriler dâhil) deneysel ya da diğer bilimsel amaçlarla kullanılması,

* İnsanlar ve hayvanlar üzerinde yapılan klinik araştırmalar,

* Kişisel verilerin korunması kanunu gereğince retrospektif çalışmalar.

Ayrıca; olgu sunumlarında “Aydınlatılmış onam formu”nun alındığının belirtilmesi; başkalarına ait ölçek, anket, fotoğrafların kullanımı için sahiplerinden izin alınması ve bunun belirtilmesi; kullanılan fikir ve sanat eserleri için telif hakları düzenlemelerine uyulduğunun belirtilmesi gerekmektedir.

Yukarıdaki koşullara uyan ve Etik Kurul izni gerektiren yazıların Dil Araştırmaları dergisine gönderilmesi durumunda, alınmış olan resmi Etik Kurul izin belgelerinin de dergiye ek olarak gönderilmesi gerekmektedir.

The author(s) are responsible for complying with the criteria for Actions Contrary to Scientific Research and Publication Ethics in the second part of the Interuniversity Board Scientific Research and Publication Ethics Directive¹.

Tübitak Ulakbim TR DİZİN Rules And Ethics Committee Permission

It is important for all authors to pay attention to the following issues within the scope of the rules regarding the Ethical Principles announced by TR Index in 2020:

Studies that require the approval of the Ethics Committee are as follows:

* *All kinds of research conducted with qualitative or quantitative approaches that require data collection from the participants by using survey, interview, focus group work, observation, experiment, interview techniques,*

* *Use of humans and animals (including material/data) for experimental or other scientific purposes,*

* *Clinic researches on humans and animals,*

* *Retrospective studies in accordance with the personal data protection law.*

Moreover; stating that an “informed consent form” was taken in case reports; obtaining permission from the owners for the use of scales, questionnaires, photographs belonging to others and indicating this; It should be stated that copyright regulations are complied with for the intellectual and artistic works used.

In case the articles that meet the above conditions and require the permission of the Ethics Committee are sent to the Journal of Language Studies, the official Ethics Committee permission documents must be sent as an attachment to the journal.

¹ <https://www.uak.gov.tr/Documents/mevzuat/2021/%C3%9CN%C4%B0VERS%C4%B0TELERARASI%20KURUL%20B%C4%B0L%C4%B0MSEL%20ARA%C5%9ETIRMA%20VE%20YAYIN%20ET%C4%B0C4%9E%C4%B0%20Y%C3%96NERGES%C4%B0-29012021.pdf>

Yayın Etiği

Dil Araştırmaları (bundan sonra DA) dergisinde yayın etiği, araştırma etiği, yasal /özel izin konusunda izlenecek yol aşağıdaki maddelerde tanımlanmıştır.

- Makalelerde ulusal ve uluslararası geçerli olan yayın ve araştırma etiğine uyulması zorunludur.
- DA'ya gönderilen makalelerde yayın etiği konusu yazar(lar)ın sorumluluğunda olmakla birlikte, yazar(lar) makaleyi intihal önleme yazılımları olan Turnitin ya da iThenticate programlarından biri ile kontrol ederek benzerlik raporunu makale başvurusunda dergiye göndermekle yükümlüdür. Benzerlik oranı %20 ve üzeri olan makaleler değerlendirmeye alınmayacaktır. Yazılar editör tarafından da gerekli görüldüğü takdirde intihal incelenmesinden (Turnitin veya iThenticate) geçirilir. Bu işlem ile makalelerin özgünlüğünün ve bilimsel kalitesinin artırılması ve intihalin engellenmesi amaçlanmaktadır.
- Yazılarda ifade edilen görüş ve düşünceler yazar(lar)ını bağlar, dergimizin görüşlerini yansıtmaz; yazıların bütün bilimsel ve hukuki sorumluluğu yazar(lar)ına aittir.
- Yazar(lar)ın gönderdikleri çalışmaların özgün olması beklenmektedir. Yazar(lar)ın başka çalışmalardan yararlanmaları veya başka çalışmaları kullanmaları durumunda eksiksiz ve doğru bir biçimde atıfta bulunmaları ve/veya alıntı yapmaları gerekmektedir.
- Makalenin birden fazla yazarı varsa, çalışmanın oluşturulmasında içeriğe entelektüel açıdan katkı sağlamayan kişiler, yazar(lar) olarak belirtilmemelidir. Aday makalenin yazarları sunulan çalışmaya önemli katkı sağlayanlarla sınırlı olmalıdır. Makalenin yazarları makalenin sunumundan önce kesinleşir. Çalışmaya katkısı olmayanların isimlerine aday makalede yer verilmesi (hediye yazarlık) ya da katkısı olanların isimlerine yer verilmemesi (hayalet yazarlık) kabul edilemez. Değerlendirme süreci başlamış bir çalışmanın yazar sorumluluklarının değiştirilmesi (yazar ekleme, yazar sırası değiştirme, yazar çıkartma gibi) teklif edilemez.
- Yayınlanmak üzere gönderilen tüm çalışmaların yazarı çıkar çatışması teşkil edebilecek durumları ve ilişkileri açıklanmalıdır.
- Yazar(lar)dan değerlendirme süreçleri çerçevesinde makalelerine ilişkin ham veri talep edilebilir, böyle bir durumda yazar(lar) beklenen veri ve bilgileri yayın kurulu ve bilim kuruluna sunmaya hazır olmalıdır.
- DA'ya gönderilen makalelerden yasal /özel izin gerektiren aşağıdaki durumlarda yazardan izin belgesi istenmektedir. Yayınlanacak makalelerde etik kurul izni, yasal / özel izin gerekmediği makalenin başlık dipnotunda belirtilir. Eğer bu

Publication Ethics

The way to be followed in the journal of Dil Araştırmaları (hereinafter DA) regarding publication ethics, research ethics, legal / special permission is described in the following items.

- *Articles must comply with national and international publication and research ethics.*
- *Although the issue of publication ethics in the articles sent to DA is under the responsibility of the author(s), the author(s) are obliged to check the article with Turnitin or iThenticate programs, which are plagiarism prevention software, and send the similarity report to the journal in the article application. Articles with a similarity rate of 20% or more will not be evaluated. Articles are subjected to plagiarism review (Turnitin or iThenticate) if deemed necessary by the editor. With this process, it is aimed to increase the originality and scientific quality of the articles and to prevent plagiarism.*
- *The opinions and thoughts expressed in the articles bind the author(s) and do not reflect the views of our journal; All scientific and legal responsibility of the articles belongs to the author(s).*
- *It is expected that the works submitted by the author(s) will be original. If the author(s) benefit from or use other studies, they must cite and/or quote completely and accurately.*
- *If the article has more than one author, persons who do not contribute to the content intellectually in the creation of the study should not be specified as author(s). The authors of the candidate article should be limited to those who made significant contributions to the presented study. The authors of the article are determined before submitting the article. It is unacceptable to include the names of noncontributors in the candidate article (gift authorship) or not to include the names of contributors (ghost authorship). Changing the author responsibilities of a study whose evaluation process has started (such as adding authors, changing author order, removing authors) cannot be proposed.*
- *The situations and relationships of all studies that may constitute a conflict of interest, if any, must be explained.*
- *Editors may request raw data regarding their articles within the framework of evaluation processes, in such a case, the author(s) should be ready to present the expected data and information to the editorial board and scientific board.*
- *In the following cases requiring legal / special permission, permission is requested from the author from the articles sent to DA. In the articles to be published, the permission of the ethics committee and whether legal / special permission is required is stated in the title footnote of the article. If these permissions are required, the author or authors are asked to clearly present the permission from which institution, on what date and with which decision or issue number and is published as an "Appendix" at the end of the article. The author(s) must have a document showing that they have the rights to use the*

izinlerin alınması gerekli ise, izin hangi kurumdan, hangi tarihte ve hangi karar veya sayı numarası ile alındığının açıkça sunulması yazar veya yazarlardan tarafından talep edilir ve makalenin sonunda “Ek” olarak yayımlanır. Yazar(lar) kullanılan verilerin kullanım haklarına, araştırma/analizlerle ilgili gerekli izinlere sahip olduklarını veya deney yapılan deneklerin rızasının alındığını gösteren belgeye sahip olmalıdır.

– Yazar(lar) gönderdikleri çalışmalarda başkalarına ait ölçek, anket, fotoğrafların kullanımı için sahiplerinden izin almalı, bu durumu ve kullanılan fikir ve sanat eserleri için telif hakları düzenlemelerine uyulduğunu belirtmelidir. Çalışma deneklerin (insan ve hayvan) kullanımını gerektiriyor ise çalışmanın uluslararası deklarasyon, kılavuz vb. uygun gerçekleştirildiği yazar(lar) tarafından beyan edilmelidir.

– Yazar(lar) gönderdikleri çalışmaları destekleyen kuruluşları, finansal kaynakları, başlık dipnotunda “Teşekkür” kısmında beyan etmekte yükümlüdür.

– Yazar(lar)ın yayımlanmış, erken görünüm veya değerlendirme aşamasındaki çalışmasıyla ilgili bir yanlış ya da hatayı fark etmesi durumunda, dergi editörünü veya yayıncıyı bilgilendirme, düzeltme veya geri çekme işlemlerinde editörle işbirliği yapma yükümlülüğü bulunmaktadır.

– Bilimsel toplantılarda sunulan çalışmalar ile tezlerin bir bölümünü oluşturan çalışmalar 2021 itibarıyla DA’da olduğu gibi kabul edilmemekle birlikte; sunulan bildirinin ya da yazılan/savunulan tezin geliştirildiğine dair dipnot düşülmek kaydıyla editör izniyle bilimsel katkısı olacağına inanılan çalışmalardan tez yayınları için yazardan / danışmandan ve bildiriler için sempozyum kurulundan izin yazısı alınması zorunludur.

– Yazarlar çalışmalarını aynı anda birden fazla derginin başvuru sürecinde bulunduramaz. Her bir başvuru önceki başvurunun tamamlanmasını takiben başlatılabilir. Başka bir dergide yayımlanmış çalışma DA’ya gönderilemez.

– Yazarlar bir araştırmanın sonuçlarını, araştırmanın bütünlüğünü bozacak şekilde ve uygun olmayan biçimde parçalara ayırıp birden fazla sayıda yayımlayarak bu yayınları akademik atama ve yükselmelerde ayrı yayınlar olarak sunmamalıdır. Bu sebeple “1”, “2” şeklinde numaralandırılmış yazılar DA’ya gönderilemez.

– Bir yazar DA’da yayımlanmış makalesinde önemli bir yanlışlık olduğunu tespit ettiğinde, dergi editörünü derhal haberdar etmek ve makaleyi geri çekmek veya düzeltmek için editörle işbirliği yapmak zorundadır.

Yayın Hakları Devri

(<https://dergipark.org.tr/en/pub/dilarastirmalari> üzerinden):

data used, the necessary permissions for the research / analysis, or that the consent of the experimental subjects has been obtained.

– *Author(s) must obtain permission from their owners for the use of scales, questionnaires, photographs belonging to others in the works they submit, and must state that this condition and copyright regulations are complied with for the ideas and works of art used. If the study requires the use of subjects (human and animal), the study should be included in an international declaration, guide, etc. proper execution must be declared by the author(s).*

– *The author(s) are obliged to declare the institutions that support the studies, financial resources, and the “Acknowledgment” part of the title footnote.*

– *In the event that the author(s) notices a mistake or error in their published work, early appearance or evaluation stage, the journal editor or publisher has an obligation to cooperate with the editor in informing, correcting or withdrawing.*

– *Although the studies presented at scientific meetings and the studies forming a part of the theses are not accepted without revision or further study for DA by 2021; It is obligatory to obtain permission from the author / consultant for thesis publications and from the symposium committee for papers, which are believed to have scientific contribution with the permission of the editor, provided that a footnote is included regarding the progress of the submitted paper or the written / defended thesis.*

– *Author(s) cannot submit their work to more than one journal at the same time. Each submission can be started following completion of the previous application. A study published in another journal cannot be sent to DA.*

– *Author(s) should not present the results of a research as separate publications in academic appointments and promotions by disassembling the results of the research in an inappropriate manner and by dismembering them in multiple issues. For this reason, articles numbered “1”, “2” cannot be sent to DA.*

– *When a writer detects a material error in his article published in the DA, he must notify the editor of the journal immediately and cooperate with the editor to retract or correct the article.*

Transfer of Copyright

(via <https://dergipark.org.tr/en/pub/dilarastirmalari>):

– *For the mutual benefit and protection of author(s) and publishers, author(s) are required to submit a*

- Yazarların ve yayıncıların karşılıklı yararı ve korunması için yazarların, çalışmalarının yayınlanmasından önce dergimize yazılı izin belgesi vermesi gereklidir.
- Yazarlar yazılarını DERGOPARK sistemi üzerinden (<https://dergipark.org.tr/en/pub/dilarastirmalari>) yüklerken sistemde bulunan telif hakları devir sözleşmesini de doldurup yüklemekle yükümlüdürler.
- Yazar(lar) sistemdeki formu imzalayıp yüklediğinde dergimize yazılı izin vermiş sayılırlar ve makalenin hakemlik süreci başlatılır.

Odak ve Kapsam

Amaçları doğrultusunda Dil Araştırmaları (DA) dergisinin yayın odağında, Türk diliyle ilgili olmak kaydıyla aşağıdaki konular bulunmaktadır:

1. Tarihi ve çağdaş karşılaştırmalı dilbiliminin tüm alt dallarında yapılan özgün araştırma, inceleme, derleme ve metin çalışmaları
2. Derginin toplam hacminin %25'ini geçmeyecek şekilde, tarihi ve çağdaş karşılaştırmalı dilbiliminin tüm alt dallarında yapılan araştırma ve inceleme çalışmalarının çevirileri
3. Birinci maddedeki kategoride yer alan kitap çalışmalarıyla ilgili eleştiri ve değerlendirme yazıları

Bu üç maddeyle ilgili olarak

- Türkoloji alanında öğretim gören lisans seviyesinde üniversite öğrencilerinin ve Türkoloji alanında öğretim görmemiş kişilerin çalışmaları tek yazarlı olarak yayına kabul edilmez. Bu tür yazılarda bir öğretim üyesinin de bilimsel katkısı olması beklenir ve bu öğretim üyesi yazar olarak da yer almalıdır. Ancak, yüksek lisans ve / veya doktora öğrencilerinin / mezunlarının çalışmaları, tek yazarlı olarak kabul edilebilir.
- Türk dili alanı dışındaki temaları içeren diğer sosyal bilim dallarını (tarih, edebiyat, ilahiyat, eğitim bilimleri, psikoloji, sosyoloji, felsefe vb.) hedefleyen çalışmalar kabul edilmez.

Yayın Sıklığı

- Uluslararası hakemli bir dergi olan DA yılda iki kez yayınlanmaktadır.
- Önceden planlanma ve en az dört ay öncesinden duyurmak kaydıyla bir yılda sadece iki özel sayı yayınlanabilir. Özel sayılarda ele alınacak konular Yayın Kurulu tarafından mevcut tartışmaların odak noktası olacak şekilde belirlenir ve böylece özel konu Türk dili araştırmalarına rehberlik edilebilir.

Yayın Dili

- DA'nın ana yayın dili Türkiye Türkçesidir. Bunun dışında İngilizce, Almanca, Fransızca, Rusça veya modern Türk lehçelerinde yazılmış olan özgün

written permission to our journal before the publication of their work.

- *Authors are obliged to fill in and upload the copyright transfer agreement in the system while uploading their articles via the DERGOPARK system (<https://dergipark.org.tr/en/pub/dilarastirmalari>).*

Focus and Scope

In line with its purposes, the publication focus of the Journal of Language Research (DA) includes the following subjects, provided that they are related to Turkish language:

1. *Original research, analysis, compilation and text studies in all subbranches of historical and contemporary comparative linguistics*
2. *Translations of research and analysis studies conducted in all subbranches of historical and contemporary comparative linguistics, not exceeding 25% of the total volume of the journal.*
3. *Criticism and reviews about the book studies in the category in the first article*

Regarding these three items

- *Studies of undergraduate students studying in the field of Turcology and those who have not studied in the field of Turcology are not accepted for publication with a single author. In such articles, it is expected that a faculty member has a scientific contribution and this faculty member should also be included as an author. However, studies of master's and / or doctoral students / graduates can be accepted as a single author.*
- *Studies involving themes other than Turkish language (history, literature, educational sciences, sociology, etc.) are not accepted.*

Publication Frequency

- *DA, an international refereed journal, is published biannually.*
- *Only two special issues can be published in a year, provided that it is planned and announced at least four months in advance. Special topic Turkish studies can be guided.*

Publication Language

- *In the main broadcasting language of DA is Turkish. In addition, articles can be submitted in English, German, French, Russian or modern Turkic*

makaleler de gönderilebilir. Gönderilen makale ilgili dilin gramer kurallarına ve ilgili bilimsel literatüre uygun olmalıdır.

Yayın Değerlendirme

Kör Hakemlik ve Değerlendirme Süreci

– Kör hakemlik, bilimsel yayınların en yüksek kalite ile yayınlanması için uygulanan bir yöntem olup, bilimsel çalışmaların nesnel (objektif) bir şekilde değerlendirilme sürecinin temelini oluşturmaktadır ve birçok bilimsel dergi tarafından tercih edilmektedir.

– DA'ya gönderilen tüm çalışmalar aşağıda belirtilen aşamalara göre *körleme* yoluyla değerlendirilmektedir.

Körleme Hakemlik Türü

– DA, tüm çalışmaların değerlendirme sürecinde çifte körleme yöntemini kullanmaktadır. Çift körleme yönteminde çalışmaların yazar ve hakem kimlikleri gizlenmektedir.

İlk Değerlendirme Süreci

– DA'ya gönderilen çalışmalar ilk olarak editörler tarafından değerlendirilir.

– Bu aşamada, derginin amaç ve kapsamına uymayan, Türkçe ve İngilizce olarak dil ve anlatım kuralları açısından zayıf, bilimsel açıdan kritik hatalar içeren, özgün değeri olmayan ve yayın politikalarını karşılamayan çalışmalar iade edilir.

– İade edilen çalışmaların yazarları, gönderim tarihinden itibaren en geç iki ay içerisinde bilgilendirilir.

– DA'da değerlendirilmeye uygun bulunan çalışmalar ise ön değerlendirme için çalışmanın ilgili olduğu alana yönelik hakemlere gönderilir.

Hakem Atama Süreci

– Çalışmaların içeriğine ve hakemlerin uzmanlık alanlarına göre hakem ataması yapılır. Çalışmayı inceleyen editörler tarafından, DA hakem havuzundan uzmanlık alanlarına göre iki hakem belirlenir ve çalışmalar hakemlere iletilir.

– Hakemler değerlendirdikleri çalışmalar hakkındaki hiçbir süreci ve belgeyi paylaşmayacakları hakkında garanti vermek zorundadır.

Hakem Raporları

– Hakem değerlendirmeleri genel olarak çalışmaların; özgünlük, kullanılan yöntem, etik kurallara uygunluk, bulguların ve sonuçların tutarlı bir şekilde sunumu ve alanyazın açısından incelenmesine dayanmaktadır.

– Bu inceleme aşağıdaki unsurlara göre yapılır:

1. Giriş ve alanyazın: Değerlendirme raporu çalışmada ele alınan problemin sunumu ve amaçları, konunun önemi, konuyla ilgili

languages. Submitted article must comply with the grammatical rules of the relevant language and the relevant scientific literature.

Publication Review

Blind Review and Evaluation Process

– *Blind refereeing is a method applied for publishing scientific publications with the highest quality and forms the basis of the objective evaluation process of scientific studies and is preferred by many scientific journals.*

– *All studies sent to DA are evaluated through blinding according to the following stages.*

Blind Review Type

– *DA uses the double blind method in the evaluation process of all studies. In the double blind method, the identities of the authors and referees of the studies are hidden.*

Initial Evaluation Process

– *Studies submitted to DA are first evaluated by the editors.*

– *At this stage, studies that do not comply with the purpose and scope of the journal, are weak in terms of language and expression rules in Turkish and English, contain scientific critical errors, do not have original value and do not meet the publication policies are rejected.*

– *Authors of rejected works are informed within two months from the date of submission.*

– *Studies deemed appropriate are sent to referees who are expert of the field for evaluation.*

Referee Assignment Process

– *Referees are appointed according to the content of the studies and the expertise of the referees. Two referees are determined from the DA referee team according to their field of expertise by the editors who examine the study and the studies are submitted to the referees.*

– *Referees must guarantee that they will not share any process and document about the work they evaluate.*

Referee Reports

– *Referee evaluations generally concentrate on studies' originality, method, compliance with ethical rules, consistent presentation of findings and results, and examination of the literature.*

– *This examination is made according to the following factors:*

1. *Introduction and literature: The evaluation report includes an opinion about the presentation and objectives of the problem dealt with in the study, the importance of the subject, the scope of the relevant literature, its currency and originality of the study.*
2. *Method: The evaluation report includes information on the suitability of the method used, the selection and characteristics of the*

alanyazının kapsamı, güncelliği ve çalışmanın özgünlüğü hakkında görüş içerir.

2. Yöntem: Değerlendirme raporu, kullanılan yöntemin uygunluğu, araştırma grubunun seçimi ve özellikleri, geçerlik ve güvenilirlik ile ilgili bilgilerin yanı sıra veri toplama ve analiz süreci hakkında görüş içerir.
3. Bulgular: Değerlendirme raporu, yöntem çerçevesinde elde edilen bulguların sunumu, analiz yöntemlerinin doğruluğu, araştırmanın amaçları ile erişilen bulguların tutarlılığı, ihtiyaç duyulan tablo, şekil ve görsellerin verilmesi, kullanılan testlerin kavramsal açıdan değerlendirilmesine yönelik görüşler içerir.
4. Değerlendirme ve tartışma: Değerlendirme raporu, bulgulara dayalı olarak konunun tartışılması, araştırma sorusuna/ larına ve hipoteze/ lere uygunluk, genellenebilirlik ve uygulanabilirlik ile ilgili görüş içerir.
5. Sonuç ve öneriler: Değerlendirme raporu alanyazına katkı, gelecekte yapılabilecek çalışmalara ve alandaki uygulamalara yönelik öneriler hakkında görüş içerir.
6. Stil ve anlatım: Değerlendirme raporu, çalışma başlığının içeriği kapsamı, Türkçe'nin kurallara uygun kullanımı, gönderme ve referansların genel yazım kurallarına (APA 6 vb.) uygun olarak tam metnin diline uygun verilmesi ile ilgili görüş içerir.
7. Genel değerlendirme: Değerlendirme raporu çalışmanın bir bütün olarak özgünlüğü, ilgili alanyazına ve alandaki uygulamalara sağladığı katkı hakkında görüş içerir.

– Değerlendirme sürecinde hakemlerin çalışmanın tipografik özelliklerine göre düzeltme yapmaları beklenmemektedir.

Hakem Değerlendirme Süreci

- DA'da değerlendirme sürecindeki çalışmalar için editörler düzeltme ve iyileştirme talep edebilir.
- Hakem değerlendirme süreci için hakemlere verilen süre 6 haftadır. Hakemlerden veya editörlerden gelen düzeltme önerilerinin yazarlar tarafından "düzeltme yönergesi" doğrultusunda 1 ay içerisinde tamamlanması zorunludur. Hakemler bir çalışmanın düzeltmelerini inceleyerek uygunluğuna karar verebilecekleri gibi gerekliyse birden çok defa düzeltme talep edebilir.
- Yazar(lar) talep edilen düzeltme ve iyileştirme önerilerinin nesnel ve çalışmanın özgünlüğünü artırıcı nitelikte olduğunun bilinciyle düzeltme ve iyileştirmeleri eksiksiz, açıklayıcı ve zamanında tamamlamakla yükümlüdür.

Değerlendirme Sonucu

- Hakemlerden gelen görüşler, editörler tarafından en geç 2 hafta içerisinde incelenir. Bu inceleme sonucunda editörlük yayın kuruluna sunmak üzere

research group, validity and reliability, as well as an opinion on the data collection and analysis process.

3. Findings: The evaluation report includes opinions about the presentation of the findings obtained within the framework of the method, the accuracy of the analysis methods, the consistency of the findings reached with the purposes of the research, the necessary tables, figures and visuals, and the conceptual evaluation of the tests used.
4. Evaluation and discussion: The evaluation report includes discussion of the subject based on the findings, compliance with the research question(s) and hypothesis(es), generalizability and applicability.
5. Conclusion and suggestions: The evaluation report includes contribution to the literature, opinions on suggestions for future studies and practices in the field.
6. Style and expression: The evaluation report includes the opinion about the content of the study title, the use of Turkish in accordance with the rules, and the submission of references and references in accordance with the general spelling rules (APA 6 etc.).
7. General evaluation: The evaluation report includes an opinion about the originality of the study as a whole and its contribution to the concerned literature and practices in the field.

– During the evaluation process, the referees are not expected to make adjustments according to the typographical features of the study.

Referee Evaluation Process

– Editors can request corrections and improvements for articles in the evaluation process in DA.

– The time given to referees for the evaluation process is 6 weeks. Correction suggestions from referees or editors must be completed by the authors within 1 month in line with the "correction rules". Referees can review the revisions of a work and decide whether it is appropriate or, if necessary, request corrections more than once.

– The author(s) are obliged to complete corrections and improvements in a complete, explanatory and timely manner, with the awareness that the requested correction and improvement suggestions are objective and increase the originality of the study.

Evaluation Result

– Comments from referees are reviewed by editors within 2 weeks at the latest. As a result of this review, the editorial office determines its final decision to submit to the editorial board.

Editorial Board Decision

– Editors prepare the editorial board decision about the study based on the referee opinions. The decision prepared is forwarded to the author(s) within 1 week at the latest, together with the referee

nihâi kararını belirler.

Yayın Kurulu Kararı

- Editörler, hakem görüşlerine dayanarak çalışma ile ilgili yayın kurulu kararını hazırlar. Hazırlanan karar editörlük tarafından hakem önerileri ile birlikte en geç 2 hafta içerisinde yazar(lar)a iletilir.
- Bu süreçte olumsuz görüş verilen çalışmalar reddedilir.
- Olumlu görüş verilen çalışmalar, son kontroller yapıldıktan sonra yayımlanmak üzere yazının gönderilme tarihini esas alarak sıraya konulur.

Yayın Değerlendirme Süreci Ne Kadar Sürmektedir?

- DA'ya gönderilen çalışmaların yayın değerlendirme sürecinin en geç 4 ay içerisinde sonuçlandırılması öngörülmektedir.
- Ancak, hakem ya da editörlerin yazar(lar) dan düzeltme istedikleri tarih ile yazar(lar)ın düzeltmeleri tamamladıkları tarih arasındaki süre, bu 4 aylık süreye dâhil edilmemektedir.
- DA yayın kurulu; yayımlanmış, erken görünümdeki veya değerlendirme aşamasındaki bir çalışmaya ilişkin telif hakkı ve intihal şüphesi oluşması durumunda çalışmayı ilişkin bir soruşturma başlatma yükümlülüğü taşır.
- Yayın kurulu yapılan soruşturma sonucunda değerlendirme aşamasındaki çalışmada telif hakkı ve intihal yapıldığını tespit etmesi durumunda çalışmayı değerlendirmeden geri çeker ve tespit edilen durumları detaylı bir şekilde kaynak göstererek yazarlara iade eder. Yayın kurulu, yayımlanmış veya erken görünümdeki bir çalışmada telif hakkı ihlali ve intihal yapıldığını tespit etmesi durumunda, en geç 10 gün içerisinde aşağıdaki geri çekme ve bildiri işlemlerini gerçekleştirir.

Değerlendirme Sonucuna İtiraz Etme

- Yazar(lar) talep edilen düzeltme ve iyileştirmelerden bir kısmını yapmak istemezlerse; bunu rapor halinde sebepleriyle birlikte editörlüğe sunmak durumundadır. Editörlük bu raporu hakemlerle paylaşacak ve düzeltme ve iyileştirmelere yönelik nihâi karar hakem raporlarına yansıtacaktır.
- DA'da değerlendirme sonucu yazar(lar)a iletilen yayın kurulu ve bilim kurulu görüşlerine yazar(lar)ın itiraz etme hakkı saklıdır. Yazar(lar), çalışmaları için yapılan değerlendirme sonucu görüş ve yorumlara ilişkin itiraz gerekçelerini bilimsel bir dille ve dayanaklarını referans göstererek dilarastirmalari@gmail.com adresine e-postayla iletmelidir. Yapılan itirazlar editörlük ve yayın kurulu tarafından en geç bir ay içerisinde incelenerek yazar(lar) a olumlu veya olumsuz dönüş sağlanır. Yazar(lar)ın değerlendirme sonucuna itirazları olumlu bulunması durumunda, yayın kurulu

recommendations.

- *The works with negative opinions during this process are rejected.*
- *The works with positive opinions are queued according to submission date after the latest review.*

How Long Does the Evaluation Process Take?

- *It is considered that the publication of the studies sent to DA will be concluded approximately within 4 months.*
- *However, the period between the date when the referees or editors request a correction from the author (s) and the date when the author (s) complete the corrections are not included in this 4 month period.*
- *DA editorial board; in case of suspicion of copyright and plagiarism related to a published, online-first or under evaluation work, are supposed to initiate an investigation into the work.*
- *If the editorial board determines that there is copyright and plagiarism in the study at the evaluation stage, it withdraws the work from evaluation and returns the detected situations to the authors by citing detailed sources. If the editorial board detects a copyright infringement and plagiarism in a published or early-view work, it will take the following recalls and notifications within one week at the latest.*

Objection to the Evaluation Result

- *If the author(s) do not want to make some of the requested corrections and improvements; it has to present it to the editorial office with its reasons as a report. The editorial office will share this report with the referees and the final decision for corrections and improvements will be reflected in the referee reports.*
- *The author(s) reserves the right to object to the editorial board and scientific committee opinions that are forwarded to the author(s) as a result of the evaluation in the DA. The author(s) should send their objection regarding their opinions and comments to dilarastirmalari@gmail.com in a scientific language and by referring to their basis. The objections made are examined by the editorial board and the editorial board within one month at the latest, and a positive or negative response is provided to the author(s). If the objection of the author(s) to the evaluation result is found positive, the editorial board restarts the evaluation process by making new referees in accordance with the subject area of the study.*

çalışmanın konu alanına uygun yeni hakemlendirme yaparak değerlendirme sürecini yeniden başlatır.

Yayın Politikası

– DA'da değerlendirme sonucu kabul edilen çalışmalar sırasıyla; intihal kontrolünün yapılması, kaynakça düzenlemesi, gönderme ve atıf kontrolü, mizanpaj ve dizgisinin yapılması, DOI numarasının verilmesi ve erken görünüme açılması süreçlerinden geçer.

– Erken görünümde yayınlanan çalışmalar yayın kurulunun uygun bulduğu cilt ve sayıda yayınlanır. DA makale işlem ücreti (değerlendirme ücreti veya basım ücreti) ve makalelere erişim için abonelik ücreti talep etmediği için hiç bir gelir kaynağı bulunmamaktadır.

– DA'da yayımlanan makaleler için yazar(lar)a telif ücreti ödenmez.

– DA'da yayımlanan bütün makaleler aynı zamanda tam metin olarak Dergipark üzerinden <https://dergipark.org.tr/tr/pub/dilarastirmalari> web adresinde açık erişimli olarak yer almaktadır.

– DA güncel ve özgün bilginin yayılmasını önemsemektedir. Bu kapsamda değerlendirme aşamasını tamamlayarak kabul edilen ve kabulden sonraki süreçleri tamamlanan çalışmalar elektronik olarak erken görünümde yayınlanır. Erken görünümde yayınlanan çalışmalar yayın kurulunun uygun bulunduğu cilt ve sayıda sayfa sayısı verilerek yayınlanır

ve erken görünümde kaldırılır. Erken görünümdeki çalışmalar normal sayıda yayınlanacak son sürüm olmayabilir. Son yayınlanacak halinde çalışmaların küçük düzenlemeler yapılabilir.

Yazım Kuralları

Dil Araştırmaları dergisinin güncel yazım kurallarına DERGIPARK sistemi üzerinden ulaşılabilir: <https://dergipark.org.tr/en/pub/dilarastirmalari>

Publication Policy

– *Studies accepted as a result of evaluation in DA, respectively; It goes through the processes of checking for plagiarism, organizing bibliography, citation and citation, layout and typesetting, giving the DOI number and opening it for early viewing.*

– *Studies published in early view are published in volumes and numbers approved by the editorial board.*

– *There is no source of income as DA does not charge article processing fee (evaluation fee or printing fee) and subscription fee for accessing the articles.*

– *No royalty is paid to the author(s) for the articles published in DA.*

– *All articles published in DA are also available in full text on the web address <http://www.dilarastirmalari.com/> as open access.*

– *DA cares about spreading current and original information. In this context, studies that are accepted by completing the evaluation phase and whose processes are completed after acceptance are published electronically in early view. Studies published in early view are published by giving the number of volumes and number of pages approved by the editorial board and removed from early view. Early view works may not be the last version to be published in the normal issue. Minor edits of the works can be made if they are to be published recently.*

Writing Rules

The current spelling rules of the Journal of Dil Araştırmaları can be accessed through the DERGIPARK system: <https://dergipark.org.tr/en/pub/dilarastirmalari>